สารัตถทีปนี

จูฬวรรควรรณนา–ปริวารวรรควรรณนา

พระสารีบุตรเถระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๐ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๓

สารัตถทีปนี จูฬวรรควรรณนา-ปริวารวรรควรรณนา

แปลและอธิบาย **พระคันธสาราภิวงศ์**
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-974-235-951-5

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๐ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๓

จำนวนพิมพ์ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์**
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ซ.กำนันแม้น ๓๖ ถ.กำนันแม้น
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร
โทรศัพท์/โทรสาร ๐๒-๘๐๒-๐๓๔๔ มือถือ ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐
E-mail : doramon1914@yahoo.com

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น ใน**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบาก ต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวังนอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐ-กถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อยคือมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศ โดยใช่เหตุ ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรมใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตร-ปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษา

ค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลีเชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสาราภิวงศ์ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกา ที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

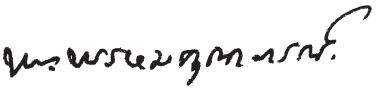

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๓

“ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์”

คำอนุโมทนา

ศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนานั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทธพจน์ เมื่อใดที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้นคงเป็นเวลาที่ศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการบวชทั้งที่เป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่งเสียงอย่างถูกต้องตามภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้งเท่านักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอดการศึกษาบาลีใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบพระศาสนาที่ประเทศเมียนม่าร์เป็นเวลา ๑๐ ปีโดยสำเร็จการศึกษาชั้นธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนเจติยังคณะ อีกทั้งได้รับพระราชทานเสาเสมาธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ.๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสาราภิวงศ์ได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนา ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา จัดเป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๙๐ ปีของข้าพเจ้าในพุทธศักราช ๒๕๕๓ ในต้นปีนี้ทางวัดได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายสารัตถทีปนีไว้เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาพระวินัยปิฎกและอรรถกถาพระวินัย ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระวินัยปิฎก

อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตร-ปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ
น หิ วญฺฌา วิชานาติ ครุ์ ปสวเวทนนฺ

“บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว
หญิงหมันย่อมไม่รู้ถึงความทุกข์อย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย”

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

ธันวาคม ๒๕๕๒

www.wattamaoh.com
tamaoh24@gmail.com

คำนำ

คำสอนของพระบรมศาสดาตลอด ๔๕ พรรษา จำแนกได้เป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยเฉพาะพระวินัยปิฎกเป็นคำสอนเกี่ยวกับข้อปฏิบัติของพระสงฆ์ผู้สืบทอดอายุพระพุทธศาสนา จึงจัดเป็นหัวใจของพระศาสนา ถ้าพระวินัยปิฎกเสื่อมสูญไป ศาสนทายาทผู้สืบทรงพระศาสนาก็จะหมดสิ้นไปด้วย เมื่อไม่มีศาสนทายาทผู้ทำหน้าที่เผยแพร่คำสอน พระศาสนาก็จะหมดสิ้นไปโดยปริยาย ดังข้อความที่เหล่าภิกษุนำเสนอพระมหากัสสปเถระในสมัยปฐมสังคายนา ซึ่งมีบันทึกไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

ภนฺเต มหากสฺสป วินโย นาม พุทฺธสาสนสฺส อายุ. วินเย จิเต สาสนํ จิรํ โหติ.

(วิ. อ. ๑.๑๓)

“ข้าแต่ท่านพระมหากัสสปะผู้เจริญ ขึ้นชื่อว่าพระวินัยเป็นอายุของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยดำรงอยู่ พระศาสนาก็ชื่อว่าดำรงอยู่”

อนึ่ง ในพระวินัยปิฎกและปิฎกอื่น มีเนื้อความอธิบายเป็นภาษาบาลีเรียกว่า อรรถกถา คัมภีร์อรรถกถานั้นมีมาแต่สมัยพุทธกาล เรียกว่า คัมภีร์มหาอรรถกถา เป็นอรรถาธิบายดั้งเดิม ประกอบด้วยคำอธิบายของพระพุทธเจ้าและพระสาวกตามสมควร ซึ่งมีการประชุมชำระในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่นๆ

หลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ พระมหินทเถระได้ไปเผยแพร่พระศาสนาในลังกาทวีป โดยนำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้สะดวก ภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง ดังข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า

สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตยมารูฬฺหํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ.
สาริปุตฺตาทิคีตญ จ กถามคฺคญ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย สีหเฬสุ ปวตฺตติ.

(มหาวํส. ๓๗.๓๓๘-๓๙)

"พระมหินทเถระผู้ทรงปัญญาได้ประพันธ์อรรถกถาสิงหลอันบริสุทธิ์ด้วยภาษาสิงหล โดยรวบรวมพระดำรัสที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงและพระสารีบุตรเป็นต้นกล่าวไว้ อรรถกถาสิงหลซึ่งได้รับสังคายนา ๓ ครั้งปรากฏอยู่ในลังกาทวีป"

เมื่อพระพุทธโฆสาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ.๙๕๓-๙๗๕) ได้ปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ ก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาลังกามาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาของพระวินัยปิฎกชื่อว่า สมันตปาสาทิกา แปลว่า คัมภีร์ที่ยังใจให้เลื่อมใสโดยถ้วนทั่ว และคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายวินัยปิฎกและอรรถกถาก็มี ๓ ฉบับ คือ

๑. วชิรพุทธิ พระวชิรพุทธิประพันธ์ ไม่ปรากฏว่าแต่งในสมัยใด แต่คงแต่งก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เพราะแต่งก่อนคัมภีร์สารัตถทีปนีที่แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ยังแต่งไวยากรณ์บาลีที่อธิบายกัจจายนไวยากรณ์ ชื่อว่า คัมภีร์นยาสะ (ขุมทรัพย์) หรือมุขมัตตทีปนี (คัมภีร์อธิบายพอเป็นแนวทาง) อีกด้วย

๒. สารัตถทีปนี พระสารีบุตรประพันธ์ ท่านผู้แต่งเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ.๑๖๙๖-๑๗๒๙)

๓. วิมติวิโนทนี พระกัสสปะประพันธ์ ท่านผู้แต่งอยู่ทางอินเดียตอนใต้ แคว้นโจฬะ ไม่ปรากฏว่าแต่งในสมัยใด แต่แต่งหลังคัมภีร์สารัตถทีปนี ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ยังแต่งคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายบทตั้งหรือมาติกาของพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ชื่อว่า โมหวิจเฉทนี (คัมภีร์

ขจัดความหลง) อีกด้วย

พระสารีบุตรผู้แต่งคัมภีร์สารัตถทีปนี เป็นพระเถระผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและอักษรศาสตร์ มีเกียรติศักดิ์ขจรขจายทั่วประเทศว่าเป็นบัณฑิตผู้ทรงความรู้ ได้ประพันธ์คัมภีร์ที่เป็นภาษาบาลี สันสกฤต และคัมภีร์แปลภาษาสิงหลมากมายที่เกี่ยวกับพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ท่านเป็นทั้งพระอรรถกถาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์วินยสังคหะ และเป็นทั้งพระฎีกาจารย์ผู้แต่งสารัตถทีปนีและฎีกาของอังคุตตรนิกายชื่อสารัตถมัญชูสา คัมภีร์ทั้งสามฉบับนั้นมีเนื้อหาเกี่ยวกับพระวินัย ส่วนคัมภีร์เกี่ยวกับพระสูตรซึ่งแต่งไว้เป็นภาษาสิงหล คือ วิสุทธิปถสังคหะ (ประมวลทางหมดจด), กรรมฐานสังคหะ (ประมวลทางกรรมฐาน) และมังคลสูตรฎีกา คัมภีร์เกี่ยวกับพระอภิธรรมซึ่งแต่งไว้เป็นภาษาสิงหล คือ อภิธัมมัตสังคห-สันนยะ (สันนยะ เป็นภาษาสิงหล หมายถึง ฉบับแปล) ซึ่งคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นที่อาศัยของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีที่ศิษย์ของท่านชื่อพระสุมังคลสามิประพันธ์ไว้ในภายหลัง นอกจากนั้น ท่านยังแต่งคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อปัญจิกาลังการฎีกาที่อธิบายคัมภีร์ปัญจิกาของอาจารย์จันทรโคมินผู้แต่งจานทรไวยากรณ์อีกด้วย

ท่านเป็นครูของพระเถระหลายรูปผู้มีชื่อเสียงที่ประพันธ์คัมภีร์ต่างๆ สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน อาทิเช่น

๑. พระสังฆรักขิตมหาสามิ ผู้ประพันธ์คัมภีร์วุตโตทัยสุโพธาลังการ สัมพันธจินดา และโมคคัลลานปัญจิกาฎีกา เป็นต้น

๒. พระสุมังคลสามิ ผู้ประพันธ์คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนี และอภิธัมมัตถวิกาสินี

๓. พระธรรมกิตติ ผู้ประพันธ์คัมภีร์ทาฐาวังสะ

๔. พระพุทธนาคะ ผู้ประพันธ์คัมภีร์กังขาวิตรณีฎีกาใหม่

ในหนังสือมหาวิสุตารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๗๕) กล่าวว่า “มีคำเล่าขานกันว่า ท่านพระสารีบุตรเป็นชาวอินเดียตอนใต้โดยกำเนิด ต่อมาจึงเดินทางไปอยู่ที่ประเทศลังกา” ในคำเริ่มคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๑-๒) และฎีกาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๑-๒) ท่านกล่าวถึงครูของตน คือ พระกัสสปะผู้เป็นประธานคณะสงฆ์ ทรงธุดงค์ ๑๓ และเป็นประดุจบิดาของคณะสงฆ์ลังกาในสมัยนั้น (ในตำราสิงหลกล่าวว่าพระกัสสปะรูปนี้

พำนักอยู่ในป่าทิมพุลาคละ ใกล้เมืองโปโลนนรุวะ) ท่านยังกล่าวถึงครูอีกรูปหนึ่ง คือ พระสุเมธะผู้เป็นพหูสูตรและเป็นครูสอนหมู่คณะที่เรียกว่า คณวาจกะ

ท่านพระสารีบุตรเป็นพระสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระเจ้าปรากรม-พาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) แห่งเมืองโปโรนนรุวะ (บาลีใช้เป็นเมืองปุลัตถิ) โดยพำนักอยู่ในวัดเชตวันที่ในหลวงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถวาย ท่านกล่าวไว้ในคำลงท้ายคัมภีร์วินย-สังคหะ (หน้า ๕๓๔) และสารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๕๙๐) ว่าได้รับอาราธนาจากในหลวงให้แต่งคัมภีร์เหล่านั้น ส่วนในคำเริ่มคัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓) ระบุว่าในหลวงอาราธนาท่านในท่ามกลางสงฆ์เพื่อให้รจนาคัมภีร์ดังกล่าว

ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์นี้ได้ปรารถเหตุในการแต่งคัมภีร์ว่า คัมภีร์วชิรพุทธิที่อธิบายพระวินัยปิฎกและอรรถกถาเขียนไว้โดยย่อ ไม่อาจยังข้อความที่เกี่ยวกับอรรถและพยัญชนะให้สำเร็จแก่เหล่าภิกษุในเรื่องวินัยทั้งหมด ส่วนคัมภีร์คัณฐิบทที่แต่งไว้ด้วยภาษาสิงหล ๓ ฉบับ คือ มหาคัณฐิบท มัชฌิมคัณฐิบท และจูฬคัณฐิบท ก็ไม่สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ที่ไม่รู้ภาษาสิงหล นอกจากนั้น ยังมีคัมภีร์วินยคัณฐิบทที่แต่งไว้ด้วยภาษาบาลี แต่มีภาษาสิงหลแทรกอยู่บ้าง คัมภีร์คัณฐิบททั้งสี่ฉบับดังกล่าวนั้นมีข้อผิดพลาดและความสับสนจำนวนมาก พระสารีบุตรจึงประพันธ์คัมภีร์นี้เพื่อให้เหล่าภิกษุเรียนรู้ข้อวินิจฉัยอย่างบริบูรณ์ในวินัย-ปิฎกและอรรถกถา

คำชี้แจงของผู้แปลในเรื่องนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ผู้อ่านควรอ่านพระวินัยปิฎกก่อน แล้วอ่านคัมภีร์อรรถกถา ต่อจากนั้นจึงอ่านคัมภีร์ฎีกาเป็นลำดับสุดท้าย จะทำให้เข้าใจความหมายได้ชัดเจน เพราะคัมภีร์ฎีกาเป็นตำราที่อธิบายอรรถกถาโดยตรง แต่ก็อธิบายพระบาลีที่เข้าใจยากไว้ในบางแห่งด้วย

๒. ฉบับแปลใหม่นี้จะแปลบทตั้ง (บทที่ท่านจะอธิบาย) จากพระบาลีและอรรถกถาไว้ทั้งหมด เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่าพระฎีกาจารย์ประสงค์จะอธิบายศัพท์หรือความหมายที่จริงแล้วคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาฉบับแปลไทยโดยทั่วไปมักไม่แปลบทตั้ง บางฉบับแปลบทตั้งอย่างเดียวโดยไม่มีคำบาลีประกอบร่วมทำให้ผู้อ่านไม่เข้าใจว่าคันถรจนาจารย์ประสงค์จะอธิบายศัพท์หรือความหมาย แต่ในฉบับแปลใหม่นี้มีทั้งบทตั้งและคำแปลอย่างสมบูรณ์ ส่งผลให้ผู้อ่านเข้าใจความได้สะดวก

๓. บทตั้งที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก ใช้เป็น ปาฐะ หรือพระดำรัส เช่น ปาฐะว่า...พระดำรัสว่า...ส่วนบทตั้งที่มาจากคัมภีร์อรรถกถา ใช้เป็น คำ เช่น คำว่า...เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่าพระฎีกาจารย์กำลังอธิบายพระบาลีหรืออรรถกถา

๔. การกล่าวถึงมติอื่นจากที่ท่านกล่าวไว้ แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

- เกจิ, เกนจิ แปลว่า บางคน (หมายถึง พระวชิรพุทธิผู้แต่งคัมภีร์วชิรพุทธิ ใช้เพื่อคัดค้านมติดังกล่าว)

- วทนฺติ แปลว่า อาจารย์ทั้งหลาย (ใช้เพื่อแสดงมติอื่นโดยคัดค้านบ้างไม่คัดค้านบ้าง)

- เอเก แปลว่า อาจารย์บางท่าน (ใช้เพื่อแสดงมติอื่นโดยคัดค้านบ้างไม่คัดค้านบ้าง)

- อปเร แปลว่า อาจารย์เหล่าอื่น (ใช้เพื่อแสดงมติอื่นโดยคัดค้านบ้างไม่คัดค้านบ้าง)

- อญฺเญ แปลว่า อาจารย์ท่านอื่น (ใช้เพื่อแสดงมติอื่นโดยคัดค้านบ้างไม่คัดค้านบ้าง)

เนื่องในโอกาสงานฉลองอายุวัฒนมงคลของหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ที่เวียนมาถึงในเดือนมกราคมของทุกปี คณะศิษยานุศิษย์มักร่วมกันจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของท่านในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา โดยในปี ๒๕๕๓ นี้ ทางวัดได้เสนอจัดพิมพ์คัมภีร์แปลของฎีกาพระวินัยชื่อว่าสารัตถทีปนี คำอธิบายมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค ในวาระสำคัญที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปี

เมื่อครั้งที่ผู้แปลเดินทางกลับมาจากประเทศเมียนม่าร์ใน พ.ศ.๒๕๓๙ แล้วต่อมาใน พ.ศ.๒๕๔๐ พระอาจารย์บุญเลิศ เจ้าอาวาสวัดหนองปลิง จังหวัดฉะเชิงเทรา ท่านสอนคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา ได้พบข้อความที่ผู้เรียนเข้าใจยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรคในพระบาลีและอรรถกถา มีความซับซ้อนในการตีความ จึงอาราธนาให้ผู้แปลแปลคัมภีร์สารัตถทีปนีทั้งสามตอนนี้ โดยท่านได้สนับสนุนการแปลด้วยการถวายเครื่องคอมพิวเตอร์และอื่นๆ จนการแปลสำเร็จเป็นร่างต้นฉบับใน พ.ศ.๒๕๔๑ แต่ยังมิได้ขัดเกลาสำนวน เพราะมุ่งหมายให้เป็นคู่มือในการเรียนการสอนพระวินัยเท่านั้น

ต่อมาใน พ.ศ.๒๕๔๒ จึงได้ทราบว่ามีหนังสือฉบับแปลของคัมภีร์สารัตถทีปนีซึ่งจัดพิมพ์ครบทั้งหมด คือ อุภโตวิภังค์ มหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค (ต้นฉบับบาลี ฉบับมหามกุฏฯ มี ๔ เล่ม ส่วนฉบับมหาจุฬาฯ มี ๓ เล่มตามฉบับฉัฏฐสังคีติ) โดยอาจารย์สิริ เพชรไชย (ป.ธ.๙) ได้แปลไว้ใน พ.ศ.๒๕๒๗-๓๐ และทางมูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัยได้ดำเนินการจัดพิมพ์ใน พ.ศ.๒๕๔๑ ดังนั้น ผู้แปลจึงมิได้ดำเนินการจัดทำต่อไป

ใน พ.ศ.๒๕๕๐ คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ทราบว่าผู้แปลได้เคยแปลคัมภีร์นี้ไว้แต่ยังไม่สมบูรณ์และไม่เคยจัดพิมพ์มาก่อน จึงอาราธนาให้ผู้แปลดำเนินการต่อเพื่อขัดเกลาสำนวนแปลทั้งหมดให้สมบูรณ์ และเพิ่มเติมคำอธิบายที่เกี่ยวกับพระวินัยและหลักไวยากรณ์บาลี-สันสกฤตอย่างละเอียด เพื่อให้สำนวนแปลใหม่ครั้งนี้เกื้อกูลประโยชน์แก่สาธารณชนได้มากขึ้น

เพื่อความสะดวกในการศึกษาและพกพา จึงได้แบ่งจัดพิมพ์เป็นสองเล่ม โดย คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ อุปถัมภ์การดำเนินการเล่มแรก คือ มหาวรรค ในนามของ คุณแม่สมใจ ธงชัย เพื่อเป็นอนุสรณ์บูชาพระคุณแม่ ส่วนเล่มที่ ๒ คือ จูฬวรรค และปริวาร-วรรค คุณแม่สมใจ ธงชัย เป็นผู้อุปถัมภ์ ทั้งนี้มี ศ.อรุณ - ศ.คุณหญิงนงเยาว์ ชัยเสรี เป็นผู้อุปถัมภ์การพิมพ์ทั้งหมด เพื่อเผยแพร่คำสอนของพระบรมศาสดาให้กว้างไกลด้วยดวงจิตที่มีศรัทธามั่นคงในพระพุทธศาสนา ณ โอกาสนี้ คัมภีร์สารัตถทีปนี ฉบับแปลและอธิบาย มหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค จึงเสร็จสมบูรณ์ทุกประการ

การได้ร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก เพราะหนังสือธรรมะเป็นสื่อแทนองค์พระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศนาและสั่งสอนเวไนยชนได้ จึงเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ได้ช่วยกันจัดสร้างและเผยแพร่นี้จะมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่าย

ขออนุโมทนาบุญกับเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปลและการจัดพิมพ์หนังสือสองเล่มนี้ เพื่อสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงมีความสุขสวัสดี และเจริญไพบูลย์ในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

ขอขอบคุณ คุณอุดมพร สิรสุทธิ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปล พิสูจน์อักษร และจัดทำดรรชนี คุณสุพรรณา ธรรมศรี ผู้ช่วยพิสูจน์อักษร พร้อมทั้งคุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ในฐานะผู้อ่านที่ให้ความเห็นที่มีประโยชน์ยิ่งและช่วยตรวจทานความเรียบร้อยให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยและบุญกุศลอันเกิดจากการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์นี้ ขอจงเป็นพลวปัจจัยเกื้อหนุนให้หลวงพ่อมีสุขภาพแข็งแรง มีอายุยืนยาว เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของศิษย์ตราบนานเท่านาน

พระคันธสาราภิวงศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรโม รสานำ

ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก

ธมฺโม หเว ติภเว ทุกฺขวินาสเหตุ

ธมฺมำ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๘

“พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติขวนขวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด”

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎก ซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะสละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๕๓

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม จะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษามีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ.๗)
- พระเทพพนม สุทฺธิมโน (มหาอาภิธรรมิกะเอก)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ธรรมาจริยะ, ป.ธ.๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินค้า (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรางค์มาศ นิติธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๒

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง

- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์ คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า

๒. เนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า

๓. เนตติฎีกา คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า

๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทา-มรรค มี ๔๐๒ หน้า

๕. กังขาวิตรณี อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า

๖. กังขาวิตรณีฎีกา ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า

๗-๙. มูลฎีกาและอนุฎีกา ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ เล่ม ๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

ผู้แปลได้ริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ไว้ตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๔๘ ในระหว่าง ๕ ปีมานี้ ได้ดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์ ๗ เล่มจนเสร็จสมบูรณ์ คือ

๑. อภิธัมมาวตาร พ.ศ.๒๕๔๙

๒. เนตติปกรณ์ พ.ศ.๒๕๕๐

๓. เนตติอรรถกถา พ.ศ.๒๕๕๑

๔. เนตติฎีกา พ.ศ.๒๕๕๑

๕. ชินาลังการ พ.ศ.๒๕๕๒ (ใช้แทนกังขาวิตรณีฎีกา)

๖. สารัตถทีปนี (คำอธิบายมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค) พ.ศ.๒๕๕๒ (ใช้แทนกังขาวิตรณี)

๗. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๒ สมาสกัณฑ์) พ.ศ.๒๕๕๒ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๑)

ในปีต่อไปจะจัดพิมพ์คัมภีร์ที่กำลังอยู่ในระหว่างการแปลและอธิบายเหล่านี้ คือ

๘. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓ ตัทธิตกัณฑ์) พ.ศ.๒๕๕๓ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๒)

๙. อัฏฐสาลินี พ.ศ.๒๕๕๓ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๓)

๑๐. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๔ อาขยาตกัณฑ์และกิตก์กัณฑ์) พ.ศ.๒๕๕๔ (ใช้แทนปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี)

ในคัมภีร์ที่กล่าวมาทั้ง ๑๐ เล่มนี้ บางเล่มอาจแตกต่างจากรายชื่อคัมภีร์ที่ระบุไว้ในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพราะผู้แปลมุ่งแปลคัมภีร์ที่มีความจำเป็นต่อสำนักเรียนที่จะใช้ในการศึกษาค้นคว้าโดยต่อเนื่องและเร่งด่วน โดยเฉพาะคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรีเป็นตำราแปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ซึ่งเป็นตำราเรียนบาลีใหญ่โดยตรงของวัดท่ามะโอและสำนักสาขาทั่วไป จึงต้องรีบจัดทำต้นฉบับให้แล้วเสร็จโดยเร็ว ทั้งนี้เป็นความประสงค์ของหลวงพ่อที่ต้องการให้ผู้แปลเน้นการจัดทำคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีใหญ่เป็นหลักก่อน เพื่อให้เป็นคู่มือในการเรียนการสอนบาลีใหญ่ต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

www.wattamaoh.com
tamaoh24@gmail.com

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฎก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก มหาวคฺค
วิ. จูฬ.	วินยปิฎก จูฬวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ.อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตรณีฎีกา
กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฎีกา
ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สี. ฎี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฎีกา
ม. ฎี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
สํ. ฎี.	สํยุตฺตนิกาย ฎีกา
องฺ. ฎี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฎีกา
วิสุทฺธิ. ฎี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทสิกฺขาฎีกา

สารบัญ

อนุโมทนา .... [๑]
คำอนุโมทนา .... [๕]
คำนำ .... [๗]
โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ .... [๑๑]
วจนารมฺโภ .... [๑๕]
พจนารมภ์ .... [๑๖]
คำชี้แจง .... [๑๗]
อักษรย่อชื่อคัมภีร์ .... [๑๙]
สารบัญ .... [๒๑]
คันถารัมภกถา ๑

สารัตถทีปนี

จูฬวรรควรรณนา

๑. กัมมขันธกะ

คำอธิบายเรื่องตัชชนียกรรม ๑
คำอธิบายเรื่องกรรมไม่เป็นธรรม ๑๒ หมวด..... ..... ๒
คำอธิบายเรื่องวัตร ๑๘ ข้อที่ไม่ควรระงับ ๓
คำอธิบายเรื่องนิยสกรรม ๔
คำอธิบายเรื่องปัพพาชนียกรรม ๕
คำอธิบายเรื่องปฏิสารณียกรรม ๕
คำอธิบายเรื่องอุกเขปนียกรรมในเพราะไม่เห็นอาบัติ ๗

๒. ปาริวาสิกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องวัตรของภิกษุผู้อยู่ปริวาส ๘

๓. สมุจจยขันธกะ

คำอธิบายเรื่องอาบัติชื่อสุกกวิสัฏฐิ ๑๓
คำอธิบายเรื่องปริวาส ๑๖
คำอธิบายเรื่องปริวาสสำหรับอาบัติที่ปิด ๒๐
คำอธิบายเรื่องอัคฆสโมธานปริวาส ๒๐
คำอธิบายเรื่องภิกษุ ๒ รูป ๑๑ วาระ ๒๑

๔. สมถขันธกะ

คำอธิบายเรื่องสัมมุขาวินัย ๒๓
คำอธิบายเรื่องสติวินัยเป็นต้น ๒๓
คำอธิบายเรื่องอธิกรณ์ ๒๕
คำอธิบายเรื่องสมถะอันเป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ ๓๓

๕. ขุททกวัตถุขันธกะ

คำอธิบายเรื่องขุททกวัตถุ ๓๕
เรื่องพระปิณโฑลภารทวาชะ ๓๙
ศาสดาทั้ง ๖ ออกอุบายเอาบาตร ๔๐
คนเข้าใจว่าไม่มีพระอรหันต์ ๔๑

๖. เสนาสนขันธกะ

คำอธิบายเรื่องพระพุทธานุญาตวิหาร ๕๔
คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตเตียงตั่งเป็นต้น ๖๐

คำอธิบายเรื่องการก่ออิฐเป็นต้น ๖๑
คำอธิบายเรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐี ๖๒
คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตอาสนะอันเลิศเป็นต้น ๖๗
คำอธิบายเรื่องการกีดกันอาสนะเป็นต้น ๖๙
คำอธิบายเรื่องการสมมุติภิกษุผู้ให้ถือเสนาสนะ ๗๐
คำอธิบายเรื่องพระอุปนันทะ ๗๖
คำอธิบายเรื่องของไม่ควรแจก ๗๘
คำอธิบายเรื่องการให้นวกรรม ๘๑
คำอธิบายเรื่องการห้ามการใช้สอยในที่อื่นเป็นต้น ๘๑
คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตสังฆภัตเป็นต้น ๘๒
คำอธิบายเรื่องอุทเทสภัต ๘๓
คำอธิบายเรื่องนิมันตนภัต ๘๖
คำอธิบายเรื่องสลากภัต ๘๗
คำอธิบายเรื่องปักขิกภัตเป็นต้น ๙๐

๗. สังฆเภทกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องศากยะ ๖ พระองค์บรรพชา ๙๔
คำอธิบายเรื่องศาสดา ๕ จำพวก ๑๐๔
คำอธิบายเรื่องปล่อยช้างนาฬาคีรี ๑๐๖
คำอธิบายเรื่องการทูลขอวัตถุ ๕ .... ๑๐๗
คำอธิบายเรื่องสังฆเภท ๑๐๙
คำอธิบายเรื่องปัญหาของพระอุบาลี ๑๒๑

๘. วัตตขันธกะ

คำอธิบายเรื่องอาคันตุกวัตร ๑๒๗

คำอธิบายเรื่องอาวาสิกวัตร ๑๒๗
คำอธิบายเรื่องอนุโมทนาวัตร ๑๒๘
คำอธิบายเรื่องภัตตัคควัตร ๑๒๘
คำอธิบายเรื่องปิณฑจาริกวัตร ๑๒๙
คำอธิบายเรื่องอารัญญิกวัตร ๑๒๙
คำอธิบายเรื่องเสนาสนวัตร ๑๓๐
คำอธิบายเรื่องวัจจกุฏิวัตร ๑๓๐

๙. ปาติโมกขฐปนขันธกะ

คำอธิบายเรื่องการทูลขอการทรงแสดงปาติโมกข์ ๑๓๒
คำอธิบายเรื่องความอัศจรรย์ ๘ ประการในมหาสมุทร ๑๓๗
คำอธิบายเรื่องความอัศจรรย์ ๘ ประการในพระธรรมวินัยนี้ ๑๔๐
คำอธิบายเรื่องบุคคลผู้ควรฟังปาติโมกข์ ๑๕๐
คำอธิบายเรื่องการงดปาติโมกข์ที่เป็นธรรมและไม่เป็นธรรม ๑๕๒
คำอธิบายเรื่องการงดปาติโมกข์ที่เป็นธรรม ๑๕๓
คำอธิบายเรื่ององค์แห่งอธิกรณ์ที่ตนพึงรับไว้ ๑๕๓
คำอธิบายเรื่องธรรมที่ภิกษุผู้โจทก์พึงพิจารณา ๑๕๔
คำอธิบายเรื่องธรรมที่ผู้โจทก์พึงเข้าไปตั้งไว้ ๑๕๔
คำอธิบายเรื่องที่เกี่ยวกับผู้โจทก์และผู้ถูกโจทก์ ๑๕๕

๑๐. ภิกขุนีขันธกะ

คำอธิบายเรื่องพระมหาปชาบดีโคตมี ๑๕๖
คำอธิบายเรื่องครุธรรม ๘ ประการ ๑๕๙
คำอธิบายเรื่องมีพระพุทธานุญาตให้ภิกษุณีอุปสมบท ๑๖๘

๑๑. ปัญจสติกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องคำนำของการสังคายนา ๑๗๓
คำอธิบายเรื่องสิกขาบทเล็กน้อย ๑๗๗
คำอธิบายเรื่องพรหมทัณฑ์ ๑๘๑

๑๒. สัตตสติกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องสัตตุ ๑๐ .... ๑๘๒

ปริวารวรรณนา

เรื่อง โสฬสมหาวาระ ในมหาวิภังค์ ๑๘๙

คำอธิบายเรื่องปัญญัตติวาระ ๑๘๙

คำอธิบายเรื่องสมุฏฐานสีสะ ๑๙๒

คำที่ละไว้ในระหว่าง ๑๙๕

คำอธิบายเรื่องกติปุจฉาวาระ ๑๙๕

คำอธิบายเรื่องสมุฏฐานวาระแห่งอาบัติ ๖..... ..... ๒๐๘

ประเภทของอธิกรณสมถะ ๒๐๙

คำอธิบายอธิกรณปริยายวาระ ๒๐๙

คำอธิบายเรื่องตัพภาคิยวาระ ๒๑๐

คำอธิบายเรื่องวาระสมถะทั่วไปแก่สมถะ..... ..... ๒๑๐

คำอธิบายเรื่องวินยวาระ ๒๑๑

คำอธิบายเรื่องกุสลวาระ ๒๑๑

คำอธิบายเรื่องสมถวาระและวิสัชชนาวาระ..... ..... ๒๑๒

คำอธิบายเรื่องสังสัฏฐวาระ ๒๑๓

คำอธิบายเรื่องสมถาธิกรณวาระ ๒๑๓

คำอธิบายเรื่องสมุฏฐาปนวาระ ๒๑๔

คำอธิบายเรื่องภชติวาระ ๒๑๔

เรื่องขันธกปุจฉา ๒๑๖

คำอธิบายเรื่องคำปุจฉาวิสัชชนา ๒๑๖

เอกุตตริกนัย ๒๑๗

คำอธิบายหมวด ๑ .... ๒๑๗

คำอธิบายหมวด ๒ .... ๒๑๘

คำอธิบายหมวด ๓ .... ๒๑๙
คำอธิบายหมวด ๔ .... ๒๒๑
คำอธิบายหมวด ๕ .... ๒๒๔
คำอธิบายหมวด ๖ .... ๒๒๖
คำอธิบายหมวด ๗ .... ๒๒๖
คำอธิบายหมวด ๘ .... ๒๒๙
คำอธิบายหมวด ๙ .... ๒๓๒
คำอธิบายหมวด ๑๐ .... ๒๓๗
คำอธิบายหมวด ๑๑ .... ๒๓๙
คำอธิบายปุจฉาวิสัชชนาของอุโบสถกรรมเป็นต้น... ..... ๒๔๓
คำอธิบายอัตถวสปกรณ์ ๒๔๓
ปฐมคาถาสังคณิกะ ๒๔๕
คำอธิบายสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ ณ พระนคร ๗ แห่ง ๒๔๕
คำอธิบายวิบัติ ๔ .... ๒๔๗
คำอธิบายสิกขาบทที่ไม่ทั่วไปเป็นต้น..... ..... ๒๔๘
คำอธิบายการรื้อฟื้นอธิกรณ์ ๒๔๙
คำอธิบายทุติยคาถาสังคณิกะ ๒๕๐
คำอธิบายสงครามทั้ง ๒ .... ๒๕๐
คำอธิบายการเดาะของกฐิน ๒๕๑
คำอธิบายอุปาลิปัญจกะ ๒๕๒
คำอธิบายโวหารวรรค ๒๕๓
คำอธิบายทิฏฐาวิกัมมวรรค ๒๕๓
คำอธิบายมุสาวาทวรรค ๒๕๔
คำอธิบายภิกขุโนวาทวรรค ๒๕๔
คำอธิบายอธิกรณวูปสมวรรค ๒๕๔

คำอธิบายกฐินัตถารวรรค ๒๕๕
คำอธิบายสมุฏฐาน ๒๕๖
ทุติยคาถาสังคณิกะ อีกข้อ ๑ .... ๒๕๗
คำอธิบายอาบัติทางกายเป็นต้น ๒๕๗
คำอธิบายอาบัติที่เป็นเทศนาคามินีเป็นต้น..... ..... ๒๕๗
คำอธิบายปาจิตตีย์ ๒๕๘
เสทโมจนคาถา ๒๕๘
คำอธิบายปัญหาเรื่องการไม่อยู่ปราศเป็นต้น..... ..... ๒๕๘
คำอธิบายปัญหามีปาราชิกเป็นต้น ๒๖๑
ปัญจวรรค ๒๖๒
คำอธิบายกัมมวรรค ๒๖๒
คำอธิบายเรื่องอปโลกนกรรม ๒๖๖
คำอธิบายกองอาบัติในอาบัติที่ไม่มีใครบัญญัติไว้..... ..... ๒๗๐
คำอธิบายนิคมคาถา ๒๗๑
นิคมคาถา ๒๗๓

เชิงอรรถสารัตถทีปนี จูฬวรรค ๒๗๙
เชิงอรรถสารัตถทีปนี ปริวารวรรค ๒๘๓
บรรณานุกรม ๒๘๕
ดัชนีค้นคำ ๒๘๗

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี.

ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖

“ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ”

เมตฺตมฺพุนา สโทโส จ ปรโทโส จ สมฺมติ

เมตฺตาเสเกน สพฺเพสุ สพฺพโตคฺคึ นิวารเย.

จตุรารักขะ. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้ามไฟคือความโกรธในที่ทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

จูฬวรรค

๑. กัมมขันธกะ

คำอธิบายเรื่องตัชชนียกรรม

๑. ในกัมมขันธกะอันเป็นเบื้องแรกของคัมภีร์จูฬวรรค ท่านกล่าวไว้ว่า เตสํ นิสฺสิตกาปิ ปณฺฑุกโลหิตกาเตฺวว ปญฺญายนฺติ (แม้ศิษย์ผู้อาศัยของพระปัณฑุกะและโลหิตกะเหล่านั้นก็ปรากฏชื่อว่าปัณฑุกะและโลหิตกะเหมือนกัน) เพราะศิษย์ผู้อาศัยพระปัณฑุกะและพระโลหิตกะได้รับการเรียก[เช่นนั้น]ด้วยชื่อว่า ปัณฑุกะและโลหิตกะโดยสหจรณนัย ดังตัวอย่างว่า ยฏฺจึ ปเวสย (จงอนุญาตคนถือไม้เท้าให้เข้าไป), กุนฺเต ปเวสย (จงอนุญาตทหารถือหอกให้เข้าไป) เป็นต้น หรือโดยการเรียกผู้ที่อาศัยว่าเป็นที่อาศัย [คือ ฐานูปจาระ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่] ดังตัวอย่างว่า มญฺจา อุกฺกฏฺจึ กโรนฺติ (เตียงนอนกระทำเสียงโห่ร้อง) เป็นต้น

[ในสมัยพุทธกาลมีกลุ่มภิกษุชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ คือ ภิกษุผู้มีในพวก ๖ หมายถึง ภิกษุ ๖ รูป คือ พระปัณฑุกะ พระโลหิตกะ พระเมตติยะ พระภูมชกะ พระอัสสชิ และพระปุนัพพสุกะ แม้ภิกษุบริวารของท่านก็ได้ชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ตามชื่อผู้นำ พระปัณฑุกะและพระโลหิตกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองสาวัตถี พระเมตติยะและพระภูมชกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองราชคฤห์ พระอัสสชิและพระปุนัพพสุกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่แคว้นกีฏาคิริชนบท

ภิกษุ ๖ รูปเหล่านั้นเป็นสหายกันก่อนออกบวช ต่อมาได้รับอุปสมบทเป็นสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระปัณฑุกะและพระโลหิตกะทั้งสองรูปเป็นผู้ทรงศีล มักติดตามพระพุทธองค์ออกจาริกหลังออกพรรษาแล้ว พวกท่านกับบริวารมักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติ แต่ไม่ล่วงละเมิดวินัยที่บัญญัติไว้แล้ว แต่พระฉัพพัคคีย์อีก ๔ ท่านเป็นพระอลัชชี มักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติและล่วงละเมิดวินัยที่บัญญัติไว้แล้ว

สหจรณนัย คือ นัยแสดงสิ่งที่อยู่ร่วมกันให้เป็นสิ่งเดียวกัน ในอุทาหรณ์ว่า ยฏฺจึ ปเวสย (จงอนุญาตคนถือไม้เท้าให้เข้าไป) คำว่า ยฏฺจึ (ไม้เท้า) หมายถึง คนถือไม้เท้า ส่วนในอุทาหรณ์ว่า กุนฺเต ปเวสย (จงอนุญาตทหารถือหอกให้เข้าไป) คำว่า กุนฺเต (หอก) หมายถึง ทหารถือหอก

การเรียกผู้ที่อาศัยว่าเป็นที่อาศัย ตามหลักภาษาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” หรือในตัวอย่างว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺจึ กโรนฺติ (เตียงนอนกระทำเสียงโห่ร้อง) คำว่า มญฺจา (เตียงนอน) หมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงนอน ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล ด้วยเหตุดังกล่าวแม้ศิษย์ของพระปัณฑุกะและโลหิตกะก็ได้ชื่อเรียกตามอาจารย์ที่ตนพึ่งพิงอาศัย]

คำว่า ปฏิวทถ แปลว่า จงตอบโต้

คำอธิบายเรื่องกรรมไม่เป็นธรรม ๑๒ หมวด

๔. พระดำรัสว่า ตีหิ องฺเคหิ สมนฺนาคตำ (ที่ประกอบด้วยองค์ ๓) คือ [ตัชชนียกรรม]ที่ประกอบด้วยองค์ ๓ ทีละองค์หรือทั้งหมด เพราะเป็นกรรมที่ไม่เป็นธรรมด้วยเหตุที่องค์ ๓ รวมกันหมดก็หาไม่ แต่ยังเป็นกรรมนั้นแม้ด้วยองค์เพียงองค์เดียว

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “พระดำรัสว่า อปฺปฏิญฺญาย กตำ โหติ (ทำเพราะไม่ปฏิญาณ) ตรัสหมายถึงลัชชีบุคคล”

ถามว่า : พระดำรัสนี้ว่า “ทำเพราะอาบัติที่มิใช่เทสนาคามินี” ย่อมตรงกันข้ามกับพระดำรัสที่ตรัสต่อไปนี้ว่า ตีหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคตสฺส ภิกฺขุโน อากงฺขมาโน สงฺโฆ ตชฺชนียกมฺมำ กเรยฺย, อธิสีเล สีลวิปนฺโน โหติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๓ เมื่อสงฆ์จำนงค์ จะพึงลงตัชชนียกรรมได้ คือเป็นผู้มีศีลวิบัติในอธิศีล) เพราะภิกษุผู้ต้องอาบัติที่มิใช่เทสนาคามินีได้ชื่อว่า ผู้มีศีลวิบัติในอธิศีล มิใช่หรือ

ตอบว่า : ในเรื่องนั้น บางคนกล่าวว่า “ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า ‘ความเป็นผู้ก่อความบาดหมางเป็นองค์โดยพิเศษของตัชชนียกรรม’ สอดคล้องกับคำนำที่พบในพระบาลี จึงควรยกความบาดหมางขึ้นแล้วทำกรรมนี้โดยเนื่องด้วยอาบัติที่ต้องเพราะความบาดหมางแม้ในติกะทั้งหมด ดังนั้น แม้ในข้อความว่า ‘ผู้มีศีลวิบัติในอธิศีล’ นี้ จึงควรทำกรรมโดยเนื่องด้วยอาบัติที่ต้องเพราะความบาดหมาง ในเวลาก่อนหรือหลังกล่าวหาภิกษุอื่นและภิกษุอื่นให้การ ไม่พึงทำกรรมเพราะอาบัติสังฆาทิเสสเท่านั้น”

[ตัชชนียกรรม คือ กรรมที่บังคับคุกคามผู้ก่อความบาดหมางเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ตชฺชียติ เอเตนาติ ตชฺชนียํ, (ตชฺช ธาตุ ภสฺสเน = คุกคาม + อนีย ปัจจัยในกรณสาธนะ) ตชฺชนียเมว กมฺมํ ตชฺชนียกมฺมํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวไว้ว่า “ข้อความว่า เพราะอาบัติที่มิใช่เทสนาคามินี นี้ กล่าวไว้โดยหมายถึงอาบัติปาราชิกเท่านั้น มิใช่หมายถึงอาบัติสังฆาทิเสส อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถา® กล่าวว่า อเทสนาคามินิยาติ ปาราชิกาปตฺติยา วา สงฺฆาทิเสสาปตฺติยา วา (ข้อความว่า เพราะอาบัติที่มิใช่เทสนาคามินี นี้ หมายถึง อาบัติปาราชิกหรืออาบัติสังฆาทิเสส) โดยข้อความว่า ‘หรืออาบัติสังฆาทิเสส’ กล่าวไว้โดยแสดงข้อความ[ทั้งหมดที่มีอยู่] มิใช่หมายถึงอาบัติปาราชิก ดังนั้น จึงสำเร็จเนื้อความนี้ว่า ไม่ควรทำตัชชนียกรรมเพราะต้องอาบัติปาราชิก เนื่องจากหาประโยชน์มิได้ แต่ควรทำกรรมเพราะอาบัติสังฆาทิเสส ถามว่า ความเห็นนั้นตรงกันข้ามกับพระบาลีนี้ว่า ‘ทำเพราะอาบัติที่เป็นเทสนาคามินี’ ในสุกกปักษ์หรือไม่ ตอบว่า ไม่ตรงกันข้าม เพราะเรียกอาบัติสังฆาทิเสสว่าเทสนาคามินีได้โดยอ้อม” ความเห็นนั้นย่อมสมควร

คำอธิบายเรื่องวัตร ๑๘ ข้อที่ไม่ควรระงับ

๘. พระดำรัสว่า โลมํ ปาเตนฺติ (เป็นผู้คลายความเย่อหยิ่ง) เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของความประพฤติชอบ

คำอธิบายเรื่องนิยสกรรม

๑๑. ในนิยสกรรม (กรรมที่ทำให้ภิกษุเขลาพากเพียร) บางคนเขียนว่า “พระดำรัสว่า นิสฺสาย เต วตฺถพฺพำ (ท่านพึงอาศัยอยู่) หมายถึง การอาศัยอาจารย์ มิใช่การถือนิสัยอย่างอื่น”

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “สงฆ์ทำนิยสกรรมเพราะเป็นคนเขลา คำว่า นิสฺสาย วตฺถพฺพำ จึงหมายถึง พึงให้กลับถือนิสัยอีก”

บัณฑิตพิจารณาแล้วพึงรับความเห็นที่สมควรกว่า

ในคำบาลีว่า อปิสฺสุ ศัพท์ว่า สุ เป็นเพียงนิบาต [ไม่มีอรรถพิเศษ] ความหมายก็คือ แม้เหล่าภิกษุก็เป็นผู้ขวนขวายเสมอ[ในการให้ปริวาส การชักเข้าหาอาบัติเดิม การให้มานัต และการให้อัพภาน]

[คำว่า นิยสกรรม คือ กรรมทำให้อยู่อาศัยอาจารย์โดยกล่าวว่าท่านเป็นคนเขลาไม่ฉลาดจะอยู่โดยไม่พึ่งอาจารย์ไม่ได้ คำว่า นิยส สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + ยสุ ธาตุ = พยายาม + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ พบรูปวิเคราะห์ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๓๒๐) ว่า เยน วินยกมฺเมน นิยสฺสิยติ ภชาปิยตีติ นิยโส (นิยสะ คือ วินัยกรรมที่ยังภิกษุเขลาให้พากเพียร กล่าวคือให้คบหา[อาจารย์ด้วยการถือนิสสัย]) ส่วนคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนากล่าวถึงรูปว่า นิยสฺส โดยซ้อน สฺ เป็น สฺส ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

นิสฺสาย เต วตฺถพฺพนฺติ นิยสฺสียติ พาโล ภชาปียติ อเนน วินยกมฺเมนาติ นิยสฺสำ. ทิวาทิ-คณิกตฺตา สการทฺวยสฺส เทฺวภาโว โหติ นสฺสำ วสฺสนฺติอาทีสุ วิย.[๒]

“สงฆ์ยังภิกษุเขลาให้พยายามคือให้คบหา[อาจารย์]โดยกล่าวว่าเธอพึงถือนิสสัยอยู่ด้วยวินัย-กรรมนี้ เหตุนั้น วินัยกรรมนั้นชื่อว่า นิยัสสะ ซ้อน ส อักษรเป็น ๒ ตัวเพราะ ยสุ ธาตุเป็นทิวาทิคณะ ดังคำว่า นสฺสำ และ วสฺสำ”

ตามมติของสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) มีรูปว่า นิยส ส่วนตามมติของคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาเห็นว่าควรซ้อน สฺ เป็น สฺส ดังคำว่า นสฺสำ (นส ธาตุ + อ ปัจจัย) และ วสฺสำ (วส ธาตุ + อ ปัจจัย) เพราะ นส และ วส ธาตุเป็นทิวาทิคณะมีรูปกัตตุวาจกว่า นสฺสติ (ย่อมพินาศ), วสฺสติ (ย่อมตก) จึงควรซ้อนอักษรให้สอดคล้องกับรูปกัตตุวาจก]

คำอธิบายเรื่องปัพพาชนียกรรม

๒๙. ในปัพพาชนียกรรม (กรรมคือการขับออกจากสงฆ์ด้วยวินัยกรรม) พระ-ดำรัสนี้ว่า เตน หิ ภิกฺขเว สงฺโฆ ปพฺพาชนียกมฺมํ ปฏิปฺปสฺสมฺเภตุ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล สงฆ์จงระงับปัพพาชนียกรรม) ระบุถึงภิกษุผู้ประพฤติชอบเท่านั้น เมื่อภิกษุผู้ประทุษร้ายสกุลเหล่านั้นลาสิกขาและหลีกไปที่อื่นแล้ว

[ปัพพาชนียกรรม คือ กรรมเป็นเหตุขับไล่จากหมู่บ้านเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า คามา-ทิโต ปพฺพาชียติ เอเตนาติ ปพฺพาชนียํ (ป บทหน้า + วช ธาตุ สปฺปเน = ไป + อนีย ปัจจัยในกรณสาธนะ), ปพฺพาชนียํ เอว กมฺมํ ปพฺพาชนียกมฺมํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

คำอธิบายเรื่องปฏิสารณียกรรม

๓๓. ในเรื่องพระสุธรรม ปาฐะว่า มจฺฉิกาสณฺเฑ (ในเมืองมัจฉิกาสณฑ์) หมายความว่า ในเมืองที่ได้ชื่ออย่างนี้ ดังได้สดับมาว่า จิตตคฤหบดีในเมืองมัจฉิกาสณฑ์นั้น พบเห็นพระมหานามผู้นับเนื่องในปัญจวัคคีย์เที่ยวบิณฑบาตอยู่ เลื่อมใสในอิริยาบถของท่าน จึงรับบาตรนิมนต์ให้เข้าไปสู่เรือน ถวายภัตตาหารแล้วสดับพระธรรมกถาในที่สุดแห่งภัตกิจ ได้บรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธามั่นคงไม่หวั่นไหว ประสงค์จะสร้างอุทยานของตนอันชื่ออัมพาฏกวันให้เป็นสังฆาราม จึงมอบถวายโดยกรวดน้ำในมือพระเถระ ในขณะนั้นมหาปฐพีหวั่นไหวแล้วจนถึงน้ำอันเป็นที่สุด ราวกะดำริว่าพระพุทธศาสนาดำรงมั่นแล้ว มหาเศรษฐีให้สร้างวิหารใหญ่ในอุทยาน พระสุธรรมนี้เป็นพระที่อยู่ประจำในอาวาสนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อายสฺมา สุธมฺโม มจฺฉิกาสณฺเฑ จิตฺตสฺส คหปติโน อาวาสิโก โหติ (พระสุธรรมเป็นพระที่อยู่ประจำในอาวาสของจิตตคฤหบดีในเมืองมัจฉิกาสณฑ์) โดยระบุถึงพระสุธรรมนั้น

ในสมัยอื่นพระอัครสาวกทั้งสองสดับกถาพรรณนาคุณของจิตตคฤหบดี ประสงค์จะอนุเคราะห์เขา จึงไปสู่เมืองมัจฉิกาสณฑ์ พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า เตน โข ปน สมเยน สมฺพหุลา เถรา (ในสมัยนั้นพระเถระหลายรูป) โดยระบุถึงข้อความนั้น

จิตตคฤหบดีทราบการมาของพระอัครสาวกทั้งสองรูป จึงออกไปต้อนรับตลอดทางประมาณหนึ่งโยชน์ พาพระเถระเหล่านั้นมายังวิหารของตน กระทำอาคันตุกวัตรแล้วอ้อนวอนพระธรรมเสนาบดีว่า ท่านผู้เจริญ กระผมปรารถนาจะฟังธรรมกถาสักหน่อย ในครั้งนั้นพระเถระกล่าวกะเขาว่า อุบาสก พวกอาตมาเหน็ดเหนื่อยโดยหนทางไกล แต่ท่านจงฟังสักเล็กน้อยเถิด แล้วกล่าวธรรมกถาแก่เขา ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า เอกมนฺตํ นิสินฺนํ โข จิตฺตํ คหปตึ อายสฺมา สาริปุตฺโต ธมฺมิยา กถาย สนฺทสฺเสสิ (ท่านพระสารีบุตรชี้แจงจิตตคฤหบดีผู้นั่งเรียบร้อยแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหน้าให้เห็นแจ้งด้วยธรรมีกถา) เมื่อสดับธรรมกถาของพระเถระ คฤหบดีนั้นได้บรรลุอนาคามิผล

๔๑. ปาฐะว่า นาสกฺขิ จิตฺตํ คหปตึ ขมาเปตุํ (ไม่สามารถจะให้จิตตคฤหบดียกโทษได้) หมายความว่า พระสุธรรมนั้นกลับไปเมืองมัจฉิกาสณฑ์แล้ว แม้จะกล่าวว่าคฤหบดี นั่นเป็นโทษของอาตมาเอง ท่านจงยกโทษแก่อาตมาเถิด ได้ถูกปฏิเสธว่า ผมไม่ยกโทษให้ เป็นผู้เก้อเขิน ไม่อาจให้คฤหบดีนั้นยกโทษได้ จึงกลับมาสู่สำนักของพระศาสดาอีก แม้พระศาสดาจะทรงทราบว่า อุบาสกจะไม่ยกโทษแก่พระสุธรรมนั้น ทรงดำริว่า ภิกษุนี้เป็นผู้กระด้างเพราะความเย่อหยิ่ง จงไปสู่ทาง ๓๐ โยชน์แล้วกลับมา จึงทรงส่งไปโดยไม่บอกอุบายให้ยกโทษเลย

ในกาลที่พระสุธรรมกลับมา พระศาสดาประทานภิกษุผู้เป็นอนุทูตแก่เธอผู้ขจัดมานะแล้ว ตรัสว่า เธอจงไปเถิด ไปกับภิกษุนี้ จงให้อุบาสกยกโทษ แล้วตรัส[ต่อ]ว่า ธรรมดาพระสมณะไม่ควรเย่อหยิ่งหรือริษยาว่า วิหารของเรา ที่อยู่ของเรา อุบาสกของเรา อุบาสิกาของเรา เพราะเมื่อกระทำเช่นนั้น หมู่กิเลสมีความริษยาและความเย่อหยิ่งเป็นต้นย่อมเพิ่มพูนมากขึ้น ได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ในคัมภีร์ธรรมบทว่า

อสนฺตํ ภาวมิจฺเฉยฺย ปุเรกฺขารญฺจ ภิกฺขุสุ
อาวาเสสุ จ อิสฺสริยํ ปูชา ปรกุเลสุ จ.[๓]

“ภิกษุพาล ปรารถนาชื่อเสียงเกียรติยศที่ไม่เหมาะ อยากเป็นใหญ่กว่าพระภิกษุทั้งหมด อยากเป็นเจ้าอาวาส อยากได้รับบูชาสักการะจากชาวบ้านทั้งหลาย”

มเมว กต มญฺญนฺตุ คิหิปพฺพชิตา อุโภ
มเมว อติวสา อสฺสุ กิจฺจากิจฺเจสุ กิสฺมิญฺจิ
อิติ พาลสฺส สงฺกปฺโป อิจฺฉา มาโน จ วฑฺฒติ.[๙]

"ขอให้คฤหัสถ์และบรรพชิตจงสำคัญว่า เราเท่านั้นทำกิจนี้ ขอให้เขาเหล่านั้นอยู่ในบังคับบัญชาของเราไม่ว่ากิจการใหญ่หรือเล็ก ภิกษุพาลมักจะคิดใฝ่ฝันอย่างนี้ ความทะเยอทะยาน และความหยิ่งก็พลอยเพิ่มขึ้น"

พระสุธรรมรับฟังโอวาทนี้แล้ว ถวายบังคมพระศาสดา ลุกขึ้นจากอาสนะ กระทำประทักษิณแล้ว ไปพร้อมกับภิกษุผู้เป็นอนุทูตนั้น กระทำคืนอาบัติในคลองจักษุของอุบาสก ยังอุบาสกให้ยกโทษแล้ว พระสุธรรมนั้นได้รับการขอขมาโดยอุบาสกด้วยคำว่า กระผมอดโทษขอรับ ถ้าโทษของกระผมมี ขอท่านจงอดโทษแก่กระผม ดำรงอยู่ในพระโอวาทที่พระศาสดาประทานแล้ว ได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณเพียงสองสามวัน

คำอธิบายเรื่องอุกเขปนียกรรมในเพราะไม่เห็นอาบัติ

๕๐. ประโยคว่า ตสฺสา อทสฺสเนเยว กมฺมํ กาตพฺพํ (พึงทำกรรมเพราะไม่เห็นอาบัติ) หมายความว่า พึงทำอุกเขปนียกรรมเพราะไม่เห็นอาบัตินั้น ส่วนตัชชนียกรรมเป็นต้นพึงทำด้วยองค์ทั้งหลายมีความเป็นผู้ก่อความบาดหมางเป็นต้น เพราะยกอาบัติแล้วไม่รู้เห็นอาบัติ[ที่ต้องเพราะความบาดหมางเป็นต้น]นั้น หรือไม่กระทำคืนอาบัตินั้น

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายกัมมขันธกะ

---

๒. ปาริวาสิกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องวัตรของภิกษุผู้อยู่ปริวาส

๗๕. ในปาริวาสิกขันธกะ คำว่า นวกตรำ ปาริวาสิกำ (ปาริวาสิกภิกษุผู้อ่อนกว่า) หมายความว่า [เว้น]ปาริวาสิกภิกษุผู้อ่อนกว่าตน โดยแท้จริงแล้ว แม้ภิกษุเหล่าอื่น คือ ภิกษุผู้ควรแก่มูลายปฏิกัสสนา (การชักเข้าหาอาบัติเดิม) ภิกษุผู้ควรแก่มานัต ภิกษุผู้ประพฤติมานัต และภิกษุควรแก่อัพภาน ก็ดำรงอยู่ในฐานะภิกษุปกตัตต์ เว้นปาริวาสิกภิกษุผู้อ่อนกว่าตนซึ่งเป็นปาริวาสิกภิกษุเช่นกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อนฺตมโส มูลายปฏิกสฺสนารหาทีนมฺปิ (แม้ภิกษุผู้ควรแก่มูลายปฏิกัสสนาเป็นต้นเป็นอย่างต่ำ)

[ปาริวาสิกภิกษุ คือ ภิกษุผู้ประพฤติปริวาสตามราตรีที่ปิดบังอาบัติสังฆาทิเสสไว้ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ผู้มีการประพฤติ หรือ ผู้ประพฤติปริวาส ดังรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริวสนำ ปริวาโส, ปริวาโส เอเตสำ อตฺถีติ ปาริวาสิกา.
  (ปริวาส ศัพท์ = การประพฤติ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- ปริวสียเตติ ปริวาโส, ปริวาสำ ปริวสนฺตีติ ปาริวาสิกา.
  (ปริวาส ศัพท์ = ปริวาส + อิก ปัจจัยใน ปริวสนฺติ ตัทธิต)

ภิกษุปกตัตต์ คือ ภิกษุผู้มีสภาพปกติ โดยทั่วไปหมายถึง ภิกษุผู้ไม่ต้องอาบัติปาราชิก ผู้ไม่ใช่อุกขิตตกะที่ถูกสงฆ์ยกวัตร และมิใช่ผู้ประพฤติปริวาสและมานัต แต่ในที่นี้เป็นการห้ามความพอใจในการอภิวาทและลุกรับเป็นต้น จึงหมายเอาภิกษุผู้ควรแก่มูลายปฏิกัสสนา ภิกษุผู้ควรแก่มานัต ภิกษุผู้ประพฤติมานัต และภิกษุควรแก่อัพภาน ยกเว้นปาริวาสิกภิกษุผู้อ่อนกว่าตนซึ่งเป็นปาริวาสิกภิกษุเช่นกัน เพราะภิกษุดังกล่าวอาจพอใจการอภิวาทเป็นต้นได้]

ปาทฆังสนะ คือ หินกรวดและกระเบื้องเป็นต้น เพราะเป็นเครื่องขัดเท้า สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว ติสฺโส ปาทฆสนิโย สกฺขรำ กถลำ สมุทฺทเผณกำ.[๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตเครื่องขัดเท้า ๓ ชนิด คือ หินกรวด กระเบื้อง และปะการังในทะเล”

คำว่า สทฺธิวิหาริกาทีนมฺปิ สาทิยนฺตสฺส แปลว่า [เป็นอาบัติทุกกฏ]แก่ภิกษุผู้ยินดีการอภิวาทเป็นต้นแม้ของสัทธิวิหาริกเป็นต้น

เมื่อกล่าวว่าท่านอย่าบอกกล่าวการเข้าไปสู่บ้านกะกระผมเลย ก็ควรเข้าไปหมู่บ้านได้ แม้จะไม่บอกกล่าวก็ตาม

คำว่า โย โย วุฑฺโฒ (ภิกษุใดๆ เป็นผู้มีพรรษาแก่กว่า) ได้แก่ ภิกษุใดๆ เป็นผู้มีพรรษาแก่กว่าในปาริวาสิกภิกษุ

คำว่า นวกตรสฺส สาทิตุ แปลว่า เพื่อยินดีการอภิวาทเป็นต้นของปาริวาสิกภิกษุผู้อ่อนกว่า

คำว่า ตตฺเถว คือ ในที่ของสังฆนวกะนั้นแหละ

ประโยคว่า อตฺตโน ปาฬิยา ปวาเรตพฺพำ (พึงปวารณาในลำดับของตน) หมายความว่า พึงปวารณาในลำดับที่ถึงแล้วตามลำดับพรรษาของตน มิใช่พึงปวารณาเมื่อภิกษุทุกรูปปวารณาแล้ว

ประโยคว่า ยทิ ปน น คณฺหาติ น วิสฺสชฺเชติ (แต่ถ้าเธอไม่รับ ไม่โอนให้เสีย) หมายความว่า ถ้าเธอไม่รับภัตของตนในวันรุ่งขึ้น หรือรับแล้วไม่โอนให้ภิกษุอื่น

คำว่า จตุสฺสาลภตฺตำ (ภัตในโรงฉัน) คือ ภัตที่ควรถวายตามลำดับในโรงฉัน

คำว่า หตฺถปาเส จิเตน (ยืนในหัตถบาส) หมายความว่า ยืนในหัตถบาสของทายก

๗๖. ประโยคว่า อญฺโญ สามเณโร น คเหตพฺโพ (ไม่พึงรับสามเณรอื่น) หมายความว่า ไม่พึงรับสามเณรอื่นโดยเป็นอุปัชฌาย์เอง

คำว่า อุปชฺฌำ ทตฺวา คหิตสามเณราปิ (แม้พวกสามเณรที่ตนเป็นอุปัชฌาย์รับเอาไว้) หมายความว่า แม้พวกสามเณรที่ตนเป็นอุปัชฌาย์รับเอาไว้ในกาลเป็นภิกษุปกตัตต์

ท่านกล่าวว่า ปฏิพลสฺส วา ภิกฺขุสฺส ภาโร กาตพฺโพ (หรือพึงมอบภาระแก่ภิกษุ

ผู้สามารถ) เพราะภิกษุผู้ได้รับอาณัติจากภิกษุผู้ได้รับสมมุติแล้ว จะสั่งสอนภิกษุณีด้วยครุธรรมหรือธรรมอื่นได้

พึงทราบสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า พึงบอกนางภิกษุณีทั้งหลายที่พากันมาแล้ว

คำว่า สวจนียํ แปลว่า มีโทษ

[คัมภีร์นี้เห็นว่า วจนีย ศัพท์ใช้ในความหมายว่า โทษ คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๔๑๘) แสดงรูปวิเคราะห์ของคำนี้ว่า

- วจิตพฺพํ อเนน โทเสนาติ วจนียํ.
  (วจ ธาตุ วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ + อนีย ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สวิชฺชติ วจนียํ อสฺสาติ สวจนียํ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่มีโทษก็คือบุคคล มิใช่กรรม แต่คำนี้เป็นชื่อของกรรมที่ชื่อว่า สวจนียะ คัมภีร์วิมติวิโนทนีจึงแสดงความหมายของคำนี้ว่า กรรมที่ทำให้เป็นไปในคำของตน คือ กรรมที่ทำให้ประพฤติตามคำของตนที่กล่าวว่าอย่าหลีกไป หรือกล่าวว่า จงมาหาพระวินัยธรกันเถิด เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วจเน ปวตฺตนํ วจนียํ (วจน ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน ปวตฺตน ตัทธิต)
- สสฺส วจนียํ สวจนียํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ตามนัยนี้ควรมีรูปว่า สวจนิย เพราะลง อิย ปัจจัย ดังคัมภีร์วิมติวิโนทนีกล่าวว่า

สวจนิยนฺติ เอตฺถ “สโทสนฺ”ติ อตฺถํ วทติ. อตฺตโน วจเน ปวตฺตนกมฺมนฺติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ, “มา ปกฺกมาหี”ติ วา “เอหิ วินยธรานํ สมฺมุขีภาวนฺ”ติ วา เอวํ อตฺตโน อาณาย ปวตฺตนกกมฺมํ น กาตพฺพนฺติ อธิปฺปาโย. เอวญฺหิ เกนจิ สวจนีเย กเต อนาทเรน อติกฺกมิตุํ น วฏฺฏติ, พุทฺธสฺส สงฺฆสฺส อาณา อติกฺกนฺตา นาม โหติ.[๖]

“ในคำว่า สวจนิยํ นี้ บางคนแสดงความหมายว่า มีโทษ พึงกำหนดความหมายในคำนี้อย่างนี้ว่า กรรมที่ทำให้เป็นไปในคำของตน ความหมายก็คือ ภิกษุไม่พึงกระทำกรรมที่ทำให้เป็นไปตามคำสั่งของตนอย่างนี้ว่า อย่าหลีกไป หรือ จงมาหาพระวินัยธรกันเถิด โดยแท้จริงแล้ว เมื่อภิกษุรูปใดรูปหนึ่งกระทำสวจนิยกรรมแล้ว ภิกษุย่อมไม่ควรล่วงละเมิดโดยไม่เอื้อเฟื้อ ย่อมชื่อว่าล่วงละเมิดอาณัติของพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์”]

ประโยคว่า เชฏฺฐกฏฺฐานํ น กาตพฺพํ แปลว่า ไม่พึงรับตำแหน่งหัวหน้า

ท่านกล่าวว่า ปาติโมกฺขุทฺเทสเกน วา (ไม่พึงเป็นผู้สวดปาติโมกข์หรือเชิญแสดงธรรม) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า ตำแหน่งหัวหน้านั้นคืออะไร

บรรณศาลาที่มีพื้นที่ถูกทำลายด้วยธุลี ชื่อว่า รโชหตภูมิ ความหมายก็คือ [บรรณศาลา]อันมีพื้นที่เกลื่อนกล่นด้วยธุลี

คำว่า ปจฺจยํ (ปัจจัย) ท่านกล่าวหมายถึง ลาภของภิกษุผู้จำพรรษา

คำว่า เอกปสฺเส ฐตฺวา (ยืนอยู่ข้างหนึ่งแล้ว) หมายความว่า สละแถวแล้วยืนอยู่ข้างหลังเหล่าภิกษุ

คำว่า เสนาสนํ น ลภติ (ไม่ได้เสนาสนะ) หมายความว่า จะครอบครองเสนาสนะตามลำดับพรรษาไม่ได้ เพราะมีส่วนคือที่สุดแห่งที่นอน

คำว่า อสฺส แปลว่า พึงมี

ถ้าปาริวาสิกภิกษุสองรูปพบเห็นกันเองในที่ไปถึง ภิกษุทั้งสองรูปพึงบอกวัตรแก่กันและกัน เพราะทรงบัญญัติโดยทั่วไปว่า

ปาริวาสิเกน ภิกฺขเว ภิกฺขุนา อาคนฺตุเกน อาโรเจตพฺพํ, อาคนฺตุกสฺส อาโรเจตพฺพํ.[๗]

“ปาริวาสิกภิกษุผู้เป็นอาคันตุกะพึงบอกวัตร ปาริวาสิกภิกษุพึงบอกวัตรแก่พระอาคันตุกะ”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ปาริวาสิกภิกษุผู้ไปวัดอื่นแล้ว ไม่ต้องบอกวัตรซ้ำแก่ภิกษุที่ตนบอกแล้วในวัดนั้น เหมือนปาริวาสิกภิกษุพบเห็นภิกษุที่อยู่นอกวัดแล้วบอกวัตรไม่ต้องบอกวัตรซ้ำเมื่อภิกษุนั้นกลับมาวัด”

[ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงคำว่า รัตติเฉท (การขาดราตรี) และวัตตเภท (การเสียวัตร) มีคำอธิบายย่อๆ ดังนี้

การขาดราตรี (รตฺติจฺเฉโท = ฉิชฺชนํ เฉโท, รตฺติยา เฉโท รตฺติจฺเฉโท) เช่น ภิกษุผู้ประพฤติวัตร ๕ วัน ต้องประพฤติตลอด ๕ ราตรีจนถึงรุ่งอรุณของวันใหม่ ถ้าทำให้ขาดไปหนึ่งราตรีด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ชื่อว่าขาดราตรี ต้องประพฤติซ้ำอีกหนึ่งราตรีให้ครบ ๕ วัน

การเสียวัตร (วตฺตเภโท = วตฺตสฺส เภโท วตฺตเภโท) เช่น ภิกษุผู้สมาทานวัตรต้องบอกวัตรแก่ภิกษุอื่นที่ตนพบหรือได้ยินว่าเข้ามาภายในวัด ถ้ามิได้บอกวัตรดังกล่าวก็เรียกว่าเสียวัตร]

๘๑. คำว่า อวิเสเสน (โดยทั่วไป) หมายความว่า โดยทั่วไปแก่ปาริวาสิกภิกษุและอุกขิตตกภิกษุ (ภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตร)

คำว่า โอพฑฺธํ แปลว่า การรบกวน

๘๓. พระดำรัสว่า สหวาโส (การอยู่ร่วม) ทรงประสงค์เอาการนอนร่วมกับภิกษุปกตัตต์ในที่มุงบังที่กล่าวถึงประเภทไว้แล้ว มิใช่การสำเร็จอิริยาบถอื่น[คือ การนั่ง การยืน และการเดิน]

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่ายทีเดียว

จบ คำอธิบายปาริวาสิกขันธกะ

---

๓. สมุจจยขันธกะ

คำอธิบายเรื่องอาบัติชื่อสุกกวิสัฏฐิ

๙๗. ในสมุจจยขันธกะ ประโยคว่า วุฏฺฐนเยน วตฺตํ สมาทาตพฺพํ (ภิกษุผู้ประพฤติมานัตพึงสมาทานวัตรตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า พึงสมาทานวัตรด้วยบททั้ง ๒ [คือ มานตฺตํ สมาทิยามิ, วตฺตํ สมาทิยามิ] หรือด้วยบทเดียว[คือ มานตฺตํ สมาทิยามิ หรือ วตฺตํ สมาทิยามิ] ตามนัยที่กล่าวแล้วในปาริวาสิกขันธกวรรณนา

[สมุจจยขันธกะ คือ ขันธกะที่รวบรวมคำวินิจฉัยทั้งหมดมีการให้ปริวาสเป็นต้นของอาบัติสังฆาทิเสส ดังข้อความในคัมภีร์วิมติวิโนทนีว่า

สงฺฆาทิเสสานํ ปริวาสทานาทิสพฺพวินิจฺฉยสฺส สมุจฺจยตฺตา ปเนส สมุจฺจยกฺขนฺธโกติ วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.[๕]

"อนึ่ง พึงทราบขันธกะนี้เรียกว่าเป็นสมุจจยขันธกะ เพราะเป็นที่รวบรวมคำวินิจฉัยทั้งหมดมีการให้ปริวาสเป็นต้นของอาบัติสังฆาทิเสส"

คำว่า มานตฺต แปลว่า ความเป็นผู้นับถือ หมายถึง วัตรที่ภิกษุผู้เข้าปริวาสแล้วต้องประพฤติเพื่อให้ภิกษุอื่นนับถือ ตามพระดำรัสในภิกขุปาติโมกข์ว่า ภิกฺขุมานตฺตาย ปฏิปชฺชิตพฺพํ (พึงประพฤติเพื่อความนับถือของเหล่าภิกษุ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มาเนนฺตีติ มานา (มาน ธาตุ ปูชายํ = บูชา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- มานานํ ภาโว มานตฺตํ (มาน ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

พระดำรัสว่า เวทยามิ (กระผมรู้สึกเป็นสุข) หมายความว่า กระผมยอมรับด้วยจิตแล้ว รู้สึกเป็นสุข ไม่เป็นทุกข์เพราะการเข้ามานัตนั้นเป็นเหตุ

[คำว่า เวทยามิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิท ธาตุ (อนุภวเน = เสวย, รู้สึก) + ณย ปัจจัย + มิ วิภัตติ ตามมติของคัมภีร์นี้จึงแปลว่า "ย่อมรู้สึก[เป็นสุข]" แต่คัมภีร์วิมติวิโนทนีเห็นว่าประกอบ

รูปศัพท์มาจาก วิท ธาตุ (ฌาเณ = รู้) + ณย การิตปัจจัย + มิ วิภัตติ ตามนัยนี้แปลว่า “ย่อมให้รู้” ดังข้อความว่า

เวทยามหนฺติ ชานาเปมิ อหํ, อาโรเจมีติ อตฺโถ. อนุภวามีติปิสฺส อตฺถํ วทนฺติ.[๙]

“คำว่า เวทยามหำ แปลว่า ข้าพเจ้าเรียนให้ทราบ ความหมายก็คือ บอกกล่าว อาจารย์ทั้งหลายแสดงความหมายของคำนั้นอีกอย่างหนึ่งว่า ย่อมรู้สึก[เป็นสุข]”

อนึ่ง ในฉบับพม่าบางฉบับพบรูปว่า เวทิยามิ, เวทิยามหำ รูปดังกล่าวพบในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๓๖) ว่า ยุวณฺณานมิยงฺวงฺ สเร (แปลงสระ อิ วัณณะและ อุ วัณณะเป็น อิยงฺ และ อุวงฺ ในเพราะสระในบางที่) ตามมตินี้คำว่า เวทิยามิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิท ธาตุ + ณิ การิตปัจจัย (ใช้เหมือน เณ ปัจจัย) + มิ วิภัตติ ในบางแห่งแปลงสระ อิ ใน ณิ เป็น เอ ก็จะมีรูปเหมือนบทที่ลง เณ ปัจจัย เช่น กาเรติ บางแห่งก็แปลงสระ อิ ของ ณิ ปัจจัยเป็น อิยงฺ (คือ อิย ที่มี งฺ เป็นอนุพันธ์) เช่น เวทิยามิ ดังนั้น รูปว่า เวทิยามิ จึงสมควรตามสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่คล้อยตามมติของคัมภีร์วิมติวิโนทนี

อนึ่ง วิท ธาตุจัดเป็นธาตุอย่างหนึ่งที่พบมากในวรรณกรรมบาลี แบ่งออกเป็น ๔ คณะ คือ

๑. ภูวาทิคณะ แปลว่า รู้ และเป็นมงคล เช่น วิทติ (วิท ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ)

๒. รุธาทิคณะ แปลว่า ใคร่ครวญ, ได้ และยินดี เช่น วินฺทติ (วิท ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ)

๓. ทิวาทิคณะ แปลว่า มีอยู่ เช่น วิชฺชติ (วิท ธาตุ + ย ปัจจัย + ติ วิภัตติ)

๔. จุราทิคณะ แปลว่า เสวย, อยู่, กล่าว และมั่นคง เช่น เวเทติ (วิท ธาตุ + เณ ปัจจัย + ติ วิภัตติ), เวทยติ (วิท ธาตุ + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ)

คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะประพันธ์คาถาแสดงอรรถของธาตุนี้ว่า

วิโท ภู ฌาณมงฺคลฺเย ทิ ภาเว รุ วิมํสน-
ลาภตุฏฺฐฺยํ จฺวนุภาว- นิวาสาขฺยานเถริเย.[๑๐]

“วิท ธาตุ ภูวาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า รู้, เป็นมงคล
เมื่อเป็นทิวาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า มีอยู่
เมื่อเป็นรุธาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า ใคร่ครวญ, ได้, ยินดี
เมื่อเป็นจุราทิคณะ ใช้ในความหมายว่า เสวย, อยู่, กล่าว, มั่นคง”]

ประโยคว่า วุตฺตนเยเนว สงฺฆมชฺเฌ นิกฺขิปิตพฺพํ (พึงเก็บวัตรในท่ามกลางสงฆ์

ตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า พึงเก็บวัตรด้วยบททั้ง ๒ เหล่านี้ คือ มานตฺตํ นิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้าเก็บมานัต) และ วตฺตํ นิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้าเก็บวัตร) หรือด้วยบทหนึ่ง ตามนัยที่พระผู้พระภาคตรัสไว้ในปาริวาสิกขันธกะ

ประโยคว่า ตสฺส อาโรเจตฺวา นิกฺขิปิตพฺพํ (พึงบอกแก่ภิกษุนั้นให้รู้แล้วเก็บวัตร) กล่าวไว้เพื่อเปลื้องอาบัติทุกกฏเพราะเสียวัตรด้วยการไม่บอก

คำว่า เทฺว เลฑฺฑุปาเต อติกฺกมิตฺวา (ล่วงสองเลฑฑุบาต) กล่าวไว้เพื่อหลีกเลี่ยงสวนูปจารคือเสียงสาธยายของเหล่าภิกษุ

คำว่า มหามคฺคโต โอกฺกมฺม (แวะออกจากทางใหญ่) กล่าวไว้เพื่อหลีกเลี่ยงอุปจาระของภิกษุผู้เดินทางอยู่

คำว่า คุมฺเพน วา วติยา วา ปฏิจฺฉนฺนฏฺฐาเน (นั่งในที่บังด้วยพุ่มไม้หรือรั้ว) กล่าวไว้เพื่อหลีกเลี่ยงสวนูปจาร

ท่านกล่าวว่า อยํ นิกฺขิตฺตวตฺตสฺส ปริหาโร (นี้เป็นการรักษาวัตรของภิกษุผู้เก็บวัตรแล้ว) เพราะภิกษุผู้ไม่เก็บวัตรพึงบอกวัตรแก่ภิกษุทุกรูปผู้เข้าถึงภายในอุปจาระของตน

ในพากย์นั้น คำว่า นิกฺขิตฺตวตฺตสฺส (ภิกษุผู้เก็บวัตรแล้ว) คือ ภิกษุผู้เก็บวัตรแล้วอยู่

ความมุ่งหมายพระมหาปทุมเถระนั้นในเรื่องนี้ มีดังนี้ว่า ภิกษุผู้เก็บวัตรอยู่ ไม่ต้องบอกวัตรแก่ภิกษุทุกรูปผู้เข้าถึงอุปจาระ พึงบอกวัตรแก่ภิกษุที่ตนเห็นหรือได้ยินเสียง และพึงบอกแก่ภิกษุผู้อยู่ภายใน ๑๒ ศอก แม้จะไม่เห็นตัวหรือได้ยินเสียงก็ตาม ข้อนี้เป็นลักษณะของภิกษุผู้เก็บวัตรอยู่

[ข้อความนี้หมายถึงภิกษุผู้สมาทานวัตรในเวลาค่ำแล้วเก็บวัตรอยู่ในราตรี ก่อนอรุณขึ้นได้ออกจากวัดแล้วสมาทานใหม่ พึงบอกวัตรแก่ภิกษุที่ตนเห็นหรือได้ยินเสียง และภิกษุผู้อยู่ภายในบริเวณ ๑๒ ศอก

ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงมติของพระมหาสุมเถระและพระมหาปทุมเถระไว้ แม้ท่านจะมิได้ตัดสินว่ามติของท่านใดสมควรกว่า ก็จัดว่าท่านถือเอามติหลังเป็นหลัก เพราะมติของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้ภายหลัง เป็นหลักสำคัญ ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

ยถา เจตฺถ, เอวํ สพฺพตฺถ โย โย อฏฺฐกถาวาโท วา เถรวาโท วา ปจฺฉา วุจฺจติ, โส ปมาณโต ทฏฺฐพฺโพ.[๑๑]

"อนึ่ง ข้อความในที่นี้เป็นฉันใด มติของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้ภายหลัง พึงกำหนดโดยความเป็นหลักสำคัญ ฉันนั้น"]

คำอธิบายเรื่องปริวาส

๑๐๒. [ในบางที่]มีคำบาลีอื่นว่า สติเยว อนฺตราเย อนฺตรายิกสญฺญี ฉาเทติ, อจฺฉนฺนา โหติ. อนฺตรายิกสฺส ปน อนนฺตรายิกสญฺญาย ฉาทยโต อจฺฉนฺนาว (เมื่ออันตรายมีอยู่จริงๆ ภิกษุมีความสำคัญว่ามีอันตราย จึงปิดไว้ อาบัตินั้นไม่เป็นอันปิดก่อน แต่เมื่อภิกษุผู้มีอันตรายปิดไว้ด้วยสำคัญว่าไม่มีอันตราย อาบัตินั้นไม่เป็นอันปิดเหมือนกัน)

คำว่า อเวรี (ภิกษุผู้ไม่มีเวร) คือ ภิกษุผู้ปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล

คำว่า อุทฺธเสฺต อรุเณ แปลว่า เมื่ออรุณขึ้นแล้ว

[คำว่า อุทฺธสฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ธสุ ธาตุ ยายเน = ไป + ต ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ ลบนิคคหิตใน ธสุ ธาตุ]

คำว่า สุทฺธสฺส สนฺติเก (ในสำนักภิกษุผู้บริสุทธิ์) หมายความว่า [ควรเปิดเผย] ในสำนักของภิกษุผู้ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเหมือนกัน

คำว่า วตฺถุ (โทษ) คือ การล่วงละเมิดอันได้แก่ การยังอสุจิให้เคลื่อน เป็นต้น

ในคำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐีติ วตฺถุ เจว โคตฺตญฺจาติ สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ (คำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ หมายความว่า คำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ เป็นวัตถุและโคตร) คำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ นี้ เป็นวัตถุเพราะแสดงการล่วงละเมิดที่มีลักษณะคือยังอสุจิให้เคลื่อน และเป็นโคตรเพราะแสดงการหลั่งอสุจิที่มีสภาพเหมือนโทษชนิดเดียวกัน และต่างจากโทษที่มีชนิดต่างกัน ที่จริงแล้วชื่อว่า โคตร เพราะรักษาศัพท์ [คือ สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ] และความเข้าใจ [คือการหลั่งอสุจิ]

[คำว่า โคตฺต สำเร็จรูปมาจาก โค ศัพท์ + ตา ธาตุ ปาลเน = รักษา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า คำ ตายตีติ โคตฺตำ ในที่นี้ โค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ชื่อ และความเข้าใจ ดังคัมภีร์อภิธานฎีกากล่าวว่า

โค วุจฺจติ อภิธานำ, พุทฺธิ จ. เต ตายตีติ โคตฺตำ. โคตฺรมฺปิ. ควำ สทฺทำ ตายตีติ วา โคตฺตำ, ตา ปาลเน.[๑๒]

"ชื่อและความเข้าใจได้ชื่อว่า โค ชื่อว่า โคตตะ และโคตระ เพราะรักษาชื่อและความเข้าใจเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โคตตะ เพราะรักษาเสียง[พูดคือชื่อสกุล] ตา ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า รักษา"]

ในคำว่า สงฺฆาทิเสโสติ นามญฺเจว อาปตฺติ จาติ สงฺฆาทิเสโส (คำว่า สังฆาทิเสส เป็นชื่อและอาบัติ ดังนั้นจึงชื่อว่าสังฆาทิเสส) คำว่า สังฆาทิเสส เป็นชื่อเพราะแสดงชื่อของหมู่อาบัติที่ต้องด้วยโทษนั้นๆ และเป็นอาบัติเพราะเหมือนอาบัติอื่น

คำว่า ตทนุรูปำ กมฺมวาจำ กตฺวา มานตฺตำ ทาตพฺพำ (สงฆ์พึงสวดกรรมวาจาอันเหมาะสมแก่คำขอนั้น ให้มานัตแก่มานัตตารหภิกษุนั้น) หมายความว่า พึงให้มานัตโดยสวดกรรมวาจาอย่างนี้ว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยำ อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ เอกำ อาปตฺตึ อาปชฺชิ สญฺเจตนิกำ สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ เอกาหปฏิจฺฉนฺนำ, โส สงฺฆำ เอกิสฺสา อาปตฺติยา สญฺเจตนิกาย สุกฺกวิสฺสฏฺฐิยา เอกาหปฏิจฺฉนฺนาย เอกาหปริวาสำ ยาจิ. สงฺโฆ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน เอกิสฺสา อาปตฺติยา สญฺเจตนิกาย สุกฺกวิสฺสฏฺฐิยา เอกาหปฏิจฺฉนฺนาย เอกาหปริวาสำ อทาสิ. โส ปริวุตฺถปริวาโส. อยำ อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ เอกำ อาปตฺตึ อาปชฺชิ สญฺเจตนิกำ สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ อปฺปฏิจฺฉนฺนำ. โส สงฺฆำ ตาสำ อาปตฺตีนำ สญฺเจตนิกานำ สุกฺกวิสฺสฏฺฐีนำ ปฏิจฺฉนฺนาย จ อปฺปฏิจฺฉนฺนาย จ ฉารตฺตำ มานตฺตำ ยาจติ. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลำ, สงฺโฆ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน ทฺวินฺนำ อาปตฺตีนำ สญฺเจตนิกานำ สุกฺกวิสฺสฏฺฐีนำ ปฏิจฺฉนฺนาย จ อปฺปฏิจฺฉนฺนาย จ ฉารตฺตำ มานตฺตำ เทยฺย. เอสา ญตฺติ.

สุณาตุ เม ภนฺเต ฯเปฯ โส ปริวุตฺถปริวาโส. อยำ อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ เอกำ อาปตฺตึ อาปชฺชิ สญฺเจตนิกำ สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ อปฺปฏิจฺฉนฺนำ, โส สงฺฆำ ตาสำ ฯเปฯ ยาจติ. สงฺโฆ

อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน ทฺวินฺนํ อาปตฺตีนํ สญฺเจตนิกานํ สุกฺกวิสฺสฏฺฐีนํ ปฏิจฺฉนฺนาย จ อปฺปฏิจฺฉนฺนาย จ ฉารตฺตํ มานตฺตํ เทติ. ยสฺสายสฺมโต ขมติ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน ทฺวินฺนํ อาปตฺตีนํ สญฺเจตนิกานํ สุกฺกวิสฺสฏฺฐีนํ ปฏิจฺฉนฺนาย จ อปฺปฏิจฺฉนฺนาย จ ฉารตฺตํ มานตฺตสฺส ทานํ. โส ตุณฺหสฺส. ยสฺส นกฺขมติ, โส ภาเสยฺย.

ทุติยมฺปิ เอตมตฺถํ ฯเปฯ ตติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ ฯเปฯ

ทินฺนํ สงฺเฆน อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน ทฺวินฺนํ อาปตฺตีนํ สญฺเจตนิกานํ สุกฺก-วิสฺสฏฺฐีนํ ปฏิจฺฉนฺนาย จ อปฺปฏิจฺฉนฺนาย จ ฉารตฺตํ มานตฺตํ. ขมติ สงฺฆสฺส. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามิ.

“ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุชื่อนี้รูปนี้ต้องอาบัติตัวหนึ่งที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิปิดไว้วันเดียว เธอได้ขอปริวาสวันเดียวกับสงฆ์เพื่ออาบัติตัวหนึ่งที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิปิดไว้วันเดียว สงฆ์ได้ให้ปริวาสวันเดียวเพื่ออาบัติตัวหนึ่งที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิปิดไว้วันเดียว เธออยู่ปริวาสแล้ว ภิกษุชื่อนี้รูปนี้ต้องอาบัติตัวหนึ่งที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิมิได้ปิดไว้ เธอขอมานัต ๖ ราตรีกับสงฆ์เพื่ออาบัติที่ปิดไว้และมิได้ปิดไว้ในอาบัติที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิเหล่านั้น ถ้าความพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว สงฆ์พึงให้มานัต ๖ ราตรีเพื่ออาบัติที่ปิดไว้และมิได้ปิดไว้ในอาบัติ ๒ ตัวที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิแก่ภิกษุชื่อนี้ นี้เป็นญัตติ

ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า...เธออยู่ปริวาสแล้ว ภิกษุชื่อนี้รูปนี้ต้องอาบัติตัวหนึ่งที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิมิได้ปิดไว้...เธอขอมานัต ๖ ราตรีกับสงฆ์เพื่ออาบัติที่ปิดไว้และมิได้ปิดไว้ในอาบัติที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิเหล่านั้น สงฆ์ให้มานัต ๖ ราตรีเพื่ออาบัติที่ปิดไว้และมิได้ปิดไว้ในอาบัติ ๒ ตัวที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิแก่ภิกษุชื่อนี้ การให้มานัต ๖ ราตรีเพื่ออาบัติที่ปิดไว้และมิได้ปิดไว้ในอาบัติ ๒ ตัวที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิแก่ภิกษุชื่อนี้ ชอบแก่ท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นพึงเป็นผู้นิ่ง ไม่ชอบแก่ท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นพึงพูด

ข้าพเจ้ากล่าวความนี้เป็นครั้งที่ ๒ ฯลฯ

ข้าพเจ้ากล่าวความนี้เป็นครั้งที่ ๓ ฯลฯ

มานัต ๖ ราตรีเพื่ออาบัติที่ปิดไว้และมิได้ปิดไว้ในอาบัติ ๒ ตัวที่ตั้งใจหลั่งน้ำอสุจิ สงฆ์ให้แล้วแก่ภิกษุชื่อนี้ ชอบแก่สงฆ์ เหตุนั้นจึงนิ่ง ข้าพเจ้าทรงความนี้ไว้อย่างนี้”

อนึ่ง สงฆ์พึงให้อัพภานโดยสวดกรรมวาจาแก่ภิกษุผู้ประพฤติมานัตแล้วตามนัยนี้นั่นเอง

คำว่า อญฺญสฺมึ (ในการออกอาบัติอื่น) หมายความว่า ในการออกอาบัติอื่นจากการออกอาบัติโดยประเภทแห่งสุทธันตปริวาส

[คำว่า สุทฺธนฺตปริวาส แปลตามศัพท์ว่า ปริวาสอันมีความบริสุทธิ์เป็นขอบเขต หรือ ปริวาสอันมีเวลาที่บริสุทธิ์เป็นขอบเขต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุชฺฌนํ สุทฺโธ (สุธ ธาตุ สุทฺธิยํ = หมดจด + ต ปัจจัยในภาวสาธนะ) หรือ สุชฺฌติ เอตฺถาติ สุทฺโธ (สุธ ธาตุ + ต ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- สุทฺโธ อนฺโต ยสฺสาติ สุทฺธนฺโต (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- สุทฺธนฺโต จ โส ปริวาโส จาติ สุทฺธนฺตปริวาโส (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)]

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า ปาริวาสิกภิกษุปิดอาบัติพันตัวไว้ร้อยราตรี

จบ คำอธิบายเรื่องปริวาส

คำว่า อตฺตโน สีมํ โสเธตฺวา วิหารสีมาย (พึงชำระสีมาของตนให้หมดจดแล้วให้มานัตในวิหารสีมา) หมายถึงพัทธสีมาในวิหารเท่านั้น

ประโยคว่า วิหารุปจารโตปิ เทฺว เลฑฺฑุปาตา อติกฺกมิตพฺพา (ล่วงสองเลฑฑุบาตแม้จากอุปจาระแห่งวัด) หมายถึงวัดของภิกษุ เพราะการล่วงอุปจาระวัดของภิกษุณีสำเร็จด้วยการล่วงอุปจาระแห่งหมู่บ้าน

คำว่า วิหารสฺส จ คือ วัดของภิกษุ

คำว่า คามสฺสาติ น วุตฺตํ (ไม่กล่าวว่าจะละอุปจาระแห่งหมู่บ้านก็ควร) หมายความว่า ไม่กล่าวว่า ควรจะละอุปจาระแห่งหมู่บ้าน จึงควรแม้ในอุปจาระแห่งหมู่บ้าน

ประโยคว่า ตตฺเถว ฐานํ ปจฺจาสีสนฺติ (ภิกษุณีปรารถนาการคอยของภิกษุในที่นั้นเท่านั้น) หมายความว่า ปรารถนาให้ภิกษุคอยเฝ้าอยู่

คำว่า ปริวาสวตฺตาทีนิ (วัตรมีปริวาสเป็นต้น) คือ วัตรอันได้แก่ ปริวาส และการระงับนิสัย เป็นต้น

คำว่า ยุตฺตตรํ ทิสฺสติ (คำนั้นปรากฏว่าสมควรยิ่ง) นี้ แสดงว่าแม้ภิกษุณีก็พึงบอกวัตรแก่ผู้เข้าถึงภายในอุปจารสีมา เหมือนภิกษุผู้ไม่เก็บวัตร ไม่พึงไปบอกวัตรแม้แก่ผู้อยู่ในหมู่บ้าน

คำว่า ตสฺมึ คาเม (ในหมู่บ้านนั้น) คือ หมู่บ้านนั้นที่มีภิกษุณี

คำว่า พหิ อุปจารสีมาย ฐตฺวา แปลว่า ดำรงอยู่ในภายนอกอุปจารสีมา

คำว่า สมฺมนฺนิตฺวา ทาตพฺพา (พึงสมมุติแล้วให้) หมายความว่า เมื่อสมมุติภิกษุณีผู้เป็นปกตัตต์รูปหนึ่งให้แก่ภิกษุณีนั้น ก็ไม่เป็นรัตติเฉทแม้เพราะการอยู่ร่วมกัน

คำอธิบายเรื่องปริวาสสำหรับอาบัติที่ปิด

๑๐๘. ประโยคว่า วิสุํ มานตฺตํ จริตพฺพํ (พึงประพฤติมานัตด้วยกรรมวาจาโดยเฉพาะ) หมายความว่า พึงรับมานัตด้วยกรรมวาจาโดยเฉพาะแล้วประพฤติ โดยไม่ทำมูลาย-ปฏิกัสสนะ (การชักเข้าหาอาบัติเดิม)

จบ คำอธิบายเรื่องอาบัติชื่อสุกกวิสัฏฐิ

คำอธิบายเรื่องอัคฆสโมธานปริวาส

๑๓๔. คำว่า เอกาปตฺติมูลกํ (เอกาปัตติมูลกนัย) หมายถึง นัยที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า เอกา อาปตฺติ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนา, เอกา อาปตฺติ ทฺวีหปฺ-ปฏิจฺฉนฺนา[๑๓] (อาบัติตัวหนึ่งปิดบังไว้หนึ่งวัน อาบัติตัวหนึ่งปิดบังไว้สองวัน เป็นต้น)

คำว่า อาปตฺติวฑฺฒนกํ (อาปัตติวัฑฒนกนัย) หมายถึง นัยเพิ่มอาบัติที่ตรัสไว้ด้วย

พระดำรัสว่า เอกา อาปตฺติ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนา, เทฺว อาปตฺติโย ทฺวีหปฺปฏิจฺฉนฺนาโย[๑๔] (อาบัติตัวหนึ่งปิดบังไว้หนึ่งวัน อาบัติสองตัวปิดบังไว้สองวัน เป็นต้น)

คำอธิบายเรื่องภิกษุ ๒ รูป ๑๑ วาระ

๑๘๑. คำว่า ถุลฺลจฺจยาทีหิ มิสฺสกํ (ที่เจือด้วยลหุกาบัติมีถุลลัจจัยเป็นต้น) หมายความว่า [สังฆาทิเสส]ที่เจือด้วยอาบัติถุลลัจจัยและทุกกฏ ซึ่งต้องในส่วนแรกเพราะวัตถุหนึ่ง ความเป็นผู้ประสงค์จะปิดบัง เรียกว่า มักขธัมมะ (สภาพที่ลบหลู่)

๑๘๒. พระดำรัสว่า สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชติ ปริมาณมฺปิ (ต้องอาบัติสังฆาทิเสสจำนวนมากที่นับได้บ้าง) เป็นต้น เป็นเอกพจน์[ที่แสดง]โดยเนื่องด้วยประเภทเดียวกัน หรือเป็นศัพท์ที่แสดงโดยความเป็นบทกริยาวิเศษณ์

[ในประโยคว่า อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชติ ปริมาณมฺปิ อปริมาณมฺปิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสจำนวนมากที่นับได้บ้าง นับไม่ได้บ้าง) คำว่า ปริมาณํ และ อปริมาณํ เป็นคำขยายของบทพหูพจน์ว่า อาปตฺติโย แต่ใช้เป็นเอกพจน์ได้โดยชาตยาเปกขนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน ซึ่งในที่นี้ก็คืออาบัติสังฆาทิเสสเหมือนกัน หรือเป็นบทกริยาวิเศษณ์ที่ลงทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ ดังคัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวว่า

พาลาวตารสมฺพนฺธ- จินฺตาทีสุ นปุํสกํ
ทุติเยกวจนนฺตํ ยํ ตํ ตคฺคติตีริตํ.[๑๕]

"ในคัมภีร์พาลาวตารและสัมพันธจินตาเป็นต้นกล่าวว่าบทที่มีความเป็นไปในกริยานั้น (บทกริยาวิเศษณ์) มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์"

คำว่า ตคฺคติตีริตํ ตัดบทเป็น ต + คติ + อิติ + อีริตํ

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกบทกริยาวิเศษณ์ว่า ภาวนปุงสกะ (บทนปุงสกลิงค์ที่ใช้ขยายกิริยา) ดังคัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวว่า

กฺริยาวิเสสนํ สตฺเต วุตฺตํ ธาตฺวิเสสนํ
ภาวนปุสกนฺเตฺยว สาสเน สมุทีรีตํ.[๑๖]

แสดงว่าอกุศลธรรมมีความโกรธและความถือโกรธเป็นต้นเป็นมูลเหตุแห่งการวิวาทโดยบุคคลาธิษฐานนัย

พระดำรัสว่า ทุฏฺจจิตฺตา วิวทนฺติ (มีจิตโกรธวิวาทกัน) เป็นต้น แสดงอกุศลธรรม คือความโลภ ความโกรธ และความหลง โดยบุคคลาธิษฐานนัยเหมือนอย่างนั้น

พระดำรัสว่า อทุฏฺจจิตฺตา วิวทนฺติ (มีจิตไม่โกรธวิวาทกัน) เป็นต้น แสดงว่าความไม่โลภเป็นต้นเป็นมูลเหตุแห่งการวิวาท

๒๑๗. พระดำรัสว่า ทุพฺพณฺโณ (ผู้มีผิวพรรณน่ารังเกียจ) คือ ผู้มีผิวพรรณเหมือนตอไม้ถูกไฟไหม้ ดุจปีศาจคลุกฝุ่น

พระดำรัสว่า ทุทฺทสฺสิโก (ไม่น่าดู) คือ ผู้เห็นไม่ชื่นใจแม้แก่มารดาผู้ให้กำเนิด

พระดำรัสว่า โอโกฏิมโก แปลว่า คนเตี้ย

พระดำรัสว่า กาโณ (คนบอด) คือ ผู้มีตาบอดข้างเดียวหรือทั้งสองข้าง

พระดำรัสว่า กุณี (คนง่อย) คือ ผู้มีมือข้างเดียวหรือทั้งสองข้างเป็นง่อย

พระดำรัสว่า ขญฺโช (คนเปลี้ย) คือ ผู้เปลี้ยด้วยเท้าข้างหนึ่งหรือทั้งสองข้าง

พระดำรัสว่า ปกฺขหโต (ผู้เป็นอัมพาต) คือ ผู้ตายซีกหนึ่ง เป็นคนพิการ

๒๒๐. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า วิวาทาธิกรณ์เป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต ด้วยพระดำรัสว่า วิวาทาธิกรณนฺ กุสลนฺ อกุสลนฺ อพฺยากตนฺ (วิวาทาธิกรณ์เป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต)

พระดำรัสว่า วิวาทาธิกรณนฺ สิยา กุสลนฺ (วิวาทาธิกรณ์เป็นกุศลก็มี) เป็นต้น เป็นคำวิสัชนา

แม้พระดำรัสที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ท่านกล่าวว่า เยน วิวทนฺติ, โส จิตฺตุปฺปาโท วิวาโท (จิตตุปบาทที่เป็นเหตุของการวิวาท ชื่อว่า วิวาท) เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์ว่า วิวทนฺติ เอเตนาติ วิวาโท (ชื่อว่า วิวาท เพราะทำให้วิวาท)

พระดำรัสว่า อชฺฌตฺตํ วา (ในภายใน) หมายความว่า ในตนหรือในบริษัทของตน

พระดำรัสว่า พหิทฺธา วา (ในภายนอก) หมายความว่า ในผู้อื่นหรือในบริษัทของผู้อื่น

พระดำรัสว่า อายตึ อนวสฺสวาย แปลว่า เพื่อความไม่เกิดขึ้นต่อไป

พระดำรัสว่า มกฺขี (ผู้ลบหลู่) คือ ภิกษุผู้ประกอบด้วยความลบหลู่ อันมีการลบหลู่คุณของผู้อื่นเป็นลักษณะ

พระดำรัสว่า ปฬาสี (ผู้ตีเสมอ) คือ ภิกษุผู้ประกอบด้วยการตีเสมอ อันมีลักษณะยกตนขึ้นเทียมท่าน[โดยไม่รู้จักที่ต่ำที่สูง]

พระดำรัสว่า อิสฺสุกี (ผู้ริษยา) คือ ภิกษุผู้ประกอบด้วยความริษยาอันมีลักษณะริษยาสักการะเป็นต้นของผู้อื่น

พระดำรัสว่า มจฺฉรี (คนตระหนี่) คือ ภิกษุผู้ประกอบด้วยความตระหนี่อาวาสเป็นต้น

พระดำรัสว่า สโฐ (ผู้หลอกลวง) คือ ภิกษุผู้ฉ้อโกง

พระดำรัสว่า มายาวี (เจ้ามายา) คือ ภิกษุผู้ปิดบังกรรมชั่วที่ทำไว้

พระดำรัสว่า ปาปิจฺโฉ (มีความปรารถนาอันเลวทราม) คือ ภิกษุผู้ทุศีลซึ่งปรารถนาการยกย่องที่ไม่มีอยู่

พระดำรัสว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิ (ผู้มีความเห็นผิด) คือ ภิกษุผู้เป็นนัตถิกวาที อเหตุก-วาที หรืออกิริยวาที

พระดำรัสว่า สนฺทิฏฺฐิปรามาสี (ผู้ถือแต่ความเห็นของตน) คือ ภิกษุผู้ยึดมั่นความเห็นของตนเท่านั้น

พระดำรัสว่า อาธานคฺคาหี แปลว่า ภิกษุผู้ยึดอย่างแน่นแฟ้น

พระดำรัสว่า ทุปฺปฏินิสฺสคฺคี (ปลดได้ยาก) คือ ภิกษุผู้ไม่สามารถสละความเห็นที่เคยยึดไว้

อนึ่ง ในที่นี้พระดำรัสว่า โกธโน โหติ อุปนาหี (เป็นคนมักโกรธ จองเวร) เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า สมเถหิ จ อธิกรณียตาย อธิกรณํ (ชื่อว่า อธิกรณ์ เพราะควรระงับด้วยสมถะทั้งหลาย) เพื่อเฉลยคำถามว่า จิตตุปบาทนั้นชื่อว่า อธิกรณ์อย่างไร ความหมายคือ ชื่อว่า อธิกรณ์เพราะควรทำให้สงบไปด้วยสมถะทั้งหลาย โดยแท้จริงแล้ว การระงับเสียงที่มีการวิวาทนั้นเป็นเหตุ ย่อมมีได้ด้วยการระงับจิตตุปบาทอันเป็นเหตุให้วิวาท ดังนั้น การที่จิตตุปบาทพึงระงับได้ด้วยสมถะทั้งหลายจึงมีได้โดยปริยาย

[คำว่า วิวาทาธิกรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิวทนฺติ เอเตนาติ วิวาโท.
  (วิ บทหน้า + วท ธาตุ วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- อธิกรียตีติ อธิกรณํ.
  (อธิ บทหน้า + กร ธาตุ กรเณ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- วิวาโท เอว อธิกรณํ วิวาทาธิกรณํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

๒๒๒. ท่านอธิบายว่า สนฺธาย ภาสิตวเสน (โดยเนื่องด้วยการตรัสโดยเจาะจง) เพื่อแสดงว่านัยนี้คือ อาปตฺตาธิกรณํ สิยา อกุสลํ สิยา อพฺยากตํ (อาปัตตาธิกรณ์เป็นอกุศลก็มี อัพยากฤตก็มี) หมายถึง อาบัติที่เป็นปัณณัตติวัชชะ มิใช่อาบัติที่เป็นโลกวัชชะ

[ถ้าเป็นอาบัติประเภทโลกวัชชะ ก็ต้องเป็นอกุศลแน่นอน ไม่ต้องประกอบ สิยา (พึงมี) เพื่อแสดงความไม่แน่นอน]

ท่านกล่าวว่า ยสฺมึ หิ เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า พึงทราบข้อความโดยเนื่องด้วยการตรัสโดยเจาะจงในเรื่องนี้เพราะเหตุอะไร

อาทิ ศัพท์ในบทนี้ว่า ปถวิขณนาทิเก (มีการขุดดินเป็นต้น) รวบรวมสิกขาบทที่เป็นปัณณัตติวัชชะมีการพรากภูตคาม เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า กุสลจิตฺตํ องฺคํ โหติ (กุศลจิตเป็นเหตุ) โดยหมายถึง[มหากุศล]จิตที่กำลังเกิดแก่ภิกษุที่ขุดดินเป็นต้นด้วยการกวาดเป็นต้น โดยตั้งใจจะทำวัตร เพราะไม่รู้วินัย

อนึ่ง คำว่า องฺคํ โหติ (เป็นเหตุ) หมายความว่า กุศลจิตนั้นเป็นอาปัตตาธิกรณ์

คือกุศลจิตนั้นเป็นเหตุให้ต้องอาบัติ เพราะภิกษุผู้ขุดดินแม้โดยทำวัตรก็รู้โทษอยู่ตามนัยเป็นต้นว่าเราขุดดินนี้อยู่ เนื่องจากถ้าไม่รู้โทษก็จะไม่ต้องอาบัติในการขุดดินเป็นต้น

คำว่า ตสฺมึ สติ (เมื่อกุศลจิตนั้นมีอยู่) หมายความว่า เมื่อกุศลจิตนั้นที่นับเข้าโดยความเป็นอาบัติ มีอยู่

คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) หมายความว่า เพราะไม่อาจตรัสว่า “อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นกุศลไม่มี” เมื่อมีกุศลจิตที่นับเข้าโดยความเป็นอาบัติอยู่

ประโยคว่า นยิทำ องฺคปฺปโหนกจิตฺตำ สนฺธาย วุตฺตำ (พระดำรัสนี้มิใช่ตรัสไว้โดยหมายถึงจิตที่ควรจะเป็นเหตุได้) หมายความว่า พระดำรัสว่า อาปตฺตาธิกรณำ สิยา อกุสลำ สิยา อพฺยากตำ, นตฺถิ อาปตฺตาธิกรณำ กุสลำ (อาปัตตาธิกรณ์เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นกุศลไม่มี) นี้ มิใช่ตรัสไว้โดยหมายถึงจิตที่ควรจะเป็นเหตุได้ คือ ที่เป็นเหตุของอาบัติได้โดยแท้ เพราะยังอาบัติให้เกิดขึ้น

ท่านกล่าวว่า อิทำ ปน (แต่พระองค์ตรัสหมายเอาความมีแห่งนัย) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า พระองค์ตรัสหมายเอาข้อความใดหรือ

ท่านกล่าวว่า อสญฺจิจฺจ ฯเปฯ สหเสยฺยาทิวเสน อาปชฺชโต อพฺยากตำ โหติ (แต่อาปัตตาธิกรณ์นั้นย่อมเป็นอัพยากฤต เพราะต้องโดยที่ภิกษุผู้ไม่เจตนาไม่รู้ตัวเลยได้นอนร่วมกันเป็นต้น) เพราะเมื่อภิกษุนอนด้วยจิตที่กำหนดกรรมฐาน หรือกำลังหลับสนิทอยู่ ถ้ามีมาตุคามมานอนร่วม รูปที่เป็นไปโดยลักษณะนอนในขณะนั้นเป็นอาบัติ มิใช่จิตที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยกุศลจิตเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว รูปขันธ์ที่เป็นไปโดยลักษณะนอนนั้นเท่านั้นเป็นอาบัติ เพราะไม่ลุกขึ้นเมื่อควรจะลุกในขณะนั้น

ถามว่า : แม้กุศลก็พึงเป็นอาปัตตาธิกรณ์มิใช่หรือ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อาปตฺตึ อาปชฺชนฺโต กุสลจิตฺโต วา อาปชฺชติ อกุสลาพฺยากตจิตฺโต วา.[๑๘]

“ภิกษุผู้ต้องอาบัติอยู่ มีจิตเป็นกุศลก็มี มีจิตเป็นอกุศลหรืออัพยากฤตก็มี”

ตอบว่า : กุศลที่เป็นอาปัตตาธิกรณ์ไม่มี เพราะตรัสว่า กุสลจิตฺโต วา (มีจิตเป็นกุศลก็มี) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความว่า ภิกษุที่เรียกว่าต้องอาบัติ จะต้องอาบัติโดยประกอบ

ด้วยจิตประเภทหนึ่งในจิต ๓ ประเภท [กุศล อกุศล หรืออัพยากฤต] มิใช่ต้องอาบัติโดยลักษณะอื่น

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบข้อความนี้ว่า ในขณะเกิดกุศลจิตเมื่อขุดดินเป็นต้น ภิกษุมีจิตเป็นกุศล ต้องอาบัติที่เป็นอัพยากฤตคือรูปที่เป็นไปโดยลักษณะนั้น เพราะมีรูปที่เป็นไปโดยล่วงละเมิดเป็นต้น หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต ต้องอาบัติที่เป็นอัพยากฤตคือรูปที่เป็นอัพยากฤต ภิกษุมีจิตเป็นอกุศล ต้องอาบัติที่เป็นอกุศลคือปาณาติบาตเป็นต้น ในเรื่องนี้ รูปเป็นอัพโพหาริก ส่วนภิกษุผู้ทำปาณาติบาตเป็นต้นในขณะฝัน และต้องอาบัติที่ต้องโดยนอนร่วมกันเป็นต้น ชื่อว่ามีจิตเป็นอกุศล ต้องอาบัติที่เป็นอัพยากฤต

[คัมภีร์นี้เห็นว่า โดยองค์ธรรมอาบัติเป็นปรมัตถ์ที่จัดเป็นอกุศลหรืออัพยากฤต แต่คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๙๐) กล่าวว่าอาบัติเป็นบัญญัติ เพราะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ตามมตินี้พระดำรัสว่า อาปตฺตาธิกรณํ สิยา อกุสลํ สิยา อพฺยากตํ (อาปัตตาธิกรณ์เป็นอกุศลก็มีอัพยากฤตก็มี) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล (เหตุ = อกุศล อัพยากฤต, ผล = อาบัติ)]

ประโยคว่า กุสลจิตฺตํ อาปชฺเชยฺย (กุศลจิตพึงเกิดขึ้น) หมายความว่า กุศลจิตพึงเกิดในอาบัติที่ต้องแก่ภิกษุผู้ถือเอาขนแกะแล้วเดินทางล่วง ๓ โยชน์ โดยกำหนดอารมณ์กรรมฐาน และแก่ภิกษุผู้ไม่รู้บัญญัติแล้วสอนธรรม[โดยให้สาธยายพร้อมกัน]ทุกบท

ประโยคว่า น จ ตตฺถ วิชฺชมานมฺปิ กุสลจิตฺตํ อาปตฺติยา องฺคํ แปลว่า แม้กุศลจิตที่มีอยู่ในขณะนั้นจะมิใช่เหตุของอาบัติ ความหมายก็คือ มิใช่เป็นอาบัติเอง

คำว่า จลิตปฺปวตฺตานํ แปลว่า แห่งกายที่เคลื่อนไหวแล้วและวาจาที่เป็นไปแล้ว คือกายเคลื่อนไหวแล้ว วาจาเป็นไปแล้ว

คำว่า อญฺญตรเมว องฺคํ (กายหรือวาจาอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเหตุของอาบัติ) หมายความว่า กายหรือวาจาอย่างใดอย่างหนึ่งของกายและวาจา[ทั้ง ๒ ประเภท]เป็นอาบัติ พระดำรัสว่า ตญฺจ รูปกฺขนฺธปริยาปนฺนตฺตา อพฺยากตํ (อนึ่ง เหตุนั้นจัดเป็นอัพยากฤต เพราะนับเนื่องในรูปขันธ์) นี้ แสดงข้อความว่า เหตุของอาบัติเป็นอัพยากฤต มิใช่เป็นกุศลหรืออกุศลอื่น

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้อัพยากตธรรมก็ส่งผลได้หรือ ดังพระพุทธดำรัสว่า

สาปตฺติกสฺส ภิกฺขเว นิรยํ วา วทามิ ติรจฺฉานโยนึ วา.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวนรกหรือกำเนิดดิรัจฉานแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติ”

ตอบว่า : อัพยากตธรรมส่งผลให้ไม่ได้ เพราะอาบัติที่ต้องโดยไม่ตั้งใจจะไม่ทำอันตราย ตราบที่ภิกษุนั้นยังไม่รู้ว่าต้องอาบัติ แต่เมื่อรู้แล้วปิดบังไว้ ก็ต้องอาปัตตาธิกรณ์อันเป็นอกุศลคืออาบัติทุกกฏอื่น เพราะการปิดบังอาบัติเป็นเหตุ อาปัตตาธิกรณ์นั้นห้ามสวรรค์และพระนิพพาน เพราะมีสภาพเป็นอกุศล พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุผู้ต้องอาบัติจะไปสู่อบาย” ส่วนอาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอัพยากฤตจะไม่ส่งผลโดยแท้ ดังนั้น แม้ในคัมภีร์คัณฐิบทที่รจนาในกาลก่อนก็กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงบุคคล ๔ จำพวก คือ ปุถุชน กัลยาณปุถุชน เสกขบุคคล และพระอรหันต์

พระอรหันต์และเสกขบุคคลต้องอาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอัพยากฤตเท่านั้น

กัลยาณปุถุชนต้องอาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอัพยากฤตอย่างเดียว ในเวลาล่วงละเมิดโดยไม่มีเจตนา

ปุถุชนอื่นจากนั้นต้องอาบัติที่เป็นอกุศลและอัพยากฤต

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นกุศลไม่มี” เพราะปุถุชนนั้นมีอกุศลจิตในเวลาล่วงละเมิด พระดำรัสว่า “อพฺยากตํ” ในฐานะทุกแห่งจึงหมายถึงการไม่ให้ผลเท่านั้นด้วยประการฉะนี้”

เมื่อภิกษุปลงอาบัติแล้วหรือออกจากอาบัติด้วยการอยู่กรรม อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอกุศลย่อมไม่ทำอันตราย แม้กรรมที่เป็นอริยูปวาทจะเป็นอกุศล ก็เป็นอโหสิกรรมที่จะไม่ส่งผลให้ เพราะลบล้างการกระทำโดยยอมรับโทษขอขมา อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอกุศลก็เช่นเดียวกัน ซึ่งได้รับการแสดงอาบัติหรือออกจากอาบัติแล้ว จะไม่ทำซึ่งอันตรายโดยเป็นอโหสิกรรม เพราะจะไม่ส่งผลอีกต่อไป เนื่องจากลบล้างการกระทำแล้ว ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าภิกษุผู้ต้องอาบัติจะไปสู่อบายด้วยพระดำรัสว่า

สาปตฺติกสฺส ภิกฺขเว นิรยํ วา วทามิ ติรจฺฉานโยนึ วา.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวนรกหรือกำเนิดดิรัจฉานแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติ”

[คัมภีร์สารัตถทีปนีนำข้อความจากพระบาลีมาอ้างไว้เป็นหลักฐาน แต่ข้อความดังกล่าวไม่พบในพระไตรปิฎกฉบับปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์บริวาร[๑๙] และอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๔๔๓) กล่าวถึงอาบัติ ๒ ประเภท คือ

๑. นิยตอาบัติ คือ อาบัติที่มีผลแน่นอนทำให้ตกอบายภูมิ คือ อาบัติปาราชิกที่ต้องด้วยการทำอนันตริยกรรมและอาบัติสังฆาทิเสสที่ต้องด้วยการทำสังฆเภท

๒. อนิยตอาบัติ คือ อาบัติที่ไม่มีผลแน่นอนเช่นนั้น คือ อาบัติอื่นที่เหลือ

จะเห็นได้ว่าอนิยตอาบัติไม่ส่งผลให้ตกอบายภูมิแน่นอน อาบัติที่ก่อให้เกิดวิปฏิสารในเวลาใกล้เสียชีวิตเท่านั้นจึงจะส่งผลให้ตกอบายภูมิได้ ดังตัวอย่างของเอรกปัตตนาคราชที่ไปเกิดเป็นพญานาคเพราะวิปฏิสารที่สำคัญว่าต้องอาบัติ]

คำอธิบายเรื่องสมถะอันเป็นเครื่องระงับอธิกรณ์

๒๒๘. ภิกษุผู้เป็นศัตรูเพราะเหตุคือการวิวาท ชื่อว่า อัตถปัจจัตถิกะ

๒๒๙. คำว่า สมฺมุขาวินยสฺมึ แปลว่า ในความเป็นสัมมุขาวินัย

๒๓๐. คำว่า อนฺตเรน แปลว่า ด้วยเหตุ

๒๓๑. ในอุพพาหิกสมมุติ พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสอาบัติปาจิตตีย์เพราะการบ่นว่าเพราะสมมุตินั้นไม่มีการมอบฉันทะ

[อุพพาหิกสมมุติ คือ สมมุติที่ทำให้ระงับการคุกคามหรือการวิวาทของพระอลัชชี คำว่า อุพฺพาหิกา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + วห ธาตุ = นำออก + ณฺวุ ปัจจัยในกรณสาธนะ พบรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๑ หน้า ๓๗๐) ว่า อุพฺพหนฺติ วิโยเชนฺติ เอตาย อลชฺชีนํ ตชฺชนึ วา กลหํ วาติ อุพฺพาหิกา (สมมุติที่เป็นเหตุนำออกการคุกคามหรือการวิวาทของพระอลัชชี)

ส่วนคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๔๔๗) กล่าวว่า อนนฺตานิ ภสฺสานิ ธมฺมกถิกํ วา อุทฺธริตฺวา พาหติ ปฏิเสเธติ อิมาย สมฺมุติยาติ อุพฺพาหิกา (สมมุติที่เป็นเหตุยกขึ้นห้ามถ้อยคำมากมายไม่มีที่สุด หรือยกขึ้นห้ามพระธรรมกถึก) ตามมตินี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + พาห ธาตุ = ห้าม + ณฺวุ ปัจจัยในกรณสาธนะ]

๒๓๖. ในพระดำรัสว่า ตสฺส โข ตํ คำบาลีว่า โข ตํ เป็นเพียงนิบาต [ไม่มีอรรถพิเศษ]

๒๓๘. ในพระบาลีหลายฉบับ จารึกคำบาลีว่า กา จ ตตฺถ ตสฺสปาปิยสิกาย พึงทราบคำบาลี[ที่ถูกต้อง]ในที่นี้อย่างนี้ว่า กา จ ตสฺสปาปิยสิกา

๒๔๒. ในพระดำรัสว่า กิจฺจาธิกรณํ เอเกน สมเถน สมฺมติ (กิจจาธิกรณ์ระงับด้วยสมถะเดียวคือสัมมุขาวินัย) นี้ ศัพท์ว่า กิจจาธิกรณ์ นี้เป็นชื่อของอปโลกนกรรมเป็นต้น ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

กิจฺจเมว กิจฺจาธิกรณนฺ.[๒๐]

“กิจนั่นแหละเป็นกิจจาธิกรณ์”

กิจจาธิกรณ์นั้นไม่พึงระงับด้วยสมถะเหมือนวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น แต่สำเร็จด้วยสัมมุขาวินัย ดังนั้น จึงควรถือเอาเนื้อความในบทว่า สมฺมติ นี้ว่า ย่อมสำเร็จ

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายสมถขันธกะ

๕. ขุททกวัตถุขันธกะ

คำอธิบายเรื่องขุททกวัตถุ

๒๔๓. ในขุททกวัตถุขันธกะ คำว่า อฏฺฐปทากาเรน แปลว่า โดยลักษณะคล้ายกระดานมีแปดช่อง ความหมายก็คือ เหมือนกระดานใช้เล่นพนัน [กระดานหมากรุก]

คำว่า มลฺลกมูลสณฺฐาเนน แปลว่า โดยสัณฐานอย่างก้นถ้วย

๒๔๕. อาทิ ศัพท์ในคำว่า มุตฺโตลมฺพกาทีนำ (สร้อยมุกเป็นต้น) รวบรวมตุ้มหูเป็นต้น

คำว่า ปลมฺพกสุตฺตำ (สายสร้อยที่ห้อยลง) คือ สายสร้อยที่ห้อยลงโดยผูกในเวลาบูชายัญ

๒๔๖. คำว่า จิกฺกเลน แปลว่า ของเหนียว

๒๔๘. คำว่า สาธุคีตำ (เป็นการขับที่ดี) คือ การขับอันประกอบด้วยความไม่เที่ยงเป็นต้น

๒๔๙. คำว่า จตุรสฺเสน วตฺเตน (ด้วยวัตรอันกลมกล่อม) หมายความว่า ด้วยวัตรคือการสวดอันกลมกล่อม

วิธีการออกเสียงตรังควัตร (ทำนองคลื่น) เป็นต้นได้สาบสูญไปแล้ว

คำว่า พาหิรโลมึ เป็นบทที่แสดงโดยความเป็นกริยาวิเศษณ์ หมายความว่า ภิกษุผู้ห่มผ้าห่มขนสัตว์ โดยให้ปรากฏขนภายนอกของผ้าห่มขนสัตว์นั้น

๒๕๑. พระดำรัสว่า อิมานิ จตฺตาริ อหิราชกุลานิ (ตระกูลพญางูทั้ง ๔ เหล่านี้) นี้ หมายถึง งูพิษ เพราะงูพิษทุกประเภทนับเนื่องในตระกูลพญางูทั้ง ๔ เหล่านี้

พระดำรัสว่า อตฺตคุตฺติยา แปลว่า เพื่อคุ้มครองตน พระดำรัสว่า อตฺตรกฺขาย แปลว่า เพื่อรักษาตน พระดำรัสว่า อตฺตปริตฺตำ กาตุ (เพื่อป้องกันตน) หมายความว่า เราอนุญาตเพื่อป้องกันตน คือเพื่อประโยชน์แก่การป้องกันตน

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงสวดอย่างนี้) เป็นต้น เพื่อแสดงลักษณะที่พึงสวดพระปริตรนั้น

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า วิรูปกฺเขหิ แปลว่า พญางูตระกูลวิรูปักษ์

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง บทนี้ลงตติยาวิภัตติในความหมายว่า สหโยคะ (ประกอบร่วมกัน แปลว่า “กับ”) ความหมายก็คือ เรามีความเป็นมิตรกับพญางูเหล่านั้น

พระดำรัสว่า อปาทเกหิ แปลว่า ฝูงสัตว์ที่ไม่มีขา

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ในประโยคก่อนจากประโยคนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสโอทิสสกเมตตา (เมตตาที่เจาะจง) ด้วยฐานะเพียงนี้ บัดนี้ ได้ตรัสว่า สพฺเพ สตฺตา (สัตว์ทั้งปวง) เป็นต้น เพื่อแสดงอโนทิสสกเมตตา (เมตตาที่ไม่เจาะจง)

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสทั้งหมดเหล่านี้คือ สตฺตา ปาณา ภูตา เป็นคำไวพจน์ของเหล่าสัตว์

พระดำรัสว่า ภทฺรานิ ปสฺสนฺตุ แปลว่า จงพบเห็นอารมณ์ที่น่าปรารถนา

บาทคาถาว่า มา กญฺจิ ปาปมาคมา แปลว่า กรรมชั่วอย่าได้เข้าถึงเหล่าสัตว์ใดๆ เลย

ในประโยคว่า อปฺปมาโณ พุทฺโธ (พระพุทธคุณหาประมาณมิได้) นี้ พระดำรัสว่า พุทฺโธ หมายถึงพระพุทธคุณ เพราะพระพุทธคุณเหล่านั้นหาประมาณมิได้

แม้บทที่เหลือทั้ง ๒ [คือ อปฺปมาโณ ธมฺโม, อปฺปมาโณ สงฺโฆ] ก็มีนัยเดียวกัน

พระดำรัสว่า ปมาณวนฺตานิ (มีคุณพอประมาณ) หมายความว่า ประกอบด้วยคุณพอประมาณ

พระดำรัสว่า อุณฺณนาภี คือ แมงมุมซึ่งมีขนที่ท้องยาว

พระดำรัสว่า สรพู แปลว่า ตุ๊กแก

พระดำรัสว่า กตา เม รกฺขา กตํ เม ปริตฺตํ (เราทำการรักษาแล้ว เราทำการป้องกันแล้ว) หมายความว่า เราทำการรักษาและป้องกันแล้วแก่ชนมีประมาณเพียงนี้

พระดำรัสว่า ปฏิกฺกมนฺตุ ภูตานิ (เหล่าสัตว์จงถอยกลับไปเถิด) หมายความว่า เหล่าสัตว์ทั้งปวงที่เราทำการคุ้มครองแล้ว จงถอยกลับไปเถิด คืออย่าเบียดเบียนเราเลย

ในพระดำรัสว่า โสหํ เป็นต้น พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า เรามีความเป็นมิตรกับเหล่าสัตว์ทั้งปวงเหล่านี้ ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค และขอนอบน้อมแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๗ พระองค์มีพระวิปัสสีเป็นต้น

พระดำรัสว่า อญฺญมฺหิ เฉตพฺพมฺหิ (พึงตัดสิ่งอื่น) หมายถึง [พึงขจัด]ราคานุสัย

คำว่า ตาทิสํ วา ทุกฺขํ (ยังทุกข์เช่นนั้นให้เกิดขึ้น) หมายความว่า ผู้ยังทุกข์ให้เกิดด้วย[การทุบด้วย]กำมือเป็นต้น

๒๕๒. คำว่า ชาลานิ ปริกฺขิปาเปตฺวา (ให้ขึงข่ายแล้ว) หมายความว่า ให้ขึงข่ายแล้วโดยลักษณะคล้ายผอบ เพื่อให้พ้นจากอันตรายและคุ้มครองเครื่องประดับเป็นต้นที่หล่นไปด้วยความพลั้งเผลอ

คำว่า จนฺทนคณฺเฑ อาคนฺตฺวา ชาเล ลคฺคา (ท่อนไม้จันทน์ลอยมาติดที่ข่าย) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า ต้นจันทน์ต้นหนึ่งเกิดขึ้นริมฝั่งตอนเหนือของแม่น้ำคงคา ถูกน้ำเซาะรากแล้ว โค่นหักกระจัดกระจายอยู่บนหินเหล่านั้นๆ ในครั้งนั้น ท่อนไม้จันทน์ท่อนหนึ่งมีประมาณเท่าหม้อ ถูกหินครูดสี ถูกคลื่นซัดจนเกลี้ยงเกลา ได้ลอยไปตามลำดับ ถูกสาหร่ายปกคลุมลอยมาติดที่ข่ายของเศรษฐีนั้น คำนั้นกล่าวไว้โดยประสงค์เอาเนื้อความนั้น

คำว่า เลขํ (ส่วนที่กลึง) คือ ผงจันทน์ที่ได้จากการกลึง

คำว่า อุฑฺฑิตฺวา (ใส่แล้ว) หมายความว่า ให้ขึ้นไปแล้วโดย[ผูก]ไม้ไผ่ต่อๆ กัน ความหมายก็คือ ใส่แล้ว

คำว่า โอหรตุ (จงปลด) หมายความว่า จงปลดด้วยฤทธิ์แล้วนำไป

ศาสดามีปูรณกัสสปะเป็นต้น เป็นศาสดาทั้ง ๖ คือปูรณกัสสปะเป็นต้น

[ในสมัยพุทธกาลมีผู้ที่ปฏิญาณตนว่าเป็นเจ้าลัทธิหรือศาสดา ๖ คน คือ

๑. ปูรณกัสสปะ	๒.มักขลิโคสาล
๓. อชิตเกสกัมพล	๔.ปกุธกัจจายนะ
๕. สญชัยเพลัฏฐบุตร	๖. นิครนถ์นาฏบุตร]

คำว่า ปูรณะ เป็นชื่อของปูรณกัสสปะผู้ปฏิญาณว่าเป็นศาสดานั้น

คำว่า กัสสปะ เป็น[ชื่อ]โคตร

ดังได้สดับมาว่า ปูรณกัสสปะนั้นเป็นทาสที่ ๙๙ ของตระกูลหนึ่งจึงตั้งชื่อเขาว่าปูรณะ แต่ไม่มีใครคอยว่ากล่าวงานที่เขาทำว่าทำไม่ดี หรืองานที่ยังไม่ทำว่ายังไม่ทำ เพราะถือว่าเป็นทาสมงคล เขาดำริว่าเราจะอยู่ที่นี้ทำไม แล้วจึงหนีไป[จากบ้านนาย] ในครั้งนั้นพวกโจรได้ชิงผ้าของเขาไป เมื่อไม่รู้จะหาใบไม้หรือหญ้ามาปกปิดกาย ก็เปลือยกายเข้าไปสู่หมู่บ้านแห่งหนึ่ง มหาชนเห็นเขาแล้วเข้าใจว่า ท่านผู้นี้เป็นสมณะ เป็นพระอรหันต์ เป็นผู้มักน้อย คนเช่นท่านผู้นี้หามีไม่ จึงเอาของคาวหวานเป็นต้นเข้ามาถวาย เขาดำริว่าลาภนี้เกิดแก่เราเพราะไม่นุ่งผ้า จึงไม่ยอมนุ่งผ้าจำเดิมแต่กาลนั้น แม้จะได้ผ้ามาเขาก็ถือการเปลือยกายนั้นเป็นการบวชของตน แม้คนอื่นราว ๕๐๐ คนก็พากันบวชในสำนักของเขา ปูรณกัสสปะนี้เป็นคณาจารย์ปรากฏในโลกว่าเป็นศาสดาด้วยประการฉะนี้

คำว่า มักขลิ เป็นชื่อของศาสดานั้น

คำว่า โคสาล เป็นชื่อรองเพราะเกิดที่คอกวัว

ดังได้สดับมาว่า เขาถือหม้อน้ำมันเดินไปบนพื้นเปื้อนตม นายสั่งว่า อย่าลื่นล้มนะพ่อ แต่เขาลื่นล้มเพราะเลินเล่อ จึงพยายามหนีเพราะกลัวนาย นายได้วิ่งไปจับชายผ้าไว้ เขาจึงทิ้งผ้าเปลือยกายหนีไป ความที่เหลือก็เช่นเดียวกับปูรณกัสสปะ

คำว่า อชิตะ เป็นชื่อของศาสดานั้น และชื่อว่า เกสกัมพล เพราะครองผ้ากัมพลที่ทอด้วยผมคน เมื่อรวมชื่อทั้งสองเข้าด้วยกัน จึงได้ชื่อว่า อชิตเกสกัมพล

ในชื่อทั้งสองเหล่านั้น เกสกัมพล คือ ผ้ากัมพลที่ทำด้วยผมคน

อนึ่ง ผ้าที่มีเนื้อหยาบกว่าผ้าชนิดนั้นไม่มี สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ยานิ กานิจิ ตนฺตาวุตานํ วตฺถานํ, เกสกมฺพโล เตสํ ปฏิกิฏฺโฐ อกฺขายติ. เกสกมฺพโล ภิกฺขเว สีเต สีโต อุณฺเห อุณฺโห ทุพฺพณฺโณ ทุคฺคนฺโธ ทุกฺขสมฺผสฺโส.[๒๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผ้าที่ทอด้วยด้ายจะมีกี่ชนิดก็ตาม ผ้ากัมพลที่ทอด้วยผมคนเป็นผ้าที่มีเนื้อหยาบกว่าผ้าทอเหล่านั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผ้ากัมพลที่ทอด้วยผมคนจะเยือกเย็นในหน้าหนาว ร้อนระอุในหน้าร้อน มีสีไม่สวย มีกลิ่นเหม็น มีสัมผัสเป็นทุกข์”

คำว่า ปกุธะ เป็นชื่อของศาสดานั้น

คำว่า กัจจายนะ เป็น[ชื่อ]โคตร

เมื่อรวมชื่อและโคตรเข้าด้วยกัน จึงได้ชื่อว่า ปกุธกัจจายนะ

เขาปฏิเสธน้ำเย็น แม้ถ่ายอุจจาระก็ไม่ใช้น้ำชำระล้าง เมื่อได้รับน้ำร้อนหรือน้ำข้าวจึงใช้ล้าง ครั้นข้ามแม่น้ำหรือน้ำตามทาง คิดว่าศีลของเราขาด จึงก่อสถูปทรายอธิษฐานศีลแล้วจึงไป ศาสดานี้มีลัทธิที่ไม่มีสิริมงคลอย่างนี้

คำว่า สญชัย เป็นชื่อของศาสดานั้น และชื่อว่า เพลัฏฐบุตร เพราะเป็นบุตรของนายเพลัฏฐะ

[ศาสดาอีกคนหนึ่ง]ชื่อว่า นิครนถ์ (ผู้ไม่มีกิเลส) โดยชื่อที่ได้รับเพราะมักกล่าวอย่างนี้ว่า พวกเราไม่มีกิเลสที่ร้อยรัด ไม่มีกิเลสที่เกลือกกลั้ว พวกเราไม่มีปมคือกิเลส และชื่อว่า นาฏบุตร เพราะเป็นบุตรของนักฟ้อนรำ

เรื่องพระปิณโฑลภารทวาชะ

ในปาฐะว่า ปิณฺโฑลภารทฺวาโช (ปิณโฑลภารทวาชะ) ชื่อว่า ปิณโฑละ เพราะออกบวชแสวงหาก้อนข้าว

ดังได้สดับมาว่า ท่านเคยเป็นพราหมณ์ผู้ยากไร้ พบเห็นลาภสักการะเป็นอันมากของหมู่ภิกษุ จึงออกบวชเพื่อก้อนข้าว ท่านถือเอาบาตรกระเบื้องใหญ่ โดยสำคัญว่าเป็นบาตร แล้วเที่ยวบิณฑบาต ได้ดื่มข้าวยาคู บริโภคภัต และฉันขนมเต็มบาตรกระเบื้อง ในกาลนั้น

เหล่าภิกษุได้กราบทูลเรื่องที่ท่านฉันจุแก่พระศาสดา พระองค์จึงไม่ทรงอนุญาตถลกบาตรแก่ท่าน พระเถระมักคว่ำบาตรวางไว้ใต้เตียงนอน ในเวลาวางบาตรได้วางกระทบพื้น และในเวลาหยิบก็หยิบมาโดยกระทบพื้น เมื่อกาลเวลาผ่านไปๆ บาตรเกิดสึกหรอไปจนรับข้าวสุกหนึ่งทะนานได้เท่านั้น ในครั้งนั้นเหล่าภิกษุกราบทูลเรื่องนั้นแก่พระศาสดา ลำดับนั้นพระองค์จึงทรงอนุญาตถลกบาตรแก่ท่าน ในสมัยต่อมา พระเถระอบรมอินทรีย์ภาวนาดำรงอยู่ในอรหัตตผลอันเป็นผลสูงสุด ท่านชื่อว่า ปิณโฑละ เพราะ[ออกบวช]แสวงหาก้อนข้าว และมีชื่อโคตรว่า ภารทวาชะ เมื่อรวมชื่อพิเศษในกาลก่อนและโคตรทั้งสองอย่างแล้ว จึงได้ชื่อว่า ปิณโฑลภารทวาชะ

ถามว่า : พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า “ในกาลนั้น พระปิณโฑลภารทวาชะ...กล่าวคำนี้” เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : ดังได้สดับมาว่า เศรษฐีนั้นมิใช่ผู้สัมมาทิฏฐิและผู้มิจฉาทิฏฐิ เป็นผู้มีความเห็นเป็นกลาง เขาดำริว่า ในเรือนของเรามีไม้จันทน์มากมาย เราจะใช้ไม้จันทร์นี้ทำอะไร ในลำดับนั้นเขาเกิดความดำรินี้ขึ้นมาว่า ในโลกนี้มีชนมากมายกล่าวว่า เราเป็นพระอรหันต์ๆ แต่เราไม่รู้จักพระอรหันต์สักองค์หนึ่งเลย เราจะให้ประกอบเครื่องกลึงไว้ในเรือน ให้กลึงเป็นบาตรแล้ว ใส่สาแหรกแขวนไว้โดยผูกไม้ไผ่ต่อๆ กันขึ้นไปบนอากาศสูงราว ๖๐ ศอก แล้วจะบอกว่าถ้าพระอรหันต์มีอยู่จริง จงเหาะมาเอาบาตรเถิด พระอรหันต์รูปใดจะมารับบาตรนั้นได้ เราและบุตรภรรยาจะเข้าถึงพระอรหันต์รูปนั้นว่าเป็นสรณะ เศรษฐีนั้นให้กลึงบาตรตามทำนองที่ตนดำริ แล้วให้ยกขึ้นไปโดยผูกไม้ไผ่ต่อๆ กัน ได้กล่าวว่าบุคคลใดเป็นพระอรหันต์ในโลก บุคคลนั้นจงเหาะมาเอาบาตรเถิด

ศาสดาทั้ง ๖ ออกอุบายเอาบาตร

ในกาลนั้นศาสดาทั้ง ๖ กล่าวกันว่า บาตรนั่นสมควรแก่พวกเรา ท่านจงถวายบาตรนั้นแก่พวกเราเถิด เศรษฐีนั้นกล่าวว่า พวกท่านจงเหาะมาเอาไปเถิด ในวันที่ ๖ นิครนถ์นาฏบุตรส่งพวกอันเตวาสิกโดยสั่งว่า พวกเจ้าจงไปพูดกับเศรษฐีอย่างนี้ว่า บาตรนั่นสมควรแก่อาจารย์ของพวกข้าพเจ้า ท่านอย่าทำ[ให้เกิด]การเหาะเพราะบาตรซึ่งเป็นสิ่งเล็กน้อยเลย

นัยว่าท่านจงถวายบาตรนั่นเถิด พวกอันเตวาสิกเหล่านั้นไปพูดกับเศรษฐีอย่างนั้นแล้ว เศรษฐีกล่าวว่า ผู้ที่เหาะมาได้เท่านั้น จงเอาไปเถิด

นิครนถ์นาฏบุตรต้องการจะไปเอง จึงให้สัญญาแก่พวกอันเตวาสิกว่า เราจะยกมือและเท้าข้างหนึ่งเป็นทีว่าต้องการจะเหาะ พวกเจ้าจงร้องบอกเราว่า ท่านอาจารย์ ท่านจะทำอะไร ท่านอย่าแสดงความเป็นพระอรหันต์ที่ปิดบังไว้แก่มหาชนเพราะบาตรเลย แล้วพากันจับเราที่มือและเท้าฉุดไว้ให้ล้มลงบนพื้น เขาไปที่นั้นแล้วกล่าวกะเศรษฐีว่า มหาเศรษฐี บาตรนี้ไม่ควรแก่ผู้อื่น ท่านอย่ายินดีการเหาะของเราเพราะของเพียงเล็กน้อย จงถวายบาตรแก่เราเถิด

เศรษฐีกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ ท่านเหาะขึ้นไปแล้ว จงเอาไปเถิด ในลำดับนั้น นิครนถ์นาฏบุตรจึงกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น พวกเจ้าจงหลีกไปๆ กันพวกอันเตวาสิกออกไปแล้ว กล่าวว่า เราจะเหาะขึ้น แล้วยกมือและเท้าขึ้นข้างหนึ่ง ในขณะนั้น พวกอันเตวาสิกได้กล่าวกับท่านอาจารย์ว่า ท่านอาจารย์ ท่านจะทำอะไรกันนั่น การแสดงคุณที่ท่านปกปิดไว้แก่มหาชนเพราะบาตรไม้นี้ จะมีประโยชน์อะไรเล่า แล้วช่วยกันจับนิครนถ์นาฏบุตรนั้นที่มือและเท้า ฉุดให้ล้มลงบนพื้น เขาบอกกับเศรษฐีว่า มหาเศรษฐี อันเตวาสิกเหล่านี้ไม่ให้เราเหาะ ท่านจงให้บาตรแก่เราเถิด เศรษฐีกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ ท่านเหาะขึ้นไปเอาเองเถิด แม้พวกเดียรถีย์จะพยายามตลอด ๖ วันอย่างนี้ ก็ยังไม่ได้บาตรเลย

คนเข้าใจว่าไม่มีพระอรหันต์

ลำดับนั้นในวันที่ ๗ เมื่อพระมหาโมคคัลลานะและพระปิณโฑลภารทวาชะไปยืนห่มจีวรบนหินดาดแห่งหนึ่ง โดยดำริว่า พวกเราจะเที่ยวบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ พวกนักเลงคุยกันว่า ชาวเราเอ๋ย ในกาลก่อนศาสดาทั้ง ๖ กล่าวว่า พวกเราเป็นพระอรหันต์ในโลก แต่เมื่อเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ให้ยกบาตรขึ้นไว้แล้วกล่าวว่า ถ้าพระอรหันต์มีอยู่จริง จงเหาะมาเอาบาตรเถิด วันนี้เป็นวันที่ ๗ ไม่มีแม้สักคนหนึ่งที่เหาะขึ้นไปแสดงตนว่าเราเป็นพระอรหันต์ ในวันนี้พวกเรารู้ว่าไม่มีพระอรหันต์ในโลกแล้ว

พระมหาโมคคัลลานะได้ยินคำนั้นแล้ว ได้กล่าวกับพระปิณโฑลภารทวาชะว่า

อาวุโส ภารทวาชะ ท่านได้ยินคำของพวกนักเลงเหล่านี้ไหม พวกเขาพูดเป็นทีว่าจะย่ำยีพระพุทธศาสนา ท่านมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก จงเหาะไปเอาบาตรนั้นเถิด พระปิณโฑล-ภารทวาชะกล่าวว่า อาวุโส โมคคัลลานะ ท่านเป็นผู้เลิศกว่าสาวกผู้มีฤทธิ์ ท่านจงไปเอาบาตรนั้นเถิด แต่เมื่อท่านไม่เอา ผมจะไปเอาเอง ในครั้งนั้น พระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า อาวุโส ท่านจงเอาเถิด พระเถระเหล่านั้นสนทนากันอย่างนี้ เพื่อแสดงว่าโลกยังไม่ว่างจากพระอรหันต์ด้วยประการฉะนี้

ปาฐะว่า ติกฺขตฺตุ ราชคหำ อนุปริยายิ แปลว่า เวียนรอบกรุงราชคฤห์ ๓ รอบ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวปาฐะว่า สตฺตกฺขตฺตุ (๗ รอบ) บ้าง

ดังได้สดับมาว่า พระเถระเข้าฌานอันเป็นบาทของอภิญญาแล้ว ออกจากฌานนั้น เอาปลายเท้าคีบหินดาดประมาณ ๓ คาวุต ให้ขึ้นไปในอากาศเหมือนปุยนุ่น แล้วเวียนรอบในเบื้องบนพระนครราชคฤห์ ๗ รอบ หินดาดนั้นปรากฏดังฝาละมีสำหรับปิดพระนครไว้ประมาณ ๓ คาวุต พวกชาวเมืองต่างหวาดกลัวร้องว่า หินจะหล่นทับพวกเรา พากันวางกระด้งเป็นต้นไว้บนกระหม่อม แล้วหลบซ่อนในที่นั้นๆ ในวาระที่ ๗ พระเถระทำลายหินดาดแล้วแสดงตน

มหาชนเห็นพระเถระแล้วกล่าวว่า ท่านปิณโฑลภารทวาชะผู้เจริญ ท่านจงจับหินของท่านไว้ให้มั่น อย่าให้พวกข้าพเจ้าทั้งหมดพินาศเลย พระเถระเอาปลายเท้าเหวี่ยงหินขึ้นไป แผ่นหินนั้นไปตั้งอยู่ในที่เดิม พระเถระยืนอยู่ที่ช่อฟ้าของเรือนเศรษฐี เศรษฐีเห็นท่านแล้วหมอบลงกราบเรียนว่า ลงเถิดพระผู้เป็นเจ้า นิมนต์พระเถระผู้ลงจากอากาศให้นั่งแล้วนำบาตรมาแล้วใส่จตุมธุระ (วัตถุอันมีรสหวาน ๔ อย่าง) แล้วจึงถวายบาตรแก่พระเถระ พระเถระรับบาตรแล้วเดินทางบ่ายหน้าไปสู่วิหาร

[จตุมธุระ คือ วัตถุอันมีรสหวาน ๔ อย่าง ประกอบด้วยนมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส และน้ำอ้อย นำมาผสมเคี่ยวเข้าด้วยกันโดยตั้งไฟไว้อ่อนๆ หรือประกอบด้วยเนยใส น้ำตาลกรวด น้ำผึ้ง และกะทิ มติแรกพบในมัชฌิมนิกาย มหาธรรมสมาทานสูตร เป็นสูตรผสมที่ชาวพม่านิยมทำตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน (ชาวพม่าเรียกย่อๆ ว่า จตุมธุ) ส่วนมติที่ ๒ เป็นสูตรผสมที่ชาวสิงหลนิยมทำ เพราะประเทศลังกามีมะพร้าวมาก ดังข้อความกล่าวว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทธิ จ มธุ จ สปฺปิ จ ผาณิตญฺจ เอกชฺฌ์ สํสฏฺฐ์, อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย โลหิตปกฺขนฺทิโก. ตเมนํ เอวํ วเทยฺยุ์ อมฺโภ ปุริส อิทำ ทธึ จ มธุ์ จ สปฺปึ จ ผาณิตญฺจ เอกชฺฌ์ สำสฏฺฐ์. สเจ อากงฺขสิ ปิว. ตสฺส เต ปิวโต เจว ฉาเทสฺสติ วณฺเณนปิ คนฺเธนปิ รเสนปิ, ปิวิตฺวา จ ปน สุขี ภวิสฺสสีติ. โส ตำ ปฏิสงฺขาย ปิเวยฺย นปฺปฏินิสฺสชฺเชยฺย. ตสฺส ตำ ปิวโต เจว ฉาเทยฺย วณฺเณนปิ คนฺเธนปิ รเสนปิ. ปิวิตฺวา จ ปน สุขี อสฺส. ตถูปมาหำ ภิกฺขเว อิมำ ธมฺมสมาทานำ วทามิ, ยมิทำ ธมฺม-สมาทานำ ปจฺจุปฺปนฺนสุขญฺเจว อายติญฺจ สุขวิปากำ.[๒๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส และน้ำอ้อย บุคคลระคนเข้าด้วยกัน บุรุษผู้เป็นโรคถ่ายท้องมาถึงเข้า ประชุมชนบอกเขาว่า ดูกรบุรุษผู้เจริญ นมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส และน้ำอ้อยนี้ บุคคลระคนรวมกันเข้า ท่านหวังจะดื่ม ก็ดื่มเถิด ยานั้นจักชอบใจแก่ท่านผู้ดื่ม ทั้งสี ทั้งกลิ่น ทั้งรส และท่านครั้นดื่มเข้าแล้วจักมีสุข บุรุษนั้นพิจารณายานั้นแล้ว ดื่มมิได้วาง ก็ชอบใจทั้งสี ทั้งกลิ่น ทั้งรส ครั้นดื่มเข้าแล้วก็มีสุข ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวธรรมสมาทานนี้ที่มีสุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากต่อไป ว่ามีอุปไมยฉันนั้น”

จตุมธุเรนาติ สปฺปิสกฺกรมธุนาพฺภิเกรเสฺนหสงฺขาเตหิ จตูหิ มธุเรหิ อภิสงฺขตปานวิเสเสนาติ วทนฺติ. ตำ มหาธมฺมสมาทานสุตฺตปาฬิยา น สเมติ. วุตฺตญฺหิ ตตฺถ “ทธิ จ มธุ จ สปฺปิ จ ผาณิตญฺจ เอกชฺฌ์ สำสฏฺฐนฺ”ติ.[๒๓]

“คำว่า จตุมธุเรน อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เครื่องดื่มพิเศษที่ผสมด้วยวัตถุอันมีรสหวาน ๔ อย่าง คือ เนยใส น้ำตาลกรวด น้ำผึ้ง และกะทิ ความเห็นนั้นไม่เสมอกับพระบาลีมหาธรรมสมาทาน สูตร สมจริงดังพระพุทธดำรัสในพระสูตรนั้นว่า ‘นมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส และน้ำอ้อย บุคคลระคนเข้าด้วยกัน’”

จตุมธุรนฺติ มชฺฌิมาคมวเร มหาธมฺมสมาทานสุตฺเต วุตฺตำ ทธิมธุสปฺปิผาณิตสงฺขาตำ จตุมธุรำ.[๒๔]

“คำว่า จตุมธุรำ คือ วัตถุอันมีรสหวาน ๔ อย่างที่เรียกว่า นมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส และน้ำอ้อย ซึ่งกล่าวไว้ในมหาธรรมสมาทานสูตรในมัชฌิมนิกายอันประเสริฐ”]

ในลำดับนั้น พวกคนที่อยู่ในป่าไม่เห็นปาฏิหาริย์ของพระเถระ ต่างชุมนุมกันวิงวอนพระเถระว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านจงแสดงปาฏิหาริย์แก่พวกกระผมเถิด แล้วพากันเดินติดตามพระเถระ พระเถระนั้นแสดงปาฏิหาริย์แก่ชนเหล่านั้นๆ ได้เดินทางตรง

ไปยังวิหาร พระศาสดาทรงสดับเสียงมหาชนที่ติดตามพระเถระนั้นอื้ออึงอยู่ จึงตรัสถามว่า อานนท์ นั่นเสียงใคร ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อสฺโสสิ โข ภควา ฯเปฯ กึ นุ โข โส อานนฺท อุจฺจาสทฺโท มหาสทฺโท (พระผู้มีพระภาคทรงสดับเสียงอึกทึก จึงตรัสถามพระอานนท์ว่า อานนท์ เสียงอึกทึกเกรียวกราวเป็นเรื่องอะไร)

ในประโยคว่า วิกุพฺพนิทฺธิยา ปาฏิหาริยํ ปฏิกฺขิตฺตํ (พระผู้มีพระภาคทรงห้ามอิทธิปาฏิหาริย์ด้วยฤทธิ์แปลงร่าง) พึงทราบข้อความดังนี้

วิกุพฺพนิทธิ (ฤทธิ์แปลงร่าง) คือ อิทธิปาฏิหาริย์ที่เป็นไปโดยแปลงร่างจากร่างเดิม ซึ่งพบในพระบาลีอย่างนี้ว่า

โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา ทสฺเสติ นาควณฺณํ วา, วิวิธมฺปิ เสนา-พฺยูหํ ทสฺเสติ.[๒๕]

“เขาสละร่างเดิมแล้วแสดงร่างกุมาร ร่างพญานาค หรือแสดงกองทัพต่างๆ”

[คำว่า วิกุพฺพนิทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า
- กโรติ เอตายาติ กุพฺพนา (กร ธาตุ กรเณ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- วิการํ กุพฺพนา วิกุพฺพนา (ทุติยาตัปปุริสสมาส)
- วิกุพฺพนา จ สา อิทฺธิ จาติ วิกุพฺพนิทฺธิ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)]

อธิฏฺฐานิทธิ (ฤทธิ์อธิษฐาน) คือ อิทธิปาฏิหาริย์ที่สำเร็จโดยอธิษฐาน ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงจำแนกอย่างนี้ว่า

ปกติยา เอโก พหุกํ อาวชฺชติ สตฺตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา, อาวชฺชิตฺวา ฌาเณน อธิฏฺฐาติ พหุโก โหมีติ.[๒๖]

“บุคคลผู้เดียวโดยปกติย่อมพิจารณาให้กลายเป็นหลายคน ร้อยคน พันคน หรือแสนคน เมื่อพิจารณาแล้วได้อธิษฐานด้วยญาณว่า เราจงกลายเป็นหลายคน”

[คำว่า อธิฏฺฐานิทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า
- อธิฏฺฐาติ เอตายาติ อธิฏฺฐานา (อธิ บทหน้า + ฐา ธาตุ คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป,

ยืน, ตั้งอยู่ + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- อธิฏฺฐานา จ สา อิทฺธิ จาติ อธิฏฺฐานิทฺธิ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)]

๒๕๓-๕๔. คำว่า น อจฺฉุปิยนฺติ (ไม่กระชับกับบาตร) หมายความว่า ไม่กระทบกับบาตรด้วยดี

คำว่า รูปกากิณฺณานิ (มีลวดลายเป็นรูปภาพ) หมายความว่า มีลวดลายเป็นรูปภาพต่างๆ มีรูปสตรีเป็นต้น

คำว่า ภูมิอาธารเก (บนเชิงบาตรที่เนื่องกับพื้น) คือ เชิงบาตรที่เป็นวงกลมเหมือนกำไลมือ

คำว่า ทารุอาธารกทณฺฑาธารเกสุ (ในเชิงบาตรไม้และเชิงบาตรท่อนไม้) คือ เชิงบาตรที่ทำด้วยไม้ท่อนเดียว หรือเชิงบาตรที่ทำด้วยท่อนไม้หลายท่อน ส่วนเชิงบาตรที่ทำด้วยท่อนไม้ ๓ ท่อนไม่ควร

ในประโยคว่า ภูมิยํ ปน นิกฺกุชฺชิตฺวา เอกเมว ฉเปตพฺพํ (ส่วนบนพื้นพึงคว่ำวางไว้แต่ใบเดียวเท่านั้น) อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ภิกษุผู้ประสงค์จะวางบาตรสองใบควรวางโดยให้บาตรที่ซ้อนไว้กระทบพื้นข้างหนึ่ง”

คำว่า อาลินฺทกมิฑฺฒิกาทีนํ (ริมเฉลียงและกระดานเรียบเป็นต้น) คือ ริมเฉลียงและกระดานเรียบ

ในประโยคว่า ปริวตฺติตฺวา ตตฺเถว ปติฏฺฐาติ (บาตรกลิ้งไปแล้วค้างอยู่บนริมกระดานเรียบ) นี้ ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์คัณฐิบทว่า “บาตรกลิ้งไปแล้วค้างอยู่บนริมกระดานเรียบนั้นในวาระที่ ๓”

กระดานเรียบที่แคบซึ่งเขาทำไว้นอกเรือน เพื่อให้เชิงผนังมั่นคง ชื่อว่า ปริภัณฑะ

คำว่า ตนุกมิฑฺฒิกาย แปลว่า [ริม]กระดานเรียบที่แคบ ภิกษุจะวางบาตรที่เชิงบาตร แม้จะใกล้ริมเฉลียงก็ควร

โดยแท้จริงแล้ว อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ภิกษุจะวางเชิงบาตรในที่ใดที่หนึ่งมีริมเฉลียงเป็นต้น แล้ววางบาตรที่เชิงบาตรนั้น ควรอยู่ เพราะพระพุทธองค์มิได้กำหนด

สถานที่วางเชิงบาตร เนื่องจากมีพระพุทธดำรัส[ที่ทรงอนุญาตเชิงบาตร ไม่ระบุสถานที่วางเชิงบาตร]ว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว อาธารกํ.[๒๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตเชิงบาตร”

[ข้อความข้างต้นไม่พบในพระวินัยปิฎกทุกฉบับในปัจจุบัน แต่คำว่า อาธารก (เชิงบาตร) พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเท่านั้น ไม่พบพุทธานุญาตดังหลักฐานข้างต้น]

ในคัมภีร์คัณฐิบททั้งหลายกล่าวว่า“ชั้นวางบาตรที่ก่อขึ้นโดยแวดล้อมด้วยอิฐเป็นต้น เป็นรูปวงกลมหรือ ๔ เหลี่ยม เพื่อไม่ให้บาตรกลิ้งไป ชื่อว่า ปัตตมาฬะ (ชั้นวางบาตร)”

๒๕๕. คำว่า ฆฏิกํ (ลิ่มสลัก) คือ ลิ่มสลักที่ใส่ไว้ในเบื้องบน

ประโยคว่า ตาวกาลิกํ ปริภุญฺชิตุ วฏฺฏติ (จะใช้ชั่วคราว ก็ควรอยู่) หมายความว่า จะใช้เพียงครั้งเดียว แล้วบริโภคอามิสด้วยกระโหลกน้ำเต้านั้น หลังจากนั้นจึงทิ้งไป ควรอยู่

คำว่า ฆฏิกฏาเห แปลว่า ในกระเบื้องหม้อ

ในคำว่า อภุ เม (เราฉิบหายแล้ว) นี้ คำว่า ภู คือ สิ่งที่เจริญขึ้น หมายถึง ความเจริญ

คำว่า อภู คือ ความฉิบหาย เพราะไม่ใช่ความเจริญ

หญิงนั้นกล่าวว่า อภุ ด้วยอำนาจของความกลัว บทนี้มีความหมายว่า เราฉิบหายแล้ว

คำว่า ฉวสีสสฺส ปตฺตํ (บาตรกระโหลกผี) คือ บาตรที่ทำด้วยกระโหลกผี

บทว่า ฉวสีสสฺส นี้ลงฉัฏฐีวิภัตติที่มีอรรถปกติวิการสัมพันธ์ (ความเกี่ยวเนื่องโดยความเป็นสิ่งที่ถูกกระทำให้เปลี่ยนไปจากเดิม) หรือเป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน (อเภทูปจาระ) ดังตัวอย่างว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด) เป็นต้น

[คำว่า ฉวสีสสฺส ปตฺตํ แปลตามศัพท์ว่า “บาตรของกระโหลกผี” ตามหลักภาษา คำว่า

ฉวสีสสฺส สัมพันธ์เป็นวิการสัมพันธ์หรือปกติวิการสัมพันธ์ ดังอุทาหรณ์ว่า สุวณฺณสฺส วิกติ (วิการแห่งทอง, สิ่งที่ทำมาจากทอง), ภฏฺฐธญฺญานํ สตฺตุ (ข้าวสัตตุของข้าวที่ตำแล้ว)

อเภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (บางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน บางแห่งก็กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน) ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน เช่น กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน

สำหรับอุทาหรณ์ว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง]

คำว่า จพฺเพตฺวา แปลว่า เคี้ยวแล้ว

คำว่า เอกํ อุทกคณฺฑุสํ คเหตฺวา (อมเอาน้ำอมหนึ่ง) หมายความว่า ใช้มือซ้ายยกบาตรขึ้นแล้วอมน้ำด้วยปาก

คำว่า อุจฺฉิฏฺฐหตฺเถน (ด้วยมือที่เปื้อน) คือ ด้วยมือที่มีอามิส

คำว่า เอตฺตาวตา (ด้วยเหตุเพียงเท่านี้) หมายความว่า ด้วยเหตุคือการอมเอาน้ำอมหนึ่งเท่านั้น

คำว่า ลุญฺจิตฺวา (หยิบออก) หมายความว่า หยิบเนื้อออกจากกระดูกและปลาที่มีก้างเป็นต้นเหล่านั้น ภิกษุต้องอาบัติโดยแท้ ไม่ว่าจะรู้บัญญัติในวัตถุเหล่านี้หรือไม่ก็ตาม

๒๕๖. คำว่า กิณฺณจุณฺเณน แปลว่า ด้วยแป้งข้าวหมาก

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า อนุวาตํ ปริภณฺฑ (ดามขอบเหมือนผ้าอนุวาต) หมายความว่า ภิกษุทำการดามขอบเหมือนผ้าอนุวาตในเสื่อลำแพนเป็นต้น”

ศัพท์ว่า พิทลกํ (ไม้ประกบ) เป็นชื่อของการทำพิเศษ คือการทำให้เป็นสองชั้น

ถามว่า : ทำอะไรให้เป็นสองชั้น

ตอบว่า : ทำเสื่อลำแพนเป็นต้น ที่เป็นเครื่องมือในการขึงไม้สะดึงใหญ่ โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุพึงทบชายโดยรอบเป็นสองชั้น พอได้ขนาดกับกระทงสะดึง

คำว่า ปฏิคฺคหํ แปลว่า ปลอกสวมนิ้วมือ

๒๕๗-๕๙. ภาชนะพิเศษที่กระทำโดยมีสัณฐานเหมือนปลอกสวมนิ้วมือ ชื่อว่า ปาติ (กล่องเก็บเครื่องเย็บผ้า)

คำว่า น สมฺมติ แปลว่า ไม่เพียงพอ

[โดยทั่วไป สมุ ธาตุเป็นทิวาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า สงบ เช่น สมฺมติ, อุปสมฺมติ (ย่อมสงบ) อย่างไรก็ตาม อรรถของธาตุที่คัมภีร์ธาตุกล่าวไว้นั้นมุ่งแสดงว่า ธาตุเป็นศัพท์ที่กล่าวถึงกิริยาเป็นหลัก แต่ยังมีอรรถของธาตุอีกมากที่ท่านมิได้แสดงไว้ อรรถดังกล่าวพึงทราบตามอุทาหรณ์ในพระบาลี ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) กล่าวว่า

กฺริยาวาจิตฺตมาขฺยาตุ- เมเกกตฺโถ นิทสฺสิโต
ปโยคโตญฺเญ วิญฺเญยฺยา อเนกตฺถา หิ ธาตโว.[๒๘]

"เนื้อความของธาตุหนึ่งๆ แสดงไว้เพื่อกล่าวว่าธาตุเป็นศัพท์แสดงกิริยา บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอื่นตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุมีอรรถมากเป็นอเนก"

เยเนกตฺถธรา จรนฺติ วิวิธา นาถสฺส ปาเจ วเร
เตเนกตฺถธราว โหนฺติ สหิตา นานูปสคฺเคหิ เว
ธาตูนำ ปน เตสมตฺถปรมำ ขีณาสเว ปณฺฑิเต
วชฺเชตฺวา ปฏิสมฺภิทามติยุเต โก สพฺพโส ภณติ.[๒๙]

"ธาตุต่างๆ เหล่าใดทรงเนื้อความอันมาก ย่อมปรากฏในพระบาลีอันประเสริฐของพระนาถะ ธาตุเหล่านั้นเมื่อประกอบด้วยอุปสรรคต่างๆ ย่อมทรงเนื้อความอันมากโดยแท้ ยกเว้นบัณฑิตผู้กอปรด้วยปฏิสัมภิทาญาณสิ้นอาสวะแล้ว ใครเล่าจะกล่าวเนื้อความอันยิ่งของธาตุเหล่านั้นได้"]

๒๖๐-๖๒. คำว่า นีจวตฺถุกำ จินิตุำ (ตถาคตอนุญาตให้ก่อพื้นให้ต่ำ) หมายความว่า [ตถาคตอนุญาต]ให้ก่อพื้นให้ต่ำ โดยรอบฝาผนังภายนอก

ยนต์ที่มีรูปร่างเหมือนเกวียน ผูกหม้อเล็กในชี่กำทุกชี่ ใช้คนเดียวหรือสองคนหมุน ชื่อว่า อรหฏฺฆฏิยันตะ (ยนต์ที่มีหม้อผูกติดกับชี่กำ)

๒๖๓. คำว่า อาวิทฺธปกฺขปาสกำ (เรือนไฟที่ติดปั้นลมโดยรอบ) หมายความว่า เรือนไฟที่ติดปั้นลมรอบบริเวณยอดหลังคา

คำว่า มณฺฑเล แปลว่า บริเวณช่อฟ้า

คำว่า ปกฺขปาสเก ฐเปตฺวา (ติดปั้นลม) หมายความว่า ติดปั้นลมโดยรอบ

๒๖๔. ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ผ้าปูนั่งมีลักษณะคล้ายสันถัต”

ประโยคว่า จมฺมขณฺฑปริหาเรน ปริภุญฺชิตพฺพำ (พึงใช้สอยโดยรักษาอย่างท่อนหนัง) หมายถึงพึงใช้สอยโดยไม่ต้องอธิษฐาน

คำว่า เอตฺเถว ปวิฏฺฐานิ แปลว่า นับเข้าในโตกนี้เหมือนกัน พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตขาบาตร เพื่อรักษาบาตรในกาลก่อน ในกาลนี้ทรงอนุญาตเพื่อใช้สอย

๒๖๕. พระดำรัสว่า นิกฺกุชฺชิตพฺโพ (พึงคว่ำบาตร) หมายความว่า พึงคว่ำบาตรด้วยกรรมวาจาที่แสดงการคว่ำบาตร เพื่อไม่รับไทยธรรมที่ผู้นั้นถวาย มิใช่พึงคว่ำบาตรโดยคว่ำบาตรลง[สู่พื้น] ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว นิกฺกุชฺชิตพฺโพ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย สงฆ์คว่ำบาตรอย่างนี้) เป็นต้น

พระดำรัสว่า อลาภาย (เพื่อมิใช่ลาภ) หมายความว่า เพื่อไม่ได้รับปัจจัย ๔

พระดำรัสว่า อนตฺถาย (เพื่อไม่เป็นประโยชน์) หมายความว่า เพื่อเบียดเบียน คือเพื่อไม่ให้เจริญรุ่งเรือง

๒๖๖. พระดำรัสว่า ปสาเทสฺสาม แปลว่า จะทูลขอ

ปาฐะว่า เอตทโวจ (กราบทูลคำนี้) หมายความว่า เจ้าวัฑฒลิจฉวีดำริว่า เราทำกรรมอันไม่เหมาะสมแล้ว พระผู้มีพระภาคจะไม่ทรงคำนึงโทษที่ถึงจะใหญ่หลวง จะทรงรับโทษของเรา จึงกราบทูลว่า อจฺจโย มำ ภนฺเต (พระพุทธเจ้าข้า โทษได้ครอบงำหม่อมฉันแล้ว) เป็นต้นนี้

ในพระบาลีนั้น โทษชื่อว่า อัจจยะ เพราะล่วงข้อประพฤติเพื่อบรรลุพระนิพพาน

ปาฐะว่า มำ อจฺจคมา (ครอบงำหม่อมฉันแล้ว) หมายความว่า เป็นไปโดยครอบงำหม่อมฉันแล้ว โดยแท้จริงแล้ว แม้โทษจะถูกคนครอบงำก็จัดเป็นสิ่งที่ครอบงำคนตามสภาวธรรม

ปาฐะว่า ปฏิคฺคณฺหาตุ แปลว่า โปรดจงอดโทษ

ปาฐะว่า อายตึ สำวราย (เพื่อสำรวมต่อไป) หมายความว่า เพื่อสำรวมในอนาคต คือเพื่อไม่ก่อโทษอย่างนี้อีก

ศัพท์ว่า ตคฺฆ แปลว่า โดยแท้

พระดำรัสว่า ยถาธมฺมำ ปฏิกโรสิ (กระทำตามธรรม) หมายความว่า กระทำตามที่ธรรมดำรงอยู่ ความหมายก็คือ ขอขมาแล้ว

พระดำรัสว่า ตำ เต มยำ ปฏิคฺคณฺหาม แปลว่า เรารับโทษนั้นของเธอ

พระดำรัสว่า วุฑฺฒิ เหสา อาวุโส วฑฺฒ อริยสฺส วินเย แปลว่า ดูกรเจ้าวัฑฒะ นี้เป็นความเจริญในศาสนาของพระพุทธเจ้า

ถามว่า : อะไรเป็นความเจริญในศาสนาของพระพุทธเจ้า

ตอบว่า : คือ การรู้เห็นโทษโดยความเป็นโทษ แล้วขอขมาตามธรรม เข้าถึงการสำรวมต่อไป

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงพระธรรมเทศนาให้เป็นบุคคลาธิษฐาน จึงรับสั่งว่า โย อจฺจยำ อจฺจยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมำ ปฏิกโรติ, อายตึ สำวรำ อาปชฺชติ (บุคคลใดรู้เห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้ว ขอขมาตามธรรม เข้าถึงการสำรวมต่อไป)

๒๖๘. ในเรื่องโพธิราชกุมาร ในปาฐะว่า โกกนโท (ปราสาทโกกนทะ) คำว่า โกกนทะ คือ ดอกปทุม

ปราสาทนั้นเป็นปราสาทมงคล สร้างขึ้นตามรูปดอกปทุมที่น่าทัศนา จึงได้ชื่อว่า ปราสาทโกกนทะ

ในบทว่า ยาว ปจฺฉิมโสปานกเฬวรา (ตราบเท่าบันไดขั้นสุดท้าย) นี้ ขั้นบันไดแรก ชื่อว่า ปัจฉิมโสปานกเฬวระ (บันไดขั้นสุดท้าย) เพราะขั้นบันไดแรกที่บุคคลปูด้วยผ้าขาวเป็นที่สุดท้ายจากที่ทั้งหมด ที่จริงแล้ว เจ้าพนักงานได้ปูลาดบันไดเริ่มแต่ขั้นบันไดชั้นบน

ปาฐะว่า อทฺทสา โข (ทอดพระเนตรเห็นแล้ว) หมายความว่า [โพธิราชกุมาร] ประทับยืนแล้วใกล้ซุ้มพระทวาร เพื่อรอคอย[พระผู้มีพระภาค] ได้ทอดพระเนตรเห็นแล้ว

ปาฐะว่า ภควา ตุณฺหี อโหสิ (พระผู้มีพระภาคทรงดุษณีภาพ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงใคร่ครวญว่า โพธิราชกุมารทรงทำสักการะอันใหญ่หลวงนี้เพื่อประโยชน์อะไร ทรงทราบว่าพระองค์ทรงทำเพื่อปรารถนาพระโอรส เพราะพระราชบุตรนั้นไม่มีพระโอรส และพระองค์เคยสดับมาว่า กล่าวกันว่าผู้บำเพ็ญบุญแด่พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมจะได้รับสิ่งที่ปรารถนา พระองค์จึงทรงตั้งความปรารถนาว่า ถ้าเราจะได้บุตร พระสัมมา-สัมพุทธเจ้าจะทรงเหยียบผ้านี้ แต่ถ้าเราจะไม่ได้ พระองค์จะไม่ทรงเหยียบ จึงรับสั่งให้ปูลาดผ้าขาวไว้ ในลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงใคร่ครวญว่า พระราชกุมารจะมีพระโอรสได้หรือไม่ทรงทราบว่า พระองค์จะไม่มีพระโอรส

ดังได้สดับมาว่า [ในอดีตชาติ]พระราชกุมารเคยพำนักอยู่ในเกาะแห่งหนึ่ง ได้ฆ่าลูกนกกินโดยมีฉันทะร่วมกัน[กับภรรยา] ถ้าพระมเหสีของพระองค์เป็นคนมีบุญ ก็พึงได้พระราชโอรส แต่บุคคลทั้งสองมีฉันทะร่วมกัน เคยก่ออกุศลกรรมไว้ พระองค์จึงไม่มีพระโอรส เมื่อเราเหยียบผ้า พระราชกุมารพึงยึดถือความเห็นผิดว่า เราเคยสดับมาในโลกว่า ผู้ที่บำเพ็ญบุญแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมได้รับสิ่งที่ปรารถนา และเราได้บำเพ็ญบุญอันใหญ่หลวงแล้ว แต่กลับไม่ได้พระโอรส คำนี้หาสาระมิได้ แม้เดียรถีย์ก็พึงตำหนิว่าไม่มีสิ่งที่พวกพระสมณะทำไม่ได้เลย พวกเขาเหยียบผ้าขาวเที่ยวไปอยู่

อนึ่ง ในกาลนี้ ในบรรดาภิกษุผู้เหยียบผ้า มีภิกษุมากมายที่รู้จิตของผู้อื่น ภิกษุเหล่านั้นรู้ว่าเป็นไปได้แล้วจึงเหยียบ เมื่อรู้ว่าเป็นไปไม่ได้ ก็จะไม่เหยียบ แต่ในอนาคตภิกษุผู้มีอุปนิสัยจะมีน้อย เหล่าภิกษุจะไม่รู้อนาคต เมื่อภิกษุเหล่านั้นเหยียบผ้าแล้ว ถ้าความปรารถนาสำเร็จ ก็จะเป็นการดี แต่ถ้าความปรารถนาไม่สำเร็จ มหาชนจะเกิดความไม่สบายใจว่า คนที่บำเพ็ญบุญแด่ภิกษุสงฆ์ในกาลก่อนย่อมจะได้รับสิ่งที่ปรารถนาทุกอย่าง แต่ในกาลนี้กลับไม่ได้ ภิกษุเหล่านั้นในกาลก่อนเห็นจะยังการปฏิบัติให้เต็มเปี่ยมโดยแท้ ส่วนภิกษุเหล่านี้ยังการปฏิบัติให้เต็มเปี่ยมไม่ได้ พระผู้มีพระภาคไม่ทรงประสงค์จะเหยียบผ้าขาวด้วยเหตุ ๓ อย่างเหล่านี้ จึงทรงดุษณีภาพ

พระอานนท์เถระกล่าวปาฐะนี้ว่า ปจฺฉิมํ ชนตํ ตถาคโต อนุกมฺปติ (พระตถาคตทรงอนุเคราะห์หมู่ชนภายหลัง) โดยประสงค์เอาเหตุที่ ๓ ในเหตุที่แสดงแล้ว

ผู้ปรารถนามงคล ชื่อว่า มังคลิกะ

๒๖๙. คำว่า พีชนึ (พัด) คือ พัดสี่เหลี่ยม

คำว่า ตาลวณฺฏ (พัดใบตาล) คือ พัดรูปกลมที่ทำด้วยใบตาลเป็นต้น

๒๗๐-๗๕. ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ใบตาล ชื่อว่า เอกปัณณัจฉัตตะ (ร่มที่ทำด้วยใบไม้ใบเดียว)”

ในคำว่า กมฺมสเตน (ด้วยการทำนับร้อยครั้ง) สต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของศัพท์ว่า อเนก (มากมาย, หลายครั้ง) จึงมีความหมายว่า ด้วยการทำหลายครั้ง ความหมายก็คือ ด้วยความอุตสาหะอันใหญ่หลวง

[ข้อความว่า “สต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของศัพท์ว่า อเนก” หมายถึง สต ศัพท์ที่มักแปลว่า ร้อย ในที่นี้เป็นอเนกสังขยา คือ สังขยาที่นับจำนวนไม่ถ้วน เช่น สตรสิ ทิวากโร (ดวงอาทิตย์มีรัศมีหลายร้อย), สหสฺสรสิ (มีรัศมีหลายพัน)]

คำว่า รุธิ แปลว่า แผลเล็ก

๒๗๘. ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ภิกษุจงใจหรือไม่จงใจ ไม่คาดรัดประคดเอว ต้องอาบัติเพราะเข้าไปสู่หมู่บ้าน ภิกษุพึงคาดประคดเอวแล้วเข้าไปหรือกลับ[สู่วัด]ในสถานที่ระลึกได้”

ประโยคว่า มุรชวฏฺฏิสณฺฐานำ เวเจตฺวา กตำ (ประคดเอวที่ถักทำให้มีสัณฐานกลมเหมือนตะโพน) คือ ประคดที่ถักให้เหมือนตะโพน โดยรวมเชือกหลายเส้นแล้ว พันด้วยด้ายหลากสี ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายทุติยปาราชิกกล่าวว่า

พหู รชฺชุเก เอกโต กตฺวา เอเกน นิรนฺตรำ เวเจตฺวา กตำ พหุรชฺชุกนฺติ น วตฺตพฺพำ, ตำ วฏฺฏติ.[๓๐]

“ประคดเอวที่ถักโดยรวมเชือกหลายเส้นแล้ว พันให้ต่อเนื่องด้วยด้ายเส้นหนึ่ง ไม่ควรกล่าวว่าเป็นประคดเอวที่มีเชือกมาก ประคดเอวนั้น ควรอยู่”

ข้าพเจ้าได้อธิบายบทที่ควรอธิบายในคัมภีร์อรรถกถานั้นไว้ในปริจเฉทก่อน

ประคดเอวที่ถักโดยไม่ทำเป็น ๔ เหลี่ยม ชื่อว่า มุททิกกายพันธนะ (ประคดกลม)

ชายที่มี ๔ เหลี่ยม ชื่อว่า ปามังคทสา (ชายดังสายสังวาล)

คำว่า มุทิงฺคสณฺฐาเนน แปลว่า โดยสัณฐานดังวงแหวน

คำว่า ปาสนฺโต แปลว่า ปลายแห่งชาย

๒๘๑-๘๒. กรรมกรล่ำๆ เป็นต้น ชื่อว่า มุณฑวัฏฏิ (คนหาบของหลวง)

คำว่า ปมาณงฺคุเลน (ด้วยนิ้วอันเป็นขนาด) หมายถึงนิ้วของช่างไม้

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่ายตามพระบาลีและอรรถกถา

จบ คำอธิบายขุททกวัตถุขันธกะ

---

๖. เสนาสนขันธกะ

คำอธิบายเรื่องพระพุทธานุญาตวิหาร

๒๙๔. ในเสนาสนขันธกะ ปาฐะว่า เสนาสนํ อปญฺญตฺตํ โหติ (พระผู้มีพระภาคยังมิได้ทรงบัญญัติเสนาสนะ) หมายถึง เสนาสนะคือที่อยู่

[คำว่า เสนาสน (ที่นอนและที่นั่ง) ตัดบทเป็น เสน + อาสน มีรูปวิเคราะห์ว่า
- เสนฺติ เอตฺถาติ เสนํ (สี ธาตุ สเย = นอน + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- อาสนฺติ อุปวิสนฺติ เอตฺถาติ อาสนํ.
(อส ธาตุ อุปเวสเน = เข้าใกล้ + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- เสนญฺจ อาสนญฺจ เสนาสนํ (สมาหารทวันทสมาส)]

ความโดยพิสดารว่า เสนาสนะมี ๔ ประเภท คือ

๑. วิหารเสนาสนะ (เสนาสนะคือที่อยู่) หมายถึง เสนาสนะเหล่านี้อันได้แก่ วิหาร เรือนมุงด้านเดียว ปราสาท ปราสาทโล้น และถ้ำ

๒. มัญจปีฐเสนาสนะ (เสนาสนะคือเตียงตั่ง) หมายถึง เสนาสนะเหล่านี้อันได้แก่ เตียง ตั่ง ฟูก และหมอน

๓. สันถตเสนาสนะ (เสนาสนะคือเครื่องลาด) หมายถึง เสนาสนะเหล่านี้อันได้แก่ ปลอกหมอน ท่อนหนัง เครื่องปูลาดที่ถักด้วยหญ้า และเครื่องปูลาดที่ทำด้วยใบไม้

๔. โอกาสเสนาสนะ (เสนาสนะคือสถานที่) หมายถึง เสนาสนะที่ภิกษุกลับ[จากบิณฑบาต]

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

มญฺโจปิ เสนาสนํ, ปีฐมฺปิ ภิสิปิ พิมฺโพหนมฺปิ วิหาโรปิ อฑฺฒโยโคปิ ปาสาโทปิ หมฺมิยมฺปิ คุหาปิ อฏฺโฏปิ มาโฬปิ เลณมฺปิ เวฬุคุมฺโพปิ รุกฺขมูลมฺปิ มณฺฑโปปิ เสนาสนํ. ยตฺถ วา ปน ภิกฺขู ปฏิกฺกมนฺติ, สพฺพเมตํ เสนาสนํ.[๓๑]

“เตียง ตั่ง ฟูก หมอน วิหาร เรือนมุงด้านเดียว ปราสาท เรือนโล้น ถ้ำ ป้อม เรือนยอดเดียว ถ้ำ ที่เร้น กอไผ่ โคนไม้ มณฑป ชื่อว่า เสนาสนะ หรือสถานที่ทั้งหมด ซึ่งภิกษุกลับ[จากบิณฑบาต] ชื่อว่า เสนาสนะ”

ในพระดำรัสว่า รุกฺขมูเล เป็นต้น พึงทราบข้อความดังนี้

รุกขมูลเสนาสนะ (เสนาสนะคือโคนไม้) คือ โคนไม้ที่สงัด มีร่มเงาร่มเย็นแห่งใดแห่งหนึ่ง

บรรพต คือ ภูเขา

อนึ่ง เมื่อภิกษุใช้น้ำในบ่อน้ำ ณ ที่นั้นแล้ว นั่งที่เงาไม้ร่มเย็น เมื่อทิศทั้งหลายปรากฏอยู่ ลมเย็นพัดมา ย่อมบำเพ็ญสมณธรรมได้

ในพระดำรัสว่า กนฺทเร (ซอกเขา) คำว่า กะ คือ น้ำ

สถานที่[ส่วนหนึ่ง]ของภูเขาที่ถูกน้ำเซาะ ชื่อว่า กันทระ ซึ่งเรียกกันว่า นิตัมพะ บ้าง นทีกุญชะ บ้าง

[คำว่า กนฺทร ประกอบรูปศัพท์มาจาก ก ศัพท์ + ทร ธาตุ = ทำลาย + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า เกน ทาริโต กนฺทโร (กันทระ คือ ซอกเขาที่ถูกน้ำเซาะ) ในภาษาบาลีมีคำพยางค์เดียวบางศัพท์แสดงความหมายได้หลายอย่าง เช่น ก ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ใช้ความหมายว่า

- ความสุข เช่น กำ สุขำ รุนฺธตีติ กรุณา (กรุณา คือ สภาวะปิดกั้นสุข[ของผู้เกิดกรุณา])
- น้ำ เช่น เกน ทาริโต ภินฺโนติ กนฺทโร (กันทระ คือ สถานที่ถูกน้ำเซาะ, ซอกเขา)
- ศีรษะ เช่น เก สีเส เสนฺติ อุปฺปชฺชนฺตีติ เกสา (เกสะ คือ สิ่งที่เกิดขึ้นบนศีรษะ)

ถ้ามีรูปเป็นไตรลิงค์ก็ใช้ในความหมายว่า แสดง เช่น ขนฺธก (คัมภีร์แสดงพระบัญญัติ) ดังข้อความในคัมภีร์เอกักขรโกสะว่า

กำ สุเข จ ชเล สีเส โก ปกาเส ติลิงฺคิโก.[๓๒]

“ก ศัพท์ นปุงสกลิงค์ ใช้ในความหมายว่า ความสุข น้ำ และศีรษะ

ก ศัพท์ ไตรลิงค์ ใช้ในความหมายว่า แสดง”]

อนึ่ง ที่นั้นมีทรายเหมือนแผ่นเงิน ป่าชัฏข้างบนเหมือนเพดานแก้วมณี น้ำ[ที่

ไหลอยู่]ละม้ายกองแก้วมณี เมื่อภิกษุลงสู่ซอกเขาอย่างนี้ ดื่มน้ำแล้วชโลมร่างกายให้เย็นสบาย ก่อทรายขึ้นปูลาดผ้าบังสุกุลแล้ว นั่งบำเพ็ญสมณธรรมในที่นั้น

คิริคุหา (ถ้ำภูเขา) คือ ช่องระหว่างภูเขาสองลูก หรือช่องใหญ่คล้ายอุโมงค์ภายในภูเขาลูกเดียว

วนปัตถะ (ป่าชัฏ) คือ สถานที่ในป่าซึ่งเลยเขตบ้าน ไม่ใช่เป็นที่ไถที่หว่านของมหาชน ดังพระพุทธดำรัสว่า

วนปตฺถนฺติ ทูรานเมตๆ เสนาสนานๆ อธิวจนๆ[๓๓]

“เสนาสนะนี้คือวนปัตถะ เป็นชื่อของเสนาสนะที่ห่างไกล”

อัชโฌกาสะ (ที่แจ้ง) คือ สถานที่ไม่ได้มุงบังด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เมื่อภิกษุประสงค์จะปักกลด ก็จะปักกลดอยู่ในที่นี้ได้

พระดำรัสว่า ปลาลปุญฺเช แปลว่า ในลอมฟาง

อนึ่ง ภิกษุดึงฟางออกจากกองฟางใหญ่ ทำที่อยู่อาศัยเหมือนที่เร้นในเงื้อมเขา บางทีเอาฟางใส่ข้างบนกอไม้พุ่มไม้เป็นต้น นั่งบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ภายใต้ บทนี้กล่าวไว้โดยระบุสถานที่เช่นนั้น

คำว่า ปญฺจ เลณานิ (ที่เร้น ๕ แห่ง) หมายความว่า เสนาสนะที่เร้น ๕ แห่ง ชื่อว่า เลณะ เพราะเป็นที่เร้นของเหล่าภิกษุ คำนี้เป็นชื่อของวิหารเป็นต้น

คำว่า สุปณฺณวงฺกเคหๆ (เรือนที่โค้งดังปีกนก) คือ เรือนที่สร้างขึ้นโดยมีสัณฐานเหมือนปีกครุฑ

๒๙๕. ในอนุโมทนาคาถา พระดำรัสว่า สีตๆ (ความหนาว) คือ ความหนาวที่เกิดเพราะการแปรปรวนของธาตุภายในหรือฤดูกาลภายนอก

พระดำรัสว่า อุณฺหๆ (ความร้อน) คือ ความร้อนจากไฟ[โดยปกติ] หรือเป็นความร้อนจากไฟในขณะเกิดไฟไหม้ป่าเป็นต้น

พระดำรัสว่า ปฏิหนฺติ แปลว่า ย่อมป้องกัน คือทำไม่ให้เบียดเบียนกายกับจิตด้วยความหนาวและความร้อนทั้งสองอย่างเหล่านั้น โดยแท้จริงแล้ว เมื่อร่างกายถูกความเย็นและความร้อนรบกวน ภิกษุจะมีจิตฟุ้งซ่าน ไม่สามารถปฏิบัติธรรมตามสมควร

พระดำรัสว่า วาฬมิคานิ (เนื้อร้าย) คือ เนื้อร้ายมีราชสีห์และพยัคฆ์เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว เมื่อภิกษุเข้าไปสู่เสนาสนะที่ปลอดภัย ปิดประตูนั่งแล้ว อันตรายเหล่านั้นย่อมไม่เกิดขึ้น

[ในบาทคาถาที่ ๒ ว่า ตโต วาฬมิคานิ จ คัมภีร์ฎีกาทั้งสามฉบับของอรรถกถาพระวินัยมิได้อธิบายอรรถของ ตโต ศัพท์ในบาทนี้ไว้ คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๔๖๗) จึงอธิบายว่าลง โต ปัจจัยในอรรถปฐมาวิภัตติ มีความหมายเท่ากับ โส (วิหาโร) โดยกล่าวว่า ปาฬิยํ ตโตติ เอตฺถ โตปจฺจโย ปจฺจตฺตตฺเถ วตฺตติ. โส วิหาโรติ หิ อตฺโถ (โต ปัจจัยในคำว่า ตโต นี้ในพระบาลี ย่อมเป็นไปในอรรถของปฐมาวิภัตติ โดยแท้จริงแล้วมีความหมายว่า วิหารนั้น)

นอกจากนั้น คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๘) อธิบาย ตโต ในบาทคาถาที่ ๕ ว่า ตโต วาตาตโป โฆโร ว่า ตโต มีความหมายเท่ากับ เตน (วิหาเรน) โดยลง โต ปัจจัยในอรรถกัตตา อย่างไรก็ตาม คัมภีร์จูฬวรรคภาสาฎีกา (หน้า ๑๘๕) แสดงความเห็นว่าควรมีรูปเดิมว่า อโถ เพราะคำว่า อโถ และ ตโต เขียนใกล้เคียงกันในฉบับใบลาน และการมีรูปว่า ตโต สองศัพท์ในประโยคใกล้กันก็ไม่งาม ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

พระดำรัสว่า สรีสเป (งู) คือ งูชนิดใดชนิดหนึ่งที่มีลำตัวยาวเลื้อยไปอยู่

พระดำรัสนี้ว่า มกเส (ยุง) เป็นเพียงสำนวนที่แสดงตัวอย่าง เพราะยังรวบรวมเหลือบเป็นต้นด้วยศัพท์นั้น

พระดำรัสว่า สิสิเร (สัมผัสของฝน) คือ สัมผัสของฝนในฤดูฝนอันเกิดโดยเนื่องด้วยฤดูฝนหรือฝนใหญ่ตลอด ๗ วัน

ฝนที่ตกในเวลาปกติ ชื่อว่า วุฏฐิ

พระดำรัสว่า วาตาตโป โฆโร (ลมและแดดกล้า) หมายความว่า วิหารยังป้องกันลมคือลมมีฝุ่นและลมไม่มีฝุ่นเป็นต้นที่รุนแรง เพราะถอนรากถอนโคนหักโค่นต้นไม้พุ่มไม้เป็นต้น และยังป้องกันแดดกล้าเพราะเกิดในฤดูร้อนและเวลาอากาศร้อน

พระดำรัสว่า เลณตฺถํ (เพื่อหลีกเร้นอยู่) หมายความว่า เพื่อควบคุมจิตจากอารมณ์ต่างๆ แล้วรื่นรมย์ในที่หลีกเร้น

พระดำรัสว่า สุขตฺถํ (เพื่อความสุข) หมายความว่า เพื่ออยู่เป็นสุขเพราะไม่มีอันตรายที่กล่าวมาแล้ว

พระดำรัสว่า ฌายิตุํ (เพื่อเพ่ง) หมายความว่า เพื่อให้จิตเพ่งอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ในอารมณ์กรรมฐาน ๓๘

พระดำรัสว่า วิปสฺสิตุํ (เพื่อรู้แจ้ง) หมายความว่า เพื่อหยั่งรู้สังขารธรรมโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น

พระดำรัสว่า วิหาเร แปลว่า ที่อยู่

พระดำรัสว่า การเย แปลว่า พึงให้สร้าง

พระดำรัสว่า รมฺเม (อันน่ารื่นรมย์) หมายความว่า อันยังจิตให้รื่นรมย์ คือทำให้อยู่เป็นสุข

บาทคาถาว่า วาสเยตฺถ พหุสฺสุเต (นิมนต์ให้ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพหูสูตรอยู่ในวิหารนี้) หมายความว่า เมื่อสร้างแล้ว พึงนิมนต์ภิกษุผู้เป็นพหูสูตร มีศีล มีธรรมอันงาม ให้อยู่ในวิหารเหล่านั้น เมื่อนิมนต์ภิกษุเหล่านั้นให้พำนักอยู่ พึงถวายข้าว น้ำ จีวร และเสนาสนะแก่ภิกษุเหล่านั้นผู้เป็นพหูสูตร โดยไม่ให้ลำบากด้วยปัจจัย มีจิตผ่องใสเพราะเชื่อกรรมและผลของกรรม[ที่บำเพ็ญ]ในภิกษุผู้ซื่อตรง มีอัธยาศัยดีงาม และเลื่อมใสคุณของพระรัตนตรัย

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาว่า เต ตสฺส เป็นต้น เพื่อแสดงการที่คฤหัสถ์และบรรพชิตอุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า เต แปลว่า ภิกษุผู้เป็นพหูสูตรเหล่านั้น

พระดำรัสว่า ตสฺส แปลว่า แก่อุบาสกนั้น

พระดำรัสว่า ธมฺมํ เทเสนฺติ (ย่อมแสดงธรรม) หมายความว่า ย่อมแสดงพระ-สัทธรรมอันเป็นเหตุขจัดความทุกข์ทั้งหมดในสังสารวัฏ

บาทคาถาว่า ยํ โส ธมฺมํ อิธญฺญาย (เขารู้แจ้งธรรมในพระศาสนานี้แล้ว จะเป็นผู้

ไม่มีอาสวกิเลส จะเย็นสนิท) เป็นต้น หมายความว่า เขารู้แจ้งพระสัทธรรมในพระศาสนานี้ด้วยการปฏิบัติชอบ จะเป็นผู้ไม่มีอาสวกิเลสเพราะบรรลุอรหัตตมรรค จะเย็นสนิท

บาทคาถาว่า โส จ สพฺพทโท โหติ (ผู้ใดถวายที่อยู่ ผู้นั้นเป็นผู้ถวายทุกสิ่ง) เป็นต้น ตรัสไว้เพราะเมื่อถวายทานคือที่อยู่ ก็ได้ชื่อว่าถวายทานทั้งปวงโดยแท้ กล่าวคือ ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตถึงสองสามหมู่บ้าน แม้จะไม่ได้อะไรมาก็ตาม ถ้าเข้าไปสู่อารามอันบริบูรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำแล้วจำวัดชั่วครู่ในกุฏิ เมื่อลุกขึ้นนั่งอยู่ จะเหมือนได้รับการเพิ่มพละกำลังในกาย อนึ่ง ผิวพรรณในกายของภิกษุผู้เที่ยวไปภายนอก จะลำบากด้วยลมและแดด เมื่อเข้าไปในกุฏิปิดประตูแล้วจำวัดชั่วครู่ ลำดับแห่งรูปธรรมที่แตกต่างกันย่อมสงบลง ลำดับแห่งรูปธรรมที่เสมอเหมือนกันย่อมดำรงอยู่ ย่อมจะเหมือนได้รับการเพิ่มผิวพรรณในกาย

หนามย่อมตำเท้าของภิกษุผู้เที่ยวไปภายนอก ตอไม้ย่อมกระทบเท้าของเธอ อันตรายมีงูและโจรภัยย่อมเกิดขึ้น แต่เมื่อเข้าไปในกุฏิปิดประตูจำวัดชั่วครู่ อันตรายเหล่านั้นย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อเธอสาธยายธรรมอยู่ ย่อมเกิดความอิ่มใจและความสุขในธรรม เมื่อเพ่งอารมณ์กรรมฐาน ย่อมเกิดความสุขสงบ เพราะไม่มีความฟุ้งซ่านในอารมณ์ภายนอก นอกจากนั้น เหงื่อย่อมจะไหลจากกายของภิกษุผู้เที่ยวไปภายนอก ดวงตาจะพร่ามัว เมื่อ[เริ่ม]เข้าไปสู่เสนาสนะ ยังไม่พบเตียงตั่งก่อน ต่อเมื่อนั่งชั่วครู่แล้ว จะเหมือนได้รับการเพิ่มความผ่องใสในดวงตา สิ่งต่างๆ มีประตู หน้าต่าง เตียง และตั่งเป็นต้นย่อมปรากฏแก่เธอ

อนึ่ง มนุษย์เห็นภิกษุผู้อยู่ในอาวาสนี้แล้ว ย่อมอุปัฏฐากโดยเคารพด้วยปัจจัย ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า โส จ สพฺพทโท โหติ, โย ททาติ อุปสฺสยํ

๒๙๖. บทนี้ว่า อาวิญฺฉนจฺฉิทฺทํ (ช่องเชือก) เป็นชื่อของช่องที่สอดนิ้วแล้วปิดประตู จะทำให้กระทบกรอบประตู

คำว่า อาวิญฺฉนรชฺชุ (เชือกสำหรับชัก) คือ เชือกสำหรับชักที่เจาะช่องที่บานประตู ใส่ในช่องนั้นแล้วดึงมาให้กระทบประตู

ท่านกล่าวว่า สเจปิ ทีปินงฺคุฏฺเฐน กตา โหติ, วฏฺฏติเยว (ขึ้นชื่อว่าเชือก แม้ถ้าเป็นของที่ทำด้วยหางเสือ ควรแท้) เพื่อแสดงข้อความว่า ไม่มีหนังที่ไม่เหมาะสมในการใช้สอยโดยความเป็นเสนาสนะ

คำว่า เจติเย เวทิกาสทิสํ (คล้ายไพทีในพระเจดีย์) คือ หน้าต่างที่ทำขึ้นให้ปรากฏด้วยแผ่นผ้าเป็นต้นที่ขอบหน้าต่าง คล้ายไพที [คือลานยกพื้นหรือฐานรอบ]บนพระเจดีย์

หน้าต่างที่ทำด้วยซีกไผ่ที่ตั้งตรง ไม่กั้นไม้ไว้ทางขวาง ชื่อว่า ถัมภวาตปานะ (หน้าต่างลูกกรง)

จบ คำอธิบายเรื่องพระพุทธานุญาตวิหาร

คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตเตียงตั่งเป็นต้น

๒๙๗. คำว่า โปฏกิตูลํ แปลว่า นุ่นแห่งตะไคร่

อนึ่ง ในที่นี้ โปฏกิ ศัพท์เป็นสำนวนที่แสดงตัวอย่างของติณชาติ จึงกล่าวว่า เยสํ เกสญฺจิ ติณชาติกานํ (แห่งติณชาติเหล่าใดเหล่าหนึ่ง)

พึงสัมพันธ์บทโดยนำบทว่า พิมฺโพหเน [ให้ตามมา]ในคำว่า ปญฺจวิธํ อุณฺณาทิ-ตูลมฺปิ วฏฺฏติ (แม้นุ่นคือขนสัตว์เป็นต้น ๕ อย่างที่ทรงอนุญาตสำหรับฟูก ก็ควรในการทำหมอน)

บางคนกล่าวว่า “การพิงฟูกที่ยัดนุ่น ไม่ควร”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ควรอยู่”

คำว่า อุปทหนฺติ แปลว่า ย่อมหนุน

คำว่า สีสปฺปมาณํ (ได้ขนาดกับศีรษะ) หมายความว่า หมอนที่หนุนศีรษะทั้งหมดได้ตั้งแต่ลำคอ ชื่อว่า หมอนได้ขนาดกับศีรษะ

ท่านกล่าวว่า ยสฺส วิตฺถารโต ตีสุ กณฺเณสุ (เมื่อวัดในระหว่างมุมทั้งสอง เว้นมุมหนึ่งในมุมทั้ง ๓ หมอนที่ได้ขนาดกับศีรษะ คือหมอนที่ด้านกว้างมีขนาดหนึ่งคืบ ๔ นิ้ว

ตรงกลางได้ศอกกำหนึ่ง ส่วนด้านยาว ยาวสองศอกคืบหรือสองศอก) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความว่า หมอนที่ได้ขนาดกับศีรษะ จะมีระยะศอกกำ[ระยะศอกหนึ่งโดยกำมือวัด]ทางด้านขวางเป็นอย่างมาก

ประโยคว่า มชฺฌฏฺฐานํ มุฏฺฐิรตนํ โหติ (ตรงกลางได้ศอกกำหนึ่ง) หมายความว่า สถานที่ตรงกลางของหมอน มีระยะศอกกำหนึ่งทางด้านขวาง

คำว่า มสูรเก (ฟูกหนัง) คือ ฟูกที่ทำด้วยหนัง

คำว่า ผุสิตานิ ทาตุ (เพื่อแต้ม) หมายความว่า เพื่อแต้มจุดให้เป็นเครื่องหมาย

๒๙๘. สีขาวชื่อว่า อนิพันธนียะ (ไม่ติด) เพราะเป็นสีที่ไม่ติดฝา ความหมายก็คือ ไม่แนบติดอยู่

คำว่า ปฏิพาเหตฺวา (ฉาบแล้ว) หมายความว่า ทำให้เรียบแล้ว

คำอธิบายเรื่องการก่ออิฐเป็นต้น

๓๐๐. คำว่า รุกฺขํ วิชฺฌิตฺวา แปลว่า เจาะท่อนไม้แล้ว

คำว่า ขาณุเก อาโกเฏตฺวา (ตอกเดือยแล้ว) หมายความว่า ตอกเดือยสองตัวๆ

คำว่า ตํ อาหริมํ ภิตฺติปาทํ (เชิงฝาซึ่งเลื่อนที่ไม่ได้) คือ เชิงฝาที่ทำขึ้นโดยตอกเดือยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า ภูมิยํ ปติฏฺฐาเปตุ (เพื่อรองบนพื้น) หมายความว่า เพื่อรองไว้โดยใช้โคนรองบนพื้นแล้ว ให้ยกขึ้นโดยหนุนเชิงฝา ตอกเชิงฝาด้วยเดือย

คำว่า อุภโต กุฏฺฏํ นีหริตฺวา กตปเทสสฺส (ของสถานที่ที่ทำขึ้นโดยชักฝาออกสองข้าง) เป็นชื่อของสถานที่ที่ทำขึ้นโดยชักฝาออกสองข้าง ทำให้คนที่นั่งใกล้ประตูด้านในมองไม่เห็นภายนอกโดยตรง แล้วกั้นผนังในที่เฉพาะหน้า

คำว่า สมนฺตา ปริยาคาโร (ระเบียงรอบ) คือ ระเบียงที่เวียนรอบ

คำว่า อคฺฆาฏนกิฏิกำ (ฝาค้ำ) คือ ฝาแผ่นไม้ที่ค้ำด้วยท่อนไม้

คำอธิบายเรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐี

๓๐๔. ในเรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐี ปาฐะว่า เกนจิเทว กรณีเยน (ด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง) หมายถึง พาณิชยกรรม ดังได้สดับมาว่า ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีและท่านราชคหเศรษฐีเป็นพี่น้องเขยกัน เมื่อใด สินค้าที่ผลิตในกรุงราชคฤห์มีราคาดี เมื่อนั้น ท่านราชคหเศรษฐีก็ใช้เกวียนหลายร้อยเล่มบรรทุกสินค้านั้นไปกรุงสาวัตถีแล้วอยู่ในสถานที่ราวหนึ่งโยชน์ จึงแจ้งให้ทราบว่าตนมาแล้ว ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีมาต้อนรับทำสักการะอันใหญ่หลวงแก่ท่านแล้ว พาขึ้นยานคันหนึ่งเข้าไปเมืองสาวัตถี ถ้าสินค้าขายได้เร็ว ท่านก็จะรอขาย ถ้าขายได้ไม่เร็ว ก็ฝากไว้ที่เรือนของน้องสาวแล้วกลับไป แม้ท่านอนาถบิณฑิก-เศรษฐีก็กระทำอย่างนั้น จึงไปกรุงราชคฤห์ด้วยกิจนั้นแม้ในกาลนั้น ปาฐะว่า เกนจิเทว กรณีเยน (ด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง) นี้ กล่าวไว้โดยระบุถึงกิจดังกล่าว

ในวันนั้น ราชคหเศรษฐีไม่ได้สดับสาสน์ที่ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีผู้ดำรงอยู่ในสถานที่ราวหนึ่งโยชน์ส่งมา เพื่อให้รู้ว่าตนมาถึงแล้ว เพราะไปวิหารฟังธรรม เขาฟังธรรมแล้วนิมนต์ภิกษุสงฆ์อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขเพื่อภัตในวันรุ่งขึ้น แล้วสั่งให้จัดแจงการยก การให้ขุด และการผ่าฟืนเป็นต้นในเรือนของตน แม้ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีดำริแล้วว่า ราชคหเศรษฐีจะต้อนรับเราในกาลนี้ๆ แต่ไม่ได้การต้อนรับแม้ที่ประตูเรือน เมื่อเข้าไปภายในเรือนแล้วก็ไม่ได้รับการต้อนรับมากมาย มีเพียงการต้อนรับอย่างนี้ว่า ท่านมหาเศรษฐีเด็กๆ สบายดีไหม ท่านไม่เหน็ดเหนื่อยในหนทางหรือ ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อถ โข อนาถปิณฺฑิกสฺส คหปติสฺส เอตทโหสิ (ในขณะนั้น อนาถบิณฑิกคฤหบดีเกิดความดำรินี้) เป็นต้น

ปาฐะว่า พุทฺโธติ ตฺวำ คหปติ วเทสิ (ท่านคฤหบดี ท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าหรือ) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า เมื่ออนาถบิณฑิกเศรษฐีได้ยินเสียงว่าพระพุทธเจ้าจากปากของราชคหเศรษฐีนั้น เขาได้เกิดปีติทั้ง ๕ ชนิด ปีตินั้นอุบัติขึ้นแก่เขาจำเดิมแต่ศีรษะ

จนจรดปลายเท้า จำเดิมแต่ปลายเท้าจนจรดศีรษะ จำเดิมแต่กายทั้งสองด้านหยั่งลงในท่ามกลาง และอุบัติขึ้นในท่ามกลางแผ่ไปสู่กายทั้งสองด้าน เขามีปีติแผ่ซ่านอย่างต่อเนื่อง ได้ถามถึง ๓ ครั้งอย่างนี้ว่า ท่านคฤหบดี ท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าหรือ

ปาฐะว่า อกาโล โข คหปติ อิมํ กาลํ ตํ ภควนฺตํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิตุํ (ท่านคฤหบดี เวลานี้ยังไม่ควรที่จะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) หมายความว่า ท่านราชคหเศรษฐีสำคัญอยู่ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นผู้ที่บุคคลเข้าเฝ้าได้โดยยาก ประดุจงูอันมีพิษกล้า อนึ่ง พระศาสดาประทับอยู่ใกล้สุสาน อนาถปิณฑิกเศรษฐีนี้ไม่อาจไปสถานที่นั้นในกาลนี้ได้ จึงกล่าวอย่างนั้น

ปาฐะว่า พุทฺธคตาย สติยา นิปชฺชิ (นอนด้วยสติที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์) หมายความว่า นอนด้วยสติที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์เท่านั้น โดยไม่คิดเรื่องอื่นใด ดังได้สดับมาว่า ในวันนั้นเขาไม่คิดถึงเกวียนสินค้าหรือคนดูแล ทั้งไม่รับประทานอาหารเย็น แต่ขึ้นไปสู่ปราสาท ๗ ชั้น สาธยายอยู่ว่า พระพุทธเจ้าๆ หยั่งลงสู่นิทราบนเตียงนอนอันประเสริฐที่ปูลาดและประดับไว้ดีแล้ว

ปาฐะว่า ติกฺขตฺตุํ วุฏฺฐาสิ ปภาตํ มญฺญมาโน (เธอลุกขึ้นถึง ๓ ครั้งโดยเข้าใจว่าสว่างแล้ว) หมายความว่า เมื่อปฐมยามล่วงแล้ว เธอลุกขึ้นระลึกพระพุทธเจ้า ในลำดับนั้นเธอเกิดศรัทธาอันมีกำลังยิ่ง ทำให้เกิดแสงสว่างเพราะปีติ ความมืดทั้งหมดอันตรธานไป เหมือนจุดประทีปพันเล่มและพระจันทร์พระอาทิตย์ขึ้นมาแล้ว เธอดำริว่าเราเผลอหลับไป เราถูกลวงแล้ว พระอาทิตย์ขึ้นแล้ว จึงลุกขึ้นดูพระจันทร์บนท้องฟ้า ทราบว่าล่วงไปเพียงยามเดียว ยังเหลือเวลาอีกสองยามอื่นจากนี้ จึงเข้าไปนอนอีก เธอลุกขึ้นถึง ๓ ครั้งแม้ในที่สุดแห่งมัชฌิมยามและปัจฉิมยามโดยทำนองนี้ ส่วนในที่สุดแห่งปัจฉิมยามได้ลุกขึ้นในตอนเช้าตรู่แล้วเดินตรงมาสู่ประตูใหญ่ ประตูในประสาท ๗ ชั้นได้เปิดเอง เธอได้เดินลงจากปราสาทไปสู่ถนนในระหว่าง

๓๐๕. ปาฐะว่า อมนุสฺสา (อมนุษย์) คือ เทวดาผู้บรรลุธรรมวิเศษแล้ว โดยแท้จริงแล้ว เทวดาเหล่านั้นรู้เห็นสมบัติที่จะเกิดแก่เศรษฐีโดยประจักษ์ ดำริว่ามหาเศรษฐีนี้ออกไปโดยคิดว่า เราจะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า จะดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลโดยการเข้าเฝ้า

ครั้งแรกนั่นเทียว จะเป็นผู้อุปัฏฐากอันเลิศของพระรัตนตรัย สร้างสังฆารามอันไม่มีที่เปรียบปาน จะไม่ปิดประตูแก่พระอริยสงฆ์ผู้มาจากทิศทั้ง ๔ เราไม่ควรจะปิดประตูแก่เธอ จึงเปิดประตูออก

ปาฐะว่า อนฺตรธายิ (อันตรธานแล้ว) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า กรุงราชคฤห์มีมนุษย์เกลื่อนกล่นมากมาย มีชน ๙ โกฏิภายในพระนคร และมีชน ๙ โกฏิภายนอกพระนคร จึงมีชน ๑๘ โกฏิพำนักอยู่ในพระนครนั้น ผู้ที่ไม่อาจนำคนตายออกไปภายนอกพระนครในเวลาที่ไม่เหมาะสม จะยืนบนป้อมแล้วโยนออกไปนอกประตู มหาเศรษฐีสักแต่ออกไปภายนอกพระนครเท่านั้น ได้เหยียบศพใหม่ศพหนึ่ง ทั้งปลายเท้าก็สะดุดอีกศพหนึ่ง แมลงวันบินเกลื่อนกลาด กลิ่นเหม็นโชยมากระทบปลายจมูก ศรัทธาในพระพุทธเจ้าจึงเบาบางลง แสงสว่างของเธอก็อันตรธานไป ความมืดได้ปรากฏ เพราะเมื่อกำลังแห่งปีติเบาบางลง รูปที่เกิดจากปีตินั้นก็มีกำลังน้อย

ปาฐะว่า สทฺทมนุสฺสาเวสิ (ให้ได้ยินเสียงแล้ว) หมายความว่า ให้ได้ยินเสียงด้วยเสียงอันไพเราะดุจสั่นลูกพรวนทอง โดยดำริว่าเราจะยังอุตสาหะให้เกิดแก่เศรษฐี

พึงสัมพันธ์แม้บท[ว่า สตฺ] ในบาทคาถาก่อนกับปาฐะว่า สหสฺส นี้ บาทคาถาว่า สตฺ กญฺญาสหสฺสานิ ในที่นี้ มีข้อความนี้ว่า ช้างหนึ่งแสนเชือก ม้าหนึ่งแสนตัว รถม้าอัสดรหนึ่งแสนคัน เหมือนข้อความ[ในเบื้องต้นที่กล่าว]ว่าสาวน้อยหนึ่งแสนคน เทวดาได้แสดงช้างเป็นต้นอย่างละแสนด้วยประการฉะนี้

ปาฐะว่า ปทวีติหารสฺส (สถานที่ย่างเท้า) หมายความว่า คำว่า ปทวีติหาระ คือสถานที่ย่างเท้า สถานที่ย่างเท้านั้นมีระยะหนึ่งศอกกำ [ระยะหนึ่งศอกโดยกำมือวัด] ระหว่างเท้าทั้งสอง ในการเดินไปโดยสม่ำเสมอ ไม่เดินสะบัดขาหรือลากขา

บาทคาถาว่า กลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสึ (ยังไม่เท่าเสี้ยวที่ ๑๖) หมายความว่า เสี้ยวหนึ่งของสถานที่ย่างเท้าซึ่งกระจายออกเป็น ๑๖ ส่วนถึง ๑๖ ครั้งอย่างนี้ว่า แยกสถานที่ย่างเท้าหนึ่งแห่งเป็น ๑๖ ส่วน แล้วแยกเสี้ยวหนึ่งจากนั้นเป็นอีก ๑๖ ส่วน แล้วแยกเสี้ยวหนึ่งจากนั้นเป็นอีก ๑๖ ส่วนเป็นต้น ชื่อว่าเสี้ยวที่ ๑๖

ช้างเป็นต้นเหล่านั้น ๔ แสนอย่างยังไม่เท่าเสี้ยวที่ ๑๖ นั้น คำนี้หมายความว่า เมื่อเศรษฐีเดินไปวิหารอยู่ เจตนาที่เป็นไปโดยยังการย่างเท้าให้สำเร็จในสถานที่คือเสี้ยวที่ ๑๖ นั้น ประเสริฐกว่าลาภมีประมาณเพียงนี้คือ ช้างหนึ่งแสนเชือก ม้าหนึ่งแสนตัว รถม้าอัสดรหนึ่งแสนคัน สาวน้อยหนึ่งแสนคน สาวน้อยเหล่านั้นประดับต่างหูเพชร เป็นพระราชธิดาของกษัตริย์ในชมพูทวีปทั้งสิ้นโดยแท้

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำว่า ปทวีติหาระ คือ กุศลเจตนาที่เป็นไปโดยประการนั้น เพราะเป็นเครื่องย่างเท้า เมื่อแยกผลของเจตนานั้นออกเป็น ๑๖ ส่วนแล้ว [ยังไม่เท่าส่วนเสี้ยวที่ ๑๖]

[เหตุที่ชาวมคธนิยมเปรียบเศษหนึ่งส่วนสิบหกนั้น สันนิษฐานว่าเพราะดวงจันทร์มีคุณลักษณะที่เป็นองค์ประกอบ ๑๖ ส่วน ดวงอาทิตย์มีคุณลักษณะ ๑๒ ส่วน ไฟมีคุณลักษณะ ๑๐ ส่วน ดังนั้นจึงนิยมเปรียบส่วนที่มากที่สุดในดวงจันทร์ พจนานุกรมสันสกฤตชื่อวาจัสปัตยะ (เล่ม ๓ หน้า ๑๗๘๔) แสดงส่วนประกอบ ๑๖ ส่วนของดวงจันทร์ว่า

อมตา มานทา ปูชา ตุฏฺจฺยติธิติ ปุฏฺจิยา
สสินี จนฺทิกา กนฺติ ชุติ สิรี ปีติรงฺคทา
ปุณฺณา ปุณฺณามตา กาม- ทายินี สรชา กลา.

"ส่วน[ที่เป็นองค์คุณ]ของดวงจันทร์ คือ ไม่ตาย, ให้ความอหังการ, ควรบูชา, น่ายินดี, เป็นที่พำนักแห่งเทพมารดาพระนามว่า ปุฏฺฐิ, มีรอยกระต่าย, มีแสงจันทร์, น่ารักใคร่, มีรัศมี, มีศรี, น่าปลื้มใจ, ชำระอวัยวะร่างกาย, เต็มเปี่ยม, มีน้ำอมฤตเต็ม, ให้สิ่งที่น่าปรารถนา และเกิดในสวรรค์"
ข้อความในต้นฉบับสันสกฤต มีดังนี้

อมฤตา มานทา ปูษา ตุษฺฏิะ ปุษฺโฏรติรฺธฤติะ
ศศินี จนฺทฺริกา กานฺติรฺ โษฺยตฺสฺนา ศฺรีะ ปฺรีติรงฺคทา
ปูรฺณา ปูรฺณามฤตา กาม- ทายินฺยะ สรชาะ กลาะ.]

ถามว่า : การไปสู่วิหารนี้ระบุถึงใคร

ตอบว่า : ระบุถึงอนาถปิณฑิกเศรษฐีที่ไปวิหารแล้วดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลโดย

ปราศจากอันตราย และยังระบุถึงผู้ไปโดยดำริว่า เราจะบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น เราจะไหว้พระเจดีย์ เราจะฟังธรรม เราจะบูชาประทีป เราจะนิมนต์พระสงฆ์แล้วถวายทาน เราจะดำรงอยู่ในสิกขาบทและสรณคมน์

ปาฐะว่า อนฺธกาโร อนฺตรธายิ (ความมืดหายไป) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า เธอดำริว่าเราสำคัญว่าตนอยู่คนเดียว แต่ยังมีอมนุษย์ที่เป็นสหายคอยช่วยเหลือเราอยู่ เราจะกลัวทำไม จึงเกิดความกล้าขึ้น ในลำดับนั้น ศรัทธาในพระพุทธเจ้าที่มีกำลังได้อุบัติขึ้นแก่เธออีก

แม้วาระที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ปาฐะว่า อาโลโก ปาตุรโหสิ (แสงสว่างได้ปรากฏ) หมายความว่า แสงสว่างที่คล้ายแสงสว่างอันเกิดในวิปัสสนา ซึ่งมีกำลังยิ่ง เกิดเพราะอุตุอันมีจิตเป็นเหตุให้เกิดขึ้นโดยปีติอันใหญ่หลวง มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ได้เกิดขึ้นด้วยศรัทธาอันมีกำลังยิ่ง ซึ่งเกิดจากการสั่งสมเป็นเวลานานในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “เทวดาได้เนรมิตแสงสว่างนั้น”

มติแรกสมควรกว่าในเรื่องนี้

พระดำรัสว่า เอหิ สุทฺต (มาเถิดสุทัตตะ) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า เศรษฐีนั้นดำริในขณะไปว่า ในโลกนี้เดียรถีย์ทั้งหลายมีปูรณกัสสปะเป็นต้นกล่าวว่าพวกเราเป็นพระพุทธเจ้า แล้วเราจะทราบว่าพระศาสดาเป็นพระพุทธเจ้าได้อย่างไร ในลำดับนั้น เธอเกิดความดำริว่า มหาชนรู้จักชื่อที่เกิดโดยคุณของเรา แต่ไม่มีใครรู้จักชื่อของเราที่ได้มาจากตระกูล นอกจากตัวเราเอง ถ้าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้าจริง จะเรียกเราโดยชื่อที่ได้มาจากตระกูล พระศาสดาทรงทราบจิตของเธอ จึงรับสั่งอย่างนี้

พระดำรัสว่า ปรินิพฺพุโต (เป็นผู้เย็นสนิท) หมายความว่า เป็นผู้เย็นสนิทเพราะดับกิเลสได้

พระดำรัสว่า อาสตฺติโย (ความทะยานอยาก) หมายความว่า ความทะยานอยากชื่อว่า อาสัตติ เพราะยึดติดอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น

พระดำรัสว่า สนฺตึ แปลว่า ความระงับกิเลส

พระดำรัสว่า ปปฺปุยฺย (บรรลุแล้ว) หมายความว่า บรรลุแล้วด้วยอรหัตตมรรค

พึงทราบบทที่เหลือในที่นี้โดยคล้อยตามพระบาลี

อนึ่ง บทใดในที่นี้มีเนื้อความไม่กระจ่างชัด ท่านได้อธิบายบทนั้นไว้แล้วในคัมภีร์อรรถกถา

๓๐๖. ทรัพย์ที่เป็นเหตุหมดเปลืองนั้นแหละ ชื่อว่า เวยยายิกะ (ต้นทุน) ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เวยฺยายิกนฺติ วยกรณํ วุจฺจติ (คำว่า เวยยายิกะ คือ ทรัพย์สำหรับใช้ให้หมดไป)

[คำว่า เวยฺยายิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วยนฺติ เอเตนาติ วโย (วิ บทหน้า + อิ ธาตุ คติมฺหิ = ไป + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- วโยเยว เวยฺยายิกํ (วย ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า เวยฺยายิก ประกอบรูปศัพท์โดยมาจาก วย เมื่อลง ณิก ปัจจัยแล้วให้กลับไปเป็นรูปเดิมของ วย ว่า วิอย ห้ามการพฤทธิ์สระ อิ ของ วิ เป็น เอ และลง เอ อักษรเป็นอาคมด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๐๑) ว่า มา ยูนมาคโม จาเน (อย่าพฤทธิ์สระต้น คือ อิ และ อุ ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ และให้ลงอาคมในที่สมควรตามอุทาหรณ์ได้บ้าง) แล้วแปลงสระ อิ เป็น ย ซ้อน ยฺ เป็น ยฺย อีกทั้งทำทีฆะสระ อ เป็น อา

ส่วนคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๔๗๓) แสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า วยสฺส กรณํ เวยฺยายิกํ (วย ศัพท์ + อายิก ปัจจัยใน กรณ ตัทธิต) โดยประกอบรูปศัพท์ด้วยนิรุตตินัยมีการอาเทศและลงอาคมตามที่กล่าวไว้ข้างต้น]

จบ คำอธิบายเรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐี

คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตอาสนะอันเลิศเป็นต้น

๓๑๐-๑๑. ปาฐะว่า ทกฺขิโณทกํ (น้ำทักษิโณทก) คือ น้ำอันประเสริฐที่ได้รับการนำมาโดยประเสริฐ

ปาฐะว่า อถ โข ภควา ภิกฺขู อามนฺเตสิ (ในลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลาย) หมายความว่า ในกาลที่ภิกษุทั้งหลายกราบทูล[แสดงความเห็น]ผู้ควรแก่อาสนะอันเลิศเป็นต้น ตามความพอใจของตน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในศาสนาของเรา ผู้ออกบวชจากตระกูลกษัตริย์ ตระกูลพราหมณ์ หรือตระกูลคฤหบดี มิใช่ประมาณในการได้รับอาสนะอันเลิศ ภิกษุผู้ทรงพระวินัย ทรงพระสูตร ทรงพระอภิธรรม ภิกษุผู้บรรลุปฐมฌานเป็นต้น หรือพระโสดาบันเป็นต้น ก็มิใช่ประมาณในการได้รับอาสนะอันเลิศ แต่ในศาสนานี้ ภิกษุพึงทำการอภิวาท การลุกรับ การทำอัญชลี การทำความเคารพตามลำดับพรรษา พึงได้รับอาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ ตามลำดับพรรษาความมีพรรษามากนี้เป็นประมาณในที่นี้ ภิกษุผู้มีพรรษาแก่กว่าจึงควรแก่อาสนะเป็นต้นอันเลิศเหล่านั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลนี้พระสารีบุตรเป็นอัครสาวกของเรา ยังพระธรรมจักรให้เป็นไปตาม ควรได้รับเสนาสนะต่อจากเรา แต่เธอไม่ได้รับเสนาสนะ จึงอยู่โคนไม้ตลอดราตรีนี้ ถ้าพวกเธอไม่มีความเคารพยำเกรงกันอย่างนี้ในกาลนี้ เมื่อกาลล่วงเลยไป พวกเธอจะอยู่กันอย่างไร”

หลังจากนั้นพระองค์ตรัส[ต่อไป]เพื่อนำอดีตชาดกมาแสดงว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้สัตว์ดิรัจฉานในกาลก่อนก็พิจารณาดีว่า พวกเรามิได้เคารพ มิได้ยำเกรงกัน มีความประพฤติไม่กลมเกลียวกันอยู่ ความประพฤติอย่างนี้ไม่เหมาะสมแก่พวกเรา จึงควรจะรู้ผู้ที่แก่กว่าในพวกเรา แล้วจะทำการอภิวาทเป็นต้นแก่ผู้นั้น เมื่อรู้แล้วว่านกกระทานี้มีอายุแก่ที่สุด จึงทำการอภิวาทเป็นต้นแก่นกกระทานั้น ไปเกิดโดยยังครรลองแห่งทวยเทพให้เต็ม” เพื่อประทานโอวาทแก่ภิกษุเหล่านั้น

บาทคาถาว่า เย วุฑฺฒมปจายนฺติ (ชนเหล่าใดเคารพบูชาท่านผู้ใหญ่) หมายความว่า ผู้ใหญ่มี ๓ จำพวก คือ ผู้ใหญ่โดยชาติ ผู้ใหญ่โดยวัย และผู้ใหญ่โดยคุณ

ผู้ใหญ่โดยชาติ คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยชาติ

ผู้ใหญ่โดยวัย คือ ผู้ดำรงอยู่ในวัย

ผู้ใหญ่โดยคุณ คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยความดี

ผู้ใหญ่โดยวัยที่ถึงพร้อมด้วยความดี ประสงค์เอาว่าเป็นผู้ใหญ่ในที่นี้

พระดำรัสว่า อปจายนฺติ (บูชา) หมายความว่า เคารพบูชาด้วยกรรมที่เคารพบูชาท่านผู้ใหญ่

[คำว่า อปจายนฺติ สำเร็จรูปมาจาก อป บทหน้า + จายุ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ) ในบางที่แปลว่า “อ่อนน้อม” ในที่นี้แปลว่า “เคารพบูชา” ดังสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๑๙๔) กล่าวว่า จายุ ปูชานิสามเนสุ (จายุ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า บูชาและใคร่ครวญ) ส่วนคัมภีร์ธาตวัตถ-สังคหะ (คาถา ๑๑๖) กล่าวว่าเป็น จาย ธาตุที่มีความหมายดังกล่าว]

พระดำรัสว่า ธมฺมสฺส โกวิทา (ฉลาดในธรรม) หมายความว่า ฉลาดในธรรมคือการเคารพบูชาผู้ใหญ่

พระดำรัสว่า ทิฏฺเฐว ธมฺเม แปลว่า ในอัตภาพนี้

พระดำรัสว่า ปาสංสา แปลว่า ควรแก่การยกย่อง

บาทคาถาว่า สมฺปราเย จ สุคฺคติ (ทั้งสัมปรายภพของชนเหล่านั้นเป็นสุคติ) หมายความว่า ทั้งสัมปรายภพที่พึงสละโลกนี้แล้วไปของชนเหล่านั้น ก็เป็นสุคตินั่นแล คาถานี้มีข้อความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งคือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต หรือสัตว์ดิรัจฉาน ฉลาดในธรรมคือการเคารพบูชาท่านผู้ใหญ่ ทำการเคารพบูชาต่อท่านผู้ใหญ่โดยวัยผู้ถึงพร้อมด้วยคุณ พวกเขาย่อมได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ทำการเคารพบูชาท่านผู้ใหญ่ในอัตภาพนี้ ทั้งจะอุบัติในสวรรค์หลังจากกายพินาศแล้ว

จบ คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตอาสนะอันเลิศเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องการกีดกันอาสนะเป็นต้น

๓๑๓-๑๔-๑๖. คำว่า อุทฺทิสฺสกตं (ของที่สร้างเจาะจง) คือ ของที่คฤหัสถ์สร้างเจาะจงพระสงฆ์

คำว่า คิหิวิกตๆ (ของที่คฤหัสถ์ปูลาด) หมายความว่า ของที่คฤหัสถ์ปูลาดแล้ว ความหมายก็คือ ของอันเป็นสมบัติของคฤหัสถ์

คำว่า อติสมีปๆ อคนฺตวา (ไม่เข้าไปใกล้นัก) หมายความว่า ไม่เข้าไปสถานที่ใกล้เหล่าภิกษุนัก

คำอธิบายเรื่องการสมมุติภิกษุผู้ให้ถือเสนาสนะ

๓๑๘. ประโยคว่า ปจฺจเยเนว หิ ตๆ ปฏิชคฺคนๆ ลภิสฺสติ (เพราะเสนาสนะนั้นจะได้รับการรักษาด้วยปัจจัยโดยแท้) หมายความว่า พระมหาเถระทั้งหลายในเสนาสนะนั้นจะไม่ไปที่อื่น อยู่รักษาเสนาสนะนั้นเพราะปัจจัยดังกล่าวเป็นเหตุ

คำว่า อุพฺภณฺฑิกา ภวิสฺสนฺติ แปลว่า จะต้องพากันขนของออก หมายความว่า จะต้องขนบริขารของตนออกเที่ยวไปในที่นั้นๆ

คำว่า ทีฆสาลา (โรงยาว) คือ ศาลาเป็นที่จงกรม

คำว่า มณฺฑลมาโฆ (โรงกลม) คือ โรงฉัน

คำว่า อนุทหติ แปลว่า ย่อมรบกวน

คำว่า ชมฺพุทีเป ปน (ภิกษุบางรูปในชมพูทวีป) หมายถึง ภิกษุในอารยประเทศ ดังได้สดับมาว่า ภิกษุเหล่านั้นปูลาดเหมือนอย่างนั้น

ท่านอธิบายข้อความที่กล่าวแล้วว่า น โคจรคามๆ ฆฏฺเฏตพฺโพ (ไม่ควรกระทบ-กระทั่งโคจรคาม) ด้วยประโยคว่า น ตตฺถ มนุสฺสา วตฺตพฺพา (คืออย่าว่ากล่าวชาวบ้านในที่นั้น)

คำว่า วิตกฺกๆ ฉินฺทิตฺวา (ตัดความดำริแล้ว) หมายความว่า ไม่ยังความดำริให้เกิดอย่างนี้ว่า ชาวบ้านเห็นเราที่ไปโดยทำนองนี้ จะห้ามแล้วถวายปัจจัย

คำว่า เตสุ เจ เอโก แปลว่า ถ้าบุรุษผู้เป็นบัณฑิตคนหนึ่งในชาวบ้านเหล่านั้น [กล่าวอย่างนี้]

คำว่า ภณฺฑปฏิจฺฉาทนำ คือ ของสำหรับปกปิด ความหมายก็คือ จีวรที่ปกปิดกาย

คำว่า ปฏิชคฺคิตพฺพานิ (พึงจัดแจง) หมายความว่า พึงจัดแจงด้วยการปัดกวาดเป็นต้น

คำว่า มุณฺฑเวทิกาย คือ ที่ไพที[คือลานยกพื้นหรือฐานรอบ]สี่เหลี่ยมของพระเจดีย์ อนึ่ง ไพทีสี่เหลี่ยมบนพระเจดีย์ ชื่อว่า หัมมิยเวทิกา

คำว่า ปฏิกฺกมฺม (ห่างออกไป) หมายความว่า ห่างออกไปจากวิหาร

คำว่า อุปนิกฺเขปำ (กัลปนา) หมายความว่า กัลปนาที่มอบนา สวนมะพร้าว เป็นต้น หรือกหาปณะเป็นต้นแก่คนงานวัดเป็นต้นแล้ว ถวายด้วยคำว่า ผลที่เกิดจากสิ่งเหล่านี้จงมีเพื่อประโยชน์แก่ผ้าจำนำพรรษา

[กัลปนา คือ ที่ดินหรือสิ่งอื่น เช่น อาคาร ซึ่งเจ้าของอุทิศผลประโยชน์ให้แก่วัดหรือศาสนา]

คำว่า วตฺตำ กตฺวา (ทำวัตรแล้ว) หมายความว่า ทำวัตรที่ควรทำในเสนาสนะนั้น

คำว่า ปุคฺคลวเสเนว กาตพฺพำ (ควรทำให้เนื่องด้วยบุคคลเท่านั้น) หมายความว่า ควรทำ[อปโลกนกรรม]โดยระบุถึงบุคคลเป็นต้นว่า เหล่าภิกษุทั้งหลายลำบากด้วยจีวร ภิกษุทั้งหลายพอใจจะโอนข้าวสารเท่านี้ทำจีวร ไม่ควรทำอปโลกนกรรมโดยระบุสงฆ์ว่า สงฆ์ลำบากด้วยจีวร เป็นต้น

คำว่า จีวรปจฺจยำ แปลว่า ปัจจัยคือจีวร

คำว่า วุตฺตำ (กล่าวแล้ว) หมายความว่า กล่าวแล้วในคัมภีร์มหาอรรถกถา

ท่านกล่าวว่า เอวำ หิ นวโก วุฑฺฒตรสฺส วุฑฺโฒ จ นวกสฺส คาเหสฺสติ (เพราะเมื่อสมมุติเช่นนั้น ภิกษุอ่อนจะให้ภิกษุแก่ถือเสนาสนะ และภิกษุแก่จะให้ภิกษุอ่อนถือเสนาสนะ) เพื่อเฉลยคำถามว่า เหตุใดจึงกล่าวอย่างนี้ หมายความว่า ภิกษุทั้งสองจะยังกันและกันให้ถือเสนาสนะว่า ในภิกษุสองรูปเหล่านั้น ภิกษุอ่อนจะให้ภิกษุแก่ถือ และภิกษุแก่จะให้ภิกษุอ่อนถือ เพราะยังเสนาสนะให้ถึงตนไม่ได้ แม้เมื่อภิกษุอื่นถือเสนาสนะตามอาณัติของภิกษุผู้ได้รับสมมุติเป็นเสนาสนคาหาปกะ การถือเสนาสนะย่อมสำเร็จ

คำว่า อฏฺจปิ โสฬสปิ ชเน สมฺมนฺนิตุ์ วฏฺฏติ (จะสมมุติไว้ ๘ รูปบ้าง ๑๖ รูปบ้างก็ควร) มีคำอธิบายดังนี้

ถามว่า : ควรสมมุติโดยเฉพาะๆ หรือสมมุติพร้อมกัน

ตอบว่า : ควรสมมุติพร้อมกันได้บ้าง โดยแท้จริงแล้ว สงฆ์ทำนิคคหกรรมแก่สงฆ์ไม่ได้ แต่จะทำการให้สมมุติแม้แก่ภิกษุหลายรูปพร้อมกันได้ ดังนั้น จึงสมมุติภิกษุ ๘ รูปพร้อมกัน ในอุพพาหิกสมมุติในสัตตสติกขันธกะ

คำว่า มคฺโค (ศาลาริมทาง) คือ ศาลายาวที่สร้างไว้ริมทาง

คำว่า โปกฺขรณี (ศาลาริมสระ) คือ ศาลาที่สร้างใกล้สระเพื่อคนอาบน้ำ โคนไม้เป็นต้นที่มุงหลังคาและติดบานประตูนั่นเทียว เป็นเสนาสนะ

คำว่า วิชเฏตฺวา แปลว่า แบ่งแล้ว ความหมายก็คือ กระทำเฉพาะๆ

คำว่า อาวาเสสุ แปลว่า ในเสนาสนะทั้งหลาย

ในบทว่า ปกฺขิปิตฺวา (เฉลี่ยแล้ว) นี้ ชื่อว่า การเฉลี่ย คือ การให้ผ้าจำนำพรรษาอันเกิดจากอาวาสที่มีลาภมากนี้ แก่ภิกษุผู้อยู่ในอาวาสที่ไม่มีลาภเหล่านั้น

คำว่า ปวิสิตพฺพำ (พึงเข้าไป) หมายความว่า ภิกษุเหล่าอื่นพึงอยู่ในบริเวณที่มีลาภมากนั้น ทำวัตรในพระเจดีย์แล้วควรถือเอาลาภ

คำว่า ปจฺจยำ วิสฺสชฺเชติ (สละปัจจัย) หมายความว่า ไม่ยอมรับปัจจัยคือจีวร

คำว่า อยมฺปิ แปลว่า แม้ปัจจัยที่ภิกษุนั้นสละแล้ว[นี้]

ประโยคว่า อุปนิพนฺธิตฺวา คาเหตพฺพำ (พึงโอนให้รับไป) หมายความว่า พึงโอนให้ภิกษุผู้จำพรรษาที่ต้นไม้หรือมณฑปซึ่งใกล้สถูปนั้นรับไป โดยกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านอยู่ที่ต้นไม้หรือมณฑปนี้ ทำวัตรที่พระเจดีย์แล้วจงรับเถิด

ภิกษุใดเที่ยวไปด้วยความดำริที่เกิดอย่างนี้ว่า เราจะอยู่ที่ไหน เราอยู่ที่ไหนจะเป็นสุข หรือปัจจัยจะเกิดที่ไหน ภิกษุนั้นชื่อว่า วิตักกจาริกะ (ผู้ลังเลใจ)

ท่านกล่าวว่า ปญฺจ ปญฺจ อุกฺกา โกฏฺเฐตพฺพา (พึงตอกคบเพลิง ๕ อันๆ) เพราะควรปรารถนาคบเพลิงเพื่อให้รู้อันตรายในวัดป่า

คำว่า วตฺตํ แปลว่า กติกาวัตร

คำว่า ติวิธมฺปิ (แม้มี ๓ อย่าง) หมายความว่า แม้มี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

คำว่า โสเธตฺวา ปพฺพาเชถ (ชำระให้เรียบร้อยแล้วจึงให้บรรพชา) หมายความว่า พิจารณากุลบุตรผู้มีความประพฤติดี เป็นภัพพบุคคล แล้วจึงให้บรรพชา

ขึ้นชื่อว่า กถาวัตถุ ๑๐ คือ

๑. อัปปิจฉกถา	ว่าด้วยความมักน้อย
๒. สันตุฏฐิกถา	ว่าด้วยความสันโดษ
๓. ปวิเวกกถา	ว่าด้วยความสงัด
๔. อสังสัคคกถา	ว่าด้วยความไม่คลุกคลี
๕. วีริยารัมภกถา	ว่าด้วยการปรารภความเพียร
๖. ศีลกถา	ว่าด้วยศีล
๗. สมาธิกถา	ว่าด้วยสมาธิ
๘. ปัญญากถา	ว่าด้วยปัญญา
๙. วิมุตติกถา	ว่าด้วยความหลุดพ้น
๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกถา	ว่าด้วยปัญญารู้เห็นความหลุดพ้น

คำว่า วิคคาหิกะ (คำแย้ง) คือ คำที่เป็นไปเพื่อการวิวาท

คำว่า จตุรารกฺขํ อหาเปนฺตา (อย่าให้อารักขกรรมฐาน ๔ เสื่อมคลาย) หมายความว่า อย่าให้อารักขกรรมฐาน ๔ เหล่านี้ คือ พุทธานุสสติ เมตตา อสุภภาวนา และมรณสติ เสื่อมคลาย

[อารักขกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่คุ้มครองผู้ปฏิบัติธรรมให้ประสบความราบรื่นในการปฏิบัติ มี ๔ ประเภท คือ

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธคุณ มีประโยชน์เพื่อให้จิตร่าเริงในการปฏิบัติธรรม

๒. เมตตา การแผ่ไมตรีจิตไปสู่สรรพสัตว์ มีประโยชน์เพื่อให้มนุษย์และเทวดาที่ได้รับกระแสเมตตาคุ้มครองให้ปลอดจากภัยทั้งปวง

๓. อสุภภาวนา การพิจารณาความไม่สวยงาม มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ยึดติดผูกพันในร่างกาย

๔. มรณสติ การระลึกถึงความตาย มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ประมาทในวัยและชีวิตอันจะส่งผลให้มุ่งหน้าปฏิบัติธรรม

คัมภีร์ขุททสิกขาที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๔ ได้กล่าวถึงกรรมฐานดังกล่าวไว้ในกึ่งคาถาว่า

พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา จ อสุภํ มรณสฺสติ.[๓๔]

"การระลึกถึงพระพุทธคุณ การเจริญเมตตา การพิจารณาว่าไม่สวยงาม และการระลึกถึงความตาย [ชื่อว่า อารักขกรรมฐาน]"

ในบางที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สัพพัตถกะ คือ กรรมฐานที่กุลบุตรพึงปรารถนาในทุกที่]

ในประโยคว่า ทนฺตกฏฺฐขาทนวตฺตํ อาจิกฺขิตพฺพํ (พึงบอกธรรมเนียมเคี้ยวไม้สีฟัน) พึงทราบธรรมเนียมเคี้ยวไม้สีฟันว่า ภิกษุใดไปสู่ท่ามกลางสงฆ์ทุกวัน ภิกษุนั้นพึงถือเอาไม้สีฟันเพียงหนึ่งอันทุกๆ วัน จากไม้สีฟันที่สามเณรเป็นต้นนำมาวางที่กล่องไม้สีฟัน เพื่อให้เหล่าภิกษุใช้สอยตามสะดวก ส่วนภิกษุใดไม่ไปท่ามกลางสงฆ์ทุกวัน พำนักอยู่ในเรือนกรรมฐาน มาเฉพาะที่ศาลาฟังธรรมหรือโรงอุโบสถ ภิกษุนั้นพึงกำหนดประมาณแล้วรับเอาไม้ชำระฟัน ๔ หรือ ๕ อัน โดยเก็บไว้ในที่อยู่ของตน เมื่อไม้ชำระฟันเหล่านั้นหมดไป ถ้ายังมีไม้ชำระฟันอยู่มากที่กล่องไม้ชำระฟัน ก็พึงนำมาเคี้ยวอีก

ถ้านำมาโดยไม่กำหนดประมาณ เมื่อไม้ชำระฟันเหล่านั้นยังไม่หมด แต่ไม้ชำระฟันที่กล่องหมดไป ในขณะนั้นพระเถระบางรูปอาจกล่าวว่า ภิกษุผู้นำไปจงนำมาคืน พระเถระบางรูปอาจกล่าวว่าจงเคี้ยวเถิด สามเณรจะนำมาอีก ดังนั้น จึงควรกำหนดประมาณ[ในการรับเอา] เพื่อหลีกเลี่ยงการวิวาท แต่ไม่นับว่ามีโทษเพราะการรับเอา แม้ภิกษุผู้ประสงค์จะออกเดินทาง พึงใส่ไม้ชำระฟันหนึ่งหรือสองอันไว้ในย่ามแล้วเดินทางไปภิกขาจารวัตรจะปรากฏในวัตรของภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต ในวัตตขันธกะ

คำว่า ปตฺตฏฺฐาเน (ในที่ซึ่งเข้าถึง) หมายความว่า ในที่ซึ่งพระอาคันตุกะเข้าถึงตามลำดับพรรษา

ท่านกล่าวว่า สาทิยนฺตาปิ หิ เต เนว วสฺสาวาสิกสฺส สามิโน (โดยแท้จริงแล้ว แม้ภิกษุเหล่านั้นจะยินดี ก็มิใช่เจ้าของแห่งผ้าจำนำพรรษา) เพราะภิกษุเหล่านั้นขาดพรรษาแล้ว

ท่านกล่าวว่า ขียนฺตาปิ จ อาวาสิกา เนว อทาตุ์ ลภนฺติ (แม้พวกภิกษุผู้อยู่ประจำจะบ่นอยู่ ก็ต้องให้โดยแท้) เพราะตั้งกติกาไว้ก่อนแล้วนั่นเทียว

คำว่า ภตินิวิฏฺฐ์ แปลว่า แสวงหาแล้วดุจทำให้เป็นค่าจ้าง

[คำว่า นิวิฏฺฐ ประกอบรูปศัพท์มาจาก นิ บทหน้า + วิส ธาตุ ปเวสเน = เข้าไป + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ให้ตั้งอยู่แล้ว ความหมายคือ แสวงหาแล้ว คำว่า ภตินิวิฏฺฐ แปลตามศัพท์ว่า จีวรเป็นต้นอันภิกษุให้ตั้งอยู่แล้วด้วยการตั้งน้ำใช้น้ำฉันเป็นต้น อันเป็นเหมือนค่าจ้าง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภรติ เอตายาติ ภติ (ภร ธาตุ + ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- นิเวสียิตฺถาติ นิวิฏฺฐ์ (นิ บทหน้า + วิส ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย)
- ภติยา นิวิฏฺฐ์ ภตินิวิฏฺฐ์ (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

คำว่า สงฺฆิกำ ปน อปโลกนกมฺมำ กตฺวา คาหิตำ (แม้ภิกษุลาสิกขาภายในพรรษาย่อมได้ผ้าจำนำพรรษาที่เป็นของสงฆ์ซึ่งทำอปโลกนกรรมแล้วแจกกัน) หมายเอาจีวรที่เกิดในวัดนั้น

คำว่า ปจฺจยวเสน คาหิตำ (แต่ไม่ให้ถือเอาโดยเนื่องด้วยปัจจัย) หมายเอาการให้ถือเอาโดยเนื่องด้วยปัจจัยคือผ้าจำนำพรรษาของทายกทั้งหลาย

ท่านกล่าวว่า คตฏฺฐาเน ฯเปฯ สงฺฆิกำ โหติ (ย่อมลาสิกขาบทในที่ซึ่งตนไปแล้ว ผ้าจำนำพรรษาเป็นของสงฆ์) ตามพระพุทธดำรัสว่า

อิธ ภิกฺขเว วสฺสำวุตฺโถ ภิกฺขุ วิพฺภมติ. สงฺฆสฺเสเวตำ.[๓๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในอาวาสนี้ภิกษุจำพรรษาแล้วลาสิกขา ผ้าจำนำพรรษานี้เป็นของสงฆ์โดยแท้”

คำว่า มนุสฺเส คือ ชนผู้เป็นทายก

คำว่า วรภาคํ สามเณรสฺส (พึงเลือกให้ส่วนดีแก่สามเณร) ท่านกล่าวไว้เพราะให้ถือเอาส่วนแรกไว้แล้ว

จบ คำอธิบายเรื่องการสมมุติภิกษุผู้ให้ถือเสนาสนะ

คำอธิบายเรื่องพระอุปนันทะ

๓๑๙. ปาฐะว่า ยํ ตยา ตตฺถ เสนาสนํ คหิตํ ฯเปฯ อิธ มุตฺตํ โหติ (เธอครอบครองเสนาสนะในที่นั้นแล้ว สละในที่นี้ ครอบครองในที่นี้ สละในที่นั้น) หมายความว่า เมื่อเธอครอบครองเสนาสนะในคามกาวาสนั้นในภายหลัง ชื่อว่าสละเสนาสนะที่ครอบครองก่อนในกรุงสาวัตถีนี้

ปาฐะว่า อิธ ทานาหํ ฯเปฯ ตตฺราปิ มุตฺตํ (อนึ่ง เมื่อเธอกล่าวอยู่ว่า ผู้มีอายุ บัดนี้เราสละเสนาสนะในคามกาวาสนี้ ชื่อว่าเธอสละเสนาสนะนั้นแม้ในคามกาวาสนั้น) หมายความว่า เมื่อเธอกล่าวอยู่ว่า ผู้มีอายุ บัดนี้เราสละเสนาสนะที่ครอบครองในคามกาวาสนี้ ชื่อว่าสละเสนาสนะที่ครอบครองแม้ในคามกาวาสนั้น

๓๒๐. อาสนะอย่างใดอย่างหนึ่งเว้นเตียงและตั่งที่นั่งร่วมกันได้สบาย ชื่อว่าทีฆาสนะ (อาสนะยาว)

คำว่า หัตถินขะ คือ ปราสาทที่มีเล็บเท้าช้าง ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ขึ้นชื่อว่าเล็บเท้าช้างเป็นส่วนเบื้องล่างของปราสาท และปราสาทนั้นก็ตั้งอยู่บนที่เหมือนกระพองช้าง”

[คัมภีร์วิมติวิโนทนีอธิบายปราสาทที่ชื่อว่า หัตถินขะ ว่า

หตฺถินโข เหฏฺฐาภาเค เอตสฺส อตฺถีติ หตฺถินโข, ปาสาโท. ปาสาทสฺส นโข นาม เหฏฺฐิมภาโค ปาทนขสทิสตฺตา, โส สพฺพทิสาสุ อเนเกหิ หตฺถิรูเปหิ สมลงฺกโต จิโต. ตสฺสูปริ กโต ปาสาโท

หตฺถิกุมฺเภ ปติฏฺฐิโต วิย โหตีติ อาห “หตฺถิกุมฺเภ ปติฏฺฐิตนฺ”ติ.[๓๖]

“เล็บเท้าช้างมีอยู่ในส่วนเบื้องล่างของปราสาทนั้น เหตุนั้นปราสาทนั้นชื่อว่า หัตถินขะ (ปราสาทที่มีเล็บเท้าช้าง) ขึ้นชื่อว่าเล็บเท้าช้างเป็นส่วนเบื้องล่างของปราสาท เพราะมีลักษณะเหมือนเล็บเท้า เล็บเท้าช้างนั้นประดับอยู่ด้วยรูปช้างจำนวนมากในทิศต่างๆ ปราสาทที่สร้างบนเล็บเท้าช้างนั้นจึงเปรียบเสมือนตั้งอยู่บนกระพองช้าง ฉะนั้น จึงกล่าวว่า หตฺถิกุมฺเภ ปติฏฺฐิตํ (ตั้งอยู่บนที่เหมือนกระพองช้าง)”

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ยูโป ตุ คชกุมฺภมฺหิ หตฺถินโข ปติฏฺฐิโต.[๓๗]

“ปราสาทซึ่งตั้งอยู่บนที่เหมือนกระพองช้าง ชื่อว่า หัตถินขะ”

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

ทุคฺคปุรทฺวาเร วา ยตฺถ กตฺถจิ วา มตฺติกาทิมเย คชกุมฺภมฺหิ โย ยูโป ปาสาโท ปติฏฺฐิโต, โส หตฺถินโข นาม. หตฺถิสฺเสว นโข ยสฺสาติ หตฺถินโข, นขสทฺเทน วา นขสหิโต ปาสาโท คยฺหเต.[๓๘]

“ปราสาทใดตั้งอยู่บนที่เหมือนกระพองช้างที่ทำด้วยดินเหนียวเป็นต้น ในที่ใกล้ประตูป้อมและประตูเมือง หรือในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ปราสาทนั้นชื่อว่า หัตถินขะ คำว่า หัตถินขะ คือ ปราสาทที่มีเล็บเท้าเหมือนเล็บเท้าช้าง

อีกอย่างหนึ่ง ปราสาทพร้อมด้วยเล็บเท้าย่อมถือเอาได้ด้วย นข ศัพท์ [คือ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สหจรณนัย คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่เป็นไปร่วมกัน]”

คำว่า หตฺถินข มีความหมาย ๓ ประการตามคัมภีร์ข้างต้น คือ

- มีเล็บเท้าในช้าง = หตฺถิมฺหิ นโข อสฺสาติ หตฺถินโข
  (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส) [มติของคัมภีร์สารัตถทีปนี]
- มีเล็บเท้าของช้าง = หตฺถินโข เอตสฺส อตฺถีติ หตฺถินโข
  (หตฺถินข ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต) [มติของคัมภีร์วิมติวิโนทนี]
- มีเล็บเท้าของสิ่งที่เหมือนช้าง = หตฺถิสฺเสว นโข ยสฺสาติ หตฺถินโข
  (อุปมาบุรพบทพหุพพีหิสมาส) [มติของคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา]

ตามสันสกฤตมีรูปว่า หสฺตินข มีความหมายว่า ปราสาทที่เหมือนเล็บของช้าง มีรูปวิเคราะห์ว่า หตฺถิโน นโข หตฺถินโข, หตฺถินโข วิยาติ หตฺถินโข โดยลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย หตฺถินข

ศัพท์ที่เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ดังหลักฐานในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิว่า

หสฺตินข ปุ. หสฺติโน นข อิว หสฺตินา น ขนฺยเต นญฺ + ขน ฑ วา. ปุรทฺวารสฺเถ, มฤตฺกูเฏ, ทุรฺคทฺวาราวโรธนารฺเถ นินฺโนนฺนเต ขาโตทฺธฤเต มฤทฺราเศา จ.[๓๙]

"หสฺตินข ปุงลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า หสฺติโน นข อิว (เหมือนเล็บของช้าง) หรือ หสฺตินา น ขนฺยเต (มิได้ขุดด้วยช้าง) นญฺ บทหน้า ขน ธาตุ ฑ ปัจจัย ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ปราสาทที่ตั้งอยู่ใกล้ประตูเมือง, บ้านดิน, และกองดินที่ขุดขึ้นทั้งสูงทั้งต่ำอันมีประโยชน์เพื่อปิดประตูป้อม"]

คำว่า คิหิวิกตนีหาเรน ลพฺภนฺติ แปลว่า ย่อมใช้สอยได้โดยทำนองที่คฤหัสถ์ทำไว้เป็นพิเศษ หมายความว่า เสนาสนะที่คฤหัสถ์เหล่านั้นปูลาดแล้วถวายเท่านั้น ภิกษุจึงนั่งได้ เสนาสนะที่ปูลาดเองหรือให้ปูลาด ย่อมไม่เหมาะสม

คำอธิบายเรื่องของไม่ควรแจก

๓๒๑. อ่างน้ำใหญ่ที่จุน้ำมาก ชื่อว่า อรัญชระ เพราะสามารถรับน้ำได้ ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนหม้อกลม มีปากอ่างยาวเล็กน้อย ทำให้ตรงกลางใหญ่ขึ้น"

คำว่า ปญฺจนิมฺมลโลจโน (ผู้มีจักษุปราศจากมลทิน ๕ ประเภท) คือ ผู้มีจักษุ ๕ ประเภทอันได้แก่ มังสจักษุ ทิพยจักษุ ธรรมจักษุ พุทธจักษุ และสมันตจักษุ

[จักษุ ๕ ประเภท คือ

๑. มังสจักษุ ตาเนื้อ คือ ทรงมีพระเนตรอันงาม มีอำนาจ เห็นแจ่มใส ไว และเห็นไกล

๒. ทิพยจักษุ ตาทิพย์ คือ ทรงมีพระญาณอันเห็นหมู่สัตว์ผู้เป็นไปต่างๆ กันตามกรรม

๓. ธรรมจักษุ ตาปัญญา คือ ทรงประกอบด้วยพระปัญญาคุณยิ่งใหญ่ เป็นเหตุให้สามารถตรัสรู้สัจธรรมได้ เป็นต้น

๔. พุทธจักษุ ตาพระพุทธเจ้า คือ ทรงประกอบด้วยอินทริยปโรปริยัตตญาณและอาสยานุสยญาณ เป็นเหตุให้ทรงทราบอัธยาศัยและอุปนิสัยแห่งเวไนยสัตว์ แล้วทรงสั่งสอนแนะนำให้บรรลุคุณวิเศษต่างๆ ยังพุทธกิจให้บริบูรณ์

๕. สมันตจักษุ ตาเห็นรอบ คือ ทรงประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ]

คำว่า ถาวเรน จ ถาวรำ ครุภณฺเฑน จ ครุภณฺฑำ (แต่จะเอาถาวรวัตถุแลกถาวรวัตถุ และเอาครุภัณฑ์แลกครุภัณฑ์ ควรอยู่) นี้ หมายความว่า ในบรรดาส่วนทั้ง ๕ สองส่วนแรกเป็นถาวรวัตถุ ๓ ส่วนหลังเป็นครุภัณฑ์

คำว่า ชานาเปตฺวา (ให้รู้แล้ว) หมายความว่า ยังภิกษุสงฆ์ให้รู้แล้ว

คำว่า กปฺปิยมญฺจา สมฺปฏิจฺฉิตพฺพา (พึงรับเตียงที่เป็นกัปปิยะ) หมายเอาเตียงที่ถวายโดยกล่าวว่า พวกเราถวายแด่สงฆ์ แต่ถ้าทายกกล่าวว่า พวกเราถวายแด่วิหาร ย่อมควรรับแม้เตียงที่เป็นอกัปปิยะ มีเตียงที่ทำด้วยทอง และเตียงที่ทำด้วยเงิน เป็นต้น

ท่านแสดงว่าควรแลกถาวรวัตถุและสิ่งที่ไม่ใช่ถาวรวัตถุ ด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ถาวรวัตถุ ด้วยประโยคว่า น เกวลำ ฯเปฯ ปริวตฺเตตุำ วฏฺฏนฺติ (มิใช่ควรแลกเตียงกับเตียงเพียงอย่างเดียว แม้อาราม อารามวัตถุ วิหาร วิหารวัตถุ ตั่ง ฟูก และหมอน ก็ควรแลก) นี้ โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุไม่ควรแลกสิ่งที่ไม่ใช่ถาวรวัตถุด้วยถาวรวัตถุโดยแท้

ในคำว่า อกปฺปิยำ วา มหคฺฆำ กปฺปิยำ วา (พึงแลกสิ่งที่เป็นอกัปปิยะหรือเป็นกัปปิยะมีค่ามาก แล้วถือเอาวัตถุที่กล่าวแล้ว) เป็นต้น **สิ่งที่เป็นอกัปปิยะ** คือ เตียงที่ทำด้วยทองเป็นต้น และฟูกหมอนที่ไม่ควรใช้ **สิ่งที่เป็นกัปปิยะมีค่ามาก** คือ เตียงที่ทำด้วยงาช้างเป็นต้น และเครื่องลาดที่ควรใช้มีผ้าห่มเป็นต้น

คำว่า ปาริหาริยำ น วฏฺฏติ (ภาชนะสำริดเป็นต้นที่ถวายสงฆ์ ภิกษุจะนำไปใช้เองไม่ควร) หมายความว่า ไม่ควรจะถือเอาแล้วนำไปใช้เหมือนสมบัติของตน

[คำว่า ปาริหาริย แปลตามศัพท์ว่า สิ่งที่ภิกษุนำไปใช้ได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริหรียเตติ ปาริหาริยำ (ปริ บทหน้า + หร ธาตุ หรเณ = นำไป + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

ท่านแสดงว่าถ้าคนงานวัดเป็นต้นเก็บแล้วถวายอีก ควรใช้สอยอยู่ ด้วยคำว่า คิหิวิกตนีหาเรเนว ปริภุญฺชิตพฺพำ (พึงใช้สอยโดยทำนองที่คฤหัสถ์ทำเท่านั้น) นี้

ในคัมภีร์มหาคัณฐิบทกล่าวว่า “เหล็กจาร ชื่อว่า ปัณณสูจิ”

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า อฑฺฒพาหุ (ครึ่งแขน) คือ ที่ตั้งแต่ศอกถึงไหล่”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ระยะหนึ่งคืบ ๔ นิ้ว ชื่อว่า อัฑฒพาหุ”

คำว่า ตตฺถชาตกา แปลว่า ที่เกิดในธรณีสงฆ์นั้น

คำว่า อฏฺฐงฺคุลสูจิทณฺฑมตฺโต (มีขนาดเท่าแท่งเหล็กจารยาว ๘ นิ้ว) หมายความว่า มีขนาดยาว ๘ นิ้ว กว้างเท่าแท่งเหล็กจาร

[คัมภีร์วิมติวิโนทนีอธิบายเรื่องนี้ว่า

อฏฺฐงฺคุลสูจิทณฺฑมตฺโตปีติ ตสรทณฺฑาทิสูจิอาการตนุทณฺฑกมตฺโตปิ.[๕๐]

“คำว่า อฏฺฐงฺคุลสูจิทณฺฑมตฺโตปิ (แม้มีขนาดเท่าแท่งเหล็กจารยาว ๘ นิ้ว) หมายความว่า แม้มีขนาดเท่าสิ่งที่มีด้ามเล็กเหมือนเข็มคือกระสวยทอผ้าเป็นต้น”]

ท่านกล่าวว่า มุญฺชํ ปพฺพชญฺจ ฐเปตฺวา (นอกจากหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง) เพราะพบหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้องเท่านั้นในพระบาลีโดยเฉพาะ

คำว่า อฏฺฐงฺคุลปฺปมาโณ (แม้มีขนาดเพียง ๘ นิ้ว) หมายความว่า มีขนาดยาว ๘ นิ้ว

กระดานที่รองจีวรแล้วทุบจีวรที่ย้อมด้วยมือ ชื่อว่า ฆัฏฏนผลกะ (กระดานรองทุบ)

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ตะลุมพุกที่ทำสำหรับทุบผ้าอนุวาต (ผ้าดามขอบ) เป็นต้น ชื่อว่า ฆัฏฏนมุคคระ (ตะลุมพุกสำหรับทุบ)”

คำว่า อมฺพณฺ (ถังไม้) คือ ภาชนะใส่น้ำเหมือนสระน้ำ ทำด้วยแผ่นไม้

คำว่า รชนโทณิ (รางย้อม) คือ รางที่ใส่น้ำย้อมที่ต้มแล้ว

คำว่า ภูมตฺถรณำ กาตุ วฏฺฏติ (สมควรทำให้เป็นเครื่องลาดพื้น) หมายถึงหนังที่เป็นอกัปปิยะ

ท่านแสดงว่าควรปูลาดแม้บนเตียงและตั่งด้วยคำว่า ปจฺจตฺถรณคติกำ (อย่างเครื่องปูลาด) นี้

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “แม้เครื่องลาดมีผ้าห่มเป็นต้น ก็เป็นครุภัณฑ์”

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “ไม่เป็นครุภัณฑ์”

บัณฑิตพึงพิจารณาแล้วถือเอาเถิด

คำว่า มุฏฺจิปณฺณ์ กล่าวไว้โดยหมายถึงใบลาน

คำอธิบายเรื่องการให้นวกรรม

๓๒๓. ประโยคว่า กณฺจิเทว สมาทเปตฺวา กาเรสฺสติ (เจ้าของจะขอแรงภิกษุให้ช่วยสร้างอีกนิดหน่อยเท่านั้น) หมายความว่า เจ้าของจะชักชวนภิกษุบางรูปให้ช่วยสร้าง

ประโยคว่า อุตุกาเล ปฏิพาหิตุ์ น ลภติ (จะหวงห้ามในอุตุกาลไม่ได้) หมายความว่า จะหวงห้ามภิกษุรูปอื่นที่มาถึงในฤดูเหมันต์และคิมหันต์ไม่ได้

คำว่า ติภาคำ แปลว่า ส่วนที่ ๓

ประโยคว่า สเจ สทฺธิวิหาริกานำ ทาตุกาโม โหติ (ถ้าภิกษุนั้นต้องการจะให้เป็นที่อยู่แก่สัทธิวิหาริกทั้งหลาย) หมายความว่า ถ้าภิกษุนั้นไม่ต้องการจะให้เป็นสถานที่เก็บของแก่สงฆ์ หรือเป็นสถานที่อยู่แก่พระนวกะ คือ ต้องการจะให้แก่สัทธิวิหาริกของตนเท่านั้น

ประโยคว่า เอตญฺหิ สทฺธิวิหาริกานำ ทาตุ์ ลภติ (โดยแท้จริงแล้ว เธอจะให้ส่วนนั้นแก่สัทธิวิหาริกทั้งหลายได้) หมายความว่า เธอจะให้ส่วนที่ ๓ หรือกึ่งหนึ่งนี้ได้

คำว่า อกตฏฺฐาเน (ในที่ซึ่งไม่ได้ทำไว้) คือ ในที่ซึ่งไม่ได้ทำการก่อต่อขึ้นไปเป็นต้น ภายนอกเสนาสนะ

คำว่า พหิกุฏฺเฏ แปลว่า ภายนอกฝาผนัง

คำอธิบายเรื่องการห้ามการใช้สอยในที่อื่นเป็นต้น

๓๒๔. คำว่า จกฺกลิกำ (เครื่องเช็ดเท้า) คือ เครื่องเช็ดเท้าที่ทำให้เช็ดเท้าได้ดี

โดยมีสัณฐานคล้ายลูกล้อ หุ้มด้วยผ้ากัมพลเป็นต้น

[คัมภีร์จูฬวรรคภาสาฎีกา (หน้า ๒๙๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า จกฺเกน กตๆ จกฺกลิกๆ (วัตถุที่กระทำด้วยสิ่งที่คล้ายลูกล้อ) มาจาก จกฺก ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน กต ตัทธิต ลง ล อักษรเป็นอาคม หรือลง ลิก ปัจจัย ส่วนคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๔๙๙) แปลว่า วัตถุที่เป็นไปโดยลักษณะเหมือนลูกล้อ หรือ วัตถุที่ถือเอาลักษณะเหมือนลูกล้อ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จกฺกากาเรน ลาติ ปวตฺตตีติ จกฺกลๆ (จกฺก บทหน้า + ลา ธาตุ = เป็นไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หรือ จกฺกากาโรๆ ลาติ คณฺหาตีติ จกฺกลๆ (จกฺก บทหน้า + ลา ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- จกฺกลเมว จกฺกลิกๆ (จกฺกล ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)]

พื้นที่ทำการโบกฉาบ คือ พื้นที่มีสีดำเป็นต้นอันโบกฉาบด้วยดินเหนียวละเอียด

เสนาสนะ คือ เตียงและตั่งเป็นต้น

ประโยคว่า ตเถว วฬญฺเชตุๆ วฏฺฏติ (จะใช้สอยอย่างนั้นบ้างก็ควร) หมายความว่า จะใช้สอยโดยทำนองที่ภิกษุเจ้าถิ่นอื่นจากอาคันตุกภิกษุใช้สอย ควรอยู่ ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ถ้าภิกษุผู้อยู่ประจำวางบนพื้นที่ยังไม่ได้ปูลาดโดยปกติ แม้ภิกษุเหล่านั้นก็ไม่เป็นอาบัติโดยแท้”

ประตูและหน้าต่างเป็นต้นที่แสดงด้วยบทว่า ทฺวารมฺปิ (แม้ประตู หน้าต่าง พนักอิง เสาศิลา หรือเสาไม้ ภิกษุไม่รองด้วยจีวรหรือของบางอย่างแล้ว จะพิงไม่ได้) เป็นต้น แม้จะยังไม่ฉาบทา ก็พิงไม่ได้

คำว่า โลเมสุ แปลว่า เมื่อขนกระทบอยู่

คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตสังฆภัตเป็นต้น

๓๒๕. อิติ ศัพท์ในประโยคว่า อุทฺเทสภตฺตๆ นิมนฺตนนฺติ อิมๆ โวหารๆ ปตฺตานิ (ภัตมีประมาณเท่านี้ได้ชื่อเรียกว่าอุทเทสภัต นิมันตนภัต เป็นต้นนี้) มีความหมายเหมือน อาทิ ศัพท์ จึงมีข้อความในคำนี้ว่าได้ชื่อเรียกว่า อุทเทสภัต นิมันตนภัต เป็นต้น

[คำว่า สงฺฆภตฺต มีรูปวิเคราะห์เป็นจตุตถีตัปปุริสสมาสว่า สงฺฆสฺส ภตฺตํ สงฺฆภตฺตํ (ภัตเพื่อสงฆ์) ดังคำว่า กถินสฺส ทุสฺสํ กถินทุสฺสํ (ผ้าเพื่อกฐิน), จีวรสฺส ทุสฺสํ จีวรทุสฺสํ (ผ้าเพื่อจีวร) เป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๕๑) อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๕๐๑) กล่าวว่าเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส โดยกล่าวว่า สงฺฆสฺส ภตฺตนฺติ อิมินา สงฺฆภตฺตนฺติ ปทสฺส ฉฏฺฐีสมาสํ ทสฺเสติ (ท่านแสดงฉัฏฐีสมาสแห่งคำว่า สงฺฆภตฺตํ ด้วยคำว่า ว่า สงฺฆสฺส ภตฺตํ (ภัตของสงฆ์) นี้ ที่จริงแล้วสังฆภัตเป็นภัตเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์ เจ้าของสังฆภัตคือทายกทายิกาผู้ถวาย เมื่อถวายแล้วสงฆ์จึงเป็นเจ้าของ แต่คำนี้หมายถึงภัตที่เริ่มเจาะจงถวายสงฆ์ โดยสงฆ์ยังมิได้เป็นเจ้าของ ดังนั้น มติของปทรูปสิทธิปกรณ์จึงสมควรกว่า และยังเป็นสมานฉันท์ของไวยากรณ์บาลีสันสกฤตทั้งหมดอีกด้วย]

คำว่า ตมฺปิ อนฺโต กตฺวา (ทรงรวบรวมแม้สังฆภัตนั้น) หมายความว่า ทรงรวบรวมแม้สังฆภัตนั้นไว้ในจำนวน เพื่อเปลื้องวิปฏิสารของเหล่าภิกษุในอนาคตกาล

คำอธิบายเรื่องอุทเทสภัต

คำว่า อตฺตโน วิหารทฺวาเร (ใกล้ประตูวิหารของตน) คือ สถานที่ใกล้ซุ้มประตูแห่งวิหาร

คำว่า โภชนสาลาย คือ โรงฉันอันเป็นที่แจกภัต

ท่านกล่าวว่า ทินฺนํ ปน (ส่วนอุทเทสภัตที่ทายกถวาย) แล้วกล่าวว่า สงฺฆโต ภนฺเต (ท่านเจ้าข้า ท่านโปรดแสดงภิกษุเพียงเท่านี้รูปจากสงฆ์) เป็นต้น เพื่อแสดงวิธีที่ทายกนั้นถวาย

[คำว่า อุทฺเทสภตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺเทเสน ลทฺธภิกฺขูนํ ภตฺตํ อุทฺเทสภตฺตํ (ภัตเพื่อภิกษุผู้ได้รับด้วยการพูดแสดง[ของภัตตุทเทสก์ว่าท่านจงไปบ้านโน้น]) ลบ ลทฺธภิกฺขุ ศัพท์กลางสมาส]

คำว่า อนฺตรฆเร แปลว่า ภายในเรือน

ในบทนี้ว่า อนฺโตอุปจารคตานํ (ผู้อยู่ภายในอุปจาระ) สถานที่ภายใน ๑๒ ศอกที่ประตูบ้าน ถนน และทาง ๔ แพร่ง ชื่อว่า ภายในอุปจาระ

ท่านกล่าวว่า ฆรูปจาเร เจตฺถ (อนึ่ง ในบรรดาอุปจาระแห่งประตูบ้านเป็นต้นนี้ พึงทราบอุปจาระเรือนโดยจำแนกตามเรือนเหล่านี้) เป็นต้น เพื่อแสดงสถานที่พิเศษซึ่งมีได้ในอุปจาระภายในเรือน

คำว่า เอกวฆฺชํ แปลว่า เรือนที่พึงใช้สอยโดยประตูหนึ่ง

คำว่า นานานิเวสเนสุ แปลว่า ในเรือนต่างสกุล

ท่านกล่าวว่า เปสโล ลชฺชี เมธาวี อิจฺฉิตพฺโพ (จำต้องปรารถนาภัตตุทเทสก์ผู้มีศีลเป็นที่รัก มีความละอาย ฉลาด) เพราะภัตตุทเทสก์ผู้มีความละอาย มีศีลเป็นที่รัก จะหลีกเลี่ยงการเข้าถึงอคติ และเมื่อมีความฉลาดก็จะพิจารณาแจก

คำว่า นิสินฺนสฺสปิ นิทฺทายนฺตสฺสปิ (เมื่อนั่งด้วยความชักช้าแห่งคำก็ดี เมื่อหลับอยู่ก็ดี) ลงฉัฏฐีวิภัตติที่มีอรรถอนาทร (ไม่เอื้อเฟื้อ)

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า ติจีวรปริวารํ (มีไตรจีวรเป็นบริวาร) หมายความว่า ถ้าแม้ภิกษุอื่นผู้ไม่ได้รับอุทเทสภัต ได้รับผ้าเป็นต้นมากมาย เหมือนภิกษุผู้ได้รับบาตรที่บรรจุน้ำ สิ่งนั้นย่อมเป็นของเธอทั้งนั้น”

ชื่อว่า วิสสัฏฐทูตะ (ทูตที่เขายอมตามใจ) เพราะกล่าวไม่เจาะจงแล้วยอมตามใจให้นำมาตามปรารถนาของตน

คำว่า ยํ อิจฺฉติ (ย่อมต้องการบาตรใด) หมายความว่า ผู้กล่าวว่าจงให้บาตรเฉพาะสงฆ์ ย่อมต้องการบาตรใด เป็นต้น

คำว่า ปุจฺฉาสภาเคน แปลว่า โดยตอบเลียนแบบคำถาม

เมื่อท่านกล่าวว่า เอกา กุฏฺฏจิติกา นาม โหติ (ลำดับโกงที่อยู่ชนิดหนึ่ง) แล้วประสงค์แสดงลำดับนั้น จึงกล่าวว่า รญฺโญ วา หิ (โดยแท้จริงแล้ว ในพระราชนิเวศน์หรือในเรือนของราชมหาอำมาตย์ มักถวายอุทเทสภัต ๘ ที่ประณีตยิ่ง) เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า เอกจาริกภตฺตานิ (ภัตที่จะพึงถึงแก่ภิกษุรูปละครั้ง) เพราะควรถือเอาลำดับโดยเฉพาะไม่ระคนกับอุทเทสภัตอื่น

[คำว่า เอกจาริกภตฺต แปลตามศัพท์ว่า ภัตที่มีการดำเนินไปครั้งเดียว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จรณํ จาโร (จร ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- จาโร เอเตสํ อตฺถีติ จาริกานิ (จาร ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- เอกํ จาริกานิ เอกจาริกานิ (ทุติยาตัปปุริสสมาส)
- เอกจาริกานิ จ ตานิ ภตฺตานิ จาติ เอกจาริกภตฺตานิ (วิเสสนบุรพพบทกรรมธารยสมาส)

ส่วนคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๕๐๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปติ เอกํ กตฺวา จริตพฺพาติ ภกฺขิตพฺพานีติ เอกจาริกานิ (ภัตที่พึงฉันทำให้เป็นครั้งเดียวโดยเฉพาะ) ตามนัยนี้มาจาก เอก บทหน้า + จร ธาตุ = บริโภค + ณวุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ อย่างไรก็ตาม ถ้าลง ณวุ ปัจจัยก็ควรมีรูปว่า เอกจารกานิ เพราะโดยทั่วไปมักแปลงสระ อ เป็น อิ ในที่ประกอบด้วย ณวุ ปัจจัยในศัพท์อิตถีลิงค์เท่านั้น เช่น ทายิกา (ทา ธาตุ = ให้ + ณวุ ปัจจัย), อุปาสิกา (อุป บทหน้า + อาส ธาตุ = เข้าใกล้ + ณวุ ปัจจัย) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า เถยฺยาย หรนฺติ (นำไปด้วยการขโมย) หมายความว่า ภิกษุผู้นำบาตรไปชื่อว่าขโมยอยู่

คำว่า คีวา โหติ (ย่อมเป็นสินใช้) หมายความว่า ย่อมเป็นสินใช้แก่ผู้สั่ง

ประโยคว่า มนุสฺสานํ วจนํ กาตุ วฏฺฏติ แปลว่า พวกเธอผู้อันภิกษุนั้นกล่าวว่าสมควรทำตามคำของพวกชาวบ้าน ไปอยู่

คำว่า อกตภาโค นาม (จัดเป็นส่วนพิเศษ) คือ ส่วนที่เพิ่มมา

[คำว่า อกตภาค แปลตามศัพท์ว่า ส่วนที่ยังมิได้กระทำแล้ว หมายถึง ของถวายที่เพิ่มมาจากเดิมด้วยการฟังธรรมหรือเลื่อมใสในความสำรวมเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียิตฺถาติ กโต (กร ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- น กโต อกโต (นนิบาตบุรพพบทกรรมธารยสมาส)
- กโต จ โส ภาโค จาติ กตภาโค (วิเสสนบุรพพบทกรรมธารยสมาส)]

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ในคำว่า สพฺโพ สงฺโฆ ปริภุญฺชตูติ วุตฺเต (เมื่อกล่าวว่าสงฆ์ทั้งหมดจงฉัน) แม้จะกล่าวก่อนว่า พวกท่านโปรดให้บาตรเฉพาะสงฆ์ทั้งหมด ไม่กล่าวในภายหลังว่า สงฆ์ทั้งหมดจงฉัน ก็พึงแบ่งกันฉัน”

คำอธิบายเรื่องนิมันตนภัต

ภัตที่ถวายโดยกล่าวว่า ขอท่านทั้งหลายจงรับภัตสำหรับภิกษุเพียงนี้ มิได้กล่าวว่า ขอท่านจงให้ภิกษุจำนวนเท่านั้นเจาะจงจากสงฆ์ เป็นต้น ชื่อว่า นิมันตนภัตของสงฆ์

[คำว่า นิมนฺตนภตฺต แปลว่า ภัตเป็นเหตุนิมนต์ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิมนฺตียเต อเนนาติ นิมนฺตนํ, นิมนฺตนญฺจ ตํ ภตฺตญฺจาติ นิมนฺตนภตฺตํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

คำว่า ปิณฺฑปาติกานมฺปิ วฏฺฏติ (ย่อมควรแม้แก่ภิกษุผู้ถือปิณฑปาติกธุดงค์) หมายความว่า ย่อมควรเพราะกล่าวโดยคำไวพจน์คือภิกษา

คำว่า ปฏิปาฏิยา (ตามลำดับ) หมายความว่า ตามลำดับแห่งภัตที่ได้รับ

คำว่า วิจฺฉินฺทิตฺวา (ตัดบทเสีย) หมายความว่า ไม่กล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงรับภัตฉะนั้น จึงกล่าวว่า ภตฺตนฺติ อวทนฺเตน (ไม่ออกชื่อว่าภัต)

คำว่า อาโลปสงฺเขเปน (โดยเนื่องด้วยก้อนข้าว) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยก้อนข้าวหนึ่งๆ อนึ่ง นัยนี้มีในนิมันตนภัตเท่านั้น ไม่มีในอุทเทสภัต เพราะควรแบ่งภัตที่เพียงพอแก่ภิกษุรูปเดียวเท่านั้นในอุทเทสภัต จึงไม่มีลำดับก้อนข้าวในอุทเทสภัต [คือ ในอุทเทสภัตให้แบ่งก้อนข้าวจนพอฉันแก่ภิกษุรูปเดียว มิได้แบ่งก้อนข้าวทีละก้อนแก่ภิกษุทุกรูปเหมือนในนิมันตนภัต]

คำว่า อจฺฉติ แปลว่า ดำรงอยู่

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า เอกวารํ (คราวหนึ่ง) หมายความว่า ตราบเท่าที่ภิกษุทั้งหมดซึ่งอยู่ในอาวาสนั้นได้รับ” ข้อนี้หมายความว่า คำว่า เอกวารํ มิใช่หมายถึง

วันหนึ่ง แต่หมายถึงภิกษุทั้งหมดที่อยู่ในอาวาสนั้น หมายความว่า ไม่พาภิกษุที่ได้รับแล้วในวันหนึ่งไปในวันอื่น พึงพาภิกษุที่รู้จักไปได้ ตราบเท่าที่ภิกษุทั้งหมดไปฉันแล้วคราวหนึ่ง

คำอธิบายเรื่องสลากภัต

คำว่า อุปนิพนฺธิตฺวา แปลว่า จด[ชื่อ]แล้ว

คำว่า นิคฺคเหน ทตฺวา (ให้โดยบังคับ) หมายความว่า บังคับภิกษุผู้แม้จะไม่ต้องการให้รับ

คำว่า เอกเคหวเสน (โดยเนื่องด้วยเรือนหนึ่ง) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยลำดับเรือนหนึ่ง

คำว่า อุทฺทิสิตฺวา (กล่าวแล้ว) หมายความว่า กล่าวแล้วว่า ถึงแก่ท่านและท่าน

หมู่บ้านที่แม้จะบังคับให้รับเอาโดยวาระเพราะห่างไกล ก็ชื่อว่า วารคาม (บ้านเวร) ภิกษุผู้ประกอบในวาระเฝ้าวิหาร ชื่อว่า วิหารวาริกะ (ภิกษุผู้รับวาระเฝ้าวิหาร) คือ ภิกษุผู้ผลัดกันเฝ้าวิหาร

[คำว่า วิหาร หมายถึง การเฝ้าวิหาร โดยฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่ (สถานที่ = วิหาร, สิ่งที่อยู่ในสถานที่ = การเฝ้าวิหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิหารสฺส วาโร วิหารวาโร (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- วิหารวาเร นิยุตฺโต วิหารวาริโก (วิหารวาร ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)]

คำว่า อญฺญถตฺตำ (ความเป็นโดยประการอื่น) คือ ความเป็นโดยประการอื่นจากความเลื่อมใส

คำว่า ผาติกมฺมเมว ภวนฺติ (เป็นส่วนเพิ่มโดยแท้) หมายความว่า เป็นอดิเรกลาภที่สงฆ์พึงถวายเพื่อรักษาวิหาร

คำว่า สงฺฆนวเกน ลทฺธกาเล (ในกาลที่พระสังฆนวกะได้รับแล้ว) หมายความว่า

ในกาลที่พระสังฆนวกะได้รับในฐานะที่ถึงแก่ตนโดยทำนองนั้น พึงเฉลี่ยให้รับเอาเฉพาะๆ เอกจาริกภัต ๒ หรือ ๓ สำรับที่ส่งไปแก่ภิกษุรูปหนึ่งๆ ทุกๆ วัน

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า ยสฺส กสฺสจิ สมฺมุขีภูตสฺส ปาเปตฺวา (ให้ถึงแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งซึ่งอยู่ตรงหน้า) หมายความว่า ถ้าเหล่าภิกษุมักอยู่ภายนอกสีมา พึงยังภัตให้ถึงแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งที่อยู่ตรงหน้า ภัตที่ภิกษุรูปหนึ่งได้รับย่อมเป็นภัตของภิกษุทุกรูป ถ้าไม่มีภิกษุที่อยู่ตรงหน้า ก็พึงให้ถึงแก่ตน”

คำว่า รสสลากํ แปลว่า สลากน้ำอ้อย

[รส ศัพท์มักใช้ในความหมายว่า น้ำ ในที่ประกอบกับผลไม้ เช่น อมฺพรส (น้ำมะม่วง), อุจฺฉุรส (น้ำอ้อย), นาฬิเกรรส (น้ำมะพร้าว) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงความหมายของ รส ศัพท์ไว้ ๙ อย่างว่า

ทฺรวาจาเรสุ วีริเย มธุราทีสุ ปารเท
สิงฺคาราโท ธาตุเภเท กิจฺเจ สมฺปตฺติยํ รโส.[๔๑]

“รส ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ของเหลว (น้ำ) ความประพฤติ ความเพียร รสหวานเป็นต้น ปรอท รสรักเป็นต้น ธาตุชนิดหนึ่ง (รสธาตุ) หน้าที่ และความถึงพร้อม”]

พึงใคร่ครวญคำอธิบายในประโยคว่า เภสชฺชาทิสลากาโย เจตฺถ กิญฺจาปิ ปิณฺฑปาติกานมฺปิ วฏฺฏนฺติ, สลากวเสน คาหิตตฺตา ปน น สาทิตพฺพา (อนึ่ง ในสลากเหล่านี้ สลากเภสัชเป็นต้นย่อมควรแก่ภิกษุผู้ถือปิณฑปาติกธุดงค์ก็จริง แต่ภิกษุเช่นนั้นไม่พึงยินดีสลากเหล่านั้น เพราะเป็นปัจจัยให้ถือเอาเนื่องด้วยสลาก) นี้ เพราะคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สงฺฆโต นิรามิสสลากาปิ วิหาเร ปกฺกภตฺตมฺปิ วฏฺฏติเยว[๔๒] (สลากที่ไม่ใช่อามิสจากสงฆ์และภัตที่หุงในวิหาร ควรอยู่) และเพราะมิได้กล่าวระบุว่า เมื่อให้ถือเอาอย่างนั้น พึงยินดีได้ หรือเมื่อให้ถือเอาอย่างนั้น ไม่พึงยินดี

ถ้าสลากเภสัชเป็นต้นที่ให้ถือเอาโดยความเป็นสลาก เป็นสิ่งที่ไม่พึงยินดี ท่านก็ไม่พึงกล่าวว่า “สลากที่มิใช่อามิสจากสงฆ์ ควรอยู่โดยแท้”

อนึ่ง ภิกษุผู้ถือปิณฑปาติกธุดงค์ห้ามภัตที่ควรให้ถือเอาโดยความเป็นสลากเท่านั้น โดยอธิษฐานว่า เราห้ามอดิเรกลาภ ตามพระพุทธดำรัสว่า อติเรกลาโภ สงฺฆภตฺตํ อุทฺเทส-ภตฺตํ [๔๓] (อดิเรกลาภ สังฆภัต อุทเทสภัต) เป็นต้น ภิกษุเช่นนั้นมิได้ห้ามเภสัช ที่จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุนั้นไม่พึงยินดีภัต ๔ ประเภทมีสังฆภัตเป็นต้นเท่านั้น

อีกอย่างหนึ่ง พึงเชื่อว่าพระอรรถกถาจารย์กล่าวอย่างนี้ในที่นี้ ตามมติของภิกษุผู้สาธยายขันธกะ

ภิกษาที่พึงถวายจากส่วนที่เลิศ ชื่อว่า อัคคภิกขา (ภิกษาเลิศ)

คำว่า ลทฺธา วา อลทฺธา วา แปลว่า ได้แล้วก็ตาม ยังไม่ได้ก็ตาม ท่านกล่าวคำนี้เพื่อการถือเอาอีกในวันรุ่งขึ้น แม้จะได้แล้วก็ตาม เพราะภิกษาเลิศที่เป็นของประจำมีจำนวนน้อย โดยแท้จริงแล้ว มตฺต ศัพท์ในคำว่า อคฺคภิกฺขามตฺตํ (ภิกษาเลิศเล็กน้อย) ห้ามจำนวนภิกษามากมาย

สลากภัตย่อมกล่าวไว้ในวิหารเท่านั้น เพราะถวายโดยหมายเฉพาะวิหารโดยแท้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วิหาเร อปาปิตํ ปน (แต่ยังไม่มอบถวายในวิหาร ได้ภัตนั้นที่โรงฉันแล้วจะแจกกันฉันที่โรงฉันนั้นเอง หาควรไม่) เป็นต้น

[คำว่า สลากภตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สลากาย กาตพฺพํ ภตฺตํ สลากภตฺตํ (ภัตอันบุคคลพึงกระทำด้วยสลาก) ตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถา (เล่ม ๓ หน้า ๓๕๗) ว่า อปเร สลากาโย ฉินฺทิตฺวา [นิมนฺเตตฺวา เตสํ ภตฺตํ กาตุํ อิจฺฉนฺติ] (บุคคลอื่นกำหนดสลากนิมนต์แล้วต้องการจะถวายภัตแก่ภิกษุเหล่านั้น)

อีกอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า สลากาย อุทฺทิสิตพฺพํ ภตฺตํ สลากภตฺตํ (ภัตอันบุคคลพึงแจกด้วยสลาก) โดยคล้อยตามพระบาลี [๔๔] ว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว สลากาย วา ปฏฺฏิกาย วา อุปนิพนฺธิตฺวา โอปุณฺชิตฺวา ภตฺตํ อุทฺทิสิตุํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เขียนชื่อลงในสลากหรือแผ่นผ้ารวมเข้าไว้ แล้วจึงแจกภัต)]

คำว่า ตตฺร อาสนสาลาย แปลว่า ที่โรงฉันในหมู่บ้านนั้น

ประโยคว่า วิหารํ อาเนตฺวา คาเหตพฺพํ (ต้องนำมายังสำนักแล้วจึงให้รับเอา)

หมายความว่า ภัตที่ทายกกล่าวเช่นนั้นแล้วถวายในวันนั้น พึงนำมายังวิหารแล้วให้รับเอาตามลำดับ

คำว่า ตตฺถ แปลว่า ส่วนแห่งทิศนั้น

คำว่า ตํ คเหตฺวา (รับเอาสลากนั้น) หมายความว่า รับเอาสลากที่หมู่บ้านเวรนั้นเอง

คำว่า เตน คือ ภิกษุผู้ให้สลากที่หมู่บ้านเวรซึ่งถึงแก่ตน แก่ภิกษุผู้เดินทางไปสู่ทิศ

ประโยคว่า อนติกฺกนฺเตเยว ตสฺมึ ตสฺส สลากา คาเหตพฺพา (แต่ภิกษุนั้นต้องรับเอาสลากของคมิกภิกษุนั้นเสีย เมื่อเธอยังไม่ทันล่วงอุปจารสีมาไปทีเดียว) หมายความว่า สลากทั้งหลายย่อมถึงแก่ภิกษุผู้อยู่ในอุปจารสีมาเท่านั้น จึงต้องยังสลากที่ถึงแก่ภิกษุผู้ไปสู่ทิศนั้นให้ถึงแก่ตนแล้วรับเอา เมื่อเธอยังไม่ทันล่วงอุปจารสีมาทีเดียว

คำว่า อนาคตทิวเส (ในวันที่ภิกษุเหล่านั้นไม่มา) มีอธิบายดังนี้

ถามว่า : จะทราบการมาหรือการไม่มาของภิกษุเหล่านั้นอย่างไร

ตอบว่า : ภิกษุผู้มาจากที่นั้นๆ ย่อมประชุมกันที่โรงฉันในหมู่บ้านนั้น จึงทราบการมาหรือไม่มาของภิกษุเหล่านั้นได้

คำว่า อมฺหากํ โคจรคาเม (ที่โคจรคามของพวกเรา) คือ หมู่บ้านของทายกผู้ถวายสลากภัต

คำว่า ภุญฺชิตุํ อาคจฺฉนฺติ (จะมาเพื่อฉัน) หมายความว่า ภิกษุเหล่านั้นสำคัญอยู่ว่า พระมหาเถระอยู่เพียงองค์เดียวในวิหาร จะยังสลากทั้งหมดให้ถึงแก่ตน แล้วพากันมา

คำอธิบายเรื่องปักขิกภัตเป็นต้น

ภัตที่พึงถวายในวันปักษ์ทั้ง ๔ ที่พึงกำหนด[ว่าเป็นวันประเสริฐ เพื่อสมาทานอุโบสถเป็นต้น] ชื่อว่า ปักขิกะ (ปักขิกภัต)

ในบทว่า อภิลกฺขิเตสุ (พึงกำหนด) นี้ ศัพท์ว่า อภิ เป็นเพียงอุปสัค [ไม่มีอรรถพิเศษ] จึงมีเพียงความหมายว่า ในวันปักษ์ทั้ง ๔ ที่พึงกำหนด ความหมายก็คือ ในวันปักษ์ทั้งหลายที่พึงกำหนดเพื่อสมาทานอุโบสถ ฟังพระธรรมเทศนา ทำการบูชาและสักการะเป็นต้น

[คำว่า ปกฺขิก มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกฺเขสุ ทาตพฺพํ ปกฺขิกํ (ภัตที่พึงถวายในปักษ์) ลง อิก ปัจจัยใน ทาตพฺพ ตัทธิต

โดยทั่วไปคำว่า ปักษ์ หมายถึง ๑๕ วัน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๔) กล่าวว่า ปกฺโข เต ทส ปญฺจ จ (วัน ๑๕ วันเหล่านั้น ชื่อว่า ปักษ์) แต่ในที่นี้หมายถึงวันปักษ์ ๔ วันอันเป็นวันขึ้นหรือวันแรม ๑๔ ค่ำหรือ ๑๕ ค่ำ ดังนั้น คำว่า ปกฺข ในที่นี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าเอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงกลุ่ม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน (กลุ่ม = ๑๕ วัน, บางส่วน = วันปักษ์ ๔ วัน)]

ประโยคว่า เสฺว ปกฺโขติ อชฺช ปกฺขิกํ น คาเหตพฺพํ (ไม่พึงให้ถือเอาปักขิกภัตแต่ในวันนี้ว่า พรุ่งนี้เป็นวันปักษ์) กล่าวไว้เพราะปักขิกภัตเป็นของไม่แน่นอน

ในฉบับใบลาน[บางฉบับ]จารึกว่า “เสฺว อมฺหากํ ฆเร ลูขภตฺตํ ภวิสฺสติ (พรุ่งนี้ในเรือนของข้าพเจ้าจะมีภัตเศร้าหมอง)” พึงมีคำบาลี[ที่ถูกต้อง]ว่า “ปกฺขภตฺตํ ภวิสฺสติ (จะมีภัตในปักษ์)”

ภัตที่พึงถวายในวันอุโบสถ ชื่อว่า อุโปสถิกะ (อุโปสถิกภัต)

[คำว่า อุโปสถิก มีรูปวิเคราะห์ว่า อุโปสเถสุ ทาตพฺพํ อุโปสถิกํ (ภัตที่พึงถวายในวันอุโบสถ) ลง อิก ปัจจัยใน ทาตพฺพ ตัทธิต

อุโปสถิกภัตเป็นการถวายภัตที่ตนพึงบริโภคเมื่อสมาทานอุโบสถแล้ว จึงมีการสมาทานอุโบสถเป็นหลัก ส่วนปักขิกภัตแม้จะถวายในวัน ๘ ค่ำ ๑๔ ค่ำ หรือ ๑๕ ค่ำเหมือนอุโบสถิกภัต ก็เป็นการถวายทั่วไปโดยมิได้เน้นว่าสมาทานศีลแล้วหรือไม่ คือ มิได้มีการสมาทานศีลอุโบสถเป็นหลักเหมือนอุโบสถิกภัต ดังคัมภีร์อรรถกถา (เล่ม ๓ หน้า ๓๗๗) กล่าวว่า อุโปสถงฺคานิ สมาทิยิตฺวา (สมาทานองค์แห่งอุโบสถแล้ว) อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนากล่าวว่าการถวายภัตทั้งสอง

อย่างนั้นขึ้นอยู่กับคำถวายของทายก ถ้าทายกพูดว่าขอถวายปักขิกภัต ก็จัดเป็นปักขิกภัต ถ้าพูดว่าขอถวายอุโปสถิกภัต ก็จัดเป็นอุโปสถิกภัต ดังข้อความว่า

เอตฺถ จ ปญฺจทฺทสิยํ สเจ ทายกา ปกฺขิกนฺติ วตฺวา เทนฺติ, ปกฺขิกํ นาม. อถ อุโปสถิกนฺติ วตฺวา เทนฺติ, อุโปสถิกํ นามาติ วิเสโส.[๔๕]

“อนึ่ง มีความต่างกันในเรื่องนี้ว่า ถ้าทายกพูดว่าขอถวายปักขิกภัตในวัน ๑๕ ค่ำ ก็ชื่อว่าปักขิกภัต ถ้าพูดว่าขอถวายอุโปสถิกภัต ก็ชื่อว่าอุโปสถิกภัต”

คำอธิบายข้างต้นไม่น่าจะสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อรรถกถา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า นิพนฺธาปิตํ (บุคคลกำหนดแล้ว) หมายความว่า [ถ้าอาคันตุภัตนั้น]บุคคลกำหนดแล้วว่าถวายแก่วิหารโน้น

คำว่า คาเหตฺวา ภุญฺชิตพฺพํ (พึงให้รับเอาแล้วฉัน) หมายความว่า ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะนั้นพึงให้รับเอาแล้วฉันตามลำดับ

ประโยคว่า ตณฺฑุลาทีนิ เปเสนฺติ ฯเปฯ วฏฺฏติ (ถ้าพวกทายกส่งข้าวสารเป็นต้นไปให้ว่า สามเณรทั้งหลายจงหุงต้มถวาย ภัตนั้นควรแก่ภิกษุผู้ถือปิณฑปาติกธุดงค์) หมายความว่า ภัตนั้นควร เพราะเป็นภิกษาที่เขานำมาถวาย

คำว่า ตถา ปฏิคฺคหิตตฺตา (เพราะเป็นภัตที่พระขีณาสพรับแล้วโดยประการนั้น) หมายความว่า เพราะเป็นภัตที่พระขีณาสพรับแล้วโดยชื่อว่า ภิกษา

คำว่า ปตฺตํ ปูเรตฺวา ถเกตฺวา ทินฺนํ (ภัตที่ทายกกำหนดถวายให้เต็มบาตร) หมายความว่า ภัตที่ถวายโดยกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอถวายคุฬกภัต

ในประโยคว่า คุฬปิณฺเฑปิ ฯเปฯ ทาตพฺโพ (แม้ในน้ำอ้อยงบ พึงให้ส่วนที่ ๓ ในวันหนึ่ง) พึงทราบว่าน้ำอ้อยงบมีขนาดเท่าผลตาลสุก

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

[คำว่า ปาฏิปทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาฏิปเท ทินฺนํ ปาฏิปทิกํ (ภัตที่ถวายในวันปาฏิบท) ลง อิก ปัจจัยใน ทินฺน ตัทธิต

คำว่า อาคนฺตุกภตฺต มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์อรรถกถาว่า อาคนฺตุกานํ ทินฺนํ ภตฺตํ อาคนฺตุกภตฺตํ (ภัตที่ถวายแก่พระอาคันตุกะ) หรือมีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า อาคนฺตุกานํ ภตฺตํ อาคนฺตุกภตฺตํ (ภัตเพื่อพระอาคันตุกะ)]

จบ คำอธิบายเสนาสนขันธกะ

---

๗. สังฆเภทกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องศากยะ ๖ พระองค์บรรพชา

๓๓๐. ในสังฆเภทกขันธกะ ในปาฐะว่า อนุปิยายๆ (ที่อนุปิยนิคม) เป็นต้น เมื่อควรเรียกชื่อว่า อนุปิยา ได้เรียกว่า อนุปิยๆ โดยรัสสะ อา เป็น อ และลงนิคคหิตเป็นอาคม

ปาฐะว่า มลฺลานๆ แปลว่า พวกเจ้ามัลละ

ปาฐะว่า น เหฏฺฐาปาสาทา โอโรหติ (ไม่ลงมาภายใต้ปราสาทเลย) หมายความว่า ไม่ลงมาสู่พื้นชั้นล่างจากปราสาทชั้นบน

ภิกษุบางรูปสาธยายว่า เหฏฺฐาปาสาทๆ บ้าง

[คำว่า เหฏฺฐาปาสาทา ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ แล้วแปลง สฺมา เป็น อา ส่วน เหฏฺฐาปาสาทๆ ลง สฺมา วิภัตติแล้วแปลงเป็น อๆ พระฎีกาจารย์ถือเอารูปแรกเป็นหลัก เพราะไม่อาจแปลง สฺมา วิภัตติท้ายอัพยยีภาวสมาสเป็น อๆ ได้ ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

น ปญฺจมฺยา'ย'มๆภาโว กฺวจีติ อธิการโต
ตติยาสตฺตมีฉฏฺฐี- นนฺตุ โหติ วิกปฺปโต.[๕๖]

"การแปลงปัญจมีวิภัตติเป็น อๆ นี้ย่อมไม่มี แต่การแปลงตติยาวิภัตติ สัตตมีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติเป็น อๆ ย่อมมีได้โดยความไม่แน่นอน เพราะการตามมาของบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)"]

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า [เรา]หรืออนุรุทธะพึงบวช

พระดำรัสว่า ฆราวาสตฺถๆ แปลว่า [พี่จะพร่ำสอน]งานที่ควรแก่การครองเรือน

[คำว่า ฆราวาสตฺถ ตัดบทเป็น ฆราวาส + อตฺถ คำว่า อตฺถ ใช้ในความหมายว่า งาน (กมฺม) คำนี้จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ฆราวาสสฺส อนุจฺฉวิกๆ อตฺโถ ฆราวาสตฺโถ (งานที่ควรแก่การครองเรือน)

อนึ่ง คำว่า ฆราวาส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การครองเรือน = อาวสนำ อาวาโส, ฆเร อาวาโส ฆราวาโส (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

- ผู้ครองเรือน = ฆเร อาวาโส ยสฺสาติ ฆราวาโส (ภินนาธิกรณพหุพพีสมาส) หรือ ฆราวาโส อสฺส อตฺถีติ ฆราวาโส (ฆราวาส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

ความหมายแรกพบในพระบาลี [๔๗] ว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส รโชปโถ, อพฺโภกาโส ปพฺพชฺชา (การครองเรือนดุจที่คับแคบ เป็นทางมาแห่งกิเลสธุลี การออกบวชดุจที่โล่ง) เพราะ ฆราวาส ศัพท์ในที่นี้ระบุถึงกิริยาการครองเรือนด้วยเหตุผลเหล่านี้ คือ

๑. มีข้อความเหมาะสมกับฐานะ เพราะกิริยาการคับแคบไม่เกี่ยวกับบุคคลแต่เกี่ยวกับอาการ ถ้าแปลว่า ผู้ครองเรือนดุจที่คับแคบ จะไม่มีความหมายใดๆ จึงต้องแปลว่า การครองเรือนดุจที่คับแคบ

๒. บริบท (บทข้างเคียง) เพราะในประโยคต่อมามีบทว่า ปพฺพชฺชา ที่ระบุถึงกิริยาการออกบวช จึงทำให้อนุมานรู้ว่าบทนี้ระบุถึงการครองเรือนของคฤหัสถ์ ไม่ใช่ระบุถึงบุคคลคือคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน

๓. การใช้พจน์ เพราะประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า ฆราวาโส จึงหมายถึงอาการครองเรือน ไม่ใช่ผู้ครองเรือน เนื่องด้วยศัพท์ที่ระบุถึงกิริยาอาการ ซึ่งเป็นภาวตัทธิตหรือภาวสาธน-ศัพท์ก็ตาม มักใช้เป็นรูปเอกพจน์ ทั้งนี้เพราะนักไวยากรณ์ทั้งหลาย (เช่น สัททัตถเภทจินตา คาถาที่ ๒๙๑, นิรุตติทีปนี หน้า ๓๔๙) มีมติตรงกันว่าศัพท์ที่แสดงกิริยาอาการจัดว่าเป็นสามัญญชาติ (มีสภาพเหมือนกัน) คือแม้จะมีบุคคลที่อาศัยของกิริยาแตกต่างกัน แต่ก็จัดว่ามีสภาพเหมือนกัน เช่น ปริ-วิตกฺโก = ความดำริ [๔๘] กรณำ = การกระทำ [๔๙] ในตัวอย่างเหล่านี้ อาการดำริ อาการกระทำ แม้จะดำรงอยู่ในบุคคลหลายคนที่แตกต่างกัน แต่ก็มีสภาพเหมือนกัน คือสภาพที่ดำริและกระทำ จึงไม่มีรูปพหูพจน์ว่า ปริวิตกฺกา หรือ กรณานิ ที่แสดงกิริยาอาการในพระไตรปิฎกเลย ฉะนั้น ในพระไตรปิฎกจึงมีปรากฏเพียงรูปเอกพจน์ว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส ไม่มีปรากฏรูปพหูพจน์ว่า สมฺพาธา ฆราวาสา

๔. ในคัมภีร์อรรถกถาของมหานิเทศ (หน้า ๒๔๘) กล่าวว่า สพฺพำ ฆราวาสปลิโพธนฺติ สกลำ คิหิภาวชฏำ (ปาฐะว่า สพฺพำ ฆราวาสปลิโพธำ มีความว่า ความวุ่นวายในความเป็นคฤหัสถ์ทั้งหมด) ในที่นี้ คิหิภาว ศัพท์ ไข ฆราวาส ศัพท์ ว่าเป็นศัพท์ที่ระบุถึงอาการ เพราะ ภาว ศัพท์หรือภาวตัทธิตปัจจัยระบุถึงกิริยาอาการเหมือนภาวสาธนศัพท์ ฆราวาส ศัพท์ในปาฐะว่า ฆราวาสปลิโพธ จึงแปลว่า การครองเรือน ถ้าท่านมุ่งจะไขให้แปลว่า ผู้ครองเรือน ก็ต้องไขว่า คหฏฺฐชฏำ หรือ คิหิชฏำ แต่ท่านไม่ใช่ไขเช่นนั้น

ความหมายที่ ๒ พบในพระบาลีว่า พหุกิจฺจา ฆราวาสา พหุกรณียา (ผู้ครองเรือนทั้งหลายมีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก) เพราะ ฆราวาส ศัพท์ในปาฐะนี้หมายถึงบุคคลคือผู้ครองเรือนด้วยเหตุผลเหล่านี้คือ

๑. มีข้อความเหมาะสมกับฐานะ เพราะผู้ครองเรือนเป็นผู้ที่มีกิจธุระมาก

๒. บริบทคือ พหุกิจฺจา พหุกรณียา ปรากฏใช้ในฐานะที่ระบุถึงบุคคลเท่านั้น เหมือนในปาฐะ[๕๐] (ปาฐะนี้มี ๑๘ แห่งในพระไตรปิฎก) ว่า พหุกิจฺจา มยํ พหุกรณียา (ข้าพระองค์ทั้งหลายมีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก) ในที่นี้บทว่า มยํ ระบุถึงบุคคล มิใช่ระบุถึงอาการ ถ้าผู้กล่าวต้องการจะระบุถึงอาการที่การครองเรือนมีกิจธุระมาก ก็ควรจะใช้คำว่า พหุกิจฺโจ อมฺหากํ ฆราวาโส พหุกรณีโย แต่ประโยคเช่นนี้ไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎก

๓. การใช้พจน์ เพราะประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า พหุกิจฺจา ฆราวาสา พหุกรณียา ไม่ใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า พหุกิจฺโจ ฆราวาโส พหุกรณีโย เหมือนรูปว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส จึงเป็นการระบุคำแปลว่า “ผู้ครองเรือนทั้งหลาย” ไม่ใช่แปลว่า “การครองเรือนทั้งหลาย” เนื่องด้วยศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลจะใช้เป็นพหูพจน์ได้ในเมื่อต้องการจะแสดงจำนวนมาก ส่วนศัพท์ที่ระบุถึงกิริยาอาการมักใช้เป็นเอกพจน์ตามกฎไวยากรณ์ที่แสดงมาแล้ว

๔. ในคัมภีร์อรรถกถาชาดก (เล่ม ๑๐ หน้า ๒๒๖) กล่าวว่า วตฺตสมฺปนฺโนติ ฆราวาสวตฺเตน วา ราชวตฺเตน วา สมนฺนาคโต (ปาฐะว่า วตฺตสมฺปนฺโน คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยวัตรของผู้ครองเรือน หรือวัตรของพระราชา) บริบทคือ ราชวตฺเตน แสดงว่า ฆราวาส ศัพท์ระบุถึงผู้ครองเรือน เพราะท่านใช้ ฆราวาส คู่กับ ราช เมื่อ ราช ศัพท์แปลว่า พระราชา ไม่ใช่แปลว่าความเป็นพระราชา ฆราวาส ศัพท์ก็ต้องแปลว่า ผู้ครองเรือน ถ้าจะแปลว่าการครองเรือน ศัพท์หลังต้องใช้เป็น ราชตฺตวตฺเตน แต่ท่านไม่ใช้เช่นนั้น

๕. มีบทสมาสที่แปลได้สองอย่าง โดยวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสหรือพหุพพีหิสมาส กล่าวคือ นักไวยากรณ์มีมติว่าบทสมาสบางบทที่เป็นกรรมธารยสมาสหรือตัปปุริสสมาส จะวิเคราะห์ซ้ำเป็นอัสสัตถิตัทธิต หรือวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสเพียงครั้งเดียวได้ กฎไวยากรณ์นี้มาจากคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถาที่ ๑๔๖) ว่า กมฺมธารยมนฺตฺถิเยหิ พหุพฺพีหิ ลพฺภโร (พหุพพีหิสมาสมีรูปวิเคราะห์สั้นกว่ากรรมธารยสมาสและอัสสัตถิตัทธิต)

กฎไวยากรณ์ดังกล่าวคล้อยตามอุทาหรณ์ที่ปรากฏใช้ในพระบาลีดังต่อไปนี้

ก. สุคนฺโธ แปลว่า กลิ่นหอม โดยวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า สุนฺทโร คนฺโธ สุคนฺโธ หรือแปลว่า ผู้มีกลิ่นหอม โดยวิเคราะห์เป็นอัสสัตถิตัทธิตต่ออีกว่า สุคนฺโธ อสฺส อตฺถีติ สุคนฺโธ หรือวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสเพียงครั้งเดียวว่า สุนฺทโร คนฺโธ อสฺสาติ สุคนฺโธ

ข. อากาสานญฺจายตนำ แปลว่า ที่ตั้ง[ของฌาน]คืออากาสบัญญัติอันหาที่สุดมิได้ โดยวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า อากาสานญฺจเมว อายตนำ อากาสานญฺจายตนำ หรือแปลว่า [ฌาน]อันมีที่ตั้งคืออากาสบัญญัติอันหาที่สุดมิได้ โดยวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า อากาสานญฺจำ อายตนำ อสฺสาติ อากาสานญฺจายตนำ

ค. สุคโต แปลว่า ผู้เสด็จไปสู่ฐานะที่ดี โดยวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสว่า สุนฺทรำ จานำ คโต สุคโต หรือแปลว่า ผู้มีการเสด็จไปที่ดี โดยวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า โสภณำ คตำ อสฺสาติ สุคโต

ฆ. ตถาคโต แปลว่า ผู้ทรงประพฤติเหมือนอย่างนั้น โดยวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสว่า ตถา อาคโตติ ตถาคโต หรือแปลว่า ผู้มีพระดำรัสไม่ผิดพลาด โดยวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า ตโถ อาคโท อสฺสาติ ตถาคโต]

คำว่า อุทกำ อภิเนตพฺพำ แปลว่า ต้องไขน้ำเข้า

พระดำรัสว่า นินฺเนตพฺพำ (ต้องระบายน้ำออก) หมายความว่า ต้องระบายน้ำที่ไขเข้าให้ออกไป

พระดำรัสว่า นิทฺธาเปตพฺพำ (ต้องให้ถอนหญ้า) หมายความว่า ต้องให้ถอนหญ้าที่งอกขึ้นในระหว่างๆ ออก

พระดำรัสว่า ลวาเปตพฺพำ (ต้องให้เกี่ยว) หมายความว่า ต้องให้เกี่ยวในกาลที่รวงข้าวสุกงอม

พระดำรัสว่า อุพฺพาหาเปตพฺพำ (ต้องให้ขน) หมายความว่า ต้องให้ขนไปสู่ลาน

พระดำรัสว่า อุชุำ การาเปตพฺพำ แปลว่า ต้องทำให้เป็นลอม

พระดำรัสว่า ปลาลานิ อุทฺธราเปตพฺพานิ แปลว่า ต้องให้สางฟางออก

พระดำรัสว่า ภุสิกา อุทฺธราเปตพฺพา (ต้องให้ผัดข้าวลีบออก) หมายความว่า ต้องให้ผัดข้าวลีบคือแกลบที่ถูกย่ำด้วยปลายกีบโค

พระดำรัสว่า โอปุนาเปตพฺพำ (ต้องให้โปรยเศษฟาง) หมายความว่า ต้องให้โปรยเศษฟางออกที่ต้นลม

พระดำรัสว่า อติหราเปตพฺพำ (ต้องขนขึ้นฉาง) หมายความว่า ต้องให้นำไปเก็บภายในฉาง

พระดำรัสว่า น กมฺมา แปลว่า การงานไม่หมดสิ้น

พระดำรัสว่า ฆราวาสตฺเถน (งานที่ควรแก่การครองเรือน) ลงตติยาวิภัตติที่มีอรรถทุติยาวิภัตติ

อนึ่ง ในพระดำรัสว่า อุปชานาหิ (จงเข้าใจ) อุป ศัพท์เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ฆราวาสตฺถำ ชานาหิ (จงรู้การงานที่ควรแก่การครองเรือน)

อนึ่ง ปาฐะว่า ชานาหิ (จงรู้) นี้ หมายความว่า จงดำเนินการ

พระดำรัสว่า อกามกา แปลว่า เป็นผู้ไม่ปรารถนา

๓๓๑-๓๒. ปาฐะว่า ยำ น นิวตฺโต แปลว่า ไม่กลับแล้วเพราะเหตุอะไร

ปาฐะว่า สุญฺญาคารคโต (ไปสู่เรือนว่างแล้ว) คือ สถานที่อยู่นอกจากป่าและโคนไม้ซึ่งเหมาะสมแก่บรรพชิต มีภูเขาและซอกเขา เป็นต้น ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ อวเสสำ อรญฺญำ [๕๑] (สถานที่อื่นเว้นหมู่บ้านและอุปจาระของหมู่บ้าน ชื่อว่า ป่า) จัดเป็นเรือนว่างในที่นี้ เพราะไม่คับแคบด้วยมหาชน

อีกอย่างหนึ่ง แม้เรือนสงัดแห่งใดแห่งหนึ่งก็เป็นสุญญาคาร เพราะไม่มีเสียงอันเป็นอุปสรรคแก่ฌาน, [พระภัททิยะ]ไปสู่เรือนว่างนั้นแล้ว

ปาฐะว่า อภิกฺขณำ แปลว่า เนืองๆ

ปาฐะว่า อุทานำ อุทาเนสิ (เปล่งอุทานแล้ว) หมายความว่า พระภัททิยะนั้นจะเข้าไปสู่ที่พักในเวลากลางวันในป่าก็ตาม จะเข้าไปสู่ที่พักในยามราตรีก็ตาม มักยังกาลให้ล่วงไปด้วยสุขในผลสมาบัติและนิโรธสมาบัติ ท่านจึงระบุถึงความสุขนั้น ได้รังเกียจความสุขในราชสมบัติที่มีภัย มีความเร่าร้อน ซึ่งตนเคยเสวยมาก่อน จึงเปล่งอุทานด้วยปีติอันเกิดเพราะปัญญาที่ประกอบด้วยโสมนัสว่า สุขหนอๆ

ปาฐะว่า เต ภิกฺขู ภควนฺตำ เอตทโวจุำ (ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลคำนี้กับพระผู้มีพระภาค) หมายความว่า ภิกษุหลายรูปเหล่านั้นดำรงอยู่ในการช่วยเหลือ[ให้ท่านปฏิบัติธรรม

ต่อไป] ได้กราบทูลคำนี้กับพระผู้มีพระภาคโดยประสงค์จะอนุเคราะห์พระภัททิยะนั้น มิใช่กราบทูลโดยประสงค์จะเพ่งโทษ

ปาฐะว่า นิสฺสํสยํ แปลว่า โดยไม่ต้องสงสัย ความหมายก็คือ โดยแท้ ดังได้สดับมาว่า ภิกษุเหล่านั้นเป็นปุถุชน ไม่ทราบว่าพระภัททิยะเปล่งอุทานโดยระบุถึงสุขในวิเวก จึงกราบทูลอย่างนี้

ปาฐะว่า สมนุสฺสรนฺโต (ระลึกอยู่) หมายความว่า ระลึกอยู่ด้วยความเบื่อหน่าย

ปาฐะว่า อญฺญตรํ (ภิกษุรูปหนึ่ง) คือ ภิกษุรูปหนึ่งผู้ไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร

ปาฐะว่า อามนฺเตสิ (รับสั่งแล้ว) หมายความว่า ทรงใช้แล้ว คือทรงประสงค์จะให้ภิกษุเหล่านั้นรับทราบแล้ว

เอวํ ศัพท์เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า ตอบรับ ความหมายก็คือ พระพุทธเจ้าข้า

ส่วน เอวํ ศัพท์ ในคำว่า เอวํ ภนฺเต (จริงอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า) มีอรรถปฏิญาณ พระภัททิยะยอมรับอุทานของตนว่า คำที่ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่าพระภัททิยะมักเปล่งอุทานนี้เนืองๆ ว่า สุขหนอๆ เป็นเช่นนั้นจริง

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามว่า กึ ปน ตฺวํ ภทฺทิย เป็นต้น (ดูกรภัททิยะ เธอพิจารณาเห็นเหตุอะไร ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี จึงเปล่งอุทานเนืองๆ ว่า สุขหนอๆ) พระองค์ไม่ทรงทราบจิตของพระภัททิยะนั้นหรือ

ตอบว่า : พระองค์ทรงทราบโดยแท้ แต่ตรัสถามเพื่อให้ท่านตอบความนั้นเองให้ภิกษุเหล่านั้นรับทราบ สมดังพระพุทธดำรัสนี้เป็นต้นว่า

ชานนฺตาปิ ตถาคตา ปุจฺฉนฺติ, ชานนฺตาปิ น ปุจฺฉนฺติ.[๕๒]

“พระตถาคตทั้งหลายรู้อยู่ย่อมตรัสถามบ้าง รู้อยู่ย่อมไม่ตรัสถามบ้าง”

ปาฐะว่า อนฺโตปิ อนฺเตปุเร (แม้ภายในพระราชวัง) คือ ภายในพระราชวังอันเป็นที่พำนักของนางสนมกำนัล เป็นสถานที่ซึ่งพระราชาสรงน้ำ เสวยพระกระยาหาร และเสด็จเข้าที่บรรทมเป็นต้น

ปาฐะว่า รกฺขา สุสังวิหิตา (จัดการรักษาไว้เรียบร้อย) หมายความว่า จัดการรักษาไว้รอบด้านเป็นอย่างดี โดยราชองครักษ์เป็นต้น

ปาฐะว่า พหิปิ อนฺเตปุเร (แม้ภายนอกพระราชวัง) คือ ภายนอกพระราชวังมีป้อมปราการเป็นต้น

คำว่า เอวํ รกฺขิโต โคปิโต สนฺโต (เมื่อได้รับการรักษาคุ้มครองอย่างนี้) หมายความว่า เมื่อได้รับการรักษาคุ้มครองเพื่อให้ข้าพระพุทธเจ้าอยู่เป็นสุข ปราศจากภัยด้วยการคุ้มครองรักษาที่จัดไว้ดีโดยบุรุษหลายร้อยคนในสถานที่ทั้งภายในและภายนอก ในพระราชวังพระราชธานี และชนบทที่ปกครองอย่างนี้

ปาฐะว่า ภีโต (กลัว) เป็นต้นเป็นคำไวพจน์กัน

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า ภีโต (กลัว) คือกลัวกษัตริย์อื่น

ปาฐะว่า อุพฺพิคฺโค (หวั่น) คือ หวั่นเพราะกลัวภัยอันเกิดจากการเสื่อมจากสภาพปกติแม้ในราชสมบัติของตน

ปาฐะว่า อุสฺสงฺกี (หวาด) คือหวาดกลัวเสมอ เพราะไม่ไว้วางใจสถานที่ทั้งปวง ดังคำกล่าวว่า “พระราชาไม่พึงไว้ใจ[บุคคลอื่น]ทุกเมื่อ” และเพราะความหวาดระแวงที่เกิดจากความผิดพลาดของกิจการงานนั้นๆ

ปาฐะว่า อุตฺราสี (สะดุ้ง) คือสะดุ้งด้วยความกลัวอันยังการสั่นไหวในกายให้เกิดขึ้น ซึ่งเกิดโดยดำริว่าแม้คนสนิทก็อาจทำอันตรายเราที่ไม่ทันระวังตัวในบางคราว

มีปาฐะว่า อุตฺรโสฺต (สะดุ้งแล้ว) บ้าง[ในบางแห่ง]

ปาฐะว่า วิหรามิ (อยู่) หมายความว่า เป็นผู้มีสภาพอย่างนี้อยู่

ปาฐะว่า เอตรหิ (ในกาลนี้) หมายความว่า ในกาลนี้หลังจากที่ออกบวชแล้ว

ปาฐะว่า เอโก แปลว่า ผู้เดียว พระภัททิยะแสดงว่าตนมีกายอันดำรงอยู่ในความสงัดด้วยบทนั้น

พึงทราบข้อความของบทว่า อภีโต (ไม่กลัว) เป็นต้น โดยตรงกันข้ามกับ

ข้อความที่แสดงแล้ว พระภัททิยะนั้นปราศจากความกลัวเป็นต้น เพราะไม่มีการครอบ-ครองอันเป็นเหตุแห่งความกลัวเป็นต้นและไม่มีชัฏคือกิเลส ท่านแสดงความสงัดแห่งจิตด้วยบทนี้

ปาฐะว่า อปฺโปสฺสุกฺโก (ปราศจากการขวนขวาย) คือ เป็นผู้ปราศจากการขวนขวายในการพิทักษ์กาย

ปาฐะว่า ปนฺนโลโม (มีขนอันราบเรียบ) คือ มีขนไม่ลุกชูชัน เพราะไม่มีความหวาดหวั่นอันยังขนชูชันให้เกิดขึ้น ท่านแสดงการอยู่อย่างอิสระแม้ด้วยบททั้ง ๒ [คือ อปฺโปสฺสุกฺโก ปนฺนโลโม]

ปาฐะว่า ปรทตฺตวุตฺโต (เป็นอยู่ด้วยปัจจัยที่ผู้อื่นถวาย) หมายความว่า เป็นอยู่ด้วยปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นที่ผู้อื่นถวาย ท่านแสดงการปราศจากเหตุแห่งความกลัวทั้งหมดโดยแสดงว่าตนไม่มีความยึดติดโดยประการทั้งปวง

คำว่า มิคภูเตน เจตสา (มีใจดุจมฤค) หมายความว่า มีใจดุจมฤค เพราะอยู่โดยปราศจากความกังวล โดยแท้จริงแล้ว มฤคที่อยู่ในป่าอันมิใช่ทางสัญจรของมนุษย์ ย่อมยืน นั่ง นอน และไปสู่สถานที่ที่ตนต้องการ ไม่มีใครบังคับ ฉันใด แม้ข้าพระองค์ก็อยู่[โดยปราศจากความกังวล] ฉันนั้น ดังพระปัจเจกพุทธเจ้าตรัสว่า

มิโค อรญฺญมฺหิ ยถา อพทฺโธ
เยนิจฺฉกํ คจฺฉติ โคจราย
วิญฺญู นโร เสริต เปกฺขมาโน
เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป.[๕๓]

“เนื้อในป่าไม่ถูกมัด เที่ยวหาเหยื่อได้ตามปรารถนา ฉันใด
วิญญูชนผู้มุ่งเสรีภาพ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเช่นกับนอแรด ฉันนั้น”

ปาฐะว่า อิมํ โข อหํ ภนฺเต อตฺถวสํ (พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์รู้เห็นเหตุนี้อยู่) หมายความว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์รู้เห็นเหตุนี้ คือสุขในผลสมาบัติซึ่งเป็นวิเวกสุขอันสูงสุดในกาลนี้ของข้าพระองค์ จึงเปล่งอุทานว่า สุขหนอ ๆ

ปาฐะว่า เอตมตฺถํ (ทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบเรื่องนั้น คือสุขในวิเวกอันล่วงปุถุชนวิสัยของพระภัททิยเถระโดยลักษณะทั้งปวงแล้ว

ปาฐะว่า อิมํ อุทานํ (อุทานนี้) หมายความว่า ทรงเปล่งอุทานนี้อันแสดงอานุภาพของการปราศจากความกลัวและความกังวลอันมีมูลเหตุ[คือการครอบครอง]

บาทคาถาว่า ยสฺสนฺตรโต น สนฺติ โกปา (พระอริยบุคคลใดไม่มีกิเลสภายในจิต) หมายความว่า พระอริยบุคคลใดไม่มีกิเลสมีราคะเป็นต้นที่รบกวนจิต เพราะทำการรบกวนจิตให้มัวหมอง หรือไม่มีความโกรธโดยเหตุแห่งอาฆาตวัตถุเป็นต้นในจิตของตน คือไม่มีกิเลสหรือความโกรธปรากฏ[ในจิตของตน] เพราะถูกขจัดด้วยอริยมรรคแล้ว

กล่าวโดยพิสดารว่า อนฺตร ศัพท์นี้พบในความหมายว่า

๑. เหตุ เช่น มญฺจ ตฺวญฺจ กิมนฺตรํ [๕๔] (พูดกับเราท่านว่ามีเหตุอะไรเกิดขึ้นหรือ)

๒. ท่ามกลาง เช่น อนฺตรฏฺฐเก หิมปาตสมเย[๕๕] (ในสมัยที่หิมะตกระหว่างเวลา ๘ วัน)

๓. ระหว่าง เช่น อนฺตรา จ เชตวนํ อนฺตรา จ สาวตฺถึ [๕๖] (ในระหว่างพระเชตวันวิหารและระหว่างเมืองสาวัตถี)

๔. จิต เช่น ภยมนฺตรโต ชาตํ [๕๗] (ภัยเกิดจากจิต)

อนฺตร ศัพท์นั้นในที่นี้พึงทราบในความหมายว่าจิต ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ยสฺส จิตฺเต โกปา น สนฺติ (กิเลสที่รบกวนจิตไม่มีในจิตของพระอริยบุคคลใด)

ท่านแสดงเหตุในการแสดงความหมายของ อภว ศัพท์ด้วย วิภว ศัพท์ว่า วิภโวติ จ อภโวติ จ อตฺถโต เอกํ (ศัพท์ว่า วิภว และ อภว เหมือนกันโดยข้อความ)

อิติ ศัพท์มีความหมายว่า ปการะ (ประการต่างๆ) ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อิติ อเนกปฺปการา ภวาภวตา (ความถึงพร้อมและความวิบัติอันมีประการต่างๆ)

พระดำรัสว่า วีติวตฺโต แปลว่า ล่วงแล้ว

อนึ่ง พึงประกอบบทนี้ว่า ยสฺส ในคาถานี้ โดยเปลี่ยนวิภัตติเป็นรูปว่า โย วีติวตฺโต (พระอริยบุคคลใดล่วงแล้ว)

คำว่า ตं วิคตภยं (พระขีณาสพนั้นผู้ปราศจากความกลัวแล้ว) หมายความว่า [เทวดาทั้งหลายไม่เห็น]พระขีณาสพนั้นผู้ถึงพร้อมด้วยคุณดังที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ผู้ปราศจากความกลัวเพราะไม่มีกิเลสที่รบกวนจิต และล่วงความถึงพร้อมและความวิบัติ

ชื่อว่า มีสุข (สุขี) ด้วยสุขในวิเวกและสุขในอรหัตตผล

ชื่อว่า ไม่มีโศก (อโสกํ) เพราะปราศจากความกลัว

บาทคาถาว่า เทวา นานุภวนฺติ ทสฺสนาย (เทวดาทั้งหลายจะรู้เห็นวาระจิตไม่ได้) หมายความว่า อุปปัตติเทพทั้งหมดยกเว้นผู้บรรลุมรรคแล้ว แม้จะพยายามอยู่ก็ไม่อาจรู้เห็นโดยเนื่องด้วยการเห็นวาระจิต จะป่วยกล่าวไปไยถึงมนุษย์เล่า ดังจะเห็นได้ว่าแม้พระ-เสกขะย่อมไม่อาจรู้วาระจิตของพระอรหันต์เหมือนอย่างปุถุชน

ประโยคว่า ตสฺส ทสฺสนำ เทวานมฺปิ ทุลฺลภำ (แม้เทวดาทั้งหลายก็เห็นพระอริยะนั้นไม่ได้) หมายความว่า แม้เทวดาทั้งหลายก็เห็นพระอริยบุคคลนั้นด้วยการหยั่งรู้วาระจิตไม่ได้ ความหมายก็คือ แม้เทวดาก็ไม่สามารถบรรลุถึงการรู้เห็นวาระจิตนั้นได้ โดยแท้จริงแล้ว ทุ ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า ไม่มี ดังตัวอย่างว่า ทุปฺปญฺโญ (ผู้ไม่มีปัญญา) เป็นต้น

๓๓๓. ปาฐะว่า ภตฺตาภิหาโร แปลว่า ภัตที่ควรนำมา[ถวาย] พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า ปญฺจ จ ถาลิปากสตานิ (ห้าร้อยหม้อ) เพื่อแสดงปริมาณของภัตนั้น ในหม้อเหล่านั้น หม้อหนึ่งๆ จุอาหารสำหรับคน ๑๐ คน

ปาฐะว่า ลาภสกฺการสิโลเกน (อันลาภ สักการะ และสรรเสริญ) หมายความว่า การได้รับปัจจัย ๔ ชื่อว่า ลาภ การได้รับปัจจัย ๔ เหล่านั้นที่ทำไว้ดี จัดแจงไว้ดี ชื่อว่า สักการะ การประกาศความดี ชื่อว่า สรรเสริญ

ปาฐะว่า มโนมยำ กายำ แปลว่า หมู่พรหมอันเกิดด้วยฌานจิต

ปาฐะว่า อุปปนฺโน แปลว่า เข้าถึงแล้ว

ปาฐะว่า อตฺตภาวปฺปฏิลาโภ แปลว่า ได้รับร่างกาย

ปาฐะว่า เทฺว วา ตีณิ วา มาคธกานิ คามเขตฺตานิ (มีขนาดเท่ากับคามเขตของ

ชาวมคธ ๒ หรือ ๓ แห่ง) หมายความว่า คามเขตของชาวมคธมีทั้งขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่ คามเขตขนาดเล็กมีระยะ ๑ คาวุต เพราะมีระยะ ๔๐ อุสภะจากด้านนี้ และมีระยะ ๔๐ อุสภะจากด้านโน้น คามเขตขนาดกลางมีระยะกึ่งโยชน์ เพราะมีระยะ ๑ คาวุต จากด้านนี้ และมีระยะ ๑ คาวุตจากด้านโน้น คามเขตขนาดใหญ่มีระยะ ๓ คาวุต เพราะมีระยะ ๑ คาวุตครึ่งจากด้านนี้ และมีระยะ ๑ คาวุตครึ่งจากด้านโน้น

ในบรรดาคามเขตเหล่านั้น อัตภาพของพรหมกกุธะนั้นมีขนาดเท่ากับ ๓ คามเขต โดยคามเขตขนาดเล็ก และมีขนาดเท่ากับ ๒ คามเขตโดยคามเขตขนาดเล็กและขนาดกลาง โดยแท้จริงแล้ว สรีระของพรหมนั้นมีขนาด ๓ คาวุต

ปาฐะว่า ปริหริสฺสามิ แปลว่า จักดูแล คือ จักปกครอง

ปาฐะว่า รกฺขสฺเสตํ (เธอจงรักษาวาจานั้น) ตัดบทเป็น รกฺขสฺสุ + เอตํ

คำอธิบายเรื่องศาสดา ๕ จำพวก

๓๓๔. ปาฐะว่า สตฺถาโร (ศาสดา) คือ ผู้สั่งสอนหมู่คณะ

ปาฐะว่า นาสฺสสฺส แปลว่า ศาสดานั้นไม่พึงมีความพอใจ

ปาฐะว่า ตํ แปลว่า กะศาสดานั้น

ปาฐะว่า เตน แปลว่า ด้วยความไม่พอใจนั้น

ปาฐะว่า สมุทาจเรยฺยาม แปลว่า พึงกล่าว

ปาฐะว่า สมฺมนฺนติ (ย่อมนับถือ) หมายความว่า ย่อมทำความนับถือแก่พวกเรา ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สมฺมาเนติ (ย่อมนับถือ)

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า สมฺมนฺนติ แปลว่า อันชนเหล่าอื่นย่อมนับถือ

[คำว่า สมฺมนฺนติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ย่อมนับถือ (กัตตุวาจก) = สํ บทหน้า + มาน ธาตุ + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง

ย เป็น น และทำรัสสะ อา ใน มา เป็น อ ในเพราะสังโยคท้าย คือ สมานณยติ = สมานยติ = สม-มานฺยติ = สมฺมนฺนติ

- อันชนเหล่าอื่นย่อมนับถือ (กรรมวาจก) = สํ บทหน้า + มาน ธาตุ + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ แปลง เต เป็น ติ คือ สมานยเต = สมานฺยติ = สมฺมนฺนติ

ในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาอธิบายเรื่องนี้ว่า

สมฺมนฺนตีติ เอตฺถ สมฺมาเนตีติ จุราทิคณิกธาตุวเสน วตฺตพฺเพ ทิวาทิคณิกธาตุวเสน วุตฺตนฺติ ทสฺเสนฺโต อาห สมฺมาเนตีติ. อจินฺเตยฺโย หิ ปาฬินโย.[๕๘]

“ในคำว่า สมฺมนฺนติ นี้ พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่า เมื่อควรกล่าวเป็นธาตุจุราทิคณะว่า สมฺมาเนติ ได้กล่าวไว้โดยความเป็นธาตุทิวาทิคณะ จึงกล่าวว่า สมฺมาเนติ (ย่อมนับถือ) โดยแท้จริงแล้ว นัยแห่งพระบาลีเป็นนัยที่บุคคลไม่พึงคาดคิด”

คำว่า สมฺมนฺนติ ในบางแห่งแปลว่า ย่อมสมมุติ ดังคำว่า สีมํ สมฺมนฺนติ (ย่อมสมมุติสีมา) ตามความหมายนี้มาจาก สํ บทหน้า + มน ธาตุ + ย ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง ย เป็น น สันสกฤตมีรูปเป็น สัมนฺยติ ปรากฤตมีรูปสองอย่างว่า มณฺณติ, มนฺนติ ส่วนอรรถมาคธีใช้เป็น มณฺณ, มนฺน ธาตุ จึงมีรูปว่า สมฺมณฺณติ, สมฺมนฺนติ ส่วนคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๕๓) กล่าวว่ามาจาก สํ บทหน้า + มน ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า สมฺมนติ แล้วให้ซ้อน นฺ เป็น นฺน ดังคำว่า

- สมนฺนาคต (สํ อนุ อา บทหน้า + คมุ ธาตุ + ต ปัจจัย)
- สมนฺนาหาโร (สํ อนุ อา บทหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัย)
- สมนฺเนสติ (สํ อนุ บทหน้า + เอส ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ)
- สมฺปฏิจฺฉนฺน (สํ ปติ บทหน้า + อิสุ ธาตุ + ยุ ปัจจัย)]

๓๓๕. คำว่า นาสาย ปิตฺตํ ภินฺเทยฺยุ (พึงทาน้ำดีที่ปลายจมูก) หมายความว่า พึงทาน้ำดีหมีหรือน้ำดีปลาที่ปลายจมูก

พระดำรัสว่า ปราภวาย (เพื่อความวอดวาย) หมายความว่า เพื่อความไม่เจริญ คือเพื่อความพินาศ

พระดำรัสว่า อสฺสตรี (แม่ม้าอัสดร) คือ แม่ม้าที่เกิดเพราะลาในท้องของแม่ม้ามนุษย์ได้ผสมพันธุ์แม่ม้านั้นกับลาตัวผู้ เมื่อมันตั้งท้องแล้วพอถึงเวลาคลอด จะคลอดลูก

ไม่ได้ ก็จะใช้เท้ากระทืบพื้นดินยืนอยู่ ในลำดับนั้นเขาจะผูกขาทั้ง ๔ ของมันที่ตอไม้ ๔ หลัก แล้วผ่าท้องเอาลูกม้าออกมา แม่ม้าย่อมตายในที่นั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อตฺตวธาย คพฺภํ คณฺหาติ (แม่ม้าอัสดรย่อมตั้งครรภ์เพื่อฆ่าตน)

๓๓๙. ปาฐะว่า โปตฺถนิกํ แปลว่า กฤช ซึ่งชาวโลกยังเรียกว่า ขร บ้าง [ในบางท้องถิ่น]

คำอธิบายเรื่องปล่อยช้างนาฬาคีรี

๓๔๒. บาทคาถาว่า มา กุฌฺชร นาคมาสโท (ดูกรกุญชร เจ้าอย่าเข้าไปหาพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ) หมายความว่า ดูกรกุญชร เจ้าอย่าเข้าไปหาพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐด้วยจิตที่คิดประทุษร้าย

ปาฐะว่า ทุกฺขํ แปลว่า เป็นเหตุแห่งทุกข์ เพราะความเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า น หิ นาคหตสฺส (ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ จะไม่มีสุคติต่อจากชาตินี้เลย) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า การเข้าหาด้วยจิตที่คิดประทุษร้ายนั้นเป็นเหตุแห่งทุกข์อย่างไร พระผู้มีพระภาคแสดงว่าการทำร้ายพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐเป็นเหตุแห่งทุกข์ในทุคติ เพราะห้ามสุคติของผู้นั้น

ปาฐะว่า อิโต แปลว่า จากชาตินี้

ปาฐะว่า ยโต แปลว่า เพราะเหตุใด

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า อิโต ปรํ ยโต แปลว่า ผู้ไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้

ปาฐะว่า มโท (มัวเมา) คือ ความมัวเมาด้วยมานะ

ปาฐะว่า ปมาโท แปลว่า ความประมาท

ปาฐะว่า ปฏิกุฏิโต แปลว่า ย่อตัวแล้ว

ปาฐะว่า อลกฺขิโก (ผู้ไม่รู้) หมายความว่า ผู้ไม่ละอาย[บาป]

ปาฐะว่า ยตฺร หิ นาม แปลว่า พระเทวทัตใด[พยายามปลงพระชนม์พระสมณโคดม]

คำอธิบายเรื่องการทูลขอวัตถุ ๕

๓๔๓. พระดำรัสว่า ติกโภชนํ แปลว่า โภชนะอันภิกษุ ๓ รูปพึงฉัน หมายความว่า เราอนุญาตให้ภิกษุ ๓ รูปรับพร้อมกันแล้วฉันได้

ชื่อว่าโกกาลิกะเป็นต้น เป็นชื่อของพระหัวหน้าคณะ ๔ รูปฝ่ายพระเทวทัต

พระดำรัสว่า อายุกปฺปํ (ตลอดอายุกัปหนึ่ง) หมายความว่า ตลอดกาลที่รู้กันว่าเป็นอันตรกัปซึ่งเป็นกาลเพียงส่วนเดียวจากมหากัปหนึ่งโดยแบ่งมหากัปเป็น ๘๐ ส่วน

[คัมภีร์นี้ถือว่ากัปในเรื่องนี้เป็นอันตรกัป ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนีเห็นว่าเป็นอายุกัปหนึ่งในอเวจีนรก ดังข้อความกล่าวว่า

กปฺปนฺติ มหานิรเย อายุกปฺปํ, ตํ อนฺตรกปฺปนฺติ เกจิ. เกจิ ปน อสงฺเขฺยยฺยกปฺปนฺติ.[๕๙]

"พระดำรัสว่า กปฺปํ (กัป) คือ อายุกัปในมหานรก บางคนกล่าวว่ากัปนั้นเป็นอันตรกัป แต่บางคนก็กล่าวว่าเป็นอสงไขยกัป"

คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนากล่าวสรุปมติเหล่านั้นว่า

อายุกปฺปนฺติ อวีจิมหานิรเย อายุกปฺปํ สนฺธาย วุตฺตํ. อวีจิมหานิรเย อายุกปฺโป นาม เอโก อนฺตรกปฺโปติ ชินาลงฺการฏีกาทีสุ วุตฺโต. เอโก อสงฺเขฺยยฺยกปฺโปติ สมฺโมหวิโนทนาทีสุ วุตฺโต.[๖๐]

"พระดำรัสว่า อายุกปฺปํ (ตลอดอายุกัปหนึ่ง) ตรัสไว้หมายถึงอายุกัปในมหานรก ขึ้นชื่อว่าอายุกัปในมหานรก กล่าวไว้ในคัมภีร์ชินาลังการเป็นต้นว่าคืออันตรกัปหนึ่ง ส่วนในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีเป็นต้นกล่าวว่าเป็นอสงไขยกัป"]

ปาฐะว่า อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ เอตทโวจ (กล่าวคำนี้กับพระอานนท์) หมายความว่า พระเทวทัตยังส่วนเบื้องต้นทั้งหมดของการทำลายสงฆ์ให้สำเร็จแล้ว ดำริว่าเราจะทำอุโบสถและสังฆกรรมเป็นเอกเทศโดยแท้ จึงกล่าวว่า อชฺชตคฺเค (ท่านอานนท์ ตั้งแต่วันนี้

เป็นต้นไป ผมจะทำอุโบสถ จะทำสังฆกรรม แยกจากพระผู้มีพระภาค แยกจากภิกษุสงฆ์) เป็นต้นนี้

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า อญฺญเตฺรว ภควตา แปลว่า แยกจากพระผู้มีพระภาคนั่นเทียว ความหมายก็คือ ไม่รับพระผู้มีพระภาคว่าเป็นพระศาสดา

ปาฐะว่า อญฺญตฺร ภิกฺขุสงฺฆา อุโปสถํ กริสฺสามิ สงฺฆกมฺมานิ จ (ผมจักทำอุโบสถ จักทำสังฆกรรมแยกจากภิกษุสงฆ์) หมายความว่า ผมจักทำอุโบสถและสังฆกรรมเป็นเอกเทศกับเหล่าภิกษุผู้คล้อยตาม แยกจากภิกษุสงฆ์ผู้รับโอวาทของพระผู้มีพระภาค

ปาฐะว่า อชฺชตคฺเค ภนฺเต เทวทตฺโต สงฺฆํ ภินฺทิสฺสติ (วันนี้พระเทวทัตจักทำลายสงฆ์ พระพุทธเจ้าข้า) หมายความว่า พระอานนท์สำคัญอยู่ว่า พระเทวทัตจักทำลายสงฆ์ในวันนี้โดยแท้ เพราะท่านจัดแจงภิกษุทั้งหมดผู้จักทำการแตกแยกแล้ว จึงกราบทูลอย่างนี้

ปาฐะว่า ภินฺทิสฺสติ (จักทำลาย) หมายความว่า จักทำให้เป็น ๒ ส่วน

ปาฐะว่า เอตมตฺถํ วิทิตฺวา (ทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว) หมายความว่า ทรงทราบการทำสังฆเภทนี้ที่พระเทวทัตก่อขึ้นอยู่ อันเป็นไปเพื่ออุบัติในอเวจีมหานรก ดำรงอยู่ตลอดกัป ช่วยเหลือไม่ได้ โดยลักษณะทั้งหมด

ปาฐะว่า อิมํ อุทานํ (อุทานนี้) หมายความว่า ทรงเปล่งอุทานนี้ที่แสดงข้อความนี้ว่า สัตบุรุษทำความดีง่าย อสัตบุรุษก็ทำความชั่วง่ายตามลำดับ ไม่ใช่สัตบุรุษทำความชั่วง่าย ไม่ใช่อสัตบุรุษทำความดีง่าย

ในพระบาลีนั้น บาทคาถาว่า สุกรํ สาธุนา สาธุ (คนดีทำความดีง่าย) หมายความว่า บุคคลผู้ปฏิบัติดีชื่อว่า คนดี เพราะยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จ คนดีนั้นที่เป็นพระสาวกมีพระสารีบุตรเป็นต้น เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือเป็นคนดีอื่นในโลก ทำความดีคือสิ่งที่นำประโยชน์สุขแก่ตนและผู้อื่นง่าย

บาทคาถาว่า สาธุ ปาเปน ทุกฺกรํ (คนชั่วทำความดียาก) หมายความว่า คนชั่วมีพระเทวทัตเป็นต้น ทำความดีที่มีลักษณะดังกล่าวนั้นได้ยาก คือทำไม่ได้ ความหมายก็คือคนชั่วนั้นไม่สามารถทำความดีนั้นได้

บาทคาถาว่า ปาปํ ปาเปน สุกรํ (คนชั่วทำความชั่วง่าย) หมายความว่า คนชั่วคือคนบาปที่เรากล่าวแล้ว ทำบาปคือกรรมที่ไม่ดี กล่าวคือ สิ่งที่นำโทษแก่ตนและผู้อื่นได้ง่าย

บาทคาถาว่า ปาปมริเยหิ ทุกฺกรํ (แต่พระอริยะทำความชั่วได้ยาก) หมายความว่า แต่พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทำความชั่วได้ยาก คือก่อความชั่วได้ยากโดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า พระอริยะเหล่านั้นขจัดความชั่วได้ด้วยมรรคญาณอันประเสริฐในเรื่องนั้นโดยแท้

คำอธิบายเรื่องสังฆเภท

๓๔๕. ในปาฐะว่า อถ โข อายสฺมา สาริปุตฺโต อาเทสนาปาฏิหาริยานุสาสนิยา (ครั้งนั้น พระสารีบุตรพร่ำสอนภิกษุทั้งหลายด้วยธรรมีกถาอันเป็นอนุสาสนี เจือด้วยอาเทสนาปาฏิหาริย์) เป็นต้น มีคำอธิบายดังนี้

อาเทสนาปาฏิหาริย์ คือ การกล่าวดักจิตของผู้อื่น

อนุสาสนีปาฏิหาริย์ คือ การแสดงธรรมเป็นนิตย์ของพระสาวกและพระพุทธเจ้า

อิทธิปาฏิหาริย์ คือ อิทธิฤทธิ์

[คำว่า อาเทสนาปาฏิหาริย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรสฺส จิตฺตํ อาทิสิตฺวา เทสยติ เอตายาติ อาเทสนา.
  (อา บทหน้า + ทิส ธาตุ โพธเน = แสดง + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- ปฏิปกฺเข หรตีติ ปาฏิหาริยํ.
  (ปติ บทหน้า + หร ธาตุ หรเณ = นำไป + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- อาเทสนา เอว ปาฏิหาริยํ อาเทสนาปาฏิหาริยํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อนุสาสนีปาฏิหาริย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุสาสติ เอตายาติ อนุสาสนี.
  (อนุ บทหน้า + สาส อนุสิฏฺริมฺหิ = สั่งสอน + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- อนุสาสนี เอว ปาฏิหาริยํ อนุสาสนีปาฏิหาริยํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

ในเรื่องนั้น อนุสาสนีปาฏิหาริย์พร้อมกับอิทธิปาฏิหาริย์เป็นอาจิณของพระมหาโมคคัลลานเถระ อนุสาสนีปาฏิหาริย์พร้อมกับอาเทสนาปาฏิหาริย์เป็นอาจิณของพระธรรมเสนาบดี ฉะนั้น พระสังคาหกาจารย์จึงกล่าวว่า อายสฺมา สาริปุตฺโต อาเทสนาปาฏิหาริยานุสาสนิยา ภิกฺขู ธมฺมิยา กถาย โอวทิ (พระสารีบุตรพร่ำสอนภิกษุทั้งหลายด้วยธรรมีกถาอันเป็นอนุสาสนี เจือด้วยอาเทสนาปาฏิหาริย์) เป็นต้น ที่จริงแล้วในกาลนั้น บรรดาพระอัครสาวก ๒ รูป พระธรรมเสนาบดีรู้วาระจิตของภิกษุเหล่านั้นแล้วแสดงธรรม พระมหาโมคคัลลานะแสดงอิทธิฤทธิ์ต่างๆ แล้วแสดงธรรม

อนึ่ง ในพระบาลีนี้แสดงการบรรลุธรรมจักษุด้วยพระธรรมเทศนาของพระเถระทั้งสองรูป แต่พระทีฆภาณกะทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ว่า “ในบรรดาพระอัครสาวกสองรูปที่พระผู้มีพระภาคทรงส่งไป พระธรรมเสนาบดีรู้วาระจิตของภิกษุเหล่านั้นแล้วแสดงธรรม ภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปสดับพระธรรมเทศนาของพระเถระ ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล หลังจากนั้น พระโมคคัลลานเถระได้แสดงอิทธิฤทธิ์ต่างๆ แล้วแสดงธรรมแก่ภิกษุเหล่านั้น ภิกษุทั้งหมดฟังธรรมนั้นแล้ว ดำรงอยู่ในอรหัตตผล”

คำว่า เทวทตฺตํ อุฏฺจาเปสิ (ปลุกพระเทวทัตให้ลุกขึ้น) หมายความว่า ปลุกให้ลุกขึ้นโดยใช้เข่ากระแทกกลางอก

๓๔๖. ปาฐะว่า สรสี แปลว่า สระน้ำ

ปาฐะว่า สุวิกฺขาลิตํ แปลว่า ล้างให้สะอาด ความหมายก็คือ ทำให้เป็นสิ่งที่สะอาด

ปาฐะว่า สำขาทิตฺวา แปลว่า เคี้ยวกินด้วยดี

ปาฐะว่า มหึ วิกุพฺพโต (ขุดดิน) หมายความว่า ขุดดินด้วยงาทั้งหลาย

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า กินเหง้าบัวอยู่ในสระใหญ่

อนึ่ง ในปาฐะว่า นที คือ สระน้ำใหญ่ ปาฐะว่า ชคฺคโต (คุมอยู่) หมายความว่า คุมโขลงช้างอยู่

ปาฐะว่า ภิงฺโกว แปลว่า ดุจลูกช้าง

ปาฐะว่า มมานุกุพฺพำ แปลว่า เลียนแบบเราอยู่

๓๔๗. ปาฐะว่า ทูเตยฺยํ แปลว่า หน้าที่ทูต

ปาฐะว่า คนฺตุมรหติ (ควรไป) หมายความว่า ควรเพื่อนำข่าวคือหน้าที่ของทูตไป กล่าวคือ เพื่อจดจำแล้วนำไป

ปาฐะว่า โสตา (รับฟัง) คือ รับฟังข่าวที่ผู้อื่นให้แก่ตน

ปาฐะว่า สาเวตา (ให้ผู้อื่นรับรอง) คือ เมื่อได้รับข่าวนั้นแล้วให้ผู้อื่นรับรองว่า ท่านกล่าวคำพูดนี้

ปาฐะว่า อุคฺคเหตา (ศึกษา) คือ ศึกษาโดยทำการศึกษา[ให้เข้าใจ]เป็นอย่างดี

ปาฐะว่า ธาเรตา (ทรงจำ) คือ ทรงจำโดยทำให้จดจำเป็นอย่างดี

ปาฐะว่า วิญฺญาตา (เข้าใจความ) คือ เข้าใจความของเรื่องนั้นเอง

ปาฐะว่า วิญฺญาเปตา แปลว่า ให้ผู้อื่นเข้าใจความ

ปาฐะว่า สหิตาสหิตสฺส (ต่อประโยชน์และมิใช่ประโยชน์) เป็นต้น หมายความว่า เป็นผู้ฉลาดต่อประโยชน์และมิใช่ประโยชน์อย่างนี้ว่า สิ่งนี้เป็นประโยชน์ สิ่งนี้มิใช่ประโยชน์ ในเรื่องที่เข้าถึงและยังไม่เข้าถึง เมื่อต้องการจะบอกข่าว จะกำหนดบอกสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์

ปาฐะว่า น พฺยถติ แปลว่า ไม่สะทกสะท้าน คือไม่หวาดหวั่น

ปาฐะว่า อุคฺควาทินึ (ที่พูดคำหยาบ) หมายความว่า ที่ประกอบด้วยคำหยาบ

ปาฐะว่า ปุจฺฉิโต (ถูกถามแล้ว) หมายความว่า ถูกถามแล้วเพื่อให้รับคำ

๓๔๘. ในพระบาลีว่า อฏฺฐหิ ภิกฺขเว อสทฺธมฺเมหิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวทัตมีจิตถูกอสัทธรรม ๘ ย่ำยีซัดไปแล้ว ควรเกิดในอบาย จะตกนรก ดำรงอยู่ตลอดกัป ช่วยเหลือไม่ได้) เป็นต้น

พระดำรัสว่า อสทฺธมฺเมหิ แปลว่า ธรรมของอสัตบุรุษ ธรรมที่ไม่สงบ หรือธรรมที่ไม่งาม

[คำว่า สทฺธมฺม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมของผู้สงบ = สนฺตานํ ธมฺโม สทฺธมฺโม.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส แปลง สนฺต เป็น ส)

- ธรรมอันสงบ = สนฺโต ธมฺโม สทฺธมฺโม.

(วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส แปลง สนฺต เป็น ส)

- ธรรมที่งาม = โสภโณ ธมฺโม สทฺธมฺโม.

(วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส แปลง โสภณ เป็น ส)

ส่วนคำว่า อสทฺธมฺม มีความหมายตามศัพท์ว่า น สทฺธมฺโม อสทฺธมฺโม (ธรรมที่มิใช่สัทธรรม) ก็คือ ธรรมของอสัตบุรุษเป็นต้นนั้นเอง]

พระดำรัสว่า อภิภูโต แปลว่า ย่ำยีแล้ว

พระดำรัสว่า ปริยาทินฺนจิตฺโต แปลว่า มีจิตถูกอสัทธรรม ๘ ซัดไปแล้ว คือ มีกุศลจิตที่ถูกทำให้สิ้นไปโดยความปรารถนาอันต่ำช้าซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุ และโดยกิเลสมีความเย่อหยิ่งและความมัวเมาเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พระดำรัสว่า ปริยาทินฺนจิตฺโต แปลว่า มีจิตถูกอสัทธรรม ๘ ครอบงำโดยรอบแล้ว ความหมายก็คือ มีกระแสจิตที่ถูกส่วนแห่งอกุศลซึ่งได้แสดงมาแล้วครอบงำโดยรอบ โดยไม่ให้มีวาระเกิดกุศลจิต

[คำว่า ปริยาทินฺน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปริ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีจิตถูกอสัทธรรม ๘ ซัดไปแล้ว
- มีจิตถูกอสัทธรรม ๘ ครอบงำโดยรอบแล้ว]

พระเทวทัตถูกเรียกดังนี้ว่า

- อาปายิกะ (ควรเกิดในอบาย) เพราะควรแก่การเกิดในอบายภูมิ
- เนรยิกะ (จะตกนรก) เพราะจะอุบัติในอเวจีมหานรก[ที่นับเข้า]ในอบายนั้น
- กัปปัฏฐะ (ดำรงอยู่ตลอดกัป) เพราะจะดำรงอยู่ในอเวจีมหานรกนั้นตลอดอันตรกัปหนึ่ง

พระดำรัสว่า อเตกิจฺโฉ (ช่วยเหลือไม่ได้) หมายความว่า เป็นผู้ที่ไม่มีใครช่วยเหลือได้ เพราะการเกิดในอเวจีของเขาไม่มีใครช่วยเหลือได้ เนื่องด้วยแม้พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ห้ามไม่ได้

พระดำรัสว่า ลาเภน (เพราะลาภ) หมายความว่า เพราะลาภอันเป็นเหตุ[แห่งการทำสังฆเภท] อีกอย่างหนึ่ง เพราะความมัวเมาเป็นต้นอันมีลาภเป็นเหตุ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลบางคนในศาสนานี้อาศัยลาภแล้ว มีความปรารถนาอันเลวทราม ถูกความปรารถนาครอบงำ ดำรงอยู่ในความปรารถนาอันเลวทราม ดำริว่าเราจะยังลาภให้เกิด แล้วถึงการแสวงหาที่ไม่ชอบธรรมไม่เหมาะสม เมื่อจุติจากภพนี้แล้วย่อมไปเกิดในอบาย บุคคลบางคนได้รับลาภตามสมควร ถึงความประมาทด้วยความเย่อหยิ่ง จองหอง มัวเมา และตระหนี่เป็นต้น เพราะลาภเป็นเหตุ เมื่อจุติจากภพนี้แล้วย่อมไปเกิดในอบาย พระเทวทัตนี้ก็เป็นเช่นนั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ลาเภน ภิกฺขเว อภิภูโต ปริยาทินฺนจิตฺโต เทวทตฺโต อาปายิโก (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวทัตมีจิตถูกลาภย่ำยีซัดไปแล้ว ควรเกิดในอบาย จะตกนรก ดำรงอยู่ตลอดกัป ช่วยเหลือไม่ได้)

พระดำรัสว่า อสกฺกาเรน (ความเสื่อมสักการะ) คือ ความเสื่อมสักการะที่ผู้อื่นดูหมิ่นเหยียดหยามตน หรือเพราะความเย่อหยิ่งเป็นต้นอันมีความเสื่อมลาภเป็นเหตุ

พระเทวทัตผู้มีความปรารถนาอันต่ำช้าที่เป็นไปโดยต้องการจะโอ้อวดคุณที่ไม่มีจริง จึงเรียกว่า ปาปิจฉะ (ผู้มีความปรารถนาอันต่ำช้า)

คำว่า ปาปิจฺฉตา คือ ความเป็นผู้มีความปรารถนาอันต่ำช้านั้น พระเทวทัตมีจิตถูกความปรารถนาอันต่ำช้านั้นย่ำยีซัดไปแล้ว โดยแท้จริงแล้ว พระเทวทัตปรารถนาว่าเราจักเป็นพระพุทธเจ้า เราจักปกครองภิกษุสงฆ์

คำว่า ปาปมิตฺโต คือ ผู้มีมิตรชั่วมีพระโกกาลิกะเป็นต้น

คำว่า ปาปมิตฺตตา คือ ความมีมิตรชั่ว พระเทวทัตมีจิตถูกความมีมิตรชั่วนั้นย่ำยีซัดไปแล้ว

๓๔๙. พระดำรัสว่า อภิภุยฺย แปลว่า ครอบงำแล้ว คือย่ำยีแล้ว

๓๕๐. พระดำรัสว่า ตีหิ ภิกฺขเว อสทฺธมฺเมหิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวทัตมีจิตถูกอสัทธรรม ๓ ย่ำยีซัดไปแล้ว ควรเกิดในอบาย จะตกนรก ดำรงอยู่ตลอดกัป ช่วยเหลือไม่ได้) เป็นต้น มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

พระดำรัสว่า โอรมตฺตเกน วิเสสาธิคเมน อนฺตรา โวสานํ อาปาทิ (พอบรรลุคุณวิเศษเพียงขั้นต่ำ ก็เลิกเสียในระหว่าง) นี้ มีข้อความดังนี้ว่า ปาฐะว่า โอรมตฺตเกน (เพียงขั้นต่ำ) หมายความว่า เพียงฌานอภิญญาซึ่งมีประมาณน้อย

พระดำรัสว่า วิเสสาธิคเมน (ด้วยการบรรลุคุณวิเศษ) คือ ด้วยการบรรลุอุตริมนุสธรรม

พระดำรัสว่า อนฺตรา แปลว่า ในระหว่าง

พระดำรัสว่า โวสานํ อาปาทิ (เลิกเสีย) หมายความว่า เมื่อยังไม่สำเร็จกิจแต่สำคัญอยู่ว่าเราสำเร็จกิจแล้ว จึงเลิกปฏิบัติสมณธรรม ข้อความนี้หมายความว่า เมื่อพระเทวทัตยังไม่ได้บรรลุมรรคผลที่ควรบรรลุ ซึ่งควรจะทำให้ยิ่งกว่าฌานอภิญญา แต่ท่านกลับเลิกปฏิบัติสมณธรรม ทั้งที่ยังไม่ได้บรรลุมรรคผล

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโทษในความเป็นปุถุชนโดยพิเศษด้วยสูตรนี้ว่า ความเป็นปุถุชนเป็นภาระหนัก เพราะแม้ปุถุชนจะยังสมบัติมีฌานอภิญญาเป็นที่สุดให้เกิดได้ ถ้ายังไม่สละการโอ้อวดคุณที่ไม่มีจริงอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ การสมาคมกับอสัตบุรุษ และการประกอบในความเกียจคร้านอันนำโทษเป็นอันมากมาให้ ก็จะก่อกรรมหนักที่ยังให้ไปเกิดในนรกอเวจี อันจะดำรงอยู่ตลอดกัป ช่วยเหลือไม่ได้

ในคาถาทั้งหลาย พระดำรัสว่า มา (อย่า) เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า ปฏิเสธ พระดำรัสว่า ชาตุ แปลว่า โดยแท้ พระดำรัสว่า โกจิ (ใครๆ) เป็นคำรวบรวมบุคคลทั้งหมด พระดำรัสว่า โลกสฺมึ (ในโลก) คือ สัตว์โลก ข้อความนี้หมายความว่า ใครๆ จงอย่าเป็นคนมีความปรารถนาอันต่ำช้าในโลก

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดง[เรื่อง]พระเทวทัตว่า คติเช่นใด คือภพต่อไปเช่นใด มีอยู่แก่บุคคลผู้มีความปรารถนาอันต่ำช้า พวกเธอจงรู้เทวทัตนั้นตามคตินี้ จึงตรัสอย่างนี้ว่า ตทมินาปิ ชานาถ, ปาปิจฺฉานํ ยถา คติ (พวกเธอจงรู้เทวทัตนั้นแม้ตามคตินี้ว่ามีคติเหมือนคนที่มีความปรารถนาอันต่ำช้า)

[คำว่า ตทมินาปิ ตัดบทเป็น ตํ + อิมินา + อปิ ให้ลบสระ อิ ของ อิมินา ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๐) ว่า ปโร วา สโร (สระหลังนิคคหิตย่อมถึงการลบตามสมควร) แล้ว ลง อ อักษรเป็นอาคมแทนสระ อิ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า ตตฺรากาโร (ลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น) ในสูตรเต็ม (สูตร ๒๗) ว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะพยัญชนะในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น) แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ท อักษรด้วยสูตร (สูตร ๓๔) ว่า มทา สเร (แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ในเพราะสระเบื้องหลังตามสมควร) ส่วนรูปว่า ตทมินา + อปิ พึงประกอบรูปศัพท์เป็น ตทมินาปิ ด้วยการลบสระหน้าแล้วทำทีฆะสระหลัง]

บาทคาถาว่า ปณฺฑิโตติ สมญฺญาโต (รู้กันว่าเป็นบัณฑิต) หมายความว่า รู้กันว่าเป็นบัณฑิต เพราะเป็นพหูสูตในพระปริยัติธรรม

บาทคาถาว่า ภาวิตตฺโตติ สมฺมโต (ได้รับยกย่องว่าเป็นผู้อบรมจิตแล้ว) หมายความว่า ได้รับยกย่องว่าเป็นผู้อบรมจิตแล้วด้วยฌานและอภิญญา โดยแท้จริงแล้ว พระเทวทัตนั้นได้รับสรรเสริญแม้จากพระธรรมเสนาบดีว่า พระโคธิบุตรเป็นผู้มีฤทธิ์มาก พระโคธิบุตรเป็นผู้มีอานุภาพมาก

กึ่งคาถาว่า ชลํว ยสสา อฏฺฐา, เทวทตฺโตติ วิสฺสุโต (ปรากฏเลื่องลือว่าเป็นพระเทวทัตผู้ดำรงอยู่ดุจรุ่งโรจน์ด้วยชื่อเสียงและบริวาร) หมายความว่า พระเทวทัตปรากฏแล้วอย่างนี้ว่าเป็นผู้ดำรงอยู่ประดุจรุ่งโรจน์ด้วยชื่อเสียงและบริวารของตน

มีคำบาลีว่า เม สุตํ บ้าง[ในบางแห่ง] พระดำรัสนี้หมายความว่า เราเคยสดับแล้ว คือ เคยสักว่าสดับแล้ว กล่าวคือ สักว่าสดับความเป็นบัณฑิตเป็นต้นนั้นของพระเทวทัตนั้น เพราะเธอไม่เป็นเหมือนอย่างนั้นโดยวันเล็กน้อย

กึ่งคาถาว่า โส ปมาทํ อนุจิณฺโณ, อาสชฺช นํ ตถาคตํ (เธอสั่งสมความประมาทเบียดเบียนตถาคตนั้น) หมายความว่า พระเทวทัตนั้นผู้มีสภาพอย่างนี้ ดำริว่าพระพุทธเจ้าเป็นศากยบุตร เราก็เป็นศากยบุตร พระพุทธเจ้าเป็นพระสมณะ เราก็เป็นพระสมณะ พระพุทธเจ้าทรงมีอิทธิฤทธิ์ เราก็มีอิทธิฤทธิ์ พระพุทธเจ้าทรงมีทิพยจักษุ มีทิพยโสต บรรลุเจโตปริยญาณ ทรงรู้ธรรมที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เราก็รู้เรื่องเหล่านั้น เธอไม่รู้ประมาณของตน ถึงความหลงตัวเองโดยดำรงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้เสมอเหมือนกับตน

ดำริว่าบัดนี้เราจะเป็นพระพุทธเจ้า เราจะปกครองภิกษุสงฆ์ เบียดเบียนตถาคตโดยส่งนายขมังธนูมาประทุษร้ายเป็นต้น

ภิกษุบางรูปสาธยายว่า ปมาทมนุชิณฺโณ บ้าง คำบาลีนั้นหมายความว่า พระเทวทัตถึงความหลงตัวเองตามนัยที่กล่าวแล้ว เสื่อมจากฌานและอภิญญาพร้อมกับที่เกิดจิตที่คิดแข่งดีกับพระผู้มีพระภาคเพราะความหลงตน

กึ่งคาถาว่า อวีจินิรยํ ปตฺโต, จตุทฺวารํ ภยานกํ (จึงตกนรกอเวจีอันน่ากลัว มีประตู ๔ ด้าน) หมายความว่า เธอตกนรกโดยไปเกิด[ในนรกนั้น]ที่ได้ชื่อว่า อเวจี (นรกที่ไม่มีระหว่าง) เพราะไม่มีระหว่างแห่งเปลวไฟ หรือไม่มีระหว่างแห่งเหล่าสัตว์ที่เกิดในนรกนั้น เป็นนรกที่น่ากลัวยิ่ง มีประตู ๔ ด้าน เพราะประกอบด้วยประตู ๔ ด้านในด้านทั้ง ๔ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

จตุกฺกณฺโณ จตุทฺวาโร วิภตฺโต ภาคโส มิโต
อโยปาการปริยนฺโต อยสา ปฏิกุชฺชิโต.
ตสฺส อโยมยา ภูมิ ชลิตา เตชสา ยุตา
สมนฺตา โยชนสตํ ผริตฺวา ติฏฺฐติ สพฺพทา.[๖๑]

“มหานรกที่มี ๔ มุม มีประตู ๔ ด้าน ได้การแยกออกเป็นส่วนๆ ถูกกำหนดแล้ว มีปราการเหล็กล้อมรอบ ถูกเหล็กครอบทับ พื้นของมหานรกนั้นเป็นเหล็กที่มีเปลวไฟลุกโชติช่วง เปลวไฟกระจายออกรอบข้างถึงหนึ่งร้อยโยชน์เสมอ”

พระดำรัสว่า อทุฏฺฐสฺส (ต่อผู้ไม่ประทุษร้าย) หมายความว่า [ผู้ใดพึงประทุษร้าย] ต่อผู้มีจิตไม่ประทุษร้าย

พระดำรัสว่า ทุพฺเภ แปลว่า พึงประทุษร้าย

บาทคาถาว่า ตเมว ปาปํ ผุสติ (ผลของบาปย่อมเข้าถึงเฉพาะคนบาปนั้น) หมายความว่า ผลของบาปย่อมเข้าถึง คือย่อมครอบงำคนต่ำช้า ผู้ประทุษร้ายต่อผู้ไม่ประทุษร้ายนั้นโดยแท้

พระดำรัสว่า เภสฺมา (เป็นสิ่งที่น่ากลัว) หมายความว่า [เพราะมหาสมุทร]เป็นสิ่งที่น่ากลัว เพราะกว้างขวางและลุ่มลึก ความหมายก็คือ เป็นสิ่งที่กว้างขวางและลุ่มลึกเสมือนหนึ่งเป็นของน่ากลัว

พระดำรัสว่า วาเทน แปลว่า ด้วยโทษ

พระดำรัสว่า อุปหึสติ แปลว่า ย่อมเบียดเบียน คือย่อมกระทบกระทั่ง

บาทคาถาว่า วาโท ตมฺหิ น รูหติ (โทษย่อมไม่ดำรงอยู่ในพระตถาคตนั้น) หมายความว่า โทษที่บุคคลอื่นยกขึ้นแสดงย่อมไม่ดำรงอยู่ในพระตถาคตนั้น ความหมายก็คือ โทษนั้นไม่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่พระตถาคตนั้น เหมือนหม้อยาพิษที่ไม่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่มหาสมุทร

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงการที่พระเทวทัตไม่พ้นจากทุกข์ โดยแสดงว่าเธอผู้ประกอบด้วยความปรารถนาอันต่ำช้าจะเข้าถึงนรก ด้วยคาถา ๖ บทอย่างนี้แล้ว บัดนี้ตรัสคาถาสุดท้ายว่า ตาทิสํ มิตฺตํ (ภิกษุผู้ดำเนินตามมรรคาของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกของพระองค์เหล่าใด พึงถึงความสิ้นทุกข์ ผู้มีปัญญาพึงกระทำพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระองค์เหล่านั้นให้เป็นมิตร และพึงคบหาพวกท่าน) เป็นต้น เพื่อแสดงความสิ้นทุกข์ของผู้มีธรรมอันตรงกันข้ามกับความปรารถนาอันต่ำช้าเป็นต้นเหล่านั้น

พระคาถานั้นหมายความว่า ภิกษุผู้ปฏิบัติชอบ ดำเนินตามมรรคา คือคล้อยตามมรรคาการปฏิบัติของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดผู้ปฏิบัติชอบ พึงถึงความสิ้นทุกข์ในวัฏจักรทั้งหมด เพราะเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมมีความเป็นผู้ปรารถนาน้อยเป็นต้น บัณฑิตคือผู้มีปัญญา พึงกระทำพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระองค์เหล่านั้นให้เป็นมิตรของตน คือพึงกระทำให้เป็นมิตรกับพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระองค์เหล่านั้น

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตรนี้ก่อนที่พระเทวทัตจะตกนรกหรือ หรือตรัสไว้ในภายหลัง

ตอบว่า : ลำดับแรก ในอรรถกถาอิติวุตตกะกล่าวว่า

เทวทตฺเต หิ อวีจิมหานิรยํ ปวิฏฺเฐ เทวทตฺตปกฺขิกา อญฺญติตฺถิยา “สมเณน

โคตเมน อภิสปิโต เทวทตฺโต ปถวึ ปวิฏฺโจ”ติ อพฺภาจิกฺขึสุ. ตํ สุตฺวา สาสเน อนภิปฺปสนฺนา มนุสฺสา “สิยา นุ โข เอตเทวํ, ยถา อิเม ภณนฺตี”ติ อาสงฺกํ อุปฺปาเทสุ. ตํ ปวตฺตึ ภิกฺขู ภควโต อาโรเจสุ. อถ โข ภควา “น ภิกฺขเว ตถาคตา กสฺสจิ อภิสปํ เทนฺติ. ตสฺมา น เทวทตฺโต มยา อภิสปิโต, อตฺตโน กมฺเมเนว นิรยํ ปวิฏฺโจ”ติ วตฺวา เตสํ มิจฺฉาคาหํ ปฏิเสเธนฺโต อิมาย อฏฺฐุปฺปตฺติยา อิทํ สุตฺตํ อภาสิ.[๖๒]

“เมื่อพระเทวทัตตกอเวจีมหานรกแล้ว เดียรถีย์เหล่าอื่นซึ่งเป็นฝ่ายพระเทวทัตกล่าวตู่ว่า พระเทวทัตถูกพระสมณโคดมสาปแช่งจึงถูกแผ่นดินสูบ มหาชนที่ยังไม่เลื่อมใสในพระศาสนาได้สดับคำนั้นแล้วเกิดความลังเลใจว่า เรื่องนี้เป็นไปตามที่บุคคลเหล่านี้กล่าวหรือไม่ ภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูลความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตไม่สาปแช่งใครๆ เราจึงไม่ได้สาปแช่งพระเทวทัต พระเทวทัตตกนรกตามกรรมของตนโดยแท้ แล้วตรัสพระสูตรนี้เพราะเรื่องที่เกิดขึ้นนี้ เพื่อทรงปฏิเสธความเห็นผิดของมหาชนเหล่านั้น”

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระสูตรนี้หลังจากพระเทวทัตนั้นตกนรกแล้วตามมติของพระอรรถกถาจารย์ แต่ในพระวินัยนี้ได้ยกพระพุทธดำรัสขึ้นสู่พระบาลีเมื่อเรื่องเกิดก่อนที่พระเทวทัตนั้นจะตกนรก ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อวีจินิรยํ ปตฺโตติ อิทำ ปน อาสำสายำ อตีตวจนำ (บาทคาถานี้ว่า อวีจินิรยำ ปตฺโต [จึงตกนรกอเวจี] กล่าวไว้โดยความเป็นอดีตเมื่อปรากฏความสำเร็จ)

อนึ่ง คำว่า อาสำสา หมายถึง ความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน ความจริง ชาวโลกมักพูดถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึงให้เหมือนเรื่องที่มีมาแล้ว โดยมองหาความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน และพึงทราบเรื่องนั้นโดยคล้อยตามสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์

[โดยทั่วไปคำว่า อาสำสา แปลว่า ความปรารถนา แต่ในที่นี้แปลว่า ความสำเร็จ เพราะธาตุในภาษาบาลีมีความหมายมากกว่าความหมายที่กล่าวไว้ในคัมภีร์แสดงธาตุ เช่น สัททนีติ ธาตุมาลา ธาตวัตถสังคหะ เป็นต้น ดังคัมภีร์วิมติวิโนทนีกล่าวว่า

อาสีสายนฺติ อวสฺสำภาวีอตฺถสิทฺธิยำ. สา หิ อิธ อาสีสาติ อธิปฺเปตา, น ปตฺถนา. อีทิเส อนาคตตฺเถ อตีตวจนำ สทฺทวิทู อิจฺฉนฺติ.[๖๓]

“คำว่า อาสีสายํ (เมื่อปรากฏความสำเร็จ) หมายความว่า เมื่อปรากฏความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน ที่จริงแล้ว ความสำเร็จดังกล่าวมุ่งหมายว่าเป็นอาสีสาในเรื่องนี้ มิใช่ความปรารถนา นักไวยากรณ์ทั้งหลายประสงค์เอาการกล่าวถึงอดีตในอรรถอนาคตเช่นนี้”

คัมภีร์วิมติวิโนทนีกล่าวถึงรูปว่า อาสีสา แต่ในคัมภีร์สารัตถทีปนีพบรูปว่า อาสํสา ทั้งสองศัพท์ถือว่าถูกต้อง เพราะเป็นคำไวพจน์กัน

เมื่อมีอรรถอาสังสาคือความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน ให้ลงวิภัตติอาขยาตหรือกิตก์ปัจจัยที่เป็นอดีตกาลหรือปัจจุบันกาลในอนาคตกาล กล่าวคือ คำว่า ปตฺโต ในบาทคาถานี้สำเร็จรูปมาจาก ปท ธาตุ + ต ปัจจัย โดยปกติ ต ปัจจัยมักลงในอดีตกาล แต่เนื่องจากมีอรรถอาสังสาอยู่ ต ปัจจัยจึงลงในอนาคตกาลที่จะเกิดแน่นอน พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า คำว่า ปตฺโต เป็นอดีตกาลที่มีอรรถอาสังสา การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ดังอุทาหรณ์ว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกไม้ลม) วญฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู)

คำว่า สทฺทลกฺขณานุสาเรน แปลว่า โดยคล้อยตามสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ โดยคำว่า สทฺท แปลว่า ไวยากรณ์ ดังตัวอย่างว่า สทฺทนีติ (แบบแผนแห่งไวยากรณ์) ส่วน ลกฺขณ แปลว่า สูตร คือ ข้อความที่แสดงกฎทางไวยากรณ์ ใช้ท่องจำเหมือนสูตรคูณทางคณิตศาสตร์ ดังคัมภีร์การิกาที่แต่งก่อนสัททนีติปกรณ์ได้แสดงคำไวพจน์ของสูตรว่า

อารมฺโภ วจนํ ปตฺติ ลกฺขณํ โยคเมว จ
วากฺยํ สุตฺตยตนาทิ สุตฺตานมภิธายกํ.[๖๔]

“ศัพท์ที่กล่าวสูตร คือ อารมฺภ วจน ปตฺติ ลกฺขณ โยค วากฺย สุตฺต และ ยตน เป็นต้น”

สูตรที่พระฎีกาจารย์อ้างอิงไม่ใช่สูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ในสมัยของพระสารีบุตรผู้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ของประเทศลังกานั้น พบไวยากรณ์บาลี ๓ ฉบับ คือ กัจจายนไวยากรณ์ที่แต่งในสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และก่อนปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพราะอาศัยคัมภีร์กาตันตระที่แต่งโดยครบถ้วนในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๓, ปทรูปสิทธิปกรณ์ที่แต่งในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ และโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ แต่ไม่มีหลักฐานระบุแน่นอนว่าโมคคัลลานไวยากรณ์แต่งก่อนคัมภีร์สารัตถทีปนีหรือไม่

อย่างไรก็ตาม สูตรที่ท่านกล่าวถึงในเรื่องนี้ไม่พบในไวยากรณ์บาลีดังกล่าว แต่พบในคัมภีร์ปาณินิที่เป็นไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤตซึ่งพระอรรถกถาจารย์มักอ้างอิงในคัมภีร์อรรถกถา กล่าวคือ ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๓ สูตร ๑๓๒) พบสูตรว่า อาสංสายං ภූตාව จ (ลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนอดีตและปัจจุบันเมื่อปรากฏความปรารถนา) และมีคำอธิบายที่กล่าวไว้ในวุตติ (คำอธิบายสูตร) ว่า

อาสංสนมාสංสා. อปත්තස්ස පියත්ථස්ස පත්තුමිච්ඡා. තස්සා จ භවිස්සතිකාලෙ විසෙ. තත්ර භවිස්සතිකාලෙ อาสංසායං คම්‌යමානායං ธාතූහි වා ภූතා වියෙ පච්චයා භවන්ති. จකාරෙන වත්තමානා වියෙ จ.[๖๕]

“ความปรารถนา ชื่อว่า อาสังสา คือ ความต้องการบรรลุประโยชน์ที่ปรารถนาซึ่งยังไม่ได้รับ และอนาคตกาลก็เป็นวิสัยของความปรารถนานั้น เมื่อความปรารถนาปรากฏอยู่ในอนาคตกาลนั้น ลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนอดีตท้ายธาตุได้บ้าง และลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนปัจจุบันด้วย จ ศัพท์”

ต้นฉบับสันสกฤตมีรูปสูตรว่า อาศ์สายำ ภูตวจ्च โดยคำว่า ภูตวจ्च ตัดบทเป็น ภูตวตฺ + จ ปัจจัยคือ วตฺ เป็นอุปมาตัทธิตที่มีความหมายเหมือน อิว ศัพท์ในบาลี และแปลง ตฺ เป็น จฺ ในเพราะ จ ที่อยู่ท้าย ในที่นี้จึงเปลี่ยนเป็นรูปบาลีโดยใช้ อิว ศัพท์แทน วตฺ ปัจจัยว่า ภูตาว (ภูตา + อิว)

อุทาหรณ์ที่เข้าใจง่ายของเรื่องนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๒๗๙๐) ว่า

[ตัวอย่างลงวิภัตติอดีต] เทวะ อวรྵීච්චෙත් ธානූයมวาปสුම (ถ้าฝนตก พวกเราจักเกี่ยวข้าว)

[ตัวอย่างลงวิภัตติปัจจุบัน] วรྵติ เจත් วปාමะ (ถ้าฝนตก พวกเราจักเกี่ยวข้าว)

[ตัวอย่างลงวิภัตติอนาคต] วรྵිෂ්‌යติ เจත් วප්‌සුයාමะ (ถ้าฝนตก พวกเราจักเกี่ยวข้าว)

อนึ่ง ความหมายของอาสังสาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาไม่เหมือนกับไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ สันสกฤตหมายถึงความต้องการสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้อธิบายว่าเป็นความสำเร็จแห่งเนื้อความ ถ้าคำว่า อวีจินิรยං ปตฺโต มีความหมายเหมือนสันสกฤตก็จะคล้ายกับพระพุทธเจ้าทรงต้องการจะให้พระเทวทัตตกนรกและได้สาบแช่งไว้ แต่ความจริงมิใช่เช่นนั้น จะเห็นได้ว่าพวกเดียรถีย์ถือโอกาสกล่าวตู่ว่าพระพุทธเจ้าทรงสาบแช่งพระเทวทัต การกล่าวตู่เช่นนั้นกล่าวตามหลักการใช้ภาษาสันสกฤต ดังนั้น ความหมายของอาสังสาในเรื่องนี้จึงมีความแตกต่างจากไวยากรณ์สันสกฤต

แนวคิดอีกอย่างหนึ่งนอกเหนือจากคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา คือ ในคำว่า อวีจินิรยं ปตฺโต (จึงตกนรกอเวจี) คำว่า ปตฺโต (ตกแล้ว) เป็นคำอดีตที่เป็นสำนวนซึ่งกล่าวถึงสิ่งที่จะเกิดขึ้นจริงๆ ดังอุทาหรณ์ว่า ภินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆ, ภินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆ (ภิกษุสงฆ์แตกแล้วๆ) เป็นสำนวนซึ่ง

กล่าวถึงภิกษุสงฆ์ที่จะแตกกันต่อไปจริงๆ เพราะในขณะนั้นภิกษุสงฆ์ยังไม่แตกกัน เพียงแต่ทะเลาะเบาะแว้งกันเท่านั้น หรือดังอุทาหรณ์ว่า เทเว วุฏฺเฐ อิทานิ สสฺสํ นิปฺผนฺนํ (เมื่อฝนตกแล้ว ข้าวกล้าได้บริบูรณ์แล้วในบัดนี้) ก็เป็นสำนวนที่กล่าวถึงข้าวกล้าซึ่งจะบริบูรณ์ต่อไปแน่นอนเมื่อฝนตก เพราะฝนเป็นเหตุให้ข้าวกล้าบริบูรณ์

ด้วยเหตุนั้น การใช้คำในลักษณะนี้จึงเรียกว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย หรือดังคำว่า อายุ ฆตํ (เนยใสเป็นอายุ) ซึ่งหมายถึง เนยใสทำให้อายุยืน มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาและไวยากรณ์สันสกฤตว่า

ภินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆ ภินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆติ เอตฺถ น ตาว ภินฺโน, อปิจ โข ยถา เทเว วุฏฺเฐ อิทานิ สสฺสํ นิปฺผนฺนนฺติ วุจฺจติ, อวสฺสญฺหิ ตํ นิปฺผชฺชิสฺสติ, เอวเมว อิมินา การเณน อายตึ อวสฺสํ ภิชฺชิสฺสติ.[๖๖]

“ในพระดำรัสว่า ภินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆ ภินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆ (ภิกษุสงฆ์แตกแล้วๆ) นี้ ภิกษุสงฆ์ยังมิได้แตกกัน แต่จักแตกกันแน่นอนด้วยเหตุนี้ เหมือนคำกล่าวว่า เทเว วุฏฺเฐ อิทานิ สสฺสํ นิปฺผนฺนํ (เมื่อฝนตกแล้ว ข้าวกล้าได้บริบูรณ์แล้วในบัดนี้) เพราะข้าวกล้านั้นจักบริบูรณ์แน่นอน”

เทโว เจ วุฏฺโฐ, สมฺปนฺนา สาลโย อิติ สาลิเหตฺโว สมฺปนฺนา อิตฺยตีตตา.[๖๗]

“ถ้าฝนตกแล้ว ข้าวสาลีก็บริบูรณ์แล้ว เหตุคือข้าวสาลีจึงบริบูรณ์อย่างนี้ ดังนั้นความเป็นอดีตกาลจึงมีได้”

เทโว เจติ การเณ การิโยปจารา. ยถา อายุ ฆตมิติ. อโต อตีเต กฺตปฺปจฺจโย น ทุสฺสตีติ.[๖๘]

“คำว่า เทโว เจ (ถ้าฝนตก) เป็นต้น เป็นคำกล่าวถึงเหตุโดยชื่อของผล ดังคำว่า อายุ ฆตํ (เนยใสเป็นอายุ) ดังนั้น กฺต ปัจจัยที่ลงในอดีตกาลจึงสมควร”]

จบ คำอธิบายเรื่องสังฆเภท

คำอธิบายเรื่องปัญหาของพระอุบาลี

๓๕๑. คำที่ควรอธิบายในปัญหาของพระอุบาลี แสดงไว้แล้วในคัมภีร์อรรถกถา ในเรื่องนั้น คำว่า อนุนยนฺโต (นำจิตไป) หมายความว่า ให้เห็นด้วย หรือ

หมายความว่า ให้รู้ตามสมควรแก่การทำลายสงฆ์ ความหมายก็คือ ยังภิกษุที่จะถูกทำสังฆเภทให้รับรู้การทำสังฆเภทนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า น ตุมฺหากำ (ทั้งพวกท่านและพวกเราไม่กลัวต่อนรกเลย) เป็นต้น

๓๕๒. ในเภทกรวัตถุ ๑๘ อย่าง อกุศลกรรมบถ ๑๐ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าเป็นอธรรม เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมอันบริสุทธิ์ เนื่องจากเป็นธรรมอันเศร้าหมอง

อกุศลธรรมอื่นมีอุปาทานเป็นต้น ก็เหมือนอกุศลกรรมบถนั้น

การที่โพธิปักขิยธรรมเป็นอธรรมย่อมไม่มี เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีโทษโดยแท้

การแสดงโดยลดหรือเพิ่มจากลักษณะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง จัดเป็นการไม่กล่าวตามธรรม ดังนั้นจึงเป็นอธรรม เมื่อท่านประสงค์จะแสดงข้อความนี้ จึงกล่าวว่า ตโย สติปฏฺฐานา (สติปัฏฐาน ๓) เป็นต้น

คำว่า นิยฺยานิกำ (ยอดเยี่ยม) หมายความว่า ย่อมจะเป็นไปกับด้วยความน่าอัศจรรย์ ไม่ถูกย่ำยี

ท่านดึงข้อความที่กล่าวแล้วด้วยประโยคว่า เอวำ อมฺหากำ (ด้วยประการอย่างนี้ สกุลแห่งอาจารย์ของพวกเราจะยอดเยี่ยม และพวกเราจะเป็นคนมีหน้ามีตาในโลก) เป็นต้น โดย[ประกอบใช้]คำว่า ตเถว (เหมือนอย่างนั้น)

ประโยคว่า กาตพฺพำ กมฺมำ ธมฺโม นาม (กรรมที่ควรกระทำ ชื่อว่า ธรรม) หมายความว่า ชื่อว่า ธรรม เพราะควรทำตามธรรม

กรรมอื่นจากนี้ ชื่อว่า อธรรม โดยตรงกันข้ามกับธรรมที่กล่าวแล้ว

ประโยคว่า ราควินโย ฯเปฯ อยำ วินโย นาม (กุศลธรรมนี้คือการข่มราคะ การข่มโทสะ การข่มโมหะ การสำรวมอินทรีย์ การขจัด และการพิจารณา ชื่อว่า วินัย) หมายความว่า ชื่อว่า วินัย เพราะข่ม สำรวม ขจัด และพิจารณาราคะเป็นต้น

อกุศลธรรมอื่นจากนี้ ชื่อว่า อวินัย โดยตรงกันข้ามกับวินัยที่กล่าวแล้ว

วินัยกรรมทั้งหมดเป็นสิ่งที่ไม่วิบัติโดยเนื่องด้วยวัตถุสมบัติเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า

วตฺถุสมฺปตฺติ ฯเปฯ อยํ วินโย นาม (กรรมนี้คือวัตถุสมบัติ ญัตติสมบัติ อนุสาวนาสมบัติ สีมาสมบัติ และปริสาสมบัติ ชื่อว่า วินัย) เป็นต้น

พึงทราบอวินัยโดยตรงกันข้ามกับวินัยที่กล่าวนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วตฺถุวิปตฺติ (กรรมนี้คือ วัตถุวิบัติ...ปริสาวิบัติ ชื่อว่า อวินัย) เป็นต้น

การบวชของภิกษุผู้ต้องอาบัติเหล่าใดยังเหลืออยู่ อาบัติเหล่านั้นชื่อว่า สาวเสสะ (มีส่วนเหลือคือการบวช)

[คัมภีร์นี้เห็นว่า สาวเสส แปลว่า อาบัติที่มีส่วนเหลือ[คือการบวช] หมายถึง แม้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเป็นต้นแล้วก็ยังเหลือความเป็นภิกษุอยู่ ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๓๓๓) กล่าวว่า สาวเสส แปลว่า อาบัติที่มีศีลเหลืออยู่]

๓๕๔. ในคาถาว่า อาปายิโก เป็นต้น พึงทราบคำอธิบายดังนี้

คำว่า วัคครตะ (ผู้ยินดีในการแตกพวก) คือ ภิกษุผู้ยินดีในการแตกพวกคือการทำลายสงฆ์

คำว่า อธัมมัฏฐะ (ผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม) คือผู้ดำรงอยู่ในอธรรมคือเภทกรวัตถุที่ไม่ชอบธรรม เพราะไม่ประกอบด้วยธรรม และดำรงอยู่ในอธรรมคือการทำลายสงฆ์

บาทคาถาว่า โยคกฺเขมา ปธํสติ (ย่อมเสื่อมจากอรหัตตผลและพระนิพพาน) หมายความว่า ย่อมเสื่อมจากอรหัตตผลและพระนิพพานซึ่งเป็นประโยชน์สุข

อรหัตตผลและพระนิพพานได้ชื่อว่า โยคักเขมะ (แดนเกษมจากโยคะ) เพราะไม่ถูกโยคะทั้ง ๔ นั้นเบียดเบียน ดังนั้น จึงมิต้องกล่าวถึงการเสื่อมจากอรหัตตผลและพระนิพพานของพระเทวทัตนั้น

[ภิกษุ]ทำลายผู้ที่ชื่อว่า สงฆ์ เพราะเป็นหมู่ภิกษุผู้อยู่ร่วมกันโดยมีทิฏฐิและศีลเสมอกัน [สงฆ์]จึงเป็นผู้พร้อมเพรียงเพราะประกอบด้วยการทำวินัยกรรมเป็นต้นโดยพร้อมเพรียงกัน คือทำสังฆเภทอันมีลักษณะที่กล่าวแล้ว

พระดำรัสว่า กปฺปํ (ตลอดกัป) คือ ตลอดอายุกัปคืออันตรกัป

พระดำรัสว่า นิรยมฺหิ (ในนรก) คือ ในอเวจีมหานรก

บาทคาถาว่า สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี (ความพร้อมเพรียงของหมู่เป็นเหตุแห่งสุข) หมายความว่า ความพร้อมเพรียงเรียกว่าเป็นเหตุแห่งสุข เพราะเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความสุข ดังตัวอย่างว่า

สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท [๖๙]

“การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าทั้งหลายให้เกิดสุข”

บาทคาถาว่า สมคฺคานญฺจนุคฺคโห (การสนับสนุนผู้พร้อมเพรียงกัน ก็เป็นเหตุแห่งสุข) หมายความว่า การสนับสนุนผู้พร้อมเพรียงกันโดยพลอยยินดีความสามัคคี คือ รับไว้ ดำรงอยู่ ส่งเสริม ตามสมควรแก่ความสามัคคี หรือไม่ให้บุคคลเหล่านั้นสละความสามัคคี

พระดำรัสว่า สมคฺคํ กตฺวาน (สมานสงฆ์ให้พร้อมเพรียงกันแล้ว) หมายความว่า สมานสงฆ์ที่แตกแยกกันหรือมีรอยร้าวแห่งสงฆ์ให้พร้อมเพรียงกันแล้ว

พระดำรัสว่า กปฺปํ (ตลอดกัป) คือ อายุกัปนั่นเอง

พระดำรัสว่า สคฺคมฺหิ โมทติ (ย่อมบันเทิงในสรวงสวรรค์) หมายความว่า ย่อมเหนือกว่าเทวดาเหล่าอื่นในเทวโลกชั้นกามาวจรด้วยฐานะ ๑๐ เสวยทิพยสุขอยู่ ย่อมบันเทิง คือ ย่อมร่าเริง กล่าวคือ ย่อมเพลิดเพลินในภพที่ตนปรารถนาแล้ว

๓๕๕. พึงทราบปาฐะว่า สิยา นุ โข ภนฺเต สงฺฆเภทโก (พระอุบาลีทูลถามว่า พระพุทธเจ้าข้า ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ ควรเกิดในอบาย จะตกนรก ดำรงอยู่ตลอดกัป ช่วยเหลือไม่ได้ มีอยู่หรือ) เป็นต้น โดยคล้อยตามพระบาลีนั่นเอง

ท่านกล่าวว่า ปริวาเร ปน (ในคัมภีร์บริวาร พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า ดูกรอุบาลี สงฆ์ย่อมแตกกันด้วยเหตุ ๕ พระดำรัสนั้นมีข้อความเหมือนลักษณะแห่งสังฆเภทนี้ ที่ตรัสในสังฆเภทขันธกะนี้ อนึ่ง ข้าพเจ้าจะแสดงความต่างกันแห่งคำนั้นในคัมภีร์บริวารนั้นแล) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าแม้ลักษณะแห่งสังฆเภทที่พบในคัมภีร์บริวารอย่างนี้ว่า ปญฺจหิ อุปาลิ อากาเรหิ สงฺโฆ ภิชฺชติ กมฺเมน อุทฺเทเสน โวหรนฺโต อนุสฺสาวเนน

สลากคฺคาเหน[๗๐] (ดูกรอุบาลี สงฆ์ย่อมแตกกันด้วยเหตุ ๕ คือ กรรม อุเทศ การชี้แจง การสวดประกาศ และการจับสลาก) ก็ไม่ต่างไปจากลักษณะที่กล่าวไว้ในสังฆเภทขันธกะนี้

ในที่นี้เมื่อสงฆ์ที่อยู่ในสีมายังไม่ประชุมกัน ภิกษุผู้ทำการชี้แจง การสวดประกาศ และการจับสลาก โดยรับเอาบริษัทโดยเฉพาะ ชื่อว่าทำสังฆเภทและเป็นอนันตริยกรรมในเวลาทำกรรมหรือสวดอุเทศ ถ้าทำโดยสำคัญว่าเป็นสมัคคภิกษุ หรือสำคัญว่าควรอยู่ ก็ยังเป็นสังฆเภท แต่ไม่เป็นอนันตริยกรรม ภิกษุผู้ทำโดยมีบริษัทต่ำกว่านั้น ไม่เป็นสังฆเภทและอนันตริยกรรม ภิกษุใดทำลายสงฆ์ที่มีภิกษุ ๙ รูปเป็นอย่างต่ำ ภิกษุนั้นเป็นอนันตริยกรรม กรรมของอธรรมวาทีภิกษุผู้คล้อยตามภิกษุนั้นจะมีโทษมาก ส่วนธรรมวาทีภิกษุจะไม่มีโทษ

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องปัญหาของพระอุบาลี

จบ คำอธิบายสังฆเภทกขันธกะ

---

๘. วัตตขันธกะ

คำอธิบายเรื่องอาคันตุกวัตร

๓๕๖-๕๗. ในวัตตขันธกะ คำว่า อุปริปิฏฺฐิโต แปลว่า [งูตก]จากส่วนบนของกรอบประตู ความหมายก็คือ จากส่วนอันเป็นเบื้องบนของกรอบประตู

คำว่า วิสฺสชฺเชตพฺพํ (พึงผึ่ง) หมายความว่า พึงผึ่งกลางแดดเพื่อให้แห้ง

คำว่า อภิวาทาเปตพฺโพ (พึงให้เธออภิวาท) หมายความว่า เมื่อภิกษุอาคันตุกะถามพรรษาของภิกษุผู้อยู่ประจำนั้นแล้ว ถ้าภิกษุผู้อยู่ประจำมีพรรษาอ่อนกว่า จะต้องทำอภิวาทเอง ในกาลนั้นภิกษุผู้อยู่ประจำย่อมชื่อว่าอันภิกษุอาคันตุกะนี้ให้ไหว้แล้ว

คำว่า นิลฺโลเกตพฺโพ แปลว่า พึงแลดู

คำว่า ยถาภาคํ (ตามเดิม) หมายความว่า โดยไม่ผิดสถานที่ที่เคยปูลาด

[คำว่า ยถาภาคํ นี้พบในคัมภีร์สารัตถทีปนีและวิมติวิโนทนี แต่ไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาฉบับปัจจุบัน คาดว่าคงจะตกหล่นไปจากการจารใบลานติดต่อกันมาหลายร้อยปี]

คำว่า สนฺตานกํ แปลว่า หยากไย่

คำว่า อุลฺโลกา (จากเพดาน) หมายความว่า จำเดิมจากส่วนบนของเรือน ความหมายก็คือ พึงกวาดส่วนบนก่อน

คำอธิบายเรื่องอาวาสิกวัตร

๓๕๙. คำว่า มหาอาวาเส (ในอาวาสใหญ่) หมายความว่า ในอาวาสใหญ่คล้ายมหาวิหาร

คำอธิบายเรื่องอนุโมทนาวัตร

๓๖๒. คำว่า ปญฺจเม นิสินฺเน (เมื่อภิกษุรูปที่ ๕ นั่งแล้ว) หมายความว่า เมื่อภิกษุรูปที่ ๕ นั่งแล้วเพื่อจะอนุโมทนา

การสนทนาเมื่อคนหลายคนประชุมกัน ชื่อว่า อุปนิสินฺนกถา (การสนทนาของบุคคลผู้นั่งแล้วในที่ใกล้)

[คำว่า อุปนิสินฺนกถา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุป สมีเป นิสินฺโน อุปนิสินฺโน (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อุปนิสินฺนสฺส กถา อุปนิสินฺนกถา (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

คำอธิบายเรื่องภัตตัคควัตร

๓๖๔. คำว่า มนุสฺสานำ ปริวิสนฏฺฐานำ (สู่ที่ให้ทานของชนทั้งหลาย) หมายความว่า สู่ที่ชนทั้งหลายพร้อมกับบุตรภรรยาอาศัยอยู่แล้วให้ทาน

คำว่า หตฺถโธวนอุทกำ สนฺธาย (ประสงค์เอาน้ำล้างมือ) หมายความว่า ประสงค์เอาน้ำล้างมือเมื่อฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อนฺตรา ปิปาสิเตน ปน ฯเปฯ หตฺถา น โธวิตพฺพา (ฝ่ายภิกษุผู้กระหายน้ำในระหว่าง หรือมีอามิสติดคอ พึงดื่มน้ำ ไม่พึงล้างมือ)

ในฉบับใบลาน[บางฉบับ] เขียนปาฐะว่า ปานียำ ปิวิตฺวา หตฺถา น โธวิตพฺพา (เมื่อดื่มน้ำแล้วไม่พึงล้างมือ) แต่ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า ควรมีคำบาลีว่า หตฺถา โธวิตพฺพา (พึงล้างมือ) มิฉะนั้นแล้วก็จะไม่มีข้อความพิเศษที่กล่าวด้วยคำว่า อนฺตรา ปิปาสิเตน ปน (ฝ่ายภิกษุผู้กระหายน้ำในระหว่าง หรือมีอามิสติดคอ พึงดื่มน้ำ ไม่พึงล้างมือ) เป็นต้น

หลังจากพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า น ตาว อุทกนฺติ อิทำ หตฺถโธวนอุทกำ สนฺธาย วุตฺตำ (ปาฐะว่า น ตาว อุทกำ นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสประสงค์เอาน้ำล้างมือ) ถ้าดำริว่า

ท่านกล่าวว่า อิทำ หตฺถโธวนอุทกำ สนฺธาย วุตฺตำ (ปาฐะนี้ตรัสประสงค์เอาน้ำล้างมือ) เป็นต้น เพื่อห้ามความสงสัยว่า ปาฐะว่า น ตาว เถเรน อุทกำ ปฏิคฺคเหตพฺพำ (พระเถระไม่พึงรับน้ำก่อน) นี้ หมายถึง การรับน้ำดื่ม หรือหมายถึงการรับน้ำล้างมือ ความดำรินั้นไม่สมควร เพราะไม่ควรมีความสงสัยในน้ำดื่มนั้น เนื่องจากทราบว่าพระผู้มีพระภาคจะไม่รับสั่งว่า “ภิกษุเหล่าอื่นยังฉันไม่เสร็จตราบใด ไม่พึงดื่มน้ำตราบนั้น”

อนึ่ง ถ้าปาฐะนี้หมายถึงการรับน้ำดื่ม พระผู้มีพระภาคก็ไม่พึงประกอบใช้ อุทก ศัพท์ว่า น ตาว เถเรน อุทกำ ปฏิคฺคเหตพฺพำ (พระเถระไม่พึงรับน้ำก่อน) และเมื่อท่านประสงค์จะแสดงข้อความที่ห้ามไว้ด้วยปาฐะนั้น จึงอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า อิทำ หตฺถโธวนอุทกำ สนฺธาย วุตฺตำ (ปาฐะนี้ตรัสประสงค์เอาน้ำล้างมือ) แล้วกล่าวคำเพียงเท่านี้ว่า อนฺตรา ปิปาสิเตน ปน คเล วิลคฺคามิเสน วา ปานียำ ปิวิตพฺพำ (ฝ่ายภิกษุผู้กระหายน้ำ ในระหว่าง หรือมีอามิสติดคอ พึงดื่มน้ำ ไม่พึงล้างมือ) แต่ท่านไม่ควรกล่าวอย่างนี้ว่า ปานียำ ปิวิตฺวา หตฺถา น โธวิตพฺพา (เมื่อดื่มน้ำแล้วไม่พึงล้างมือ) [ดังที่ปรากฏในฉบับใบลานบางฉบับ]

คำว่า ฐเร นิสินฺนา โหนฺติ แปลว่า นั่งใกล้ประตู

คำอธิบายเรื่องปิณฑจาริกวัตร

๓๖๖. คำว่า ปรามสติ แปลว่า ย่อมจับ[ภาชนะ]

คำว่า ฉเปติ วา (หรือให้หยุดอยู่) หมายความว่า อุบาสิกาผู้กล่าวอยู่ว่า ท่านผู้เจริญ โปรดหยุดเถิด ชื่อว่าให้หยุดอยู่

คำอธิบายเรื่องอารัญญิกวัตร

๓๖๗. คำว่า เกนชฺช ภนฺเต ยุตฺตำ (วันนี้พระจันทร์ประกอบด้วยฤกษ์อะไรหรือ

ท่าน) หมายความว่า ผู้ถามอยู่อย่างนี้ว่า วันนี้พระจันทร์ประกอบด้วยฤกษ์อะไร ชื่อว่าถามฤกษ์

คำอธิบายเรื่องเสนาสนวัตร

๓๖๙-๗๐. คำว่า องฺคเณ แปลว่า ในที่กลางแจ้ง

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำว่า “น วุฑฺฒํ อนาปุจฺฉา (ยังไม่บอกกล่าวภิกษุผู้แก่กว่า) หมายความว่า พึงบอกกล่าวภิกษุผู้แก่กว่าที่ห้องพักของภิกษุนั้น หรือในที่ใกล้ห้องพักนั้น”

คำว่า โภชนสาลาทีสุปิ เอวเมว ปฏิปชฺชิตพฺพํ (แม้ในโภชนศาลาเป็นต้น พึงปฏิบัติอย่างนี้เหมือนกัน) หมายความว่า แม้ในโภชนศาลาเป็นต้น พึงบอกกล่าวแล้วทำการให้อุเทศเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องวัจจกุฏิวัตร

๓๗๓-๗๔. คำว่า อิทํ อติวิวฏํ (สถานที่นี้เปิดเผยนัก) หมายความว่า สถานที่นี้เปิดเผยยิ่งนัก เพราะไม่ถูกพุ่มไม้เป็นต้นปิดบัง

คำว่า นิพทฺธคมนตฺถาย (เพื่อจะไปถ่ายเป็นนิตย์) หมายความว่า เพื่อให้ตนไปถ่ายเป็นนิตย์

คำว่า ปุคฺคลิกฏฺฐานํ วา (หรือเป็นสถานที่ส่วนบุคคล) คือ วิหารของตน

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

มหาวัตร ๑๔ คือ วัตรที่ปรากฏในวัตตขันธกะนี้ คือ

๑. อาคันตุกวัตร วัตรที่ควรกระทำแก่ภิกษุอาคันตุกะ

๒. อาวาสิกวัตร	วัตรที่ควรกระทำแก่ภิกษุผู้อยู่ประจำ
๓. คมิกวัตร	วัตรของภิกษุผู้เตรียมจะออกเดินทาง
๔. อนุโมทนวัตร	วัตรคือการอนุโมทนาภัตเป็นต้น
๕. ภัตตัคควัตร	วัตรที่ควรกระทำในโรงฉัน
๖. ปิณฑจาริกวัตร	วัตรของภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต
๗. อารัญญิกวัตร	วัตรของภิกษุผู้อยู่ในป่า
๘. เสนาสนวัตร	วัตรที่ควรกระทำในเสนาสนะ
๙. ชันตาฆรวัตร	วัตรที่ควรกระทำในเรือนไฟ
๑๐. วัจจกุฏิวัตร	วัตรที่ควรกระทำในวัจจกุฎี
๑๑. อุปัชฌายวัตร	วัตรที่ควรกระทำแก่อุปัชฌาย์
๑๒. อาจริยวัตร	วัตรที่ควรกระทำแก่อาจารย์
๑๓. สัทธิวิหาริกวัตร	วัตรที่ควรกระทำแก่สัทธิวิหาริก
๑๔. อันเตวาสิกวัตร	วัตรที่ควรกระทำแก่อันเตวาสิก

ขันธกวัตร ๘๐ คือ วัตรอื่นที่ควรประพฤติในเวลาทำตัชชนียกรรมเป็นต้น

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “มหาวัตร ๑๔ เหล่านี้นับโดยการนับวัตรที่ไม่ซ้ำกัน ก็เป็นขันธกวัตร ๘๐” บัณฑิตไม่พึงเชื่อความเห็นนั้น

จบ คำอธิบายวัตตขันธกะ

---

๙. ปาติโมกขฐปนขันธกะ

คำอธิบายเรื่องการทูลขอการทรงแสดงปาติโมกข์

๓๘๓. ในปาติโมกขฐปนขันธกะ ปาฐะว่า ตทหุ แปลว่า ในวันนั้น

ปาฐะว่า อุโปสเถ (ในวันอุโบสถ) หมายความว่า ชื่อว่า อุโบสถ เพราะเป็นวันที่อยู่โดยรักษาศีลหรืออดอาหาร

คำว่า อุปวสนฺติ (รักษาอยู่) คือ รักษาศีลหรืออดอาหารอยู่

กล่าวโดยพิสดารว่า อุโปสถ ศัพท์พบในความหมายว่า

๑. ศีล เช่น อฏฺจงฺคสมนฺนาคตํ อุโปสถํ อุปวสามิ [๗๑] (ข้าพเจ้าจะรักษาศีลอุโบสถที่มีองค์ ๘)

๒. วินัยกรรม มีการสวดปาติโมกข์เป็นต้น เช่น อุโปสโถ วา ปวารณา วา[๗๒] (อุโบสถกรรมหรือปวารณากรรม)

๓. การจำศีล เช่น โคปาลกูโปสโถ นิคณฺฐูโปสโถ[๗๓] (การจำศีลของนายโคบาล การจำศีลของนิครนถ์)

๔. บัญญัติ เช่น อุโปสโถ นาม นาคราชา[๗๔] (พญานาคชื่อว่า อุโบสถ)

๕. วันอุโบสถ เช่น อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส[๗๕] (วันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ)

พึงทราบ อุโปสถ ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า วันอุโบสถ ฉะนั้น ปาฐะว่า ตทหุโปสเถ จึงแปลว่า ในวันอุโบสถนั้น

ปาฐะว่า นิสินฺโน โหติ (ประทับนั่งอยู่) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคมีภิกษุสงฆ์เป็นอันมากแวดล้อมประทับนั่งอยู่ที่รัตนปราสาทของวิสาขาอุบาสิกา เพื่อแสดงโอวาทปาติโมกข์ เมื่อประทับนั่งแล้วทรงตรวจดูจิตของภิกษุทั้งหลาย ทรงพบภิกษุทุศีลรูปหนึ่ง ทรงดำริว่าถ้าเราจะแสดงปาติโมกข์ เมื่อบุคคลนี้ยังนั่งอยู่ในที่นี้ทีเดียว ศีรษะของเขาจะแยกเป็น ๗ เสี่ยงโดยแท้ จึงทรงนิ่งเสียโดยอนุเคราะห์บุคคลนั้น

ปาฐะว่า อภิกฺกนฺตา แปลว่า ผ่านไปแล้ว คือ สิ้นแล้ว

ปาฐะว่า อุทฺธเสฺต อรุเณ (เมื่ออรุณทอแสงแล้ว) หมายความว่า เมื่อแสงอรุณขึ้นแล้ว

ปาฐะว่า นนฺทิมุขิยา แปลว่า [เมื่อราตรี]อันเป็นเหมือนบ่ายหน้าสู่ทิศที่น่ายินดี [คือทิศตะวันออกที่เริ่มสว่าง]

[คัมภีร์วิมติวิโนทนีอธิบายคำนี้ว่า

ปาฬิยํ นนฺทิมุขิยาติ ตุฏฺฐิมุขิยา, ปสนฺนทิสามุขายาติ อตฺโถ.[๗๖]

“ในพระบาลี ปาฐะว่า นนฺทิมุขิยา แปลว่า [เมื่อราตรี]เป็นเหมือนบ่ายหน้าสู่ทิศที่น่ายินดี ความหมายก็คือ เป็นเหมือนบ่ายหน้าสู่ทิศที่สว่าง”

ปาฬิยํ นนฺทิมุขิยาติ โอทาตทิสามุขตาย ตุฏฺฐมุขิยา.[๗๗]

“ในพระบาลี ปาฐะว่า นนฺทิมุขิยา หมายความว่า [เมื่อราตรี]อันเป็นเหมือนบ่ายหน้าสู่ทิศที่น่ายินดี เพราะเป็นเหมือนบ่ายหน้าสู่ทิศที่ขาวสว่าง”

คำว่า นนฺทิมุขี แปลตามศัพท์ว่า มีใบหน้าที่น่ายินดี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นนฺทิยติ ตุสิยตีติ นนฺทิ (นนฺท ธาตุ นนฺทเน = ยินดี + อิ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- นนฺทิ มุขํ เอติสฺสํ รตฺติยนฺติ นนฺทิมุขี.

(นนฺทิมุข ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต + อี อิตถีปัจจัย)

มีหลักฐานของข้อความข้างต้นในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

ปาติโมกฺขฏฺฐปนกฺขนฺธเก นนฺทิมุขิยา รตฺติยาติ เอตฺถ นนฺทิยติ ตุสิยตีติ นนฺทิ, อิการนฺโตยํ นปุ๎สกลิงฺโค. นนฺทิเสโน นนฺทิวิสาโลติอาทีสุ อิการนฺโตยํ ปุลฺลิงโค โหติ. อิธ ปน มุขํ อเปกฺขิตฺวา อิการนฺโต นปุ๎สกลิงฺโค โหติ. อรุณุฏฺฐิตกาเล โอทาตทิสามุขตาย นนฺทิ มุขํ เอติสฺสํ รตฺติยนฺติ นนฺทิมุขี, รตฺติ. ตาย นนฺทิมุขิยา รตฺติยา. เตน วุตฺตํ อรุณุฏฺฐิตกาเลปิ หิ นนฺทิมุขา วิย รตฺติ ขายตีติ.[๗๘]

“ในปาติโมกขฐปนขันธกะ ปาฐะว่า นนฺทิมุขิยา รตฺติยา นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า นันทิ คือ ใบหน้าอันบุคคลยินดี ศัพท์นี้เป็นอิการันต์ นปุงสกลิงค์ ศัพท์นี้อาจเป็นอิการันต์ ปุงลิงค์ ดังอุทาหรณ์ว่า นนฺทิเสโน นนฺทิวิสาโล แต่ในที่นี้มองหา มุข ศัพท์ จึงเป็นอิการันต์ นปุงสกลิงค์ ใบหน้าที่น่ายินดีมีอยู่ในราตรีนี้ เพราะเป็นเหมือนบ่ายหน้าสู่ทิศที่ขาวสว่างในเวลาอรุณขึ้น ดังนั้นจึงชื่อว่า

นันทิมุขี หมายถึง ราตรี เมื่อราตรีอันเป็นเหมือนบ่ายหน้าสู่ทิศที่น่ายินดี[ล่วงไปแล้ว] ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อรุณุฏฺจิตกาเลปิ หิ นนฺทิมุขา วิย รตฺติ ขายติ (โดยแท้จริงแล้ว ราตรีย่อมปรากฏเหมือนบ่ายหน้าสู่ทิศที่น่ายินดีแม้ในเวลาอรุณขึ้น)"]

ปาฐะว่า อุทฺธสฺตํ อรุณํ (อรุณทอแสงแล้ว) หมายความว่า แม้อรุณจะขึ้นแล้ว พระอานนท์เถระก็ยังทูลอ้อนวอนให้พระผู้มีพระภาคแสดงปาติโมกข์ว่า "ขอพระผู้มีพระภาคจงโปรดแสดงพระปาติโมกข์แก่ภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าข้า" เพราะในขณะนั้นยังมิได้ทรงบัญญัติสิกขาบทว่า

น ภิกฺขเว อนุโปสเถ อุโปสโถ กาตพฺโพ.[๗๙]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงทำอุโบสถในวันที่มิใช่วันอุโบสถ"

พระดำรัสว่า อปริสุทฺธา อานนฺท ปริสา (ดูกรอานนท์ บริษัทไม่บริสุทธิ์) หมายความว่า เมื่อพระองค์ทรงประสงค์จะตรัสเหตุของการไม่แสดงปาติโมกข์ เพราะได้รับอ้อนวอนให้แสดงปาติโมกข์จากพระอานนท์ถึง ๓ ครั้ง ไม่ทรงระบุว่าบุคคลโน้นไม่บริสุทธิ์ รับสั่ง[เพียง]ว่า ดูกรอานนท์ บริษัทไม่บริสุทธิ์

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคทรงยังราตรีทั้ง ๓ ยามให้ผ่านไปเหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : พระองค์ทรงประสงค์จะไม่แสดงโอวาทปาติโมกข์จำเดิมแต่กาลนั้น จึงทรงยังราตรีทั้ง ๓ ยามให้ผ่านไป เพื่อแสดงเรื่องนั้นให้ประจักษ์

ในปาฐะว่า อทฺทสา (เห็นแล้ว) มีคำอธิบายดังนี้

ถามว่า : พระมหาโมคคัลลานะเห็นอย่างไร

ตอบว่า : ท่านกำหนดรู้จิตของเหล่าภิกษุในบริษัทนั้นด้วยเจโตปริยญาณของตน จึงรู้เห็นจิตของผู้ทุศีล

พระสังคีติกาจารย์กล่าวปาฐะว่า อทฺทสา โข อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน ตํ ปุคฺคลํ ทุสฺสีลํ (พระมหาโมคคัลลานะเห็นบุคคลนั้นผู้ทุศีล) เพราะเมื่อรู้จิตแล้วก็ได้พบเห็นคนมีจิต

เช่นนั้น ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลผู้บรรลุเจโตปริยญาณย่อมรู้จิตของผู้อื่นที่จะเกิดภายใน ๗ วัน ในอนาคต ฉันใด บุคคลนั้นย่อมรู้จิตของผู้อื่นที่เคยเกิดภายใน ๗ วันในอดีต ฉันนั้น

พระดำรัสว่า ทุสฺสีลํ แปลว่า ผู้ไม่มีศีล ความหมายก็คือ ผู้ปราศจากศีล

พระดำรัสว่า ปาปธมฺมํ (มีสภาพอันต่ำช้า) หมายความว่า มีสภาพอันเลวทราม เพราะมีอัธยาศัยเลว เนื่องจากเป็นผู้ไม่มีศีล

พระดำรัสว่า อสุจึ (มัวหมอง) หมายความว่า เป็นผู้มัวหมองเพราะประกอบด้วยกายกรรมเป็นต้นอันไม่บริสุทธิ์

พระดำรัสว่า สงฺกสฺสรสมาจารํ (มีความประพฤติที่พึงระลึกด้วยความระแวง) หมายความว่า มีความประพฤติที่พึงระลึกด้วยความระแวง เพราะถูกผู้อื่นแคลงใจอย่างนี้ว่า ภิกษุนี้คงจะทำกรรมนี้ เพราะเห็นลักษณะที่ไม่เหมาะสมอย่างใดอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งคือ มีความประพฤติที่พึงระลึกด้วยความระแวงของตนเองว่า ภิกษุเหล่านี้รู้กรรมที่เราทำแล้ว ปรึกษากันอยู่หรือ เมื่อเห็นเหล่าภิกษุปรึกษากันอยู่ด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง

พระดำรัสว่า ปฏิจฉันนกัมมันตะ คือ ผู้ปิดบังการกระทำ เพราะการกระทำกรรมชั่วที่ควรปกปิดโดยความเป็นของควรละอาย

พระดำรัสว่า อัสสมณะ คือ ผู้ไม่ใช่สมณะ เพราะทรงเพศสมณะอันน่ารังเกียจ

ชื่อว่า สมณปฏิญญะ (ผู้ปฏิญาณว่าเป็นสมณะ) ด้วยการปฏิญาณที่หลอกลวงว่าเราก็เป็นสมณะ เมื่อนับว่ามีสมณะกี่รูปในที่รับสลากภัตเป็นต้น

ชื่อว่า อพรหมจารี (ผู้มีความประพฤติไม่ประเสริฐ) เพราะประพฤติข้อประพฤติที่ต่ำช้า

ชื่อว่า พรหมจาริปฏิญญะ (ปฏิญาณว่าเป็นพรหมจารี) เพราะเห็นพรหมจารีรูปอื่นผู้นุ่งห่มด้วยดี ครองผ้ากาสาวพัสตร์สีดอกคำ เที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้านและนิคมเป็นต้นแล้วเลี้ยงชีพอยู่ แม้ตนจะมิใช่พรหมจารี ก็เลียนแบบลักษณะเช่นนั้นเอง เข้าร่วมอุโบสถกรรมเป็นต้น คล้ายกับให้ปฏิญญาว่าเราก็เป็นพรหมจารี

ชื่อว่า อันโตปูติ (เน่าภายใน) เพราะมีศีลวิบัติเข้าไปสู่ภายในด้วยกรรมอันเน่าเสีย

ชื่อว่า อวัสสุตะ (โชกชุ่มด้วยกิเลส) เพราะโชกชุ่มด้วยน้ำคือกิเลสมีราคะเป็นต้นจากทวารทั้ง ๖

ชื่อว่า กสัมพุชาตะ (ผู้เป็นดุจหยากเยื่อ) เพราะมีหยากเยื่อคือกิเลสมีราคะเป็นต้น และเพราะควรถูกภิกษุผู้มีศีลทอดทิ้ง

พระดำรัสว่า มชฺเฌ ภิกฺขุสงฺฆสฺส นิสินฺนำ (นั่งอยู่ ณ ท่ามกลางภิกษุสงฆ์) หมายความว่า นั่งอยู่ ณ ภายในภิกษุสงฆ์ เหมือนนับเนื่องในสงฆ์

ปาฐะว่า ทิฏฺโฐสิ (พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นท่านแล้ว) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นท่านแล้วว่า บุคคลนี้มิใช่ภิกษุปกตัตต์

พึงทราบสัมพันธ์บทในที่นี้อย่างนี้ว่า [พระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า] ท่านไม่มีสังวาสอันมีสังฆกรรมร่วมกันเป็นต้นกับภิกษุทั้งหลาย เพราะพระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นท่านแล้ว ลุกขึ้นเถิดท่าน เพราะท่านไม่มีสังวาสนั้น

ปาฐะว่า ตติยมฺปิ โข โส ปุคฺคโล ตุณฺหี อโหสิ (แม้ครั้งที่ ๓ บุคคลนั้นยังนิ่งเสีย) หมายความว่า แม้บุคคลนี้จะถูกว่ากล่าวหลายครั้ง ก็ยังนิ่งเสียโดยตั้งใจว่าพระเถระจักระอาใจแล้วเฉยเสียเอง หรือตั้งใจว่าบัดนี้เราจักรู้การกระทำของภิกษุเหล่านี้[ว่าจะทำอย่างไร]

ปาฐะว่า พาหายำ คเหตฺวา (จับที่แขน) หมายความว่า พระมหาโมคคัลลานะดำริว่า พระผู้มีพระภาคกับเราพบเห็นบุคคลนั้นโดยแท้ แต่เมื่อเขาถูกว่ากล่าวถึง ๓ ครั้งว่า จงลุกขึ้นเถิด ก็ยังไม่ลุกขึ้น บัดนี้ถึงเวลาที่จะขับไล่เขาออกไป อันตรายแห่งอุโบสถอย่ามีแก่สงฆ์เลย จึงจับบุคคลนั้นที่แขน

ปาฐะว่า พหิ ทฺวารโกฏฺฐกา นิกฺขาเมตฺวา (ให้ออกไปนอกซุ้มประตู) หมายความว่า ให้ออกไปจากซุ้มประตู

อนึ่ง ปาฐะว่า พหิ (ภายนอก) เป็นศัพท์แสดงสถานที่ให้ออกไป

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า พหิทฺวารโกฏฺฐกา หมายความว่า ให้ออกไปจากซุ้มประตูในภายนอก มิใช่ให้ออกไปจากซุ้มประตูในภายใน ความหมายก็คือ ไล่ออกจากวิหารตามนัยทั้ง ๒

ปาฐะว่า สูจิฆฏิกำ ทตฺวา (ใส่กลอนแล้ว) หมายความว่า ใส่ลิ่มและสลักในเบื้องบนแล้ว ความหมายก็คือ ปิดประตูไว้เรียบร้อย

ปาฐะว่า ยาว พาหาคหณาปิ นาม (โมฆบุรุษนั้นรออยู่แล้วจนถึงกับต้องจับแขนไล่ออก) แสดงข้อความว่า โมฆบุรุษนั้นสดับพระดำรัสว่า อปริสุทฺธา อานนฺท ปริสา (ดูกรอานนท์ บริษัทไม่บริสุทธิ์) ควรหลีกไปเองทีเดียว แต่เขาไม่หลีกไปอย่างนี้ ยังรออยู่แล้วจนถึงกับต้องจับแขนไล่ออก เรื่องนี้น่าอัศจรรย์นัก พึงทราบความอัศจรรย์นี้เป็นความอัศจรรย์ในการตำหนิ

คำอธิบายเรื่องความอัศจรรย์ ๘ ประการในมหาสมุทร

๓๘๔. ถามว่า : อะไรเป็นอนุสนธิในพระดำรัสว่า อฏฺจิเม ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความอัศจรรย์ ไม่เคยมีมาก่อน ๘ อย่างเหล่านี้ มีในมหาสมุทร)

ตอบว่า : การไม่ทรงแสดงพระปาติโมกข์ในบริษัทที่ไม่บริสุทธิ์ เป็นความอัศจรรย์ไม่เคยมีมาก่อนในพระธรรมวินัยนี้ ฉะนั้น เมื่อพระศาสดาทรงประสงค์จะแสดงจำแนกความอัศจรรย์พร้อมกับธรรมอื่นที่อัศจรรย์ ไม่เคยมีมาก่อน ๗ อย่างอื่นอีก จึงตรัสว่า อฏฺจิเม ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความอัศจรรย์ ไม่เคยมีมาก่อน ๘ อย่างเหล่านี้ มีในมหาสมุทร) เป็นต้น เพื่อแสดงมหาสมุทรที่น่าอัศจรรย์ ไม่เคยมีมาก่อน โดยเปรียบเทียบกับธรรมเหล่านั้น

ปาฐะว่า อสุรา (อสูร) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

อสูร คือ ผู้ไม่รุ่งโรจน์ดุจทวยเทพ

อีกอย่างหนึ่ง สุระ คือ เทพผู้รุ่งโรจน์

อสูร คือ เทพผู้เป็นปฏิปักษ์ต่อเทพผู้รุ่งโรจน์เหล่านั้น หมายถึง อสูรหลายจำพวกมีอสูรเวปจิตติและอสูรปหาราทเป็นต้น

[คำว่า อสุร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เทพผู้ไม่รุ่งโรจน์ = สุรนฺติ อีสนฺติ วิโรจนฺตีติ สุรา, น สุรา อสุรา.
  (น ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปฏิเสธ)
- เทพผู้เป็นปฏิปักษ์ต่อเทพผู้รุ่งโรจน์ = น สุรา อสุรา.
  (น ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปฏิปักษ์)]

วิมานของอสูรเหล่านั้นอยู่ล่างเขาสุเมรุ เมื่ออสูรเหล่านั้นเข้าออกอยู่ในวิมานนั้น ได้เนรมิตมณฑปเป็นต้นที่เชิงเขาสุเมรุ เล่นเพลิดเพลินกันอยู่เทียว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เย ทิสฺวา ทิสฺวา อสุรา มหาสมุทฺเท อภิรมนฺติ (ที่พวกอสูรพบเห็นแล้วพากันเพลิดเพลินอยู่ในมหาสมุทร) เพื่อแสดงข้อความว่า อสูรเหล่านั้นเพลิดเพลินในมหาสมุทรเพราะพบเห็นคุณเหล่านี้

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า อภิรมนฺติ (ย่อมเพลิดเพลิน) หมายความว่า ย่อมได้รับความยินดี คือไม่เบื่อหน่ายอยู่

พระดำรัสทั้งหมดว่า อนุปุพฺพนินฺโน (ลึกลง) เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของการลึกลงตามลำดับ

พระดำรัสว่า น อายตเกเนว ปปาโต (มิใช่ลาดลงมาแต่เดิมเลย) หมายความว่า มิใช่ลาดลงมาแต่เดิม ดุจบึงใหญ่ที่มีฝั่งทรุดลง โดยแท้จริงแล้ว มหาสมุทรนั้นค่อยๆ ลึกลงหนึ่งนิ้ว สองนิ้ว หนึ่งคืบ หนึ่งศอก หนึ่งช่วงไม้เท้า หนึ่งอุสภะ กึ่งคาวุต หนึ่งคาวุต กึ่งโยชน์ และหนึ่งโยชน์เป็นต้น ดำรงอยู่โดยลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ใกล้เชิงเขาสุเมรุ

พระดำรัสว่า จิตธมฺโม แปลว่า [มหาสมุทร]มีสภาพดำรงอยู่เสมอ

พระดำรัสว่า กุณเปน (กับซากศพ) หมายความว่า [มหาสมุทรไม่ร่วม]กับซากศพอย่างใดอย่างหนึ่ง มีซากช้างและซากม้าเป็นต้น

พระดำรัสว่า วาเหติ (ย่อมนำไป) หมายความว่า ย่อมซัดขึ้นบกด้วยกำลังคลื่นเสมือนหนึ่งจับโยนด้วยมือ

พระดำรัสว่า คงฺคา ยมุนา (แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา) หมายความว่า แม่น้ำที่

ไหลออกจากช่องน้ำในทิศทักษิณของสระอโนดาต แยกเป็น ๕ สาย ได้ชื่อ ๕ อย่างโดยชื่อว่าแม่น้ำคงคาเป็นต้นในสถานที่ไหลไป

ในพากย์นั้น ชื่อว่า นที นินฺนคา เป็นต้น เป็นชื่อโคตร (ชื่อทั่วไป)

ชื่อว่า คงคา ยมุนา เป็นต้น เป็นชื่อแม่น้ำ

พระดำรัสว่า สวนฺติโย (ที่ไหลไปอยู่) คือ แม่น้ำใหญ่หรือแม่น้ำเล็กสายใดสายหนึ่งที่ไหลไปอยู่

พระดำรัสว่า อปฺเปนฺติ แปลว่า ย่อมไปรวม

พระดำรัสว่า ธารา แปลว่า สายฝน

พระดำรัสว่า ปูรตฺตํ แปลว่า ความเต็ม ที่จริงแล้วมหาสมุทรมีธรรมดาอย่างนี้ คือ ไม่มีใครกล่าวได้ว่า บัดนี้มีฝนตกน้อย เราถือตาข่ายแล้วจักจับปลาและเต่า หรือบัดนี้มีฝนตกหนัก เราจักได้สถานที่เหยียดหลัง เพราะจำเดิมแต่สมัยของมนุษย์ต้นกัป น้ำขึ้นมากระทบฝั่งถึงสถานที่ท่ามกลางเขาสุเมรุ จะไม่ลดลงหรือเพิ่มขึ้นแม้เพียงหนึ่งองคุลี

พระดำรัสว่า เอกรโส (มีรสเดียว) คือ มีรส[เค็ม]ไม่ต่างกัน

พระดำรัสว่า มุตฺตา (แก้วมุกดา) คือ แก้วมุกดาต่างๆ มีแก้วมุกดาที่มีขนาดเล็กใหญ่ กลม และยาว เป็นต้น

พระดำรัสว่า มณี (แก้วมณี) คือ แก้วมณีต่างๆ มีแก้วมณีแดงและแก้วมณีเขียวเป็นต้น

พระดำรัสว่า เวฬุริโย (แก้วไพฑูรย์) คือ แก้วไพฑูรย์ต่างๆ มีขนาดเท่าขนาดไม้ไผ่ และเท่าดอกไม้ซึก

พระดำรัสว่า สงฺโข (สังข์) คือ สังข์ต่างๆ มีสังข์ที่เวียนขวาและสังข์แตร เป็นต้น

พระดำรัสว่า สิลา (ศิลา) คือ ศิลาต่างๆ มีศิลาขาว ศิลาดำ และศิลามีสีเหมือนถั่วเขียว เป็นต้น

พระดำรัสว่า ปวาฬมฺปิ (ประพาฬ) คือ ประพาฬต่างๆ มีประพาฬที่มีขนาดเล็กใหญ่ มีสีแดง และมีสีแดงเข้ม เป็นต้น

พระดำรัสว่า โลหิตโก (ทับทิม) คือ ทับทิมต่างๆ มีปทุมราคเป็นต้น

พระดำรัสว่า มสารคลฺลํ แปลว่า มรกต

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “แก้วผลึกอันวิจิตร”

พระดำรัสว่า มหตํ ภูตานํ แปลว่า [เป็นที่อยู่อาศัย]ของสัตว์ใหญ่

พระดำรัสว่า ติมิ ติมิงฺคโล ติมิติมิงฺคโล (ปลาติมิ ปลาติมิงคละ ปลาติมิติมิงคละ) เป็นจำพวกปลา ๓ ชนิด

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ปลาติมิงคละกินปลาติมิได้ ปลาติมิติมิงคละกินปลาติมิและปลาติมิงคละได้”

[ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงปลาใหญ่ ๗ จำพวกว่า

มหามจฺฉา ติมิ ติมิงฺ- คโล ติมิรปิงฺคโล
อานนฺโท ติมินนฺโท จ อชฺฌาโรโห มหาติมิ.[๙๐]

“ปลาใหญ่ คือ ปลาติมิ ปลาติมิงคละ ปลาติมิปิงคละ ปลาติมิรปิงคละ ปลาอานนท์ ปลาติมินันทะ ปลาอัชฌาโรหะ และปลามหาติมิ”]

พระดำรัสว่า นาคา (นาค) คือ นาคที่อยู่ในกระแสคลื่นบ้าง นาคที่อยู่ในวิมานบ้าง

คำอธิบายเรื่องความอัศจรรย์ ๘ ประการในพระธรรมวินัยนี้

๓๘๕. พระดำรัสว่า เอวเมว โข หมายความว่า แม้พระศาสดาจะทรงแสดงจำแนกธรรมที่น่าอัศจรรย์ ไม่เคยมีมาก่อนในพระธรรมวินัยนี้ถึง ๑๖ อย่าง ๓๒ อย่าง หรือให้มากกว่านั้นได้ แต่เมื่อทรงประสงค์จะแสดงจำแนกธรรมเหล่านั้นที่เป็นอุปไมย ๘ อย่าง โดยคล้อยตามลักษณะของมหาสมุทร ๘ อย่างที่ทรงแสดงเป็นอุปมา จึงตรัสว่า เอวเมว โข ภิกฺขเว อิมสฺมึ ธมฺมวินเย อฏฺฐ อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความอัศจรรย์ไม่เคยมีในพระธรรมวินัยนี้ มี ๘ อย่างเหมือนกัน)

ในพระบาลีนั้น สิกขาตามลำดับ คือ สิกขา ๓ [ศีลสิกขา สมาธิสิกขา และปัญญา-สิกขา]

กิริยาตามลำดับ ได้แก่ ธุดงค์ ๑๓

ปฏิปทาตามลำดับ ได้แก่ อนุปัสสนา ๗ มหาวิปัสสนา ๑๘ การจำแนกอารมณ์ [ของสมถภาวนา] ๓๘ โพธิปักขิยธรรม ๓๗

[มหาวิปัสสนา ๑๘ คือ

๑. ปัญญารู้เห็นว่าไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา) ย่อมละความสำคัญว่าเที่ยง (นิจจสัญญา)

๒. ปัญญารู้เห็นว่าเป็นทุกข์ (ทุกขานุปัสสนา) ย่อมละความสำคัญว่าสุข (สุขสัญญา)

๓. ปัญญารู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน (อนัตตานุปัสสนา) ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตน (อัตตสัญญา)

๔. ปัญญารู้เห็นความเบื่อหน่าย (นิพพิทานุปัสสนา) ย่อมละความเพลิดเพลิน (นันทิ)

๕. ปัญญารู้เห็นความคลายกำหนัด (วิราคานุปัสสนา) ย่อมละความกำหนัด (ราคะ)

๖. ปัญญารู้เห็นความดับ (นิโรธานุปัสสนา) ย่อมละความเกิดขึ้น (สมุทัย)

๗. ปัญญารู้เห็นความสละทิ้ง[กิเลสที่สำคัญว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน] (ปฏินิสสัคคา-นุปัสสนา) ย่อมละความยึดถือ[กิเลสและสังขาร] (อาทานะ)

๘. ปัญญารู้เห็นความสิ้นไป (ขยานุปัสสนา) ย่อมละความสำคัญว่าเป็นกลุ่ม (ฆนสัญญา)

๙. ปัญญารู้เห็นความเสื่อมไป[ของสังขารที่เป็นอดีตและอนาคตที่มิได้เห็นประจักษ์โดยตั้งไว้เสมอกับความเสื่อมไปของสังขารปัจจุบันที่เห็นประจักษ์] (วยานุปัสสนา) ย่อมละความขวนขวาย [เพื่อความอยู่ดีมีสุข] (อายูหนะ)

๑๐. ปัญญารู้เห็นความแปรไป (วิปริณามานุปัสสนา) ย่อมละความสำคัญว่าเที่ยง (ธุว-สัญญา)

๑๑. ปัญญารู้เห็นว่าไม่มีนิมิตรูปร่าง (อนิมิตตานุปัสสนา) ย่อมละนิมิตรูปร่าง (นิมิตตะ)

๑๒. ปัญญารู้เห็นว่าไม่น่าปรารถนา (อัปปณิหิตานุปัสสนา) ย่อมละความปรารถนา[สุข] (ปณิธิ)

๑๓. ปัญญารู้เห็นว่าว่างเปล่า (สุญญตานุปัสสนา) ย่อมละความยึดมั่น[ว่าเป็นตัวตน] (อภินิเวสะ)

๑๔. ปัญญาอันยิ่งที่รู้เห็นสภาวธรรม[ว่าสังขารดับไปเพราะรู้เห็นความดับไปของสังขารที่เป็นอารมณ์และสภาพรู้อารมณ์] (อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา) ย่อมละความยึดมั่นโดยยึดถือว่าเป็นแก่นสาร[ที่เที่ยงและเป็นตัวตน] (สาราทานาภินิเวสะ)

๑๕. ปัญญารู้เห็นตามความเป็นจริง[ในรูปนามพร้อมด้วยเหตุปัจจัย] (ยถาภูตญาณทัสสนะ) ย่อมละความยึดมั่นคือความหลง[ด้วยทิฏฐิและวิจิกิจฉา] (อภินิเวสะ)

๑๖. ปัญญารู้เห็นโทษ (อาทีนวานุปัสสนา) ย่อมละความยึดมั่นด้วยความผูกพัน (อาลยาภินิเวสะ)

๑๗. ปัญญากำหนดรู้อีก[เพื่อสละสังขาร] (ปฏิสังขานุปัสสนา) ย่อมละความไม่กำหนดรู้อีก[ในสังขารที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน] (อัปปฏิสังขา)

๑๘. ปัญญารู้เห็นที่ถอยกลับจากสังขารทั้งหมด [สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ] (วิวัฏฏานุปัสสนา) ย่อมละความยึดมั่นที่ประกอบ[ในสังขาร] (สังโยคาภินิเวสะ)"

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๙๑] แสดงอารมณ์ของสมถภาวนา ๔๐ คือ กสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, อนุสสติ ๑๐, พรหมวิหาร ๔, อรูปฌาน ๔, อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ และจตุธาตุวัตถาน ๑ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ ประเภทตามสุตตันตนัยที่ปรากฏในมัชฌิมนิกาย มหาสกุลุทายิสูตร[๙๒] แต่ในอรรถกถาและฎีกาบางแห่งกล่าวถึงอารมณ์ของสมถภาวนา ๓๘ โดยรวมอาโลกกสิณ (กสิณแสง) เข้าในโอทาต-กสิณ (กสิณสีขาว) และรวมอากาสกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตากาสกสิณ (กสิณอากาสหาขอบเขตมิได้) โดยถือว่ากสิณมี ๘ ประเภทตามธรรมสังคณีปกรณ์ [๙๓]

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ คือ

๑. สติปัฏฐาน ๔	๒. สัมมัปปธาน ๔
๓. อิทธิบาท ๔	๔. อินทรีย์ ๕
๕. พละ ๕	๖. โพชฌงค์ ๗
๗. อริยมรรคมีองค์ ๘]	

พระดำรัสว่า น อายตเกเนว อญฺญาปฏิเวโธ (มิใช่รู้แจ้งอรหัตตผลมาแต่เดิมเลย) หมายความว่า การไม่บำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์มาแต่ต้นแล้วรู้แจ้งอรหัตตผลเหมือนกบกระโดด หามีไม่ แต่ต้องบำเพ็ญศีล สมาธิ และปัญญามาตามลำดับจึงบรรลุอรหัตตผลได้

พระดำรัสว่า มม สาวกา (สาวกทั้งหลายของเรา) หมายถึง พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น

พระดำรัสว่า น สวติ (ย่อมไม่ร่วม) หมายความว่า ย่อมไม่ทำสังวาสโดยประเภทแห่งอุโบสถกรรมเป็นต้น

พระดำรัสว่า อุกฺขิปติ แปลว่า ย่อมยก[เธอ]เสีย

พระดำรัสว่า อารกาว แปลว่า ไกล[จากสงฆ์]โดยแท้

พระดำรัสว่า ตถาคตปฺปเวทิเต (อันตถาคตแสดงแล้ว) หมายความว่า [ในพระธรรมวินัย]อันตถาคตผู้จำแนกธรรมแสดงแล้ว คือ บอกกล่าวแล้ว กล่าวคือ ประกาศแล้วในสาวกทั้งหลาย

พระดำรัสว่า น เตน นิพฺพานธาตุยา อูนตฺตํ วา ปูรตฺตํ วา (ความพร่องและความเต็มของนิพพานธาตุย่อมไม่ปรากฏ) หมายความว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงอุบัติในมหากัปนับไม่ถ้วน แม้บุคคลผู้เดียวก็ไม่อาจปรินิพพานได้ ในกาลนั้นก็กล่าวไม่ได้ว่านิพพานธาตุว่างเปล่า แต่ในสมัยพุทธกาล แม้เหล่าสัตว์นับไม่ถ้วนจะยังอมตธรรมให้สำเร็จในกาลประชุมคราวหนึ่งๆ ในกาลนั้นก็ไม่อาจกล่าวว่านิพพานธาตุเต็มอยู่

พระดำรัสว่า วิมุตฺติรโส (มีวิมุตติรส) หมายถึง มีรสคือความหลุดพ้นจากกิเลสอันที่จริง ความบริบูรณ์ทั้งหมดในศาสนาเป็นเพียงความหลุดพ้นแห่งจิตจากอาสวะเพราะไม่ยึดมั่น

พระดำรัสว่า รตนานิ (รัตนะทั้งหลาย) หมายความว่า ชื่อว่า รัตนะ เพราะก่อให้เกิดความยินดี ดังจะเห็นได้ว่า โพธิปักขิยธรรมมีสติปัฏฐานเป็นต้นที่บุคคลอบรมอยู่ย่อมก่อให้เกิดปีติและปราโมทย์ แม้ในส่วนเบื้องต้น จะป่วยกล่าวไปไยในการก่อให้เกิดปีติและปราโมทย์ในส่วนภายหลัง ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภติ ปีติปาโมชฺชํ อมตนฺตํ วิชานตํ.[๙๔]

"เมื่อเธอหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปแห่งขันธ์แล้ว ย่อมได้ความปีติปราโมทย์ซึ่งเป็นสิ่งอมตะสำหรับท่านผู้รู้ทั้งหลาย"

อนึ่ง ปีติและปราโมทย์ที่บังเกิดเพราะรัตนะในโลก ย่อมไม่ถึงส่วนเสี้ยวแห่งปีติและปราโมทย์ที่เกิดขึ้นเพราะโพธิปักขิยธรรม และพึงทราบว่า :-

จิตฺตีกตำ มหคฺฆญฺจ อตุลำ ทุลฺลภทสฺสนำ.
อโนมสตฺตปริโภคำ รตนนฺติ ปวุจฺจติ.[๙๕]

"สิ่งที่วิจิตร ทรงค่ามาก หาเปรียบมิได้ หาดูได้ยาก เป็นเครื่องใช้สอยของคนชั้นสูง ได้ชื่อว่า รัตนะ"

เมื่อชื่อว่ารัตนะเพราะเป็นของวิจิตรเป็นต้น โพธิปักขิยธรรม ๓๗ มีสติปัฏฐานเป็นต้นเท่านั้น จึงเป็นรัตนะที่แท้จริง เพราะอานุภาพของโพธิปักขิยธรรมทำให้พระสาวกบรรลุสาวกบารมีญาณ ทำให้พระปัจเจกพุทธเจ้าบรรลุปัจเจกโพธิญาณ และทำให้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ เนื่องจากเป็นเหตุใกล้ ความจริงแล้ว อุปนิสัยมีทานเป็นต้นเป็นเหตุ[ไกล]ที่สั่งสมสืบต่อๆ มา ความเป็นรัตนะของโพธิปักขิยธรรมเพราะก่อให้เกิดความยินดีและเป็นสิ่งที่วิจิตรเป็นต้นจึงสูงส่งกว่าธรรมอื่นด้วยประการฉะนี้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตตฺริมานิ รตนานิ, เสยฺยถิทำ. จตฺตาโร สติปฏฺฐานา (รัตนะเหล่านี้ในพระธรรมวินัยนั้น คือ สติปัฏฐาน ๔) เป็นต้น

ชื่อว่า ปัฏฐาน (ดำรงอยู่) เพราะหยั่งลงอยู่ในอารมณ์[คือรูปนาม หรืออารมณ์ปัจจุบัน ๔ อันได้แก่ กองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม]

สติที่ดำรงอยู่ในอารมณ์ ชื่อว่า สติปัฏฐาน

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จตฺตาโร สติปฏฺฐานา เพราะอารมณ์[ของสติ]มี ๔ ประเภท คือกองรูปเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธองค์ทรงจำแนกสติปัฏฐานเหล่านั้นเป็นกายานุปัสสนาเป็นต้น เพื่อขจัดสัญญาว่าเป็นของสวยงาม เป็นสุข เที่ยง และเป็นตัวตน และเพื่อรู้ว่าเป็นของไม่สวยงาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และไม่ใช่ตัวตน ในกองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม

[สติปัฏฐาน ๔ มุ่งแสดงการละวิปัลลาสทั้ง ๔ เป็นหลัก คือ

๑. กายานุปัสสนา	ละสุภสัญญา	คือ	ความสำคัญว่าสวยงาม
๒. เวทนานุปัสสนา	ละสุขสัญญา	คือ	ความสำคัญว่าเป็นสุข
๓. จิตตานุปัสสนา	ละนิจจสัญญา	คือ	ความสำคัญว่าเที่ยง
๔. ธรรมานุปัสสนา	ละอัตตสัญญา	คือ	ความสำคัญว่าเป็นตัวตน]

สัมมัปปธาน คือ สภาวะที่ทำให้พยายามโดยชอบ

อีกอย่างหนึ่ง สัมมัปปธาน คือ สภาวะที่พยายามโดยชอบเอง

อีกอย่างหนึ่ง สัมมัปปธาน คือ ความพยายามอันประเสริฐกล่าวคือดีงาม

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัมมัปปธาน เพราะเป็นสภาวะทำความเป็นประธานแก่บุคคลโดยชอบ

[คำว่า สมฺมปฺปธาน มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะที่ทำให้พยายามโดยชอบ = สมฺมา ปทหนฺติ เอเตนาติ สมฺมปฺปธานํ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะที่พยายามโดยชอบ = สมฺมา ปทหตีติ สมฺมปฺปธานํ (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความพยายามอันประเสริฐ = ปสตฺถํ ปธานํ สมฺมปฺปธานํ (ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สภาวะทำความเป็นประธานโดยชอบ = สมฺมา ปธานํ กโรตีติ สมฺมปฺปธานํ (เมื่อควรกล่าวว่า สมฺมปฺปธานกร ให้ลบ กร ศัพท์เพื่อย่อคำ)]

คำนี้เป็นชื่อของความเพียร พระผู้มีพระภาคตรัสสัมมัปปธานนั้นว่า จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา เพราะยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ โดยจำแนกเป็น :-

๑. การไม่ก่ออกุศลใหม่

๒. การละอกุศลเก่า

๓. การบำเพ็ญกุศลใหม่

๔. การเพิ่มพูนกุศลเก่า

อิทธิ คือ สภาวะที่สำเร็จ (ฤทธิ์) ความหมายคือ สำเร็จพร้อม คือ เผล็ดผล

อีกอย่างหนึ่ง อิทธิ คือ สภาวะที่ทำให้เหล่าสัตว์สำเร็จ กล่าวคือ เป็นผู้บริบูรณ์เพิ่มพูน ถึงความเป็นผู้ยิ่งใหญ่

ตามอรรถของนัยที่ ๑ องค์คือฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท ความหมายก็คือ องค์ประกอบคือฤทธิ์

ตามอรรถของนัยที่ ๒ ธรรมอันเป็นที่ตั้ง คือเป็นเหตุให้บรรลุฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท

[คำว่า อิทฺธิปาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- องค์คือฤทธิ์ = อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโท (อวธารณบุรพพทกรรมธารยสมาส)
- ธรรมอันเป็นที่ตั้งของฤทธิ์ = อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

โดยแท้จริงแล้ว บุคคลบรรลุความสำเร็จคือธรรมวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไปด้วยอิทธิบาทนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสอิทธิบาทนั้นว่า จตฺตาโร อิทฺธิปาทา เพราะเป็นธรรมที่บำเพ็ญโดยทำอธิบดี ๔ มีฉันทาธิบดีเป็นต้นให้เป็นประธาน

พระดำรัสว่า ปญฺจินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ ๕) หมายถึง อินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ศรัทธาชื่อว่า อินทรีย์ เพราะกำจัดความไม่เชื่อ ให้ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะเชื่อมั่น ความเพียรชื่อว่า อินทรีย์ เพราะกำจัดความเกียจคร้าน ให้ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะค้ำจุน สติชื่อว่า อินทรีย์ เพราะกำจัดความประมาท ให้ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะระลึกรู้ สมาธิชื่อว่า อินทรีย์ เพราะกำจัดความฟุ้งซ่าน ให้ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน ปัญญาชื่อว่า อินทรีย์ เพราะกำจัดอวิชชา ให้ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะรู้แจ้ง

พึงทราบศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้นชื่อว่า พละ (ธรรมที่มีกำลัง) เพราะปฏิปักษ์ธรรมมีความไม่เชื่อเป็นต้นให้หวั่นไหวไม่ได้ เนื่องจากครอบงำไม่ได้ และเพราะความมั่นคงในสัมปยุตตธรรม

พระดำรัสว่า สตฺต โพชฺฌงฺคา (โพชฌงค์ ๗) หมายความว่า ธรรมเหล่าใดเป็นองค์ของหมู่ธรรมที่เป็นเหตุรู้แจ้ง หรือเป็นองค์ของพระอริยสาวกผู้รู้แจ้ง ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า โพชฌงค์

หมู่ธรรมคือสติ ธรรมวิจัย ความเพียร ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา ที่เกิดในขณะบรรลุโลกุตตรมรรค เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเป็นอันมากซึ่งขัดขวาง[ความก้าวหน้า] มีการปรุงแต่งให้เกิดความท้อถอย ความฟุ้งซ่าน การประกอบในกามสุข การประกอบในการเบียดเบียนตน การยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ และการยึดมั่นสัสสตทิฏฐิเป็นต้น เป็นเหตุให้พระอริยสาวกตื่นจากนิทราคือกิเลส หรือเป็นเหตุให้แทงตลอดอริยสัจ ๔ หรือเป็นเหตุให้

รู้แจ้งพระนิพพาน ได้ชื่อว่า **โพธิ**

องค์ของหมู่ธรรมเหล่านั้นอันเป็นเหตุรู้แจ้ง ชื่อว่า **โพชฌงค์** ดุจองค์ฌานและองค์มรรคเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่าใดเป็นองค์ของพระอริยสาวกผู้รู้แจ้งซึ่งได้ชื่อว่า **โพธิ** เพราะรู้แจ้งด้วยหมู่ธรรมที่กล่าวแล้ว ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **โพชฌงค์** เหมือนส่วนของกองทัพและส่วนของรถ สมจริงดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

พุชฺฌนกสฺส ปุคฺคลสฺส องฺคาติ โพชฺฌงฺคา.[๘๖]

“ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ของบุคคลผู้รู้แจ้ง”

พึงทราบโพชฌงค์แม้ด้วยนัยเป็นต้นว่า

โพธาย สำวตฺตนฺตีติ โพชฺฌงฺคา.[๘๗]

“ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อรู้แจ้ง ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า โพชฌงค์”

[คำว่า โพชฺฌงฺค มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- องค์ของหมู่ธรรมที่ทำให้ตื่น[จากนิทราคือกิเลส] = อริยสาวโก พุชฺฌติ กิเลสนิทฺทาย อุฏฺฐหติ เอตายาติ โพธิ, โพธิยา องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ กรณสาธนะ พุธ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า ตื่น)

- องค์ของหมู่ธรรมที่ทำให้แทงตลอดอริยสัจ ๔ = อริยสาวโก พุชฺฌติ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ เอตายาติ โพธิ, โพธิยา องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ กรณสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า แทงตลอด)

- องค์ของหมู่ธรรมที่ทำให้รู้แจ้งพระนิพพาน = อริยสาวโก พุชฺฌติ นิพฺพานำ สจฺฉิกโรติ เอตายาติ โพธิ, โพธิยา องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ กรณสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า รู้แจ้ง)

- องค์ของพระอริยสาวกผู้ตื่น[จากนิทราคือกิเลส] = อริยสาวโก พุชฺฌติ กิเลสนิทฺทาย อุฏฺฐหตีติ โพธิ, โพธิสฺส องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ กัตตุสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า ตื่น)

- องค์ของพระอริยสาวกผู้แทงตลอดอริยสัจ ๔ = อริยสาวโก พุชฺฌติ จตฺตาริ อริย-สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌตีติ โพธิ, โพธิสฺส องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ กัตตุสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า แทงตลอด)

- องค์ของพระอริยสาวกผู้รู้แจ้งพระนิพพาน = อริยสาวโก พุชฺฌติ นิพฺพานํ สจฺฉิ-กโรตีติ โพธิ, โพธิสฺส องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ กัตตุสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า รู้แจ้ง)]

ในปาฐะว่า อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค (อริยมรรคมีองค์ ๘) ชื่อว่า อริยะ (ประเสริฐ) เพราะไกลจากกิเลสที่จะพึงขจัดด้วยมรรคนั้นๆ ทำให้เป็นพระอริยะ และทำให้บรรลุอริยผล องค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นมีอยู่แก่มรรคใด มรรคนั้นชื่อว่า อัฏฐังคิกะ (อันมีองค์ ๘)

อีกอย่างหนึ่ง องค์ ๘ นั้นแหละ ชื่อว่า อัฏฐังคิกะ (อันเป็นองค์ ๘)

[คำว่า อฏฺฐงฺคิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีองค์ ๘ = อฏฺฐงฺคานิ อสฺส อตฺถีติ อฏฺฐงฺคิโก (ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- องค์ ๘ = อฏฺฐงฺคานิเยว อฏฺฐงฺคิโก (ลง อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)]

มรรค คือ สภาวะกำจัดกิเลสไป

อีกอย่างหนึ่ง มรรค คือ สภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา

อีกอย่างหนึ่ง มรรค คือ สภาวะที่แสวงหาพระนิพพาน

พึงทราบการจำแนกเนื้อความของสติปัฏฐานเป็นต้นนี้ ด้วยประการฉะนี้

[คำว่า มคฺค มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะกำจัดกิเลสไป = มาเรนฺโต กิเลเส คจฺฉตีติ มคฺโค
  (มร ธาตุ + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา = นิพฺพานตฺถิเกหิ วา มคฺคียตีติ มคฺโค
  (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สภาวะแสวงหาพระนิพพาน = นิพฺพานํ มคฺคตีติ มคฺโค
  (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ตามความหมายแรก มคฺค ศัพท์ประกอบรูปศัพท์ด้วยธาตุ ๒ ศัพท์ คือ มร และ คมุ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นศัพท์เฉพาะที่เรียกว่า ธาตุททานนัย คือ นัยประชุมธาตุ ดังคำว่า มจฺฉุทฺทาน คือ ปลาที่ร้อยเป็นพวง ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๒๕)]

พระดำรัสว่า โสตาปนฺโน (พระโสดาบัน) คือ ผู้บรรลุกระแสมรรคแล้ว ความหมายก็คือ ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล

พระดำรัสว่า โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน (ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดา-ปัตติผล) คือ ผู้ดำรงอยู่ในมรรคแรก ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผลเอง ได้ชื่อว่า พระอริยบุคคลที่ ๘

พระดำรัสว่า สกทาคามี คือ ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๒ จะมาปฏิสนธิในกามภูมินี้อีกเพียงครั้งเดียว

พระดำรัสว่า อนาคามี คือ ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๓ จะไม่มาปฏิสนธิในกามภูมิ ประเภทของพระอริยบุคคลมีสัทธานุสารี ธรรมานุสารี และเอกพีชี เป็นต้น เป็นประเภทของพระอนาคามีบุคคลเหล่านั้นนั่นเอง

บทที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ปาฐะว่า เอตมตฺถํ วิทิตฺวา (ทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว) หมายความว่า ทรงทราบเรื่องนั้น คือการไม่อยู่ร่วมกับผู้ทุศีลที่เหมือนซากศพในพระธรรมวินัยของพระองค์

ปาฐะว่า อิมํ อุทานํ หมายความว่า ทรงเปล่งอุทานนี้อันแสดงเหตุแห่งการควรอยู่ร่วมและไม่อยู่ร่วม[กับผู้ทุศีล]

ในพระบาลีนั้น บาทคาถาว่า ฉนฺนมติวสฺสติ (ฝนอาบัติที่ปิดบังไว้ย่อมรั่วรด) หมายความว่า เมื่อภิกษุต้องอาบัติแล้วปิดบังอยู่ ย่อมจะต้องอาบัติใหม่ และจะต้องอาบัติอื่นจากนั้นอีก ฝนคืออาบัติ กล่าวคือ ฝนกิเลส ย่อมรั่วรดอย่างนี้

บาทคาถาว่า วิวฏํ นาติวสฺสติ (เมื่อเปิดเผยอาบัติแล้ว ฝนอาบัติย่อมไม่รั่วรด) หมายความว่า เมื่อภิกษุต้องอาบัติแล้ว ไม่ปิดบังอาบัตินั้น เปิดเผยอยู่ ประกาศแก่ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกัน แสดงอาบัติ รักษาอาบัติ ออกจากอาบัติ ตามธรรมวินัย ไม่ต้องอาบัติ

ใหม่อื่นอีก ดังนั้น เมื่อภิกษุนั้นเปิดเผยอาบัติดังกล่าว ฝนคืออาบัติ กล่าวคือ ฝนกิเลส ย่อมจะไม่รั่วรด ฉะนั้น เธอทั้งหลายจงเปิดเผยอาบัติที่ปิดไว้

บาทคาถาว่า เอวํ ตํ นาติวสฺสติ (เมื่อเป็นดังนี้ ฝนอาบัตินั้นย่อมไม่รั่วรด) หมายความว่า เมื่อเป็นดังนี้ ฝนอาบัตินั้นย่อมไม่รั่วรด คือ ย่อมไม่ทำให้เปียกโดยก่อให้เกิดกิเลสในอัตภาพของภิกษุผู้ต้องอาบัตินั้น เมื่อภิกษุนั้นไม่ชุ่มด้วยกิเลสอย่างนี้ เป็นผู้มีศีลบริบูรณ์ มีสมาธิมั่นคง เจริญวิปัสสนาแล้ว ย่อมจะบรรลุพระนิพพานตามลำดับ

จบ คำอธิบายเรื่องความอัศจรรย์ ๘ ประการในพระธรรมวินัยนี้

คำอธิบายเรื่องบุคคลผู้ควรฟังปาติโมกข์

๓๘๖. ในลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า บัดนี้เสี้ยนหนามบังเกิดขึ้นในภิกษุสงฆ์แล้ว บุคคลผู้ไม่บริสุทธิ์มาลงอุโบสถ พระตถาคตจะไม่แสดงอุโบสถในบริษัทที่ไม่บริสุทธิ์ และเมื่อพระตถาคตไม่แสดงอุโบสถ อุโบสถของภิกษุสงฆ์ย่อมขาดไป ไฉนหนอเราพึงอนุญาตให้เหล่าภิกษุแสดงปาติโมกข์เองจำเดิมแต่กาลนี้ เมื่อทรงดำริดังนี้แล้วจึงทรงอนุญาตให้เหล่าภิกษุแสดงปาติโมกข์เอง ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อถ โข ภควา ฯเปฯ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺยาถ (ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ต่อแต่นี้ไปเราจักไม่ทำอุโบสถ จักไม่สวดปาติโมกข์ ต่อแต่นี้พวกเธอพึงทำอุโบสถ พึงสวดปาติโมกข์)

ในพระบาลีนั้น ปาฐะว่า นทานาหํ ตัดบทเป็น น + อิทานิ + อหํ

พึงสัมพันธ์ น อักษรทีละบทว่า เราจักไม่ทำอุโบสถ จักไม่แสดงปาติโมกข์

[แม้ น ศัพท์ปรากฏในประโยคต้นเท่านั้นว่า นทานาหํ ภิกฺขเว อิโต ปรํ อุโปสถํ กริสฺสามิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ต่อแต่นี้ไปเราจักไม่ทำอุโบสถ) ก็ติดตามมาในประโยคหลัง คือ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ (จักไม่สวดปาติโมกข์) ตามหลักภาษาเรียกว่า อธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมา มีหลายลักษณะตามฐานะ ดังนี้

๑. ศัพท์หน้าตามไปเชื่อมกับศัพท์หลังในประโยคเดียวกัน

๒. ศัพท์หลังตามไปเชื่อมกับศัพท์หน้าในประโยคเดียวกัน

๓. ศัพท์ในประโยคหลังตามมาสู่ประโยคหน้า

๔. ศัพท์ในประโยคหน้าตามมาสู่ประโยคหลัง

๕. บางแห่งอาจเปลี่ยนวิภัตติแล้วตามมา

๖. บางแห่งอาจเปลี่ยนเป็นศัพท์ที่ใกล้เคียงกันแล้วตามมา ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับข้อความนั้นๆ ตามความเหมาะสม]

ปาติโมกข์มี ๒ ประเภท คือ อาณาปาติโมกข์ และโอวาทปาติโมกข์

อาณาปาติโมกข์ คือ ปาติโมกข์เป็นต้นว่า สุณาตุ เม ภนฺเต (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระสงฆ์โปรดฟังคำของข้าพเจ้า) สาวกทั้งหลายย่อมสวดปาติโมกข์นั้น มิใช่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นปาติโมกข์ที่สาวกสวดทุกกึ่งเดือน

โอวาทปาติโมกข์ คือ คาถา ๓ บทเหล่านี้ คือ ขนฺตี ปรมํ ฯเปฯ (ขันติคือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยอด) สพฺพปาปสฺส อกรณํ ฯเปฯ (ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด) อนูปวาโท อนูปฆาโต ฯเปฯ (ไม่ว่าร้ายใคร ไม่ทำร้ายใคร) เอตํ พุทฺธาน สาสนํ (นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)[๙๙]

พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์นั้น มิใช่สาวกทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงแสดงปาติโมกข์นั้นเมื่อกาลผ่านไป ๖ ปี ความจริงแล้วโอวาท-ปาติโมกข์นี้เป็นปาติโมกข์ในเวลาที่พระพุทธเจ้าผู้มีพระชนมายุยาวนานดำรงพระชนมชีพอยู่ แต่จะเป็นปาติโมกข์ในปฐมโพธิกาลของพระพุทธเจ้าผู้มีพระชนมายุน้อย หลังจากนั้นอาณาปาติโมกข์อื่นจากนั้นจะเป็นปาติโมกข์ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น อนึ่ง เหล่าภิกษุอย่างเดียวสวดอาณาปาติโมกข์นั้น มิใช่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนั้น แม้พระผู้มีพระภาคของพวกเราก็ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์นี้ราว ๒๐ พรรษา ครั้นเมื่อทอดพระเนตรเห็นเสี้ยนหนามนี้แล้ว จึงไม่ทรงแสดงอีกในภายหลังจากนั้น

พระดำรัสว่า อฏฺฐานํ แปลว่า มิใช่เหตุ พระดำรัสว่า อนวกาโส (มิใช่โอกาส) เป็นคำไวพจน์ของบทนั้น ดังจะเห็นได้ว่า เหตุได้ชื่อว่า ฐาน และ อวกาส เพราะเป็นที่ดำรงแห่งผล เนื่องจากเป็นไปเนื่องด้วยผลนั้น

บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามาส

[กิริยาปรามาส คือ ศัพท์ระบุกิริยาโดยแปลเข้ากับกิริยาคุมพากย์ กล่าวคือ บทสรรพนามส่วนใหญ่มักใช้เป็นวิเสสนะ (คำขยาย) ของคำนาม เช่น โย ปุริโส (บุรุษใด), ยา อิตฺถี (สตรีใด), ยํ กุลํ (ตระกูลใด) คำว่า โย, ยา และ ยํ ใช้ขยาย ปุริโส, อิตฺถี และ กุลํ เพื่อแสดงความไม่แน่นอน แต่ในบางแห่งบทนปุงสกลิงค์ว่า ยํ ที่ลงทุติยาวิภัตติ ก็แปลเข้ากับกิริยาคุมพากย์ว่า ยํ ชีวิตา โวโรเปยฺย (พึงปลงจากชีวิตใด) บทว่า ยํ ในลักษณะเช่นนี้ชื่อว่า กิริยาปรามาส (กิริยาปรามาโส) หรือกิริยา-ปรามสนะ (กิริยาปรามสนํ) บทนิยมะของ ยํ นี้ มักใช้เป็น อิม, ต หรือ เอต ศัพท์ โดยเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์เป็นบทนามที่เป็นวิเสสยะของสรรพนามข้างต้น ในที่นี้คือ เอตํ ชีวิตา โวโรปนํ (การปลงจากชีวิตนี้) ดังนั้น ประโยคว่า อฏฺฐานเมตํ อนวกาโส จึงแปลว่า การปลงจากชีวิตนี้มิใช่เหตุ มิใช่โอกาส]

พระดำรัสว่า น จ ภิกฺขเว สาปตฺติเกน ปาติโมกฺขํ โสตพฺพํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีอาบัติไม่พึงฟังปาติโมกข์) เป็นต้น รู้ได้ง่ายโดยข้อความแห่งบท

ข้อความที่จะพึงกล่าวข้อวินิจฉัยในเรื่องนี้ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

ในพากย์นั้น คำว่า ปุเร วา ปจฺฉา วา (ในกาลก่อนหรือภายหลัง) หมายความว่า [ปาติโมกข์เป็นอันงด]ในกาลก่อนหรือภายหลังจากญัตติ

คำอธิบายเรื่องการงดปาติโมกข์ที่เป็นธรรมและไม่เป็นธรรม

๓๘๗. คำว่า กตญฺจ อกตญฺจ อุภยํ คเหตฺวา (รวมทั้งสองอย่าง ทั้งที่ทำและไม่ทำ) หมายความว่า ภิกษุใดมีศีลวิบัติเป็นต้น ทั้งที่ทำแล้วโดยแท้และยังไม่ทำ [พระผู้มี-พระภาคตรัส]รวมศีลวิบัติเป็นต้นที่ทำแล้วและยังไม่ทำของภิกษุนั้น

คำอธิบายเรื่องการงดปาติโมกข์ที่เป็นธรรม

๓๘๙. คำว่า ปริสา วุฏฺฐาติ (บริษัทย่อมเลิกประชุม) หมายความว่า บริษัทเลิกประชุมเพราะอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยยังไม่วินิจฉัยวัตถุที่เป็นเหตุให้สงฆ์งดปาติโมกข์

๓๙๓. พระดำรัสว่า ปจฺจาทิยติ ตัดบทเป็น ปติ + อาทิยติ หมายความว่า ย่อมพยายามอีกด้วยคำว่า กรรมยังมิได้กระทำ เป็นต้น

คำอธิบายเรื่ององค์แห่งอธิกรณ์ที่ตนพึงรับไว้

๓๙๘. อธิกรณ์ที่ตนพึงรับไว้เพื่อท้วงติงผู้อื่น ชื่อว่า อัตตาทานะ (อธิกรณ์ที่ตนพึงรับไว้) ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สาสนำ โสเธตุกาเมน (ภิกษุผู้ประสงค์จะชำระพระศาสนาให้หมดจด[พึงรับอธิกรณ์ไว้เอง])

[คำว่า อตฺตาทาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาทาตพฺพนฺติ อาทานำ (อา บทหน้า + ทา ทาเน = ให้ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- อตฺตนา อาทานำ อตฺตาทานำ (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

คำว่า วสฺสารตฺโต (ราตรีในฤดูฝน) หมายความว่า ฤดูฝน

[คำว่า วสฺสารตฺต แม้จะหมายถึงราตรีในฤดูฝนโดยตรง ก็ยังหมายรวมถึงเวลากลางวันในฤดูฝนอีกด้วย ท่านจึงอธิบายว่า วสฺสารตฺโตติ วสฺสกาโล (คำว่า วสฺสารตฺโต หมายความว่า ฤดูฝน)

คำว่า วสฺสารตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า วสฺสาสุ รตฺติ วสฺสารตฺโต โดย วสฺสา ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์และลง อ ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๓๗) ว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต (ลง อ และ ก ปัจจัยท้ายนามอันเป็นที่สุดของสมาสในบางแห่ง) หรือแปลงสระ อิ ของ รตฺติ เป็น อ ด้วยสูตรข้างต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

- เทฺว รตฺติโย ทฺวิรตฺตำ (ราตรี ๒ ราตรี)
- ติสฺโส รตฺติโย ติรตฺตำ (ราตรี ๓ ราตรี)
- เทฺว องฺคุลิโย ทฺวงฺคุลำ (นิ้วมือ ๒ นิ้ว)

- สตฺต โคทาวริโย สตฺตโคทาวรํ (แม่น้ำโคทาวารีทั้ง ๗ สาย)

อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๕) กล่าวว่า ทีฆาโหวสฺเสกเทเสหิ จ รตฺตฺยา (ลง อ ปัจจัยท้ายสมาสของ รตฺติ ศัพท์ที่อยู่หลังจาก ทีฆ, อห, วสฺส ศัพท์, ศัพท์แสดงถึงบางส่วน, ศัพท์ที่มิใช่สังขยาศัพท์ และสังขยาศัพท์) ในสูตรนั้นพบรูปวิเคราะห์ว่า วสฺสาสุ รตฺติ วสฺสารตฺตํ โดยมีบทสำเร็จเป็นนปุงสกลิงค์ ที่จริงแล้วบทเหล่านี้มีรูปเป็นทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ดังคำว่า อโหรตฺตา, อโหรตฺตํ (กลางวันและกลางคืน)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๕๓๓) แสดงรูปวิเคราะห์เป็นกิตันตสมาส คือ สมาสที่มีกิตก์ปัจจัยอยู่ท้าย โดยกล่าวว่า วสฺโส อติวิย รญฺชติ เอตฺถ กาเลติ วสฺสารตฺโต (มีฝนตกหนัก) ตามนัยนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก วสฺส บทหน้า + อา บทหน้า (ใช้ในความหมายว่า ภุส = ยิ่ง) + รญฺช ธาตุ + ต ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ แต่มตินี้ไม่สอดคล้องกับข้อความที่นำมาแสดงข้างต้น แม้ในไวยากรณ์สันสกฤตคือคัมภีร์กาตันตระ (ตัทธิตกัณฑ์ สูตร ๓๗๗) ก็พบอุทาหรณ์เป็นรูปปุงลิงค์ว่า วสฺสานํ รตฺติ วสฺสารตฺโต (ราตรีแห่งฤดูฝน) [ต้นฉบับสันสกฤต คือ วรฺษาณาṃ ราตฺริะ วรฺษาราตฺระ] ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำอธิบายเรื่องธรรมที่ภิกษุผู้โจทก์พึงพิจารณา

๓๙๙. พระดำรัสว่า ปฏิมาสิตุ์ แปลว่า เพื่อจับไว้

พระดำรัสว่า ปลิโพเธ ฉินฺทิตฺวา ฯเปฯ อธิคตํ เมตฺตจิตฺตํ (เมตตาจิตของเราบรรลุด้วยความเพียรในการอบรมกรรมฐานโดยตัดปลิโพธได้แล้ว) นี้ แสดงเมตตาภาวนาที่บรรลุอัปปนาสมาธิแล้ว ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วิกฺขมฺภนวเสน วิหตาฆาตํ (ปราศจากอาฆาตด้วยการข่ม)

คำอธิบายเรื่องธรรมที่ผู้โจทก์พึงเข้าไปตั้งไว้

๔๐๐. ในพระดำรัสว่า โน โทสนฺตโร (ไม่มีจิตมุ่งร้าย) อนฺตร ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ จิตฺต ศัพท์ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า น ทุฏฺจิตฺโต หุตฺวา (จะไม่เป็นผู้มีจิตมุ่งร้าย)

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงความหมายของ อนฺตร ศัพท์ไว้ ๑๒ อย่างว่า

อนฺตรํ มชฺฌวตฺถญฺญ- ขโณกาโสธิเหตุสุ
พฺยวธาเน วินฏฺเฉ จ เภเท ฉิทฺเท มนสฺยปิ.[๙๙]

"อนฺตร ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ท่ามกลาง, ผ้า, อื่น, ขณะ, โอกาส, ขอบเขต, เหตุ, การคั่น, ความพินาศ, ประเภท, ช่อง และจิต"]

คำอธิบายเรื่องที่เกี่ยวกับผู้โจทก์และผู้ถูกโจทก์

๔๐๑. คำว่า กรุณํ (กรุณา) คือ กรุณาฌานที่บรรลุอัปปนาสมาธิแล้ว

คำว่า กรุณาปุพฺพภาคํ (ธรรมเป็นส่วนแห่งกรุณา) คือ กรุณาที่เป็นไปโดยประเภทแห่งบริกรรมและอุปจารสมาธิ

แม้คำว่า เมตฺตญฺจ เมตฺตาปุพฺพภาคญฺจ (เมตตาและธรรมที่เป็นส่วนแห่งเมตตา) ก็มีนัยเดียวกัน

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายปาติโมกขฐปนขันธกะ

---

๑๐. ภิกขุนีขันธกะ

คำอธิบายเรื่องพระมหาปชาบดีโคตมี

๔๐๒. ในภิกขุนีขันธกะ ปาฐะว่า สกฺเกสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นสักกะ) หมายความว่า [พระผู้มีพระภาค]เสด็จไปประทับอยู่โดยการเสด็จครั้งแรก

ในปาฐะว่า มหาปชาปติ โคตมี พระนามว่า โคตมี เป็นพระราชวงศ์ เจ้าศากยะ ทรงขนานพระนามว่ามหาปชาบดี เพราะจะได้รับพระราชโอรสและพระราชธิดาผู้ยิ่งใหญ่ เนื่องจากพราหมณ์ทั้งหลายผู้ได้รับสักการะในวันขนานพระนาม ได้พบเห็นความถึงพร้อมแห่งลักษณะ พากันพยากรณ์ว่า ถ้าพระนางจักประสูติพระราชธิดา พระราชธิดานั้นจักเป็นพระมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าพระนางจักประสูติพระราชโอรส พระราชโอรสนั้นจักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระราชโอรสหรือพระราชธิดาของพระนางเป็นผู้ยิ่งใหญ่โดยแท้ แม้โดยประการทั้งสองอย่างนี้

อนึ่ง ในพระบาลีนี้ พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า มหาปชาปติ โคตมี โดยเทียบเคียงกับพระราชวงศ์

ปาฐะว่า เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ (เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จไปถึงกรุงกบิลพัสดุ์แล้ว ทรงยังนันทราชกุมารให้ออกผนวชก่อน แล้วยังพระราชกุมารราหุลให้ออกผนวชในวันที่ ๗ ก็ในการวิวาทชื่อจุมพฏกกลหะ เมื่อชาวเมืองศากยะและโกลิยะทั้งสองฝ่ายออกศึกเพื่อรบพุ่งกัน พระศาสดาเสด็จไปชี้แจงให้เจ้าศากยะและเจ้าโกลิยะเหล่านั้นเข้าใจแล้ว ตรัสอัตตทัณฑสูตร[๙๐] เจ้าศากยะและเจ้าโกลิยะทรงเลื่อมใส จึงพระราชทานพระราชกุมารฝ่ายละ ๒๕๐ [ให้ออกผนวช] พระราชกุมาร ๕๐๐ พระองค์เหล่านั้นทรงออกผนวชในสำนักของพระศาสดา

ในลำดับนั้น พระชายาของพระราชกุมารเหล่านั้นได้ส่งสาสน์ไปก่อให้เกิดความเบื่อหน่าย[ในพระศาสนา] เมื่อพระศาสดาทรงทราบว่าภิกษุหนุ่มเหล่านั้นเกิดความเบื่อหน่าย

จึงทรงนำไปสระน้ำกุณาละ ประทับนั่งบนแผ่นหินที่นกกุณาละเคยเกาะอยู่ ในกาลที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นนกกุณาละ ทรงบรรเทาความเบื่อหน่ายของภิกษุหนุ่มเหล่านั้นโดยตรัสกุณาลชาดก[๙๑] ยังภิกษุเหล่านั้นทั้งหมดให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล แล้วนำไปสู่ป่ามหาวันอีก ทรงยังภิกษุเหล่านั้นให้ดำรงอยู่ในอรหัตตผล พระชายาของภิกษุหนุ่มเหล่านั้นได้ส่งสาสน์ไปอีก เพื่อจะรู้ความประสงค์ของพวกท่าน ภิกษุเหล่านั้นส่งสาสน์กลับไปว่า พวกเราไม่ควรแก่การครองเรือนอีก

พระชายาทั้ง ๕๐๐ พระนางเหล่านั้นดำริว่า บัดนี้พวกเราไม่เหมาะสมที่จะไปสู่ราชสกุลอื่น พวกเราจะไปยังสำนักของพระนางมหาปชาบดีโคตมี จะขออนุญาตออกผนวช แล้วเข้าไปหาพระนางมหาปชาบดีโคตมี ทูลว่าพระแม่เจ้าโปรดทรงอนุญาตการออกผนวชแก่พวกหม่อมฉัน พระนางมหาปชาบดีโคตมีจึงทรงนำหญิงเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พระนางเข้าไปเฝ้าเมื่อพระเจ้าสุทโธทนะทรงปรินิพพานภายใต้เศวตฉัตรแล้ว”

ปาฐะว่า ปกฺกามิ (เสด็จกลับไป) หมายความว่า เสด็จเข้าไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์อีกนั่นเอง

ปาฐะว่า ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา (ประทับอยู่ตามพระพุทธาภิรมย์แล้ว) หมายความว่า ประทับอยู่ตามพระอัธยาศัย โดยทรงตรวจอุปนิสัยของเหล่าสัตว์ที่พระองค์จะพึงโปรด [ให้บรรลุธรรม]

ปาฐะว่า จาริกํ ปกฺกามิ (เสด็จจาริกไปแล้ว) หมายความว่า ทรงทำการสงเคราะห์มหาชนอยู่ เสด็จจาริกไปโดยไม่รีบร้อน ด้วยพุทธสิริอันเลอเลิศ ด้วยพุทธลีลาอันหาอุปมามิได้

ปาฐะว่า สมฺพหุลาหิ สากิยานีหิ สทฺธึ (พร้อมด้วยนางสากิยานีเป็นอันมาก) หมายความว่า พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงรับเอาเพศบรรพชิตโดยหมายเฉพาะพระทศพลภายในพระราชนิเวศน์นั่นเทียว แล้วยังนางสากิยานีทั้ง ๕๐๐ พระนางเหล่านั้นให้รับเอาเพศบรรพชิต เสด็จไปทางพระนครเวสาลีพร้อมด้วยนางสากิยานีเป็นอันมาก

ปาฐะว่า ปกฺกามิ (เสด็จไปแล้ว) หมายความว่า ทรงเป็นหัวหน้านำ[พวกนางสากิยานี]ไป ก็ในกาลที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีนั้นนำนางสากิยานีไป ทรงดำริว่านางสากิยานีเหล่านี้เป็นเชื้อเจ้าสุขุมาลชาติ จะเสด็จไปด้วยพระบาทไม่ได้ จึงรับสั่งให้เจ้าศากยะและเจ้าโกลิยะตระเตรียมวอทอง แต่นางสากิยานีเหล่านั้นทูลว่าถ้าพวกเราขึ้นยานไปเฝ้าก็ไม่เคารพพระศาสดา จึงเสด็จไปด้วยพระบาทตลอดหนทาง ๕๑ โยชน์ แม้เจ้าศากยะและเจ้าโกลิยะก็รับสั่งให้จัดแจงการคุ้มครองทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ใช้เกวียนมากมายบรรทุกข้าวสาร เนยใส และน้ำมันเป็นต้น ส่งคนรับใช้ติดตามไปโดยสั่งว่าพวกเจ้าจงจัดแจงอาหารในสถานที่ที่ไปถึง

ปาฐะว่า สูเนหิ ปาเทหิ (มีพระบาททั้งสองพอง) หมายความว่า ที่พระบาททั้งสองข้าง พระบาทข้างหนึ่งเกิดแผลพองขึ้น พระบาทอีกข้างหนึ่งแตกออก เพราะนางสากิยานีเหล่านั้นเป็นสุขุมาลชาติ พระบาททั้งสองข้างบวมขึ้นเหมือนกำไลเท้ากับกระดูกเท้าระคนกันอยู่ ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า สูเนหิ ปาเทหิ

ปาฐะว่า พหิทฺวารโกฏฐเก แปลว่า ในภายนอกแห่งซุ้มพระทวาร

ถามว่า : พระนางมหาปชาบดีโคตมีประทับยืนอย่างนี้เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : ดังได้สดับมาว่า พระนางดำริอย่างนี้ว่า เราไม่ได้รับอนุญาตจากพระ-ตถาคต รับเอาเพศบรรพชิตเอง การที่เรารับเอาเพศบรรพชิตเองอย่างนี้ ได้เลื่องลือไปทั่วชมพูทวีปทุกแห่ง ถ้าพระศาสดาจะทรงอนุญาตการบรรพชา การอนุญาตให้บรรพชานี้จะเป็นการดี แต่ถ้าไม่ทรงอนุญาต จะเกิดการครหาเป็นอันมาก จึงไม่กล้าเสด็จเข้าไปสู่พระวิหาร ประทับยืนกรรแสงอยู่

ปาฐะว่า กึ นุ ตฺวํ โคตมิ (พระนางโคตมี เหตุใดพระนางจึงมีพระบาททั้งสองพอง มีพระวรกายเกลือกกลั้วด้วยธุลี มีทุกข์ เสียพระทัย มีพระพักตร์ชุ่มด้วยน้ำพระเนตร ประทับยืนกรรแสงอยู่ที่ภายนอกซุ้มพระทวาร) หมายความว่า ความวิบัติเกิดขึ้นแก่ราชสกุลทั้งหลายหรือ เหตุใดพระนางจึงทรงมีผิวพรรณอันแปรปรวนอย่างนี้ มีพระบาททั้งสองพอง...ประทับยืนกรรแสงอยู่ที่ภายนอกซุ้มพระทวาร

ปาฐะว่า อญฺเญนปิ ปริยาเยน แปลว่า แม้ด้วยเหตุอื่น

ปาฐะว่า อาปาทิกา แปลว่า ทรงประคับประคอง ความหมายก็คือ เมื่อพระหัตถ์และพระบาทของพระองค์ยังกิจของพระหัตถ์และพระบาทให้สำเร็จอยู่ไม่ได้ ทรงประคับประคองให้พระหัตถ์และพระบาทเจริญเติบโต

ปาฐะว่า โปสิกา (ทรงเลี้ยงดู) หมายความว่า ทรงเลี้ยงดูพระองค์โดยให้ชำระพระวรกายวันละสองสามครั้ง ให้เสวยพระกระยาหาร ให้ดื่มขีรธารา

ปาฐะว่า ถญฺ ปาเยสิ (ทรงถวายขีรธารา) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า นันทราชกุมารมีพระชนมพรรษาอ่อนกว่าพระโพธิสัตว์เพียงวันเล็กน้อย เมื่อนันทราชกุมารนั้นประสูติแล้ว พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงมอบพระโอรสของพระองค์แก่พระนม แล้วยังกิจของพระนมให้สำเร็จแก่พระโพธิสัตว์เอง ทรงถวายขีรธาราของพระองค์ พระอานนท์กราบทูลอย่างนี้โดยระบุถึงข้อความนั้น

[พระนางสิริมหามายาและพระนางมหาปชาบดีโคตมีเป็นคู่มเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ จึงทรงพระครรภ์และประสูติพระโอรสในเวลาใกล้เคียงกัน]

คำว่า สาธุ ภนฺเต (ขอประทานวโรกาส) หมายความว่า เมื่อพระอานนท์พรรณาคุณของพระนางมหาปชาบดีโคตมีนั้นด้วยคำว่า พหุการา (ทรงมีอุปการะมาก) เป็นต้นแล้ว ต้องการจะอ้อนวอน[ให้ทรงอนุญาต]การออกผนวชอีก จึงกล่าวอย่างนี้

จบ คำอธิบายเรื่องพระมหาปชาบดีโคตมี

คำอธิบายเรื่องครุธรรม ๘ ประการ

๔๐๓. แม้พระศาสดาทรงดำริว่า สตรีทั้งหลายมีศรัทธาน้อย เมื่อเราอนุญาตการออกบวชโดยการขอบวชเพียงครั้งเดียว จะไม่รับเอาศาสนาของเราโดยเคารพ จึงทรงห้ามถึง ๓ ครั้ง บัดนี้ ทรงประสงค์จะให้สตรีรับเอาพระศาสนาโดยเคารพ จึงตรัสว่า สเจ อานนฺท มหาปชาปติ โคตมี อฏฺ ครุธมฺเม ปฏิคฺคณฺหาติ, สาวสฺสา โหตุ อุปสมฺปทา (ดูกร

อานนท์ ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมียอมรับครุธรรม ๘ ข้อนั้นแหละจงเป็นอุปสัมปทาของพระนาง) เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า สาวสฺสา เป็นต้น แปลว่า แม้ข้อนั้นแหละจงเป็นบรรพชาและอุปสัมปทาของพระนาง

พระดำรัสว่า ตทหุปสมฺปนฺนสฺส แปลว่า ภิกษุที่อุปสมบทในวันนั้น

พระดำรัสว่า อภิวาทนำ ปจฺจุฏฺฐานำ อญฺชลิกมฺมำ สามีจิกมฺมำ กาตพฺพำ (ต้องกราบไหว้ ลุกรับ ทำอัญชลีกรรม สามีจิกรรม) หมายความว่า [ภิกษุณีอุปสมบทแล้วร้อยปี] ต้องทำการกราบไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์โดยไม่เย่อหยิ่งถือตัว ต้องทำการลุกรับโดยลุกขึ้นต้อนรับจากอาสนะ ต้องทำอัญชลีกรรมโดยประนมมือ ต้องทำสามีจิกรรมคือความประพฤติที่เหมาะสม มีการปูลาดอาสนะและพัดวีให้ เป็นต้น

[ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาทุกฉบับพบรูปว่า สามีจิ แต่คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๙) แสดงความเห็นว่า ควรมีรูปเดิมเป็น อี การันต์ว่า สามิจี มาจาก สมฺมา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺมา ภาโว สามิจี (ความเป็นโดยชอบ, ความเคารพนับถือ) เมื่อลง ณ ปัจจัยแล้วให้ลง จุ เป็นอาคมด้วยมหาสูตร, แปลง อา ใน มา เป็น อิ, ลบ มฺ ใน มฺม แล้วพฤทธิ์ อ ใน ส เป็น อา แล้วจึงลง อี อิตถีปัจจัย ดังอุทาหรณ์ว่า เมตฺตี (ความเป็นมิตร) ในพระบาลีว่า เมตฺตี สนฺถียเต ปุน (ย่อมเชื่อมความเป็นมิตรอีก), น เตน เมตฺตึ กยิราถ ธีโร (ผู้มีปัญญาไม่พึงทำความเป็นมิตรกับบุคคลนั้นอีก) โดยคำว่า เมตฺตี มีรูปวิเคราะห์ว่า มิตฺตสฺส ภาโว เมตฺตี (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย)

หนังสือปาฬิปทปิฏกะ (เล่ม ๔ หน้า ๗๗) กล่าวถึงรูป ๒ อย่างว่า สามีจิ, สามีจี สันสกฤตมีรูปว่า สามีจี ในคัมภีร์สันสกฤตปิฎกพบรูปว่า สามีจิ, สามีจี ประกอบรูปศัพท์มาจาก สมฺมา ศัพท์ + ณ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย (หรือลง ณิ ปัจจัยแทน อี ปัจจัยใน สามีจิ) มีวิธีประกอบรูปศัพท์ดังนี้

- สมฺมา <สำ + อญฺจ + กฺวิ> = สมญฺจฺ + ณ = สมญฺจ (ลง ณ ปัจจัยท้าย สมฺมา ซึ่งมีศัพท์เดิมมาจาก สำ บทหน้า + อญฺจ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย)

- สมญฺจ = สมิญฺจ (แปลง อ เป็น อิ)

- สมิญฺจ = สมีจ (แปลงนิคคหิตใน สำ เป็น มฺ และมีรูปทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยวิธีปฏิกรณะ คือ การแทน หมายถึง เมื่อลบอักษรตัวใดตัวหนึ่งแล้วต้องใช้อักษรตัวอื่นแทน เพื่อเป็นที่สังเกตให้รู้

เหตุแห่งการลบนั้น เช่น กร + ตพฺพ = กาตพฺพ, กร + ตุ๎ = กาตุ๎, ลเภยฺยำ + อหำ = ลเภยฺยาหำ, ปญฺจ + นำ = ปญฺจานำ = ปญฺจนฺนำ ซึ่งในที่นี้เป็นการลบ ญฺ จึงส่งผลให้ทีฆะ อิ เป็น อี)

- สมีจ + อี = สามีจี (พฤทธิ์สระ อ ใน ส เป็น อา และลง อี อิตถีปัจจัย)]

พระดำรัสว่า อภิกฺขุเก อาวาเส (ในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ) หมายความว่า เมื่อภิกษุณีพำนักอยู่ในอาวาสใด ไม่มีอาจารย์ผู้ให้โอวาทในที่ควรแก่การเข้าหาเพื่อรับโอวาทโดยปราศจากอันตราย อาวาสนี้ชื่อว่า อาวาสที่ไม่มีภิกษุ ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสอย่างนี้

พระดำรัสว่า อนฺวทฺธมาสำ (ทุกกึ่งเดือน) คือ ทุกวันอุโบสถ

พระดำรัสว่า โอวาทูปสงฺกมนำ แปลว่า การเข้าไปรับโอวาท

พระดำรัสว่า ทิฏฺเฐน (โดยเห็น) คือ โดยเห็นด้วยจักขุประสาท

พระดำรัสว่า สุเตน (โดยได้ยิน) คือ โดยได้ยินด้วยโสตประสาท

พระดำรัสว่า ปริสงฺกาย (โดยสงสัย) คือ โดยสงสัยด้วยการเห็นและได้ยิน

พระดำรัสว่า ครุธมฺมำ (ครุธรรม) คือ อาบัติสังฆาทิเสสอันเป็นอาบัติหนัก

พระดำรัสว่า ปกฺขมานตฺตำ (มานัตตลอดปักษ์) คือ มานัตตลอด ๑๕ วันเต็ม

พระดำรัสว่า ฉสุ ธมฺเมสุ (ในสิกขาบท ๖ ข้อ) คือ ในสิกขาบทที่มีการบริโภคในยามวิกาลเป็นที่ ๖

พระดำรัสว่า สิกฺขิตสิกฺขาย (ผู้มีสิกขาที่ศึกษาแล้ว) หมายความว่า ผู้มีสิกขาที่บริบูรณ์แล้ว โดยไม่ละเมิดแม้เพียงสิกขาเดียวให้บกพร่อง

พระดำรัสว่า น อกฺโกสิตพฺโพ น ปริภาสิตพฺโพ (ไม่พึงด่า ไม่พึงบริภาษ) หมายความว่า ภิกษุณีไม่พึงด่าภิกษุด้วยอักโกสวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งในอักโกสวัตถุ ๑๐ ไม่พึงบริภาษภิกษุด้วยการกล่าวโทษอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งก่อให้เกิดความหวาดกลัว

พระดำรัสว่า โอวโฏ ภิกฺขุนีนำ ภิกฺขูสุ วจนปโถ (ปิดทางไม่ให้ภิกษุณีทั้งหลายสอนภิกษุ) หมายความว่า ปิดทางไม่ให้ภิกษุณีทั้งหลายสอนภิกษุ คือ ปิดการว่ากล่าวและการสั่งสอนภิกษุทั้งหลาย กล่าวคือ ภิกษุณีไม่พึงว่ากล่าวหรือสั่งสอนภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง

แต่ควรกล่าวโดยคล้อยตามธรรมเนียมอย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระเถระในกาลก่อนทั้งหลายปฏิบัติวัตรอย่างนี้ๆ ให้บริบูรณ์แล้ว

พระดำรัสว่า อโนวโฏ ภิกฺขูนำ ภิกฺขุนีสุ (เปิดทางให้ภิกษุทั้งหลายสอนภิกษุณี) หมายความว่า ไม่ห้ามให้ภิกษุทั้งหลายสอนภิกษุณี คือภิกษุทั้งหลายจงว่ากล่าว จงสั่งสอน จงกล่าวธรรมกถาตามความประสงค์ ข้อความที่กล่าวนี้เป็นเพียงข้อความสังเขปในที่นี้ พึงทราบเรื่องครุธรรมโดยพิสดาร ตามนัยที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในมหาวิภังค์ [๙๒]

เมื่อสดับครุธรรม ๘ เหล่านี้ ที่พระอานนท์เรียนรู้ในสำนักของพระศาสดาแล้ว บอกกล่าวแก่ตน ความโทมนัสอันใหญ่หลวงยิ่งของพระนางมหาปชาบดีได้สงบลงทันที พระนางทรงระงับความเร่าร้อน เบิกบานพระทัย ประหนึ่งนำน้ำเย็นร้อยหม้อจากสระอโนดาตมารดพระเศียร เมื่อทรงประสงค์จะแสดงปีติและปราโมทย์ที่เกิดเพราะรับครุธรรม จึงเปล่งอุทานว่า เสยฺยถาปิ ภนฺเต (ข้าแต่พระอานนท์ ดิฉันยอมรับครุธรรม ๘ เหล่านี้ จะไม่ละเมิดตลอดชีวิต เปรียบเหมือนหญิงสาวหรือชายหนุ่มที่ชอบแต่งกาย อาบน้ำสระเกล้าแล้ว ได้พวงอุบล พวงมะลิ หรือพวงลำดวนแล้ว พึงประคองรับด้วยมือทั้งสอง ตั้งไว้เหนือเศียรเกล้า ฉะนั้น) เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ทหโร คือ ผู้มีอายุน้อย

พระดำรัสว่า ยุวา คือ ผู้ดำรงอยู่ในวัยหนุ่มสาว

พระดำรัสว่า มณฺฑนกชาติโก (ชอบแต่งกาย) หมายความว่า ผู้มีสภาพประดับกาย

ในเรื่องนั้น บางคนแม้อายุยังน้อยอยู่ ก็ยังไม่เป็นหนุ่มสาว เหมือนเด็กเยาว์วัย บางคนแม้เป็นหนุ่มสาวก็ไม่ชอบแต่งกาย เหมือนคนที่เงียบขรึม หรือคนที่ถูกความเกียจคร้านและความวิบัติเป็นต้นครอบงำ แต่ในเรื่องนี้หมายถึงบุรุษและสตรีที่มีอายุน้อย ยังเป็นหนุ่มสาว และชอบแต่งกาย ดังนั้น พระนางมหาปชาบดีโคตมีจึงกล่าวอย่างนี้ บทอุปมามีพวงอุบลเป็นต้นกล่าวไว้เพราะชาวโลกสมมุติกัน

หลังจากที่นี้ไป บททั้งหมดที่ข้าพเจ้าควรกล่าว ได้แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาแล้ว

ในคัมภีร์อรรถกถานั้น คำว่า มาตุคามสฺส ปพฺพชิตตฺตา (เพราะการบวชของมาตุคาม) นี้ แสดงเหตุของการดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรมได้ ๕๐๐ ปี โดยไม่ดำรงอยู่นานขึ้นอีก ๕๐๐ ปี

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ในคำว่า ปฏิสมฺภิทาปเภทปฺปตฺตขีณาสวเสเนว วุตฺตำ (พระองค์ตรัสโดยประเภทของพระขีณาสพผู้บรรลุความแตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณเท่านั้น) นี้ ท่านยังรวบรวม[ผู้บรรลุ]ฌานด้วยคำว่า พระขีณาสพผู้บรรลุความแตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณ เพราะความบริบูรณ์โดยประการทั้งปวงย่อมไม่สำเร็จแก่ผู้ไม่บรรลุฌาน”

พึงทราบข้อความที่กล่าวด้วยคำว่า สุกฺขวิปสฺสกขีณาสวเสน วสฺสสหสฺสำ (จะดำรงอยู่ตลอดพันปี โดยประเภทแห่งพระขีณาสพผู้เป็นสุกขวิปัสสกะ) เป็นต้น กล่าวไว้ตามมติของภิกษุผู้สาธยายคัมภีร์ขันธกะ

คัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายกล่าวอย่างนี้ว่า

ปฏิสมฺภิทาปตฺเตหิ วสฺสสหสฺสำ อฏฺฐาสิ, ฉฬภิญฺเญหิ วสฺสสหสฺสำ, เตวิชฺเชหิ วสฺสสหสฺสำ, สุกฺขวิปสฺสเกหิ วสฺสสหสฺสำ, ปาติโมกฺเขน วสฺสสหสฺสำ อฏฺฐาสิ.[๙๓]

“พระศาสนาดำรงอยู่ตลอดพันปีโดยมีพระขีณาสพผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณ ดำรงอยู่ตลอดพันปีโดยมีพระขีณาสพผู้บรรลุอภิญญา ๖ ดำรงอยู่ตลอดพันปีโดยมีพระขีณาสพผู้บรรลุวิชชา ๓ ดำรงอยู่ตลอดพันปี โดยมีพระขีณาสพผู้เป็นสุกขวิปัสสกะ ดำรงอยู่ตลอดพันปีโดยมีพระปาติโมกข์”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกายก็กล่าวว่า

พุทฺธานญฺหิ ปรินิพฺพานโต วสฺสสหสฺสเมว ปฏิสมฺภิทา นิพฺพตฺเตตุำ สกฺโกนฺติ, ตโต ปรำ ฉ อภิญฺญา. ตโต ตาปิ นิพฺพตฺเตตุำ อสกฺโกนฺตา ติสฺโส วิชฺชา นิพฺพตฺเตนฺติ, คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺเต กาเล ตาปิ นิพฺพตฺเตตุำ อสกฺโกนฺตา สุกฺขวิปสฺสกา โหนฺติ. เอเตเนว อุปาเยน อนาคามิโน สกทาคามิโน โสตาปนฺนา.[๙๔]

“จำเดิมแต่กาลปรินิพพานของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เหล่าภิกษุจะยังปฏิสัมภิทาญาณให้เกิดได้ตลอดพันปี[แรก]เท่านั้น หลังจากนั้นจะยังอภิญญา ๖ ให้เกิดจากนั้นภิกษุผู้ไม่อาจยังเพียงอภิญญา ๖ เหล่านั้นให้เกิด ย่อมยังวิชชา ๓ ให้เกิด เมื่อกาลผ่านพ้นไปตามลำดับ ภิกษุผู้ยังเพียงวิชชา ๓ เหล่านั้นให้เกิดไม่ได้ จะเป็นสุกขวิปัสสกะ และจะเป็นอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบันตามทำนองนี้”

ในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายกล่าวว่า

ปจมโพธิยญฺหิ ภิกฺขู ปฏิสมฺภิทาปตฺตา อเหสุ๋. อถ กาเล คจฺฉนฺเต ปฏิสมฺภิทา ปาปุณิตุ๋ น สกฺขึสุ, ฉฬภิญฺญา อเหสุ๋, ตโต ฉ อภิญฺญา ปตฺตุ๋ อสกฺโกนฺตา ติสฺโส วิชฺชา ปาปุณึสุ. อิทานิ กาเล คจฺฉนฺเต ติสฺโส วิชฺชา ปาปุณิตุ๋ อสกฺโกนฺตา อาสวกฺขยมตฺตๆ ปาปุณิสฺสนฺติ, ตมฺปิ อสกฺโกนฺตา อนาคามิผลๆ, ตมฺปิ อสกฺโกนฺตา สกทาคามิผลๆ, ตมฺปิ อสกฺโกนฺตา โสตาปตฺติผลๆ, คจฺฉนฺเต กาเล โสตาปตฺติผลมฺปิ ปตฺตุ๋ น สกฺขิสฺสนฺติ.[๙๕]

“ภิกษุทั้งหลายในปฐมโพธิกาล บรรลุปฏิสัมภิทาญาณ เมื่อกาลล่วงเลยไปจากนั้น ไม่อาจบรรลุปฏิสัมภิทาญาณได้ เป็นเพียงผู้บรรลุอภิญญา ๖ หลังจากนั้นไม่สามารถบรรลุอภิญญา ๖ จะบรรลุเพียงวิชชา ๓ เมื่อกาลล่วงเลยไปในกาลนี้ เหล่าภิกษุไม่สามารถบรรลุวิชชา ๓ ได้ จะบรรลุเพียงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ภิกษุผู้บรรลุเพียงความสิ้นไปแห่งอาสวะนั้นไม่ได้ จะบรรลุอนาคามิผล ภิกษุผู้บรรลุเพียงอนาคามิผลไม่ได้ จะบรรลุสกทาคามิผล ภิกษุผู้บรรลุเพียงสกทาคามิผลไม่ได้ จะบรรลุโสดาปัตติผล เมื่อกาลผ่านพ้นไป ภิกษุจะไม่สามารถบรรลุเพียงโสดาปัตติผล”

อนึ่ง มตินั้นทั้งหมดขัดแย้งกันเอง บัณฑิตจึงควรเชื่อข้อความว่า พระอรรถกถาจารย์แสดงมติของภิกษุผู้สาธยายทั้งหลายเหล่านั้นๆ ในคัมภีร์อรรถกถานั้นๆ ถ้าไม่พึงเชื่อเช่นนั้น ก็จะมีความขัดแย้งระหว่างคำเบื้องต้นและเบื้องปลายของพระอรรถกถาจารย์[รูปเดียวกัน]เอง

ปาฐะว่า ตานิเยว (ตลอดกาลเช่นนั้นเหมือนกัน) ตลอด ๕ พันปีเหล่านั้นเหมือนกัน พระศาสนามีพระปริยัติธรรมเป็นมูลเหตุ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า น หิ ปริยตฺติยา อสติ ปฏิเวโธ อตฺถิ (เพราะเมื่อไม่มีปริยัติ ปฏิเวธจะมีไม่ได้เลย) เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว เมื่อปริยัติอันตรธานแล้ว ปฏิบัติย่อมจะอันตรธานไป เมื่อปฏิบัติอันตรธานแล้ว การบรรลุธรรมย่อมจะอันตรธานไปเช่นกัน

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร [เมื่อไม่มีปริยัติ ปฏิเวธจะมีไม่ได้เลย]

ตอบว่า : เพราะปริยัติเป็นเหตุของปฏิบัติ ปฏิบัติเป็นเหตุของการบรรลุธรรม ดังนั้น ปริยัตินั่นเองจึงสำคัญกว่าปฏิบัติ

ในเรื่องนั้น ปฏิบัติและปฏิเวธรุ่งเรืองในบางครั้งและไม่รุ่งเรืองในบางครั้ง ดังจะเห็นได้ว่า ในสมัยหนึ่งภิกษุผู้บรรลุปฏิเวธมีเป็นจำนวนมาก [จนกระทั่ง]ควรชี้นิ้วแสดงว่าภิกษุรูปนี้เป็นปุถุชน สมัยหนึ่งไม่เคยมีภิกษุผู้เป็นปุถุชนในลังกาทวีปนี้ บางครั้งมีภิกษุนักปฏิบัติมากมาย บางครั้งมีน้อย ปฏิบัติและปฏิเวธรุ่งเรืองในบางครั้งและไม่รุ่งเรืองในบางครั้งอย่างนี้

ปริยัตินั่นแหละเป็นหลักเพื่อความดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรม อันที่จริง ผู้มีปัญญาศึกษาพระไตรปิฎกแล้ว ย่อมยังปฏิบัติและปฏิเวธทั้งสองให้ถึงพร้อมได้ ดุจพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายยังอภิญญา ๕ และสมาบัติ ๗ ให้เกิดในสำนักของอาฬารดาบสแล้ว ตรัสถามวิธีบริกรรมเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ อาฬารดาบสนั้นตอบว่า เราไม่ทราบ พระองค์จึงเสด็จไปสำนักของอุทกดาบส ทรงเทียบเคียงคุณธรรมวิเศษที่พระองค์ทรงบรรลุ ตรัสถามวิธีบริกรรมเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เมื่ออุทกดาบสนั้นตอบแล้ว พระโพธิสัตว์ทรงยังสมาบัตินั้นให้ถึงพร้อมในกาลที่อุทกดาบสตอบจบนั่นเอง ภิกษุผู้มีปัญญาก็เช่นกัน เมื่อศึกษาปริยัติแล้วย่อมยังปฏิบัติและปฏิเวธทั้งสองให้ถึงพร้อมได้ เมื่อปริยัติดำรงอยู่ พระศาสนาจึงดำรงอยู่ได้

เมื่อขอบสระน้ำใหญ่ยังดำรงมั่นอยู่ ใครๆ ก็ไม่พึงกล่าวว่าน้ำจะไม่ดำรงอยู่ และเมื่อมีน้ำอยู่ก็ไม่พึงกล่าวว่า ดอกไม้หลายชนิดมีดอกปทุมเป็นต้นจะไม่บาน ฉันใด เมื่อยังมีพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก อันเปรียบเหมือนขอบที่มั่นคงของสระน้ำใหญ่ ก็ไม่พึงกล่าวว่าจะไม่มีกุลบุตรผู้ยังปฏิบัติให้ถึงพร้อมอันเปรียบเหมือนน้ำในสระน้ำใหญ่ และเมื่อมีกุลบุตรเหล่านั้น ก็ไม่พึงกล่าวว่าจะไม่มีพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น อันเปรียบเหมือนดอกไม้หลายชนิดมีดอกปทุมเป็นต้นในสระน้ำใหญ่ ด้วยเหตุนั้น ปริยัตินั่นเองจึงเป็นหลักโดยแท้ ด้วยประการฉะนี้

ในคำว่า ปริยตฺติยา อนฺตรหิตาย (เมื่อปริยัติอันตรธานแล้ว) นี้ พระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกที่เรียกว่าพระบาลีพร้อมทั้งอรรถกถา ชื่อว่า ปริยัติ พระบาลีพร้อมทั้งอรรถกถานั้นยังดำรงอยู่ตราบใด ปริยัติก็บริบูรณ์ตราบนั้น เมื่อกาลผ่านพ้นไป กษัตริย์ในกลียุคจะไม่ทรงธรรม เมื่อกษัตริย์เหล่านั้นไม่ทรงธรรม แม้อำมาตย์เป็นต้นของกษัตริย์เหล่านั้นก็จะไม่ทรงธรรม หลังจากนั้น ประชาชนในประเทศและแว่นแคว้นก็จะไม่ทรงธรรมเช่นกัน

ฝนจึงไม่ตกต้องตามฤดูกาล เพราะพวกเขาไม่ประพฤติธรรม ข้าวกล้าจะไม่บริบูรณ์ ดังนั้น เมื่อข้าวกล้าไม่บริบูรณ์อยู่ ทายกผู้ถวายปัจจัยจะถวายปัจจัยแก่ภิกษุสงฆ์ไม่ได้ เมื่อภิกษุทั้งหลายลำบากอยู่ด้วยปัจจัย ๔ จะสงเคราะห์อันเตวาสิกไม่ได้

เมื่อกาลล่วงเลยไปอยู่ ปริยัติย่อมเสื่อมสูญ เหล่าภิกษุจะไม่สามารถทรงอรรถได้ เพียงทรงจำพระบาลีได้เท่านั้น เมื่อกาลล่วงไปจากนั้น เหล่าภิกษุจะทรงจำพระบาลีทั้งหมดไม่ได้ พระอภิธรรมปิฎกจะเสื่อมสูญก่อน เมื่อพระอภิธรรมปิฎกเสื่อมสูญอยู่ ย่อมจะเสื่อมจำเดิมจากคัมภีร์สุดท้าย เพราะคัมภีร์ปัฏฐานจะเสื่อมก่อน เมื่อคัมภีร์ปัฏฐานนั้นเสื่อมแล้ว คัมภีร์ยมก กถาวัตถุ ปุคคลบัญญัติ ธาตุกถา วิภังค์ และธรรมสังคณีก็จะเสื่อม[ต่อๆ ไป]

เมื่อพระอภิธรรมปิฎกเสื่อมสูญแล้วอย่างนี้ พระสุตตันตปิฎกย่อมเสื่อมสูญจำเดิมจากคัมภีร์สุดท้าย โดยแท้จริงแล้ว อังคุตตรนิกายจะเสื่อมก่อน แม้ในอังคุตตรนิกายนั้น เอกาทสกนิบาตจะเสื่อมก่อน... หลังจากนั้น เอกกนิบาตจะเสื่อมต่อมา เมื่ออังคุตตรนิกายเสื่อมแล้วอย่างนี้ สังยุตตนิกายย่อมเสื่อมจำเดิมจากคัมภีร์สุดท้าย ที่จริงแล้ว มหาวารวรรคจะเสื่อมก่อน หลังจากนั้น สฬายตนวรรค ขันธกวรรค นิทานวรรค และสคาถวรรคจะเสื่อมต่อมา เมื่อสังยุตตนิกายเสื่อมแล้วอย่างนี้ มัชฌิมนิกายย่อมเสื่อมจำเดิมจากคัมภีร์สุดท้าย ที่จริงแล้ว อุปริปัณณาสก์จะเสื่อมก่อน หลังจากนั้น มัชฌิมปัณณาสก์จะเสื่อมต่อมา มูลปัณณาสก์จะเสื่อมต่อจากนั้น เมื่อมัชฌิมนิกายเสื่อมแล้วอย่างนี้ ทีฆนิกายย่อมเสื่อมจากคัมภีร์สุดท้าย ที่จริงแล้ว ปาถิกวรรคจะเสื่อมก่อน หลังจากนั้น มหาวรรคจะเสื่อมต่อมา สีลขันธวรรคจะเสื่อมต่อจากนั้น เมื่อทีฆนิกายเสื่อมแล้วอย่างนี้ พระสุตตันตปิฎกจัดว่าเสื่อมแล้ว

ภิกษุทั้งหลายจะทรงจำเพียงชาดกพร้อมกับพระวินัยปิฎก ดังจะเห็นได้ว่า ลัชชีภิกษุย่อมทรงจำพระวินัยปิฎก ส่วนภิกษุผู้ปรารถนาลาภดำริว่า แม้จะกล่าวอธิบายพระสูตรก็ไม่มีคนสนใจ จึงทรงจำชาดกเท่านั้น เมื่อกาลผ่านพ้นไป เหล่าภิกษุจะทรงจำเพียงชาดกไม่ได้ ในลำดับนั้นบรรดาชาดกเหล่านั้น เวสสันดรชาดกจะเสื่อมก่อน หลังจากนั้น ปุณณก-ชาดก มหานารทชาดก จะเสื่อมตามลำดับปฏิโลม แล้วอปัณณกชาดกจะเสื่อมในกาลสุดท้าย ภิกษุทั้งหลายจะทรงจำเพียงพระวินัยปิฎก

เมื่อกาลล่วงเลยไป แม้พระวินัยปิฎกนั้นย่อมเสื่อมจำเดิมจากคัมภีร์สุดท้าย ความจริง คัมภีร์บริวารจะเสื่อมก่อนคัมภีร์ขันธกะ (มหาวรรคและจูฬวรรค) ภิกขุนีวิภังค์ และมหาวิภังค์จะเสื่อมต่อจากนั้น เหล่าภิกษุจะทรงจำเพียงอุโปสถขันธกะเท่านั้นตามลำดับ แม้ในกาลนั้นปริยัติยังไม่อันตรธานตราบที่มนุษย์ทั้งหลายยังทรงจำคาถาที่มี ๔ บาทได้ ในกาลใดพระราชาผู้มีศรัทธาเลื่อมใสรับสั่งให้ตั้งถุงเงินควรค่าหนึ่งพันในผอบทองที่กระพองช้าง รับสั่งให้เที่ยวป่าวประกาศในพระนครว่า ผู้รู้คาถาที่มี ๔ บาทอันพระพุทธเจ้าตรัสไว้ จงมารับเงินหนึ่งพันนี้ ก็แสวงหาผู้รับเงินไม่ได้ ทรงดำริว่าเมื่อป่าวประกาศเพียงครั้งเดียว อาจจะมีคนที่ได้ยินและไม่ได้ยิน จึงรับสั่งให้ป่าวประกาศถึง ๓ ครั้ง ก็หาคนที่มารับไม่ได้ ราชบุรุษทั้งหลายจะนำถุงเงินควรค่าหนึ่งพันกลับคืนสู่ราชสกุลอีก ในกาลนั้นปริยัติได้อันตรธานแล้ว

คำว่า จิรं ปวตฺติสฺสติ (จะเป็นไปตลอดกาลนาน) หมายความว่า แม้เมื่อปริยัติอันตรธานแล้ว เพศสมณะเท่านั้นจะเป็นไปตลอดกาลนาน

ถามว่า : เพศสมณะจะเป็นไปตลอดกาลนานอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อกาลล่วงเลยไป การห่มจีวร การถือบาตร การเหยียดแขนและคู้แขน การแลดูและเหลียวดู จะไม่น่าเคารพเลื่อมใส เหล่าภิกษุจะเที่ยวบิณฑบาตโดยใช้ปลายแขนอุ้มบาตรไว้ เหมือนนิครนถ์อุ้มบาตรน้ำเต้า เพศสมณะยังไม่อันตรธานแม้ด้วยเหตุเพียงนี้ แต่เมื่อกาลผ่านไปอีก เหล่าภิกษุจะเที่ยวบิณฑบาตโดยวางบาตรลงจากปลายแขน ใช้มือหรือสาแหรกอุ้มไป ภิกษุทั้งหลายจะไม่ย้อมจีวรให้เป็นสมณสารูป จะย้อมให้เป็นสี[แดง]ดุจริมฝีปาก เมื่อกาลผ่านไปก็จะไม่ย้อมจีวร จะใช้จีวรโดยเพียงตัดชายผ้า เย็บชายผ้าและทำกัปปพินทุ หลังจากนั้นจะเย็บชายผ้าเท่านั้น ไม่ทำกัปปพินทุ หลังจากนั้นจะไม่ทำกิจทั้งสองอย่าง เพียงตัดชายผ้าเที่ยวไปเหมือนปริพาชก

เมื่อกาลผ่านไปอีก พวกเขาดำริว่าผ้ากาสาวะนี้จะมีประโยชน์อะไรแก่พวกเรา จึงผูกเศษผ้ากาสาวะผืนน้อยห้อยมือหรือคอ หรือพากันย้อมผม จะเลี้ยงดูภรรยา ไถนา หว่านพืช เลี้ยงชีพอยู่ ในกาลนั้น มหาชนผู้ประสงค์จะถวายทักษิณา จะถวายทานแม้แก่บุคคลเหล่านั้นโดยอุทิศสงฆ์ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาข้อความนี้จึงตรัสว่า

ภวิสฺสนฺติ โข ปนานนฺท อนาคตมทฺธานํ โคตฺรภุโน กาสาวกณฺฐา ทุสฺสีลา ปาปธมฺมา, เตสุ ทุสฺสีเลสุ สงฺฆํ อุทฺทิสฺส ทานํ ทสฺสนฺติ, ตทาปาหํ อานนฺท สงฺฆคตํ ทกฺขิณํ อสงฺขฺเยยฺยํ อปฺปเมยฺยํ วทามิ.[๙๖]

"ดูกรอานนท์ ในอนาคตกาลจะมีพระโคตรภู มีผ้ากาสาวะห้อยคอ ไม่มีศีล เป็นผู้ต่ำช้า มหาชนจะถวายทานอุทิศสงฆ์แก่บุคคลเหล่านั้นผู้ไม่มีศีล ดูกรอานนท์ เรากล่าวว่าทักษิณาที่ถวายสงฆ์ในกาลนั้นนับไม่ได้ หาประมาณมิได้"

เมื่อกาลผ่านพ้นจากนั้นอีก เหล่าภิกษุจะทำงานแล้วดำริว่าผ้ากาสาวะนี้รุ่มร่ามนักจะมีประโยชน์อะไรแก่พวกเรา จึงฉีกเศษผ้ากาสาวะทิ้งในป่า ในกาลนั้นเพศสมณะได้อันตรธานแล้ว ดังได้สดับมาว่า จำเดิมแต่กาลแห่งพระทศพลพระนามว่ากัสสปะ เคยมีธรรมเนียมที่ชาวโยนกนุ่งห่มผ้าขาวเที่ยวไป แม้ปริยัติอันตรธานแล้ว เพศสมณะเท่านั้นจะเป็นไปตลอดกาลนานฉะนี้แล

จบ คำอธิบายเรื่องครุธรรม ๘ ประการ

คำอธิบายเรื่องมีพระพุทธานุญาตให้ภิกษุณีอุปสมบท

๔๐๔-๕. ปาฐะว่า ยทคฺเคน (ตั้งแต่วันใด) หมายความว่า ทำวันใดให้เป็นเบื้องต้น

[คำว่า ยทคฺเคน ตัดบทเป็น ยํ + อคฺเคน แปลงนิคคหิตท้าย ย เป็น ทฺ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) ว่า มยทา สเร (แปลงนิคคหิตเป็น ม, ย และ ท ในเพราะสระ) คัมภีร์นี้อธิบาย ยทคฺเคน ว่า ยํ ทิวสํ อาทึ กตฺวา (ทำวันใดให้เป็นเบื้องต้น) โดยมุ่งอธิบายว่า อคฺค ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า เบื้องต้น และลง นา ตติยาวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ (ขยายกิริยา) ดังข้อความในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

อาทึ กตฺวาติ อิมินา ยทคฺเคนาติ เอตฺถ อคฺคสทฺโท อาทฺยตฺโถ กิริยาวิเสสนตฺเถ กรณวจนนฺติ ทสฺเสติ.[๙๗]

"ด้วยคำว่า อาทึ กตฺวา นี้ พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า อคฺค ศัพท์ในคำว่า ยทคฺเคน นี้มีอรรถเหมือน อาทิ ศัพท์ ลงตติยาวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ"

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๓๔๑) อธิบาย ยทคฺเคน ว่า ยสฺมึ ทิวเส (ในวันใด) ตามนัยนี้ ยทคฺเคน ตัดบทเป็น ย + อคฺเคน และ อคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วัน ส่วน นา วิภัตติลงในอรรถของสัตตมีวิภัตติ

ในบางแห่ง ยทคฺเคน แปลว่า เพราะเหตุใด ใช้คู่กับ ตทคฺเคน (เพราะเหตุนั้น) ตามนัยนี้ ตัดบทเป็น ย + อคฺเคน อคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ ส่วน นา วิภัตติลงในอรรถเหตุ

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประพันธ์คาถาสรุปอรรถของ อคฺค ศัพท์ว่า

อคฺคํ โกฏฺฐาสโกฏฺฐาทิ- ปุรตฺวาลมฺพเนสุ จ
ปริมาเณ สมูเห จ ตีสุ เสฏฺฐุตฺตมาทิเก.[๙๘]

"อคฺค ศัพท์ นปุงสกลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ส่วน, ยอด, เบื้องต้น, ข้างหน้า, อารมณ์, จำนวน, หมู่ เมื่อใช้ในไตรลิงค์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ประเสริฐ และสูงสุด เป็นต้น"]

ปาฐะว่า ตเทว แปลว่า ในวันนั้นนั่นแหละ [คำว่า ตเทว ตัดบทเป็น ตทา + เอว)]

ปาฐะว่า อนุญฺญตฺติยา แปลว่า โดยทรงอนุญาต

ในปาฐะว่า เอกาหํ ภนฺเต อานนฺท ภควนฺตํ วรํ ยาจามิ (ท่านพระอานนท์ ดิฉันจะทูลขอพรอย่างหนึ่งกับพระผู้มีพระภาค) มีคำอธิบายดังนี้

ถามว่า : พระนางมหาปชาบดีโคตมีปฏิญาณแล้วว่า เอวเมว โข อหํ ภนฺเต อานนฺท อิเม อฏฺฐ ครุธมฺเม ปฏิคฺคณฺหามิ ยาวชีวํ อนติกฺกมนีเย[๙๙] (ท่านพระอานนท์ ดิฉันจะยอมรับครุธรรม ๘ เหล่านี้ ไม่ละเมิดตลอดชีวิต) เหตุใดบัดนี้จึงจะทูลขอพร

ตอบว่า : เพื่อหลีกเลี่ยงการตำหนิของผู้อื่น เพราะบางคนจะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ภิกษุและภิกษุณีทั้งหลายไม่กราบไหว้กันตามลำดับพรรษา เนื่องจากพระนางมหาปชาบดียอมรับครุธรรมก่อน ถ้าพระนางทูลขอพร พระผู้มีพระภาคอาจจะทรงอนุญาต

๔๐๖. ปาฐะว่า สราคาย (เพื่อมีความกำหนัด) หมายความว่า เพื่อมีความกำหนัด คือ เพื่อเพิ่มพูนกามราคะและภวราคะ

ปาฐะว่า สญฺโญคาย (เพื่อการประกอบ) หมายความว่า เพื่อการประกอบในสังสารวัฏ

ปาฐะว่า อาจยาย (เพื่อการเพิ่มพูน) หมายความว่า เพื่อการเพิ่มพูนสังสารวัฏ

ปาฐะว่า มหิจฺฉตาย แปลว่า เพื่อความมักมาก

ปาฐะว่า อสนฺตุฏฺฐิยา แปลว่า เพื่อความไม่สันโดษ

ปาฐะว่า สงฺคณิกาย (เพื่อการคลุกคลี) หมายความว่า เพื่อการอยู่โดยคลุกคลีกับกิเลสและหมู่คณะ

ปาฐะว่า โกสชฺชาย แปลว่า เพื่อความเกียจคร้าน

ปาฐะว่า ทุพฺภรตาย แปลว่า เพื่อการเลี้ยงยาก

ปาฐะว่า วิราคาย (เพื่อความหลุดพ้น) หมายความว่า เพื่อความหลุดพ้นจากสังสารวัฏทั้งหมด

ปาฐะว่า วิสญฺโญคาย (เพื่อการไม่ประกอบ) หมายความว่า เพื่อการไม่ประกอบกับกามราคะเป็นต้น

ปาฐะว่า อปจยาย (เพื่อการขจัด) หมายความว่า เพื่อขจัดสังสารวัฏทั้งหมด ความหมายก็คือ เพื่อดับสังสารวัฏ

ปาฐะว่า อปฺปิจฺฉตาย (เพื่อความมักน้อย) คือ เพื่อปราศจากความปรารถนาโดยประการทั้งปวง โดยประเภทแห่งความมักน้อยในปัจจัย ๔ เป็นต้น

ปาฐะว่า สนฺตุฏฺฐิยา (เพื่อความสันโดษ) คือ เพื่อความสันโดษ ๑๒ ประเภท

ปาฐะว่า ปวิเวกาย (เพื่อความสงัด) คือ เพื่อความวิเวก คือเพื่อความสำเร็จแห่งวิเวกอันมีกายวิเวกเป็นต้น และตทังควิเวกเป็นต้น

ปาฐะว่า วีริยารมฺภาย (เพื่อปรารภความเพียร) คือ เพื่อประคับประคองความเพียรในกายและจิต

ปาฐะว่า สุภรตาย แปลว่า เพื่อความเลี้ยงง่าย

ปริยัติธรรมใดเป็นเหตุให้เว้นจากความเป็นผู้มีราคะเป็นต้นของผู้ปฏิบัติชอบโดยศึกษา ทรงจำ ไต่ถาม และทำไว้ในจิต ย่อมเป็นไปเพื่อคลายกำหนัดเป็นต้น ปริยัติธรรมนั้นเป็นธรรม (สภาพที่ทรงเหล่าสัตว์) เพราะทรง[เหล่าสัตว์]ไว้ดีโดยไม่ให้ตกไปในอบายเป็นต้น

ปริยัติธรรมนั้นเป็นวินัย (สภาพที่ฝึกกายกับวาจา) เพราะเป็นโอวาทานุสาสนีของพระศาสดาผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เธอพึงรู้ คือพึงเข้าใจปริยัติธรรมนั้นว่าเป็นคำสั่งสอนของพระศาสดา ในสูตรนี้พระผู้มีพระภาคตรัสสังสารวัฏโดยวาระแรก และตรัสพระนิพพานโดยวาระที่ ๒

๔๐๙-๑๐. คำว่า วิมาเนตฺวา แปลว่า ล่วงเกินแล้ว

คำว่า กมฺมปฺปตฺตาโยปิ แปลว่า ควรแก่กรรมบ้าง

คำว่า อาปตฺติคามินิโยปิ แปลว่า ต้องอาบัติบ้าง

คำว่า วุตฺตนเยเนว กาเรตพฺพตำ อาปชฺชนฺติ (ย่อมถึงความเป็นผู้อันสงฆ์ควรปรับโทษตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า ย่อมถึงความเป็นผู้อันสงฆ์ควรปรับโทษด้วยอาบัติทุกกฏ เพราะทรงห้ามการกระทำเช่นนั้น

๔๑๓-๑๕-๑๗. คำว่า เทฺว ติสฺโส ภิกฺขุนิโย แปลว่า อันภิกษุณีสองสามรูป

คำว่า น อาโรเจนฺติ (ไม่บอก) หมายความว่า ไม่บอกแก่ภิกษุผู้แสดงปาติโมกข์

คำว่า น ปจฺจาหรนฺติ (ไม่กลับมาบอก) หมายความว่า ไม่กลับมาบอกแก่ภิกษุณีทั้งหลาย

คำว่า วิเสสกำ (รอยเจิม) หมายความว่า รอยเจิมที่ทำลายวัตร

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๓๐๐) กล่าวว่า วิเสสโก ตุ ติลโก (ติลก, รอยเจิม) และสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๔๐๙) ว่า วิเสสกนฺติ คณฺฑปฺปเทเส วิจิตฺรสณฺฐานำ วิเสสกำ กโรนฺติ (คำว่า วิเสสกำ หมายความว่า ชนทั้งหลายย่อมทำรอยเจิมอันมีสัณฐานวิจิตรที่แก้ม)]

๔๒๐. พระดำรัสว่า เตน จ ภิกฺขุ นิมนฺเตตพฺโพ (พึงนิมนต์ภิกษุด้วยอามิสนั้น) นี้เป็นคำแสดงความเหมาะสม แต่เมื่อภิกษุณีไม่นิมนต์ ก็ไม่ต้องอาบัติ

๔๒๕. คำว่า ตโย นิสฺสเย (นิสัย ๓) คือ นิสัย ๓ อื่นยกเว้นนิสัยคือเสนาสนะ ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุณีนั้นจะอยู่เสนาสนะคือโคนไม้ไม่ได้

๔๒๘. คำว่า อนุวาทำ ปฏฺฐเปนฺติ (ตั้งความเป็นใหญ่) หมายความว่า ทำตัวเป็นใหญ่[เหนือภิกษุ]

๔๓๐. คำว่า ภิกฺขุทูเตน อุปสมฺปาเทนฺติ (ให้อุปสมบทโดยภิกษุเป็นทูต) หมายความว่า ภิกษุผู้เป็นทูต ชื่อว่า ภิกขุทูตะ, [ย่อมให้อุปสมบท]โดยภิกษุเป็นทูตนั้น ความหมายก็คือ ย่อมให้อุปสมบทโดยทำให้ภิกษุเป็นทูต

๔๓๑. คำว่า น สมฺมติ แปลว่า [นวกรรม]ไม่พอ

คำว่า นวกมฺมำ (นวกรรม) คือ การทำนวกรรมแล้วบอกกล่าวว่าจงอยู่ตลอดปีเพียงนี้ แล้วให้พื้นที่อันเป็นของสงฆ์

๔๓๒. คำว่า สนฺนิสินฺนคพฺภา แปลว่า [หญิงคนหนึ่ง]ตั้งครรภ์แล้ว

๔๓๔. คำว่า ปพฺพชฺชมฺปิ น ลภติ (เธอย่อมไม่ได้อุปสมบทอีก) หมายความว่า เธอย่อมไม่ได้อุปสมบทอีก เพราะภิกษุณีผู้ไปเข้ารีตเดียรถีย์จะเข้าถึงความเป็นอภัพพบุคคล

คำว่า อิทำ โอทิสฺส อนุญฺญาตำ วฏฺฏติ (การไหว้เป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตจำเพาะแก่ภิกษุณีทั้งหลาย จึงสมควร) หมายความว่า การไหว้เป็นต้นนี้ควรอยู่ เพราะทรงอนุญาตจำเพาะภิกษุณี แม้จะมีความกำหนัดฝ่ายเดียวหรือทั้งสองฝ่ายก็ตาม

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่ายตามพระบาลีและอรรถกถา

จบ คำอธิบายภิกขุนีอุปสัมปันนานุชานนกถา

จบภิกขุนีขันธกะ

๑๑. ปัญจสติกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องคำนำของการสังคายนา

๔๓๗. ในปัญจสติกขันธกะ ปาฐะว่า ปาวาย กุสินารำ (เราออกจากเมืองปาวาเดินทางไกลไปเมืองกุสินารา) หมายความว่า เราเที่ยวบิณฑบาตในเมืองปาวาแล้ว เดินทางไกลโดยดำริว่าจะไปเมืองกุสินารา

ปาฐะว่า มนฺทารวปุปฺผำ คเหตฺวา (ถือดอกมณฑารพ) หมายความว่า กั้นดอกมณฑารพเหมือนฉัตร โดยวางดอกไม้นั้นที่มีขนาดเท่าตุ่มใหญ่ที่ท่อนไม้ซึ่งใช้ชั่วคราว

ปาฐะว่า อทฺทสำ โข (เราได้เห็นแล้ว) หมายความว่า เราได้เห็นอาชีวกนั้นเดินมาแต่ไกล เมื่อเห็นแล้วคิดว่าเราจะถามเรื่องราวของพระผู้มีพระภาคกะอาชีวกนั้น ดำริว่าถ้าเราจะถามทันที ก็จะไม่เป็นการคารวะพระศาสดา จึงลุกขึ้นหลีกออกจากสถานที่ดำรงอยู่ ปูผ้าบังสุกุลที่มีสีเหมือนเมฆซึ่งพระทศพลประทานให้ ดุจพญาช้างฉัททันต์ปูลาดแผ่นหนังมีสีเหมือนแก้วมณี ประนมมือที่รุ่งโรจน์ด้วยทสนขสโมธาน (หมู่เล็บทั้ง ๑๐) เหนือเกล้า หันหน้าไปทางอาชีวกด้วยคารวะที่ทำในพระศาสดา แล้วถามอาชีวกว่า ท่านทราบข่าวพระศาสดาของเราบ้างหรือ

ถามว่า : พระมหากัสสปะทราบว่าพระศาสดาปรินิพพานแล้วหรือยังไม่ทราบ จึงถามอย่างนี้

ตอบว่า : บางท่านกล่าวว่า“การรู้ของพระขีณาสพทั้งหลายเนื่องด้วยการใคร่ครวญ พระมหากัสสปะนั้นไม่รู้อยู่จึงถามเพราะยังไม่ได้ใคร่ครวญ” เพราะพระเถระมักเข้าสมาบัติยังร่างกายให้ดำเนินไปเสมอด้วยผลของสมาบัติในที่พักในยามราตรี ที่พักในเวลากลางวัน ถ้ำ และมณฑปเป็นต้น เมื่อเข้าไปหมู่บ้านซึ่งแม้จะอยู่ในสกุล ได้เข้าสมาบัติที่ประตูบ้านออกจากสมาบัติแล้วจึงรับภิกษา ดังได้สดับมาว่า พระเถระดำริว่าเราจะอนุเคราะห์มหาชนด้วยอัตภาพสุดท้ายนี้ ชนเหล่าใดถวายภิกษาหรือทำสักการะแก่เราด้วยของหอมและดอกไม้

เป็นต้น บุญนั้นของชนเหล่านั้นจงมีผลมาก จึงกระทำอย่างนี้ พระเถระจึงไม่ทราบความนั้น เพราะมักเข้าสมาบัติ บางท่านจึงกล่าวว่าพระเถระไม่ทราบความนั้นอย่างนี้

บัณฑิตไม่พึงเชื่อความเห็นนั้น เพราะไม่มีเหตุที่จะไม่รู้เรื่องนี้ การปรินิพพานของพระศาสดาปรากฏชัดด้วยนิมิตมีความหวั่นไหวแห่งหมื่นโลกธาตุเป็นต้น

อนึ่ง ในบริษัทของพระเถระ ภิกษุบางรูปเคยเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค บางรูปไม่เคยเข้าเฝ้า ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น แม้ภิกษุผู้เคยเข้าเฝ้าย่อมปรารถนาจะเข้าเฝ้าอีกทีเดียว ภิกษุผู้ไม่เคยเข้าเฝ้าก็ประสงค์จะเข้าเฝ้าโดยแท้ ในภิกษุเหล่านั้น ภิกษุผู้ไม่เคยเข้าเฝ้าเลย เดินทางไปโดยประสงค์จะเข้าเฝ้า ถามอยู่ว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ที่ไหน เมื่อสดับว่าปรินิพพานแล้ว จะไม่อาจอดกลั้นได้ จะทิ้งจีวร มีผ้าเพียงผืนเดียว หรือนุ่งห่มไม่เรียบร้อย จะร่ำไห้ทุบอก ในกาลนั้นฝูงชนจะตำหนิเราว่า ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลที่มากับพระมหากัสสปะร้องไห้อยู่เองเหมือนอิสตรี ภิกษุเหล่านั้นจะปลอบโยนพวกเราอย่างไร แต่สถานที่นี้เป็นป่าใหญ่สงัดฝูงชน เมื่อเหล่าภิกษุพากันร่ำไห้ในที่นี้อย่างใดก็ตาม ก็จะไม่มีโทษ [คือ การครหา] แม้ความเศร้าโศกที่ได้ยินมาก่อนจะค่อยๆ จางลงไปเอง จึงถามอาชีวกเพื่อให้เหล่าภิกษุได้รับทราบเพื่อให้เกิดสติก่อน

ปาฐะว่า อชฺช สตฺตาหปรินิพฺพุโต (พระสมณโคดมปรินิพพานได้ ๗ วันทั้งวันนี้แล้ว) หมายความว่า พระสมณโคดมปรินิพพานแล้วในวันที่ ๗ โดยนับถอยหลังไปจากวันนี้

ปาฐะว่า ตโต เม อิทำ (ผมถือดอกมณฑารพนี้มาจากที่นั้น) หมายความว่า จากที่พระสมณโคดมปรินิพพานนั้น

ปาฐะว่า อวีตราคา (ผู้ยังไม่ปราศจากราคะ) คือ ปุถุชน พระโสดาบัน และพระสกทาคามี โดยแท้จริงแล้ว บุคคลเหล่านั้นยังขจัดโทมนัสไม่ได้ จึงประคองแขนคร่ำครวญ วางมือทั้งสองไว้บนศีรษะร่ำไห้อยู่

ในปาฐะว่า ฉินฺนปาตำ ปปตนฺติ (ย่อมล้มลงเหมือนคนตัวขาดล้มลง) คำว่า ฉินน-ปาตะ คือ เหมือนการล้มลงของคนตัวขาด [ย่อมล้มลง]เหมือนคนตัวขาดล้มลง คำนี้แสดงไว้โดยความเป็นบทกริยาวิเศษณ์ ความหมายก็คือ เป็นเหมือนคนตัวขาดตรงกลางล้มลงไปทางใดทางหนึ่ง

ปาฐะว่า อาวฏฺฏนฺติ แปลว่า ย่อมกลิ้งไปข้างหน้า หมายความว่า กลิ้งไปสู่ที่หนึ่งศอกห่างจากที่ล้มลงเล็กน้อย แล้วกลิ้งกลับมาอีกสู่สถานที่เดิมที่ล้มลง

ปาฐะว่า วิวฏฺฏนฺติ (ย่อมกลิ้งไปข้างหลัง) หมายความว่า ย่อมกลิ้งถอยกลับไปจากสถานที่ที่ล้มลง คือ ย่อมกลิ้งไปข้างหลังจากที่ล้มลง

อีกอย่างหนึ่ง อาวัฏฏนะ คือ การกลิ้งไปข้างหน้า วิวัฏฏนะ คือ การกลิ้งไปด้านข้างและด้านหลัง ดังนั้น ภิกษุที่เหยียดเท้าทั้งสองออก กลิ้งอยู่ครั้งเดียวในด้านหน้า ด้านหลัง ด้านซ้าย หรือด้านขวา ย่อมเรียกว่า อาวฏฺฏนฺติ วิวฏฺฏนฺติ

ปาฐะว่า วีตราคา (ผู้ปราศจากราคะแล้ว) คือ พระอนาคามีและพระขีณาสพผู้ขจัดโทมนัสได้ ผู้เปรียบเสมือนเสาหินเพราะไม่แปรปรวนในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เมื่อโทมนัสไม่มี ราคะบางอย่างก็ยังมีอยู่ [คือ รูปราคะและอรูปราคะมีอยู่แก่พระอนาคามี] แต่เมื่อราคะไม่มี โทมนัสก็ไม่มีโดยแท้ พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวถึงพระอนาคามีผู้ขจัดโทมนัสด้วยการขจัดราคะ เพราะโทมนัสเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน[ที่เป็นไป]กับราคะนั้น มิใช่กล่าวถึงพระขีณาสพอย่างเดียว

[คำว่า ตเทกฏฺฐภาวโต ในพากย์นี้ แปลว่า เพราะโทมนัสเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน[ที่เป็นไป]กับราคะนั้น โดยคำว่า ตเทกฏฺฐ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับกิเลสนั้น หมายถึง ความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ (ปหาเนกฏฺฐตา) หมายความว่า เมื่อกิเลสอย่างหนึ่งดับไปด้วยมรรคานุภาพในกระแสจิตของบุคคลหนึ่ง กิเลสอื่นที่อยู่ในระดับเดียวกันกับกิเลสนั้นก็ดับไปด้วย ความหมายก็คือ กิเลสที่ดับไปพร้อมกันในกระแสจิตของบุคคลหนึ่ง เช่น โสดาปัตติมรรคละทิฏฐิและวิจิกิจฉาโดยเด็ดขาดแล้ว โทสะ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะที่นำไปสู่อบายก็ดับไปด้วย

๒. ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน[ที่เป็นไป]กับกิเลสนั้น หมายถึง ความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน” (สหเชกฏฺฐตา) หมายความว่า เมื่อกิเลสอย่างหนึ่งดับไปด้วยมรรคานุภาพในกระแสจิตของบุคคลหนึ่ง กิเลสระดับเดียวกันที่เกิดขึ้นร่วมกันก็ดับไปด้วย เช่น โสดาปัตติมรรคละทิฏฐิได้แล้ว โลภะที่เกิดพร้อมกับทิฏฐิซึ่งนำไปสู่อบายก็ดับไปด้วย

ดังหลักฐานในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

ตตฺถ เอกสฺมึ จิตฺเต ปุคฺคเล วา จิตนฺติ เอกฏฺฐํ. ตตฺถ เอกสฺมึ จิตฺเต จิตํ สหเชกฏฺฐํ นาม โหติ. เอกสฺมึ ปุคฺคเล จิตํ ปหาเนกฏฺฐํ นาม. เตน โลภาทินา อญฺเญน วา ตตฺถ ตตฺถ นิทฺทิฏฺเฐน สห เอกสฺมึ จิตนฺติ ตเทกฏฺฐํ.[๑๐๐]

“ในพากย์นั้น คำว่า เอกัฏฐะ คือ หมู่กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตหรือบุคคลเดียวกัน

ในเรื่องนั้น หมู่กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน ชื่อว่า สหเชกัฏฐะ (มีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน)

หมู่กิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน ชื่อว่า ปหาเนกัฏฐะ (มีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ)

คำว่า ตเทกัฏฐะ คือ หมู่กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตหรือบุคคลเดียวกัน[ที่เป็นไป]กับโลภะเป็นต้น หรือกิเลสอื่นนั้นที่แสดงไว้ในที่นั้นๆ”]

ปาฐะว่า สพฺเพเหว ปิเยหิ (จากสัตว์และสังขารที่รักที่ชอบใจทั้งหมดทีเดียว) เป็นต้น หมายความว่า [การพลัดพราก การแยกจากกัน ความเป็นอย่างอื่น]จากอารมณ์อันเป็นที่รัก เพราะเป็นอารมณ์ที่รักใคร่พอใจ จากอารมณ์ที่ชอบใจมีบิดา มารดา พี่ชายน้องชาย และพี่สาวน้องสาว เป็นต้น เพราะก่อให้เกิดความเจริญใจ

ปาฐะว่า นานาภาโว (การพลัดพราก) หมายความว่า การพลัดพรากโดยยังมีชีวิตอยู่ คือ การจากไปในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ ความหมายก็คือ การไม่พบเห็นกัน

ปาฐะว่า วินาภาโว (การแยกจากกัน) หมายความว่า ความแยกจากกันไปโดยความตาย ความหมายก็คือ เป็นความไม่พบกันอีก เพราะจะไม่ประสบพบกันด้วยอัตภาพนั้นในภายหลังจากจุติ

ปาฐะว่า อญฺญถาภาโว (ความเป็นอย่างอื่น) หมายความว่า ความเป็นอย่างอื่นโดยภพ ความหมายก็คือ ความเป็นลักษณะอื่นจากลักษณะเดิมว่า สัตว์โลกชั้นกามาวจร [ได้เปลี่ยนปฏิสนธิ]เป็นสัตว์โลกชั้นรูปาวจร แม้ในสัตว์โลกชั้นกามาวจรนั้น สัตว์โลกผู้เป็นมนุษย์[ได้เปลี่ยนปฏิสนธิ]เป็นเทวดา เป็นต้น

ปาฐะว่า ตํ แปลว่า เพราะเหตุนั้น

ปาฐะว่า กุเตตฺถ ลพฺภา (จะสั่งการในลำดับขันธ์นี้ในที่ไหนได้เล่า) หมายความว่า

จะสั่งการได้ว่าสิ่งใดเกิดแล้ว...สิ่งนั้นอย่าพินาศเลย ในลำดับขันธ์นี้ ในสถานที่ไหนเล่า เพราะจะสั่งการเรื่องเช่นนั้นไม่ได้ ความหมายก็คือ ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่รักที่ชอบใจทั้งปวงย่อมมีเสมอ ดังนั้น สิ่งใดเกิดแล้ว มีแล้ว อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นย่อมจะมีความแตกสลายเป็นธรรมดา แม้พระตถาคตจะทรงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ทัศ บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ ประกาศธรรมจักร แสดงยมกปาฏิหาริย์ และเสด็จลงจากเทวโลกก็ตาม ข้อที่ปรารถนาว่าพระสรีระแม้ของพระตถาคตนั้นอย่าได้แตกสลายเลย มิใช่ฐานะที่จะมีได้ แม้จะร่ำไห้คร่ำครวญก็จะไม่ได้รับเรื่องนั้น

บทที่พึงกล่าวในปาฐะว่า เตน โข ปนาวุโส สมเยน สุภทฺโท นาม วุฑฺฒปพฺพชิโต (ครั้งนั้น พระขรัวตาสุภัททะ) เป็นต้น มีนัยที่กล่าวไว้แล้วในนิทานวรรณนา

จบ คำอธิบายเรื่องคำนำของการสังคายนา

คำอธิบายเรื่องสิกขาบทเล็กน้อย

๔๔๑. พระดำรัสว่า สมูหเนยฺย (พึงถอนได้) หมายความว่า สงฆ์ปรารถนาอยู่พึงถอนได้ ความหมายก็คือ ถ้าปรารถนาก็จะถอนได้

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสเจาะจงว่า สมูหนถ (จงถอน) แต่ตรัสโดยไม่ระบุว่า อากงฺขมาโน สมูหเนยฺย (สงฆ์ปรารถนาอยู่พึงถอนได้)

ตอบว่า : เพราะพระองค์ทรงเล็งเห็นกำลังญาณของพระมหากัสสปะ ที่จริงแล้วพระองค์ทรงเล็งเห็นว่าแม้จะตรัสว่า สมูหนถ (จงถอน) พระมหากัสสปะก็จะไม่ถอนสิกขาบทในขณะสังคายนา จึงตรัสโดยไม่เจาะจงไว้

ถามว่า : ถ้าพระองค์ทรงเล็งเห็นการไม่ถอนสิกขาบท และปรารถนาความนั้น เหตุใดจึงตรัสว่าสงฆ์ปรารถนาอยู่พึงถอนได้

ตอบว่า : เพราะตรัสตามอัธยาศัยของบุคคลเช่นนั้น โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุบางรูปไม่ต้องการจะสมาทานประพฤติสิกขาบทเล็กน้อย เมื่อไม่ตรัสเช่นนั้น ภิกษุเหล่านั้นจะพึง

เกิดความขัดใจในพระผู้มีพระภาค ข้อนั้นจะเป็นไปเพื่อไม่ใช่ประโยชน์ เพื่อความทุกข์แก่ภิกษุเหล่านั้น แต่เมื่อตรัสเช่นนั้นแล้ว ความขัดใจก็จะไม่พึงเกิดขึ้นแก่ภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่านั้นดำริว่าเป็นโทษของพวกเราเอง เพราะภิกษุบางรูปในพวกเราไม่ต้องการจะถอนสิกขาบท

บางคนกล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสเช่นนั้นเพื่อทำให้พระศาสนาเนื่องด้วยสงฆ์”

โดยแท้จริงแล้ว พระองค์ตรัสเช่นนั้นเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่แห่งพระศาสนาและพระสงฆ์ว่า พระศาสดาทรงบัญญัติสิกขาบทอย่างใดอย่างหนึ่ง พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรยอมรับสิกขาบทนั้นด้วยเศียรเกล้าแล้วรักษาดุจชีวิต โดยแท้จริงแล้ว แม้พระองค์จะตรัสว่า “สงฆ์ปรารถนาอยู่ จงถอนสิกขาบทเล็กน้อย” พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรเหล่านั้นไม่ยอมถอน พากันรักษาสิกขาบทแม้ในกาลล่วงไปของพระองค์ ประดุจในกาลเบื้องหน้าพระพักตร์โดยแท้

กล่าวโดยพิสดารว่า พระอานนท์หรือภิกษุรูปอื่นไม่ถามว่า สิกขาบทไหนคือขุททก-สิกขาบท สิกขาบทไหนคืออนุขุททกสิกขาบท เพราะไม่ต้องการจะถอน จึงไม่ถอนแม้เพียงสิกขาบทเดียว ฉะนั้น จึงกล่าวว่า จตฺตาริ ปาราชิกานิ ฐเปตฺวา อวเสสานิ ขุทฺทานุ-ขุทฺทกานิ (อาบัติที่เหลือนอกจากปาราชิก ๔ เป็นขุททานุขุททกสิกขาบท) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าควรรักษาอาบัติทั้งหมด โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพวกท่านกล่าวอย่างนี้จัดว่าแสดงว่าควรรักษาอาบัติทั้งหมด เพราะไม่วินิจฉัยว่าขุททานุขุททกสิกขาบทคืออาบัติชื่อนี้

๔๔๒. ในปาฐะว่า อถ โข อายสฺมา มหากสฺสโป สงฺฆํ ญาเปสิ (ครั้งนั้น พระมหากัสสปะประกาศให้สงฆ์ทราบ) นี้ บางคนกล่าวว่า “เมื่อพระเจ้ามิลินท์ถามว่า ‘ข้าแต่พระนาคเสน อาบัติไหนคือขุททกสิกขาบท อาบัติไหนคืออนุขุททกสิกขาบท’ พระนาคเสนอนุญาตขุททานุขุททกสิกขาบทว่า ‘มหาบพิตร ขุททกสิกขาบทคืออาบัติทุกกฏ อนุขุททก-สิกขาบทคืออาบัติทุพภาสิต’ แต่พระมหากัสสปะไม่รู้ความนั้น จึงสวดกรรมวาจาด้วยปาฐะว่า สุณาตุ เม อาวุโส (ท่านทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า)”

บัณฑิตไม่พึงเชื่อความเห็นนั้นอย่างนี้ เพราะพระนาคเสนตอบให้พระเจ้ามิลินท์ทรงทราบโดยถือเอาส่วนสุดท้ายเพียงส่วนเดียว ในส่วนที่พระสังคีติกาจารย์ถือเอาแล้วใน

สังคีติกาล เพื่อระงับคำถาม[ต่อไป]ของผู้อื่น ส่วนพระมหากัสสปะสวดกรรมวาจาเหมือนอย่างนั้น เพราะไม่ต้องการจะถอนแม้เพียงสิกขาบทเดียว

ในพระบาลีนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พระดำรัสว่า คิหิคตานิ แปลว่า [สิกขาบท]ที่เกี่ยวเนื่องกับคฤหัสถ์”

พึงทราบข้อความในคำนี้อย่างนี้ว่า คำว่า คิหิคตะ คือ สิกขาบทที่เป็นไปในคฤหัสถ์ กล่าวคือ สิกขาบทที่คฤหัสถ์เหล่านั้นรู้จักกัน

คำว่า ธูมกาลิก คือ สิกขาบทที่มีกาลแห่งควันไฟ เพราะไม่เป็นไปหลังจากดับควันไฟที่เชิงตะกอน[ในเวลาถวายพระเพลิงพระบรมศพพระผู้มีพระภาค]

ในพระดำรัสว่า อปฺปญฺญตฺตํ (สิ่งที่ไม่ทรงบัญญัติ) เป็นต้น หมายความว่า ภิกษุผู้บัญญัติกติกาวัตรหรือสิกขาบทใหม่ที่ไม่ชอบธรรม ชื่อว่า บัญญัติสิ่งที่ไม่ทรงบัญญัติ เหมือนภิกษุชาวเมืองสาวัตถีในเรื่องสันถัตเก่า ภิกษุผู้แสดงพระศาสนาให้ผิดพระธรรมวินัย ชื่อว่าถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติแล้ว เหมือนภิกษุวัชชีบุตรชาวเมืองเวสาลีในกาลที่พระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพานแล้ว ๑๐๐ ปี ภิกษุผู้จงใจละเมิดอาบัติเล็กน้อย ชื่อว่า ไม่สมาทานประพฤติในสิกขาบททั้งหลายตามที่ทรงบัญญัติ เหมือนพระอัสสชิและพระปุนัพพสุกะ

ภิกษุผู้ไม่บัญญัติกติกาวัตรหรือสิกขาบทใหม่ ไม่แสดงพระศาสนาผิดธรรมวินัย ไม่ถอนแม้เพียงสิกขาบทเล็กน้อย ชื่อว่า ไม่บัญญัติที่ไม่ทรงบัญญัติ ไม่ถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติแล้ว สมาทานประพฤติในสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติ เหมือนพระอุปเสนและพระยสกากัณฑกบุตร

๔๔๓. ปาฐะว่า ภควตา โอฬาริเก นิมิตฺเต กยิรมาเน (เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทำนิมิตอันหยาบ) หมายความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่จาปาลเจดีย์ใกล้เมืองเวสาลี ทรงทำนิมิตอันหยาบอย่างนี้ว่า

รมณียา อานนฺท เวสาลี, รมณียํ อุเทนเจติยํ, รมณียํ โคตมกเจติยํ, รมณียํ สตฺตมฺพ-เจติยํ, รมณียํ พหุปุตฺตเจติยํ, รมณียํ สารนฺทเจติยํ, รมณียํ จาปาลเจติยํ. ยสฺส กสฺสจิ อานนฺท จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวิตา พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธา, โส อากงฺขมาโน กปฺปํ วา ติฏฺเฐยฺย กปฺปาวเสสํ วา. ตถาคตสฺส โข ปน อานนฺท จตฺตาโร

อิทฺธิปาทา ภาวิตา พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธา, โส อากงฺขมาโน อานนฺท ตถาคโต กปฺปํ วา ติฏฺเฐยฺย กปฺปาวเสสํ วา.[๑๐๑]

“ดูกรอานนท์ นครเวสาลีเป็นที่น่ารื่นรมย์ อุเทนเจดีย์ก็เป็นที่น่ารื่นรมย์ โคตมกเจดีย์ก็เป็นที่น่ารื่นรมย์ สัตตัมพเจดีย์ก็เป็นที่น่ารื่นรมย์ พหุปุตตเจดีย์ก็เป็นที่น่ารื่นรมย์ สารันทเจดีย์ก็เป็นที่น่ารื่นรมย์ จาปาลเจดีย์ก็เป็นที่น่ารื่นรมย์

ดูกรอานนท์ ผู้หนึ่งผู้ใดเจริญอิทธิบาท ๔ ทำให้มาก ทำให้เป็นประหนึ่งยาน ทำให้เป็นประหนึ่งวัตถุที่ตั้ง ตั้งไว้เนืองๆ อบรมไว้ ปรารภด้วยดี เมื่อบุคคลนั้นปรารถนาอยู่ จะดำรงอยู่ได้ตลอดอายุกัปหรือกว่านั้น

ดูกรอานนท์ ตถาคตเจริญอิทธิบาท ๔ แล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นประหนึ่งยานแล้ว ทำให้เป็นประหนึ่งวัตถุที่ตั้งแล้ว ตั้งไว้เนืองๆ แล้ว อบรมแล้ว ปรารภด้วยดีแล้ว ดูกรอานนท์ เมื่อตถาคตนั้นปรารถนาอยู่ จะดำรงอยู่ได้ตลอดอายุกัปหรือกว่านั้น”

ปาฐะว่า มาเรน ปริยุฏฺฐิตจิตฺโต (ถูกมารดลใจ) หมายความว่า ถูกมารครอบงำใจ ความจริงแล้วมารสามารถดลใจของผู้ที่ยังไม่ขจัดวิปัลลาส ๑๒ อย่างทั้งหมด พระอานนท์ก็ยังขจัดวิปัลลาส ๔ อย่างไม่ได้ [สุภสัญญาวิปัลลาส สุภจิตตวิปัลลาส สุขสัญญาวิปัลลาส และสุขจิตตวิปัลลาส] มารจึงดลใจท่านได้

ถามว่า : เมื่อมารนั้นจะดลใจท่านได้ทำอย่างไร

ตอบว่า : มารแสดงรูปร่างหรือเปล่งเสียงที่น่ากลัว เมื่อเหล่าสัตว์พบเห็นหรือได้ยินอารมณ์ที่น่ากลัวนั้น จะขาดสติอ้าปาก มารก็จะยื่นมือเข้าไปในปากของพวกเขาแล้วบีบหัวใจ พวกเขาจะขาดสัญญาอยู่[ชั่วขณะ]เพราะการบีบหัวใจนั้น แต่มารนี้จักยื่นมือเข้าไปทางปากของพระเถระได้อย่างไร เขาเพียงแสดงอารมณ์ที่น่ากลัว พระเถระพบเห็นอารมณ์นั้นแล้วไม่รู้นิมิตโอภาส

จบ คำอธิบายเรื่องสิกขาบทเล็กน้อย

คำอธิบายเรื่องพรหมทัณฑ์

๔๔๕. คำว่า อุชฺชวนิกาย แปลว่า [ด้วยเรือ]ที่ทวนกระแสน้ำ

คำว่า รโชหรณำ แปลว่า ผ้าเช็ดธุลี

คำว่า น กุลวำ คเมนฺติ (ไม่ยังผ้าให้ถึงความเสียหาย) หมายความว่า ไม่ยังผ้าให้ถึงความเสียหายที่ไร้ประโยชน์ ความเสียหายอันน่ารังเกียจ ชื่อว่า กุลวะ ความหมายก็คือ ความเสียหายย่อยยับ

[คำว่า กุลว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลวนำ ฉิชฺชนำ ลโว (ลู เฉทเน = ตัด + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- กุจฺฉิโต ลโว กุลโว (กุบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

เมื่อควรกล่าวว่า ธมฺมวินยสงฺคีติยา พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า วินยสงฺคีติยา เพราะการสังคายนามีวินัยเป็นประธาน การสังคายนาอันมีวินัยเป็นประธาน ชื่อว่า วินยสังคีติ

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องพรหมทัณฑ์

๑๒. สัตตสติกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องวัตถุ ๑๐

๔๔๖. ในสัตตสติกขันธกะ พระดำรัสว่า นิกฺขิตฺตมณิสุวณฺณา (วางแก้วและทองแล้ว) หมายความว่า ปฏิเสธแก้วและทองตามรูปิยสิกขาบท

ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น คำว่า มณิ (แก้ว) หมายเอา ทุกกฏวัตถุทั้งหมด

คำว่า สุวณฺณ (ทอง) หมายเอา ปาจิตติยวัตถุทั้งหมด

คำว่า ภิกฺขคฺเคน แปลว่า ตามจำนวนภิกษุ

๔๔๗. พระดำรัสว่า อุปกฺกิเลสา (เครื่องเศร้าหมอง) หมายความว่า เครื่องเศร้าหมองเพราะทำให้เป็นสิ่งเศร้าหมอง ไม่ให้รุ่งโรจน์

พระดำรัสว่า มหิกา แปลว่า น้ำค้าง

ละอองและควัน ชื่อว่า ธูมรชะ ในที่นี้ เครื่องเศร้าหมอง ๓ อย่างแรก เป็นอสัมปัตตอุปักกิเลส (เครื่องเศร้าหมองที่ยังไม่ถึง) ส่วนอสุรินทราหูเป็นสัมปัตตอุปักกิเลส (เครื่องเศร้าหมองที่ถึงแล้ว)

พระดำรัสว่า สมณพฺราหฺมณา น ตปนฺติ น ภาสนฺติ น วิโรจนฺติ (สมณะ พราหมณ์ไม่มีสง่า ไม่ผ่องใส ไม่ไพโรจน์) หมายความว่า ไม่มีสง่าด้วยคุณอันสง่างาม ไม่ผ่องใสด้วยแสงคือคุณ ไม่ไพโรจน์ด้วยคุณอันรุ่งโรจน์

พระดำรัสว่า สุราเมรยปานา อปฺปฏิวิรตา (ไม่งดเว้นจากการดื่มสุราเมรัย) คือ ไม่งดเว้นจากการดื่มสุรา ๕ ชนิดและเมรัย ๔ ชนิด

พระดำรัสว่า อวิชฺชานิวุฏา (ถูกอวิชชาหุ้มห่อ) หมายความว่า ถูกอวิชชาหุ้มห่อคือปิดกั้น

บาทคาถาว่า ปิยรูปาภินนฺทิโน (เพลิดเพลินรูปที่น่ารัก) หมายความว่า เพลิดเพลินอยู่ คือยินดีรูปที่น่ารักน่าพอใจอยู่

พระดำรัสว่า สาทิยนฺติ (ย่อมยินดี) หมายความว่า ย่อมรับ

พระดำรัสว่า อวิทฺทสุ แปลว่า เป็นคนเขลา

[คำว่า วิทฺทสุ เป็นคำไวพจน์ของ ปณฺฑิต (ผู้มีปัญญา) ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิท ธาตุ (ญาเณ = รู้) + ทสุ ปัจจัย คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงคำไวพจน์ของผู้มีปัญญาว่า

มนุสฺโส มานุโส มจฺโจ มานโว มนุโช นโร
โปโส ปุมา จ ปุริโส โปริโส ปยถ ปณฺฑิโต.
พุโธ วิทฺวา วิภาวี จ สนฺโต สปฺปญฺญโกวิทา
ธีมา สุธี กวิ พฺยตฺโต วิจกฺขโณ วิสารโท.
เมธาวี มติมา ปณฺโฑ วิญฺญู จ วิทุโร วิทู
ธีโร วิปสฺสี โทสญฺญู พุทฺโธ จ ทพฺพ วิทฺทสุ.[๑๐๒]

"มนุษย์ ๖ ศัพท์ = มนุสฺส, มานุส, มจฺจ, มานว, มนุช, นร
บุรุษ ๔ ศัพท์ = โปส, ปุม, ปุริส, โปริส
ผู้มีปัญญา ๒๕ ศัพท์ = ปณฺฑิต, พุธ, วิทฺว, วิภาวี, สนฺต, สปฺปญฺญ, โกวิท, ธีมนฺตุ, สุธี, กวิ, พฺยตฺต, วิจกฺขณ, วิสารท, เมธาวี, มติมนฺตุ, ปญฺญ, วิญฺญู, วิทุร, วิทู, ธีร, วิปสฺสี, โทสญฺญู, พุทฺธ, ทพฺพ, วิทฺทสุ"]

พระดำรัสว่า สรชา (มีธุลี) หมายถึง มีธุลีคือกิเลส

พระดำรัสว่า มคา แปลว่า ดุจมฤค

ชื่อว่า เนตติ เพราะเป็นสภาวะนำไปสู่อารมณ์หรือภพนั้นๆ คำนี้เป็นชื่อของตัณหา

ชื่อว่า สเนตติกะ (ผู้มีตัณหา) เพราะเป็นไปพร้อมกับตัณหานั้น

๔๔๘. ปาฐะว่า ตํ ปริสํ เอตทโวจ (กล่าวคำนี้กะบริษัทนั้น) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า นายบ้านชื่อจูฬสุมณิกะนั้น ได้ดำริดังนี้ว่ากุลบุตรผู้บวชอยู่ ย่อมออกบวชโดยสละบุตรภรรยาและเงินทอง ผู้สละบุตรภรรยาและเงินทองนั้นแล้วออกบวช ไม่ควรจะ

ให้รับเงินทองนั้น เมื่อดำริอย่างนี้แล้วจึงกล่าวว่า มา อยฺยา (นาย พวกท่านอย่าพูดอย่างนี้) เป็นต้น

พระดำรัสว่า เอกำเสเนตำ (เธอพึงจำผู้นั้นโดยแท้ว่ามีปกติมิใช่สมณะ มีปกติมิใช่เชื้อสายพระศากยบุตร) หมายความว่า เธอพึงจำผู้นั้นซึ่งควรแก่กามคุณ ๕ โดยแท้ว่ามีปกติมิใช่สมณะ มีปกติมิใช่เชื้อสายพระศากยบุตร

คำว่า ติณำ (หญ้า) คือ หญ้าที่มุงบังเสนาสนะ

คำว่า ปริเยสิตพฺพำ (พึงแสวงหา) หมายความว่า เมื่อกุฏีที่มุงหญ้าหรือมุงอิฐทรุดโทรมอยู่ ภิกษุพึงไปหาเจ้าภาพสร้างกุฏีแล้วแจ้งว่า เสนาสนะที่ท่านสร้างถวายเปียกฝนอยู่ ภิกษุอยู่ในกุฏีนั้นไม่ได้ ถ้าพวกชาวบ้านสามารถ ก็จักสร้างเอง ถ้าไม่สามารถสร้างเอง จักกล่าวว่าพวกท่านหาช่างไม้แล้วใช้ให้สร้างเถิด พวกข้าพเจ้าจักแจ้งให้ช่างไม้เหล่านั้นทราบ เมื่อพวกเขากล่าวอย่างนี้ ภิกษุพึงใช้ให้ช่างไม้สร้างแล้วบอกกล่าวแก่เจ้าของกุฏี พวกชาวบ้านจักให้ค่าจ้างแก่ช่างไม้ แต่ถ้าไม่มีเจ้าของกุฏี ภิกษุควรใช้ให้ช่างไม้สร้างโดยบอกกล่าวแม้แก่ผู้อื่นด้วยภิกษาจารวัตร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ปริเยสิตพฺพำ โดยระบุถึงข้อความนี้

คำว่า ทารุ (ไม้) หมายความว่า เมื่อไม้กลอนหลังคาเป็นต้นในเสนาสนะทรุดโทรมอยู่ พึงแสวงหาไม้เพื่อประโยชน์แก่ไม้กลอนหลังคาเป็นต้น

คำว่า สกฏำ (เกวียน) หมายความว่า พึงแสวงหาเกวียนที่คฤหัสถ์ทำหรือยืมชั่วคราว อนึ่ง ภิกษุไม่เพียงแสวงหาเกวียนเท่านั้น จะแสวงหาอุปกรณ์อื่นมีพร้า ขวาน และจอบเป็นต้น ควรอยู่

คำว่า ปุริโส (บุรุษ) หมายความว่า พึงแสวงหาบุรุษโดยเนื่องด้วยหัตถกรรม เพราะเมื่อพบเห็นบุรุษคนใดคนหนึ่งแล้วกล่าวว่าเธอจะให้หัตถกรรมได้ไหม เมื่อเขาตอบว่าให้ได้ครับ ย่อมควรจะใช้ให้ทำสิ่งที่ต้องการว่าเธอจงทำสิ่งนี้ๆ ในที่นี้

พระดำรัสว่า น เตฺววาหำ คามณิ เกนจิ ปริยาเยน (ดูกรนายบ้าน เราไม่กล่าวโดยเหตุไรๆ) หมายความว่า เราไม่กล่าวว่าภิกษุพึงแสวงหาเงินและทองแม้ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

๔๔๙. พระดำรัสว่า ปาปกำ กตำ แปลว่า ทำสิ่งที่ไม่ดีแล้ว

๔๕๐. ชื่อว่า อโหคังคะ เป็นชื่อของภูเขานั้น

๔๕๑. คำว่า ปฏิกจฺเจว คจฺเฉยฺยำ (เราควรไปเสียก่อน) หมายความว่า เราควรไปสถานที่ซึ่งเหล่าภิกษุประชุมกันเพื่อระงับอธิกรณ์เสียก่อน

คำว่า สมฺภาเวสุำ แปลว่า ถึงแล้ว

๔๕๒. คำว่า อโลณกำ ภวิสฺสติ แปลว่า ภัตหรือกับข้าวที่ไม่มีเกลือจักมี

คำว่า อาสุตา (ที่จัดแจงแล้ว) หมายความว่า [สุรา]ที่จัดแจงด้วยเครื่องปรุงทั้งหมด ยังมีคำบาลี[อื่น]ว่า อสุตฺตา บ้าง

๔๕๓. คำว่า อุชฺชวึสุ (โดยสารเรือแล้ว) หมายความว่า โดยสารเรือไปโดยทวนกระแสน้ำ

คำว่า ปาจีนกา แปลว่า ภิกษุพวกปราจีนประเทศ (สถานที่ทางทิศตะวันออก)

๔๕๔. ประโยคว่า นนุ ตฺวำ อาวุโส วุฑฺโฒ วีสติวสฺโสสิ (ท่านอุตตระ ท่านเป็นผู้ใหญ่ มีพรรษา ๒๐ มิใช่หรือ) หมายความว่า พวกพระวัชชีบุตรชาวเมืองเวสาลีแสดงว่าท่านมีพรรษาถึง ๒๐ ไม่เนื่องด้วยนิสัยมิใช่หรือ เหตุใดพระเถระจึงขับไล่ท่าน

ประโยคว่า ครุนิสฺสยำ คณฺหาม (ผมยังถือนิสัยโดยเคารพ) หมายความว่า แม้ผมจะเป็นผู้ใหญ่ แต่ยังอาศัยพระเถระนั้นโดยเคารพ

๔๕๕. ท่านกล่าวว่า กุลฺลกวิหาเรน เพราะเมตตาเป็นเพียงรูปาวจรสมาธิ [คำนั้น] แปลว่า ด้วยวิหารธรรมอันเล็กน้อย อนึ่ง ความเล็กน้อยของรูปาวจรสมาธินั้นมีได้เพราะความไม่ลึกซึ้ง ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อุตฺตานวิหาเรน (คือ วิหารธรรมอันตื้น)

คำว่า สุญฺญตาวิหาเรน (ด้วยสุญญตาวิหารธรรม) คือ ผลสมาบัติที่บรรลุโดยมีสุญญตาเป็นประธาน

๔๕๗. คำว่า สุตฺตวิภงฺเค (ในสุตตวิภังค์) คือ ในปทภาชนีย์

คำว่า เตน สทฺธึ แปลว่า [ฉัน]ร่วมกับเกลือที่รับประเคนก่อนนั้น

ประโยคว่า น หิ เอตฺถ ยาวชีวิกํ ตทหุปฏิคฺคหิตํ (เพราะในบรรดาเกลือและอามิสที่ไม่เค็มนี้ เกลือซึ่งเป็นยาวชีวิกหาใช่เกลือที่รับประเคนในวันนั้นไม่) หมายความว่า คำว่า สิงคิโลณกัปปะ ควรอยู่ นี้ หมายเฉพาะเกลือที่เก็บไว้ในเขาสัตว์ เพราะเกลือที่รับประเคนก่อนแล้วเก็บรักษาด้วยเขาสัตว์ ไม่ใช่เกลือที่รับประเคนในวันนั้น

คำว่า ยาวกาลิกเมว ตทหุปฏิคฺคหิตํ (อามิสที่เป็นยาวกาลิกเท่านั้น รับประเคนในวันนั้น) คือ อามิสที่ไม่เค็มซึ่งควรฉันร่วมกับเกลือที่เก็บในเขาสัตว์

คำว่า อุโปสถสํยุตฺเต แปลว่า [ในขันธกะ]ที่ประกอบด้วยอุโบสถ ความหมายก็คือ ในอุโบสถขันธกะ

การละเมิด ชื่อว่า อติสาระ คือ การล่วงละเมิด การละเมิดพระวินัย ชื่อว่า วินยาติสาระ

คำว่า ตํ ปมาณํ กโรนฺตสฺส (แก่ภิกษุผู้ทำตามประมาณนั้น เว้นชายเสีย) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสประมาณใดในนิสีทนะพร้อมกับชาย [เป็นคำปรับอาบัติได้ทีเดียว]แก่ภิกษุผู้ทำตามประมาณนั้นเว้นชาย

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายสัตตสติกขันธกะ

คำว่า ทฺวิวคฺคสงฺคหา (นับเข้าด้วยวรรค ๒) หมายความว่า [ขันธกะ ๒๒ ประเภท] นับเข้าด้วยวรรค ๒ คือ จูฬวรรคและมหาวรรค

บาทคาถาว่า ทฺวาวีสติปเภทนา (มี ๒๒ ประเภท) หมายความว่า มี ๒๒ ประเภท อย่างนี้ คือ มี ๑๐ ประเภทในมหาวรรค และ ๑๒ ประเภทในจูฬวรรค

คำว่า สาสเน (ในพระศาสนา) หมายถึงในศาสนาของพระศาสดา

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสขันธกะเหล่าใดแล้ว

จบ คำอธิบายจูฬวรรค
ในสารัตถทีปนีที่แสดงอรรถอันเป็นแก่นสาร
ของคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา

บริวาร
เรื่อง โสฬสมหาวาระ ในมหาวิภังค์

คำอธิบายเรื่องปัญญัตติวาระ

บาทคาถาว่า วิสุทฺธิปริวารสฺส (ผู้มีบริวารบริสุทธิ์) หมายความว่า ผู้มีบริวารคือพระขีณาสพผู้บริสุทธิ์โดยประการทั้งปวง

ในบาทคาถาว่า ธมฺมกฺขนฺธสรีรสฺส (มีพระสรีระคือหมู่ธรรม) มีการสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคผู้มีพระสรีระคือหมู่ธรรมอันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

คำว่า ตสฺส (คัมภีร์วินัยนั้น) หมายความว่า [ข้าพเจ้าจะอธิบายข้อความที่เข้าใจยาก]ของคัมภีร์วินัยนั้นที่ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาว่าคัมภีร์บริวาร

คำว่า ปุพฺพาคตํ นยํ แปลว่า [บัดนี้ข้าพเจ้าจะไม่กล่าว]ข้อวินิจฉัยนัยอันปรากฏแล้วในหนหลัง

๑. ต ศัพท์แสดงข้อความที่ผ่านมาว่า[พระผู้มีพระภาคซึ่งเป็นที่]รู้จักและเลื่องลือ เมื่อท่านประสงค์จะแสดงวินัยบัญญัติพร้อมด้วยการทูลอาราธนาที่เป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคทรงเป็นที่รู้จักและเลื่องลือยิ่ง โดยความเป็นอรรถของ ต ศัพท์ที่กล่าวไว้โดยความเป็นวิเสสนะของบทว่า ภควตา [ในคำว่า เตน ภควตา (พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น)] เป็นต้น จึงกล่าวว่า โย โส ฯเปฯ วินยปญฺญตฺตึ ปญฺญเปสิ (พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด...จึงทรงแต่งตั้งวินัยบัญญัติ)

คำว่า วินยปญฺญตฺตึ แปลว่า บัญญัติคือวินัย

เมื่อท่านเชื่อมข้อความตามนัยที่กล่าวในวินัยนั้นก่อนแล้ว เพราะบทเหล่านี้คือ

ชานตา ปสฺสตา (ผู้รู้อยู่ ผู้เห็นอยู่) เป็นฐานะที่เกี่ยวเนื่องกับวินัย บัดนี้ ประสงค์จะแสดงตามนัยพระสูตร จึงกล่าวว่า อปิ จ (อีกนัยหนึ่ง) เป็นต้น เพื่อแสดงเชื่อมข้อความโดยประเภทแห่งวิชชา ๓ อภิญญา อนาวรณญาณ สัพพัญญุตญาณ มังสจักษุ ปฏิเวธญาณ และเทศนาญาณ เพื่อแสดงความเป็นไปโดยพิเศษของอารมณ์แห่งศัพท์เหล่านั้น [คือ ชานตา ปสฺสตา] ด้วยนัยพิเศษนั้นๆ ถึงแม้ศัพท์ว่า ญาณ และ ทสฺสน จะเป็นคำไวพจน์ของปัญญา [เหมือนกัน]ก็ตาม

ในเรื่องนั้น คำว่า ปุพฺเพนิวาสาทีหิ (ด้วยญาณทั้งหลายมีปุพเพนิวาสญาณเป็นต้น) คือ ปุพเพนิวาสญาณ และอาสวขยญาณ

คำว่า ปฏิเวธปญฺญาย (ด้วยปัญญาที่รู้แจ้ง) คือ ปัญญาในอริยมรรค

คำว่า เทสนาปญฺญาย ปสฺสตา (ผู้เห็นอยู่ด้วยเทศนาญาณ) หมายความว่า ผู้เห็นประเภทที่พึงแสดงแห่งธรรมที่จะพึงแสดง และเห็นประเภทต่างๆ มีอาสยะ อนุสัย จริต และอธิมุตติเป็นต้นของเวไนยสัตว์ที่พึงโปรด ด้วยเทศนาญาณตามความเป็นจริง

[อาสยะ คือ ความคุ้นเคยของจิต มี ๔ อย่าง คือ สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ อนุโลมิกาขันติ (วิปัสสนาญาณและยถาภูตญาณ) และกัมมสกตาญาณ คือ ญาณเข้าใจว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน

อนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องเสมอในกระแสจิต

จริต คือ ความเป็นไปเสมอของราคะเป็นต้น

อธิมุตติ คือ อัธยาศัย หมายถึง ความพอใจที่แตกต่างกันโดยความทราม ประณีต เป็นต้น]

คำว่า อรหตา แปลว่า ผู้เป็นพระอรหันต์ เพราะขจัดศัตรู[คือกิเลส] ทำลายซี่กำ[ของวงล้อคือสังสารวัฏ] และควรรับปัจจัยเป็นต้น

คำว่า สมฺมาสมฺพุทฺเธน แปลว่า ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เพราะเป็นผู้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ โดยชอบ

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบสัมพันธ์บทในเรื่องนี้ แม้โดยประเภทแห่งเวสารัชชคุณ ๔ อย่างนี้ว่า ผู้รู้ธรรมที่ทำอันตราย ผู้เห็นธรรมที่นำออก[จากสังสารวัฏ] ผู้เป็นพระอรหันต์ เพราะขจัดศัตรูคือกิเลส ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เพราะตรัสรู้พระธรรมทั้งปวงเองโดยชอบ

[เวสารัชชคุณก็คือเวสารัชชญาณ คือ ญาณแกล้วกล้าของพระตถาคตในฐานะ ๔ ดังคาถาที่โบราณาจารย์ประพันธ์ว่า

อนฺตราเย จ นิยฺยาเน พุทฺธตฺเต อาสวกฺขเย
จตูเสฺวเตสุ ฐาเนสุ วิสารโท มหามุนิ.๑

"พระมหามุนีทรงเป็นผู้แกล้วกล้าในฐานะ ๔ คือ อันตราย การนำออกจากวัฏฏะ ความเป็นพระพุทธเจ้า และความสิ้นอาสวะ"]

อีกนัยหนึ่ง ผู้รู้ประเภทแห่งฐานะอันควรและไม่ควรเป็นต้น ผู้เห็นเหล่าสัตว์ผู้เข้าถึง[ภพ]ตามกรรม ผู้เป็นพระอรหันต์ เพราะขจัดอาสวธรรมพร้อมด้วยความเคยชิน ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เพราะตรัสรู้อภิญเญยยธรรม (ธรรมที่พึงกำหนดรู้ยิ่ง) เป็นต้นโดยประเภทแห่งอภิญเญยยธรรมเป็นต้นโดยไม่แปรปรวน

อีกนัยหนึ่ง ผู้รู้เพราะทรงมีพระญาณที่ไม่ขัดข้องในกาลทั้ง ๓ ผู้เห็นเพราะทรงมีความประพฤติชอบ เนื่องด้วยกรรมทั้ง ๓ มีกายกรรมเป็นต้นคล้อยตามพระญาณ ผู้ขจัดโทษด้วยปหานสัมปทาอันให้สำเร็จความไม่มีแห่งการละเล่นเป็นต้น ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณอันยังปฏิภาณที่ไม่สูญสิ้นให้สำเร็จ เป็นเหตุให้ฉันทะเป็นต้นไม่ย่อหย่อน

พึงประกอบความแม้โดยประเภทแห่งกำลัง ๑๐ และอาเวณิกพุทธธรรม ๑๘ เหล่านี้

๒. คำว่า ปุจฺฉาวิสฺสชฺชเน แปลว่า ในวาระที่ตอบคำถาม

คำว่า เอตฺถ แปลว่า ในวาระที่ตอบคำถามนี้

คำว่า มชฺฌิมเทเสเยว ปญฺญตฺติ (ทรงบัญญัติไว้เฉพาะในมัชฌิมประเทศ) หมายความว่า เพราะต้องอาบัติเมื่อล่วงวัตถุดังกล่าว ในมัชฌิมประเทศนั้นเท่านั้น

คำว่า วินีตกถา แปลว่า คำกล่าวเรื่องที่ได้รับข้อวินิจฉัยแล้ว หรือเป็นคำบาลีนี้เอง[ว่า วินีตวตฺถุกถา]

ประโยคว่า กาเยน ปน อาปตฺตึ อาปชฺชติ (แต่ภิกษุย่อมต้องอาบัติทางกาย)

หมายความว่า ภิกษุมีจิตที่คิดจะเสพเป็นองค์ประกอบก่อน แล้วก่อให้เกิดวิญญัติคือกายทวาร ต้องอาบัติคือจิตตุปบาทที่เกิดขึ้น แม้วิญญัติจะเกิดขึ้นเพราะจิต แต่ก็เรียกว่าต้องอาบัติทางกายทวาร [ไม่เรียกว่าต้องอาบัติทางมโนทวาร]เพราะให้สำเร็จผลที่จิตต้องการด้วยกายวิญญัติ

คำว่า อิมมตฺถํ สนฺธาย (ท่านประสงค์เอาข้อความนี้) หมายความว่า ประสงค์เอาข้อความคืออาบัติที่ต้องแล้วจะกลายเป็นอนาบัติไม่ได้

๓. คำว่า โปราณเกหิ มหาเถเรหิ (พระมหาเถระทั้งหลายในกาลก่อน) คือ พระมหาเถระทั้งหลายชาวลังกาทวีป

คำว่า ฐปิตา (ตั้งไว้) หมายความว่า ตั้งไว้ในขณะยกขึ้นสู่สังคายนาฉบับใบลาน โดยแท้จริงแล้ว การยกขึ้นสู่สังคายนาฉบับใบลานก็เหมือนสังคายนาครั้งที่ ๔

วาระ ๓๒ ในอุภโตวิภังค์เข้าใจง่าย

คำอธิบายเรื่องสมุฏฐานสีสะ

๒๕๗. อนึ่ง ในสมุฏฐานกถา พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า พุทฺธจนฺเท (เมื่อพระจันทร์คือพระพุทธเจ้า) เนื่องด้วยพระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนพระจันทร์ เพราะความเป็นผู้เย็นสนิทด้วยพระมหากรุณาคุณ

พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า พุทฺธาทิจฺเจ (เมื่อพระอาทิตย์คือพระพุทธเจ้า) เพราะขจัดความมืดคือกิเลส

บาทคาถาว่า ปิฏเก ตีณิ เทสยิ (ทรงแสดงพระไตรปิฎก) หมายความว่า แม้พระอังคีรสศากยมุนีทรงแสดงพระไตรปิฎกเพราะพระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงแสดง[ในปางก่อน]

พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า สุตฺตนฺตํ (พระสูตร) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่าพระไตรปิฎกคืออะไร

คำว่า มหาคุณ แปลว่า มีอานิสงส์มาก

กึ่งคาถาว่า เอวํ นียติ สทฺธมฺโม, วินโย ยทิ ติฏฺฐติ (ถ้าพระวินัยยังดำรงอยู่ เมื่อ

เป็นเช่นนั้น พระสัทธรรมจะทรงไว้อย่างนี้) หมายความว่า ถ้าพระวินัยปิฎกยังไม่อันตรธาน ดำรงอยู่ คือ เป็นไปอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระสัทธรรมคือปฏิบัติและปฏิเวธจะทรงไว้ คือ เป็นไปได้

ท่านกล่าวว่า อุภโต จ (อุภโตวิภังค์) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า พระวินัยปิฎกจะดำรงอยู่อย่างไร

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า อุภโตวิภังค์ ขันธกะ และมาติกา ที่ร้อยกรองด้วยคัมภีร์บริวาร ยังดำรงอยู่

บาทคาถาว่า ตสฺเสว ปริวารสฺส แปลว่า ในคัมภีร์บริวารนั้นแล

คำว่า นิยตกตๆ แปลว่า ทำให้เป็นของแน่นอน ความหมายก็คือ กำหนดไว้

คำว่า อญฺเญหิ สทฺธึ แปลว่า [เป็นสมุฏฐานที่ไม่เจือปน]กับสมุฏฐานเหล่าอื่น

คำว่า อสมฺภินฺนสมุฏฺฐานานิ แปลว่า เป็นสมุฏฐานที่ไม่เจือปน

ปาฐะว่า ตสฺมา สิกฺเข (ดังนั้น จึงควรศึกษา) หมายความว่า เมื่อวินัยปิฎกยังดำรงอยู่ พระสัทธรรมย่อมจะดำรงอยู่ได้ และพระวินัยที่ร้อยกรองด้วยคัมภีร์บริวาร ย่อมจะดำรงอยู่ อีกทั้งสมุฏฐานเป็นต้นในคัมภีร์บริวาร ย่อมจะปรากฏอยู่เช่นกัน ฉะนั้น [ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รักด้วยดี ใคร่ต่อธรรม] จึงควรศึกษาคัมภีร์บริวาร

คำว่า อาทิมฺหิ ตาว ปุริมนเย (ในปุริมนัยก่อน ย่อมปรากฏในคำเป็นต้น) นี้ คือ นัยที่ปรากฏครั้งเดียวในปัญญัตติวาระ โดยปาฐะเป็นต้นว่า

ฉนฺนํ อาปตฺติสมุฏฺฐานานํ กติหิ สมุฏฺฐาเนหิ สมุฏฺฐาตีติ เอเกน สมุฏฺฐาเนน สมุฏฺฐาติ, กายโต จ จิตฺตโต จ สมุฏฺฐาติ.[๒]

“ถามว่า : บรรดาสมุฏฐานแห่งอาบัติ ๖ ปาราชิกนั้นเกิดจากสมุฏฐานเท่าไร

ตอบว่า : เกิดจากสมุฏฐานหนึ่ง คือเกิดจากกายกับจิต มิใช่วาจา”

๒๕๘. บาทคาถาว่า นานุพนฺเธ ปวตฺตินึ (สิกขาบทว่าด้วยภิกษุณีไม่ติดตาม ปวัตตินี) คือ สิกขาบทที่ทรงบัญญัติว่า

ยา ปน ภิกฺขุนี วุฏฺฐาปิตํ ปวตฺตินึ เทฺว วสฺสานิ นานุพนฺเธยฺย.[๓]

“ภิกษุณีใดไม่พึงติดตามปวัตตินีที่ตนบวชให้ ภิกษุณีนั้นต้องอาบัติปาจิตตีย์”

[ปวัตตินี คือ ภิกษุณีผู้เป็นอุปัชฌาย์ทำการบวชสามเณรี สิกขมานา และภิกษุณี แต่พระ-พุทธองค์มิได้ตั้งชื่อว่าอุปัชฌาย์เหมือนภิกษุ จึงตั้งชื่อว่า ปวัตตินี แปลว่า ผู้ยังสามเณรี สิกขมานา และภิกษุณี ให้เป็นไป มีรูปวิเคราะห์ว่า ปวตฺตาเปตีติ ปวตฺตินี (ป บทหน้า + วตฺ ธาตุ + เณ การิต-ปัจจัย + อินี ปัจจัย)

อนึ่ง การให้บวชสามเณรประกอบใช้กิริยาศัพท์ว่า ปพฺพาเชติ (ย่อมให้บรรพชา) การให้บวชภิกษุประกอบใช้ อุปสมฺปาเทติ (ย่อมให้อุปสมบท) แต่การให้บวชสามเณรี สิกขมานา และภิกษุณี ประกอบใช้เป็น วุฏฺฐาเปติ แปลว่า ย่อมให้สำเร็จ มาจาก อุ บทหน้า + ฐา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ (คำว่า วุฏฺฐาปิตํ ในพระบาลีข้างต้นก็มีรากศัพท์คล้าย วุฏฺฐาเปติ แต่ลง ต ปัจจัยแทน ติ วิภัตติเท่านั้น)]

๒๗๐. คำว่า อกตํ (ไม่ซ้ำกัน) หมายความว่า [จึงมีสมุฏฐาน ๔] ที่ไม่เจือปนกับสมุฏฐานเหล่าอื่น ความหมายก็คือ มีสมุฏฐานแน่นอน

คำที่ละไว้ในระหว่าง

คำอธิบายเรื่องกติปุจฉาวาระ

๒๗๑. คำว่า เวรํ มณติ (ย่อมขจัดเวร) หมายความว่า ย่อมขจัดเวรมีราคะเป็นต้น

คำว่า เอตาย แปลว่า ด้วยวิรตี[นั้น]

คำว่า นิยฺยานํ แปลว่า ซึ่งทาง

คำว่า กายปาคพฺภิยํ (การคะนองกาย) คือ กายทุจริตที่เป็นไปโดยการคะนองกาย

[คำว่า กายปาคพฺภิย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปคพฺภตีติ ปคพฺโภ.
  (ป บทหน้า + คพฺภ กฺรูรธาเร = หยาบคาย, ทรงไว้ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ปคพฺภสฺส ภาโว ปาคพฺภิยํ (ปคพฺภ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- กายสฺส ปาคพฺภิยํ กายปาคพฺภิยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

๒๗๔. คำว่า สารณียา (ควรระลึก) หมายความว่า ควรแก่การระลึกถึง คือ ไม่พึงลืมเลือนแม้จะล่วงกาลอันช้านาน

เมตตา คือ สภาวะทำให้บุคคลผูกพันฉันมิตร หมายถึง ความเป็นมิตร

คำว่า เมตตะ คือ กายกรรมที่มีเมตตา

ท่านกล่าวว่า เมตฺตจิตฺเตน กตํ กายกมฺมํ (กายกรรมที่ทำด้วยจิตที่มีเมตตา) เพราะกายกรรมที่มีเมตตานั้นเกิดจากจิตที่ประกอบด้วยเมตตา

[คำว่า เมตฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก เมตฺตา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เมตฺตา เอตสฺส อตฺถีติ เมตฺตํ (มีเมตตา) ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๓๕๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เมตฺตาย สมฺภูตํ เมตฺตํ (เกิดจากเมตตา) ตามนัยนี้มาจาก เมตฺตา ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สมฺภูต ตัทธิต]

คำว่า อาวิ แปลว่า ประจักษ์ อนึ่ง ความประจักษ์ในเรื่องนี้ เป็นการทำต่อหน้าผู้ที่ตนเจาะจงทำกายกรรมเช่นนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สมฺมุขา (ต่อหน้า)

คำว่า รโห แปลว่า ไม่ประจักษ์ อนึ่ง ความไม่ประจักษ์ในเรื่องนี้ เป็นการทำลับหลังต่อผู้ที่ตนเจาะจงทำกายกรรมเช่นนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปรมฺมุขา (ลับหลัง)

คำว่า อุภเยหิ (ภิกษุทั้งสองพวก) คือ ภิกษุใหม่ และพระเถระ

คำว่า ปิยกรณะ คือ ธรรมทำความเป็นที่รัก

คำว่า ครุกรณะ คือ ธรรมทำความเป็นที่เคารพ[ของเพื่อนพรหมจรรย์]

คำว่า สงฺคหาย (เพื่อสงเคราะห์) หมายความว่า เพื่อการสงเคราะห์แก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เพราะความเป็นสังคหวัตถุอันพิเศษ

คำว่า อวิวาทาย (เพื่อความไม่วิวาท) หมายความว่า เพื่อความไม่วิวาท เพราะเป็นสังคหวัตถุ

อนึ่ง เมื่อมีการสงเคราะห์อันเป็นเหตุแห่งการไม่วิวาท ความพร้อมเพรียงไม่แตกแยกกันของเพื่อนพรหมจรรย์ย่อมสำเร็จด้วยสารณียธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สมคฺคภาวาย (เพื่อความเป็นผู้พร้อมเพรียง เพื่อความเป็นพวกเดียวกันกับเพื่อนพรหมจรรย์เหล่านั้น) เป็นต้น

[สารณียธรรม คือ ธรรมทำให้ระลึกถึงกัน, ธรรมทำให้เกิดความสามัคคี (บางแห่งใช้เป็น สาราณียธรรม) มี ๖ ประการ คือ

๑. เมตตากายกรรม ตั้งเมตตากายกรรมในเพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ ช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมหมู่คณะด้วยความเต็มใจ แสดงกิริยาอาการสุภาพ เคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๒. เมตตาวจีกรรม ตั้งเมตตาวจีกรรมในเพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ ช่วยบอกแจ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ สั่งสอน แนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพ แสดงความเคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๓. เมตตามโนกรรม ตั้งเมตตามโนกรรมในเพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ ตั้งจิตปรารถนาดี คิดทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน มองกันในแง่ดี มีหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสต่อกัน

๔. สาธารณโภคิตา ได้ของสิ่งใดมาก็แบ่งปันกัน คือ เมื่อได้ของสิ่งใดมาโดยชอบธรรม แม้เป็นของเล็กน้อยก็ไม่หวงไว้ผู้เดียว นำมาแบ่งปันเฉลี่ยเจือจาน ให้ได้มีส่วนร่วมใช้สอยบริโภคทั่วกัน

๕. สีลสามัญญตา มีศีลบริสุทธิ์เสมอกันกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ มีความประพฤติสุจริตดีงาม ถูกต้องตามระเบียบ ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ

๖. ทิฏฐิสามัญญตา มีทิฏฐิดีงามเสมอกันกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ มีความเห็นชอบร่วมกัน ในข้อที่เป็นหลักการสำคัญอันจะนำไปสู่ความหลุดพ้น สิ้นทุกข์หรือขจัดปัญหา]

คำว่า ปคฺคยฺห วจนำ (การกล่าวยกย่อง) หมายความว่า การกล่าวยกย่อง คือ ทำให้สูงส่งกว่าปกติ ซึ่งแสดงความเป็นผู้มั่นคงด้วยคุณ เช่น ไม่เรียกเพียงว่าพระเทวะ แต่เรียกว่าพระเทวเถระ

ถ้อยคำที่แสดงความสนิทสนม ชื่อว่า มมายนวจนะ

[คำว่า มมายนวจน แปลตามศัพท์ว่า ถ้อยคำที่กระทำความเป็นของตน คือ แสดงความสนิทสนมนั่นเอง มีรูปวิเคราะห์ว่า มมำ กรณำ มมายนำ (มมำ ศัพท์ + อาย ปัจจัยในความหมายว่ากระทำ เช่น สทฺทายติ = ย่อมทำเสียง, ย่อมส่งเสียง + ยุ ปัจจัย)]

ความเป็นเฉพาะหน้าของมโนกรรมที่พบเห็นไม่ได้โดยแท้ ปรากฏโดยการยังวิญญัติให้เกิด การยังวิญญัติให้เกิดนั้นก็คือกายกรรมในโลก ฉะนั้น จึงกล่าวว่า นยนานิ อุมฺมีเลตฺวา (การลืมตาอันสนิทสนมด้วยความรักคือเมตตา แลดูด้วยใบหน้าอันชื่นบาน ชื่อว่า เมตตามโนกรรมต่อหน้า) เป็นต้น เพื่อแสดงโดยไม่เจาะจงอาการทางกายมีการยกมือเป็นต้นที่ชัดเจน

การเปิดตามองอย่างสนิทสนมด้วยความรักคือเมตตา และการแลดูด้วยใบหน้าอันชื่นบาน แม้จะเป็นเมตตากายกรรม ท่านก็กล่าวว่า เมตฺตำ มโนกมฺมำ นาม (ชื่อว่าเมตตามโนกรรม) เพราะประสงค์เอาจิตซึ่งเป็นเหตุให้เกิดการเปิดตามองอย่างสนิทสนมด้วยความรักคือเมตตา และการมีใบหน้าอันชื่นบาน

เมตตากายกรรมเป็นต้นเหล่านี้ที่ปรากฏโดยประเภทแห่งภิกษุในพระบาลี ยังปรากฏในคฤหัสถ์อีกด้วย คือ

เมตตากายกรรม คือ การที่เหล่าภิกษุประพฤติอาภิสมาจาริกธรรมมีอาจริยวัตรและอุปัชฌายวัตรเป็นต้น ด้วยเมตตาจิต และกายกรรมที่ไม่มีโทษทั้งหมดนับเนื่องในอาภิสมาจาริกวัตร อาการทางกายว่า การที่คฤหัสถ์ไปไหว้พระเจดีย์ ไหว้ต้นโพธิ์ หรือนิมนต์พระสงฆ์ การลุกรับเมื่อเห็นภิกษุเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน การรับบาตร การปูลาดอาสนะ การตามส่ง เป็นต้น

เมตตาวจีกรรม คือ พระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกที่เหล่าภิกษุดำรงรักษาอยู่ โดยสอนอาจารบัญญัติ สอนกรรมฐาน แสดงพระธรรม ไต่ถามความในพระบาลี และอธิบายความในคัมภีร์อรรถกถาด้วยเมตตาจิต และวจีกรรมในกาลที่คฤหัสถ์กล่าวว่า พวกเราจักไปไหว้พระเจดีย์ จักไปไหว้ต้นโพธิ์ จักฟังธรรม จักบูชาด้วยประทีป พวงมาลัย และดอกไม้ จักสมาทานประพฤติสุจริต ๓ จักถวายสลากภัตเป็นต้น จักถวายผ้าจำนำพรรษา จักถวายปัจจัย ๔ แด่พระสงฆ์ในวันนี้ พวกท่านจงนิมนต์พระสงฆ์แล้วจัดแจงของควรเคี้ยวเป็นต้น จงปูลาดอาสนะ จัดตั้งน้ำดื่ม คอยต้อนรับพระสงฆ์ นิมนต์พระสงฆ์ให้นั่งบนอาสนะที่ปูลาด มีฉันทะอุตสาหะร่วมกันขวนขวายเถิด เป็นต้น

เมตตามโนกรรม คือ การที่เหล่าภิกษุลุกขึ้นแต่เช้าตรู่แล้วทำความสะอาดกายและการทำวัตรในลานพระเจดีย์เป็นต้น นั่งในสถานที่วิเวกแล้วเจริญเมตตาจิตดำริว่า ภิกษุทั้งหลายในวัดนี้ จงมีความสุขกายสุขใจ อย่ามีเวรแก่กัน อย่าเบียดเบียนกัน การดำริของคฤหัสถ์ว่า พระคุณเจ้าทั้งหลายจงมีความสุขกายสุขใจ อย่ามีเวรแก่กัน อย่าเบียดเบียนกัน ชื่อว่าเมตตามโนกรรม

[คำว่า เมตตา มีความหมายตามรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ๓ ประการตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา[๕] ว่า

๑. สภาวะที่สนิทสนมกลมเกลียวกัน (มิชฺชตีติ เมตฺตา) = มิท ธาตุ (สิเนหเน = ติด, กลมกลืน) + ต ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย

๒. สภาวะที่เป็นของมิตร (มิตฺตสฺส เอสา เมตฺตา) = มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิทำ ตัทธิต

๓. สภาวะที่เป็นไปเพื่อมิตร (มิตฺตสฺส ปวตฺติ เมตฺตา) = มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ปวตฺติ ตัทธิต

ความหมายแรกมีคำอธิบายว่า คนทั่วไปมีความอ่อนแอทางจิตใจอยู่อย่างหนึ่ง คือความเห็นแก่ตัว อยากให้เราดี เด่น สวย หล่อ รวย มากกว่าบุคคลอื่น แต่การเจริญเมตตาภาวนานี้เป็นคุณธรรมอย่างหนึ่งซึ่งปลูกฝังจิตของเราให้มีความสนิทสนมกลมเกลียวกัน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับบุคคลรอบข้าง ในจูฬโคสิงคสูตรกล่าวถึงผู้เจริญเมตตาว่า

ตคฺฆ มยํ ภนฺเต สมคฺคา สมฺโมทมานา อวิวทมานา ขีโรทกีภูตา อญฺญมญฺญํ ปิยจกฺขูหิ สมฺปสฺสนฺตา วิหรนฺติ.[๕]

“พวกข้าพระองค์พร้อมเพรียงกัน ชื่นบานต่อกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำนมกับน้ำ แลดูกันและกันด้วยจักษุอันเป็นที่รักอยู่ พระพุทธเจ้าข้า”

ข้อความว่า “เหมือนน้ำนมกับน้ำ” (ขีโรทกีภูตา) หมายความว่า น้ำที่ผสมกับนมแล้วจะไม่สามารถแยกสิ่งทั้งสองออกจากกันได้ว่านี้คือน้ำ นี้คือนม ทั้งน้ำและนมนั้นได้กลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน บุคคลผู้ที่เจริญเมตตาก็เช่นกัน เมื่อเราเจริญเมตตาซึ่งเป็นการแผ่ความปรารถนาดีให้กับบุคคลรอบข้างแล้ว เราก็จะสนิทสนมกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับบุคคลรอบข้าง ไม่แยกเขาแยกเรา เพราะเรารักสุขเกลียดทุกข์ฉันใด บุคคลอื่นก็รักสุขเกลียดทุกข์ฉันนั้น เราจะพยายามปฏิบัติตนโดยประพฤติกาย วาจา หรือใจให้เกิดประโยชน์กับบุคคลอื่น

ความหมายที่ ๒ คือ สภาวะที่เป็นของมิตร หมายความว่า เมตตาเป็นสิ่งที่มิตรบำเพ็ญให้แก่กันและกันโดยไม่หวังผลตอบแทน เป็นสภาวะทางใจของมิตรทั่วไปที่หวังประโยชน์ต่อกันทางกาย วาจา และใจ ดังที่ตรัสไว้ในจูฬโคสิงคสูตร[๖] ว่า

เมตฺตํ กายกมฺมํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ โหติ อาวิ เจว รโห จ.

“พึงตั้งกายกรรมที่มีเมตตา ทั้งต่อหน้าและลับหลัง”

กายกรรมที่เป็นความประพฤติทางกายนี้ เราต้องมีเมตตากับบุคคลรอบข้าง คือการช่วยเหลือเกื้อกูลกันตามที่เราสามารถทำได้นั่นเอง

เมตฺตํ วจีกมฺมํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ โหติ อาวิ เจว รโห จ.

“พึงตั้งวจีกรรมที่มีเมตตา ทั้งต่อหน้าและลับหลัง”

ไม่เพียงแต่เราได้ช่วยเหลือเกื้อกูลบุคคลอื่นทางกายเท่านั้น แม้กระทั่งทางวาจา ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง เราก็พูดถึงสิ่งที่ดีงามของบุคคลอื่น ไม่ใช่ว่าในที่ลับพูดอย่างหนึ่ง ในที่แจ้งพูดอีกอย่าง แต่ต้องเป็นการพูดเฉพาะเรื่องราวที่ดีของบุคคลอื่น จึงจะเป็นเมตตาวจีกรรมอย่างแท้จริง

เมตฺตํ มโนกมฺมํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ โหติ อาวิ เจว รโห จ.

“พึงตั้งมโนกรรมที่มีเมตตา ทั้งต่อหน้าและลับหลัง”

ใจของเราต้องเปี่ยมด้วยเมตตาต่อบุคคลอื่น ไม่ว่าจะทั้งต่อหน้าและลับหลังก็ตาม เรามีเมตตาทางใจ คิดว่าการที่เราได้มาพบรู้จักกัน ตลอดจนการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นการบำเพ็ญประโยชน์ให้กับทั้งสองฝ่าย

เมื่อเราได้เจริญเมตตาทางกาย วาจา และใจ ทั้งต่อหน้าและลับหลังดังนี้แล้ว จึงจะเป็นการเจริญเมตตาอย่างแท้จริง เป็นการแสดงเมตตาของเราที่สื่อออกมาทางกายและทางวาจาเพื่อให้บุคคลอื่นได้รับรู้ และได้รับผลในการที่เรามีจิตเมตตากับบุคคลนั้น ไม่ใช่แสดงออกทางใจด้วยการหลับตาแผ่เมตตาแต่อย่างเดียว

ความหมายที่ ๓ คือ สภาวะที่เป็นไปเพื่อมิตร มีคำอธิบายเหมือนความหมายที่ ๒]

คำว่า ลาภา (ลาภ) คือ ปัจจัยที่ได้รับมีจีวรเป็นต้น

คำว่า ธมฺมิกา (ที่เกิดโดยธรรม) หมายถึง ลาภที่เกิดขึ้นด้วยวัตรบิณฑบาตโดยชอบธรรม เว้นจากมิจฉาชีพที่จำแนกเป็นการหลอกลวงชาวบ้าน เป็นต้น

คำว่า อนฺตมโส ปตฺตปริยาปนฺนมตฺตมฺปิ (อย่างต่ำสุดแม้เพียงภิกษาที่นับเนื่องในบาตร) หมายความว่า อย่างต่ำสุดแม้เพียงภิกษาสองสามทัพพีที่นับเนื่องในบาตร คือ มีอยู่ภายในบาตร

คำว่า อัปปฏิวิภัตตโภคี (ผู้บริโภคไม่แบ่งแยก) คือ บุคคลที่บริโภคโดยไม่แบ่งทานและผู้รับทาน

อนึ่ง การแบ่งในเรื่องนี้มี ๒ อย่าง คือ การแบ่งอามิส และการแบ่งบุคคล

การแบ่งอามิส คือ การคิดแบ่งอย่างนี้ว่า เราจักให้เพียงเท่านี้ จักไม่ให้เพียงเท่านี้

การแบ่งบุคคล คือ การคิดแบ่งอย่างนี้ว่า เราจักให้แก่คนโน้น จักไม่ให้แก่คนโน้น

บุคคลใดบริโภคไม่แบ่งทั้งสองอย่าง เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า อัปปฏิวิภัตตโภคี (ผู้บริโภคไม่แบ่ง) ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เนว อามิสํ ปฏิวิภชิตฺวา ภุญฺชติ (ไม่บริโภคแบ่งอามิส) เป็นต้น

ด้วย ปิ ศัพท์ในคำว่า อทาตุมฺปิ (แม้เพื่อไม่ให้) แสดงว่าแม้การให้ก็ควรอยู่ กล่าวคือ ขึ้นชื่อว่าทานมิได้ห้ามไว้แก่ใครๆ ดังนั้น เมื่อมีเหตุอันควรก็ควรให้แม้แก่ภิกษุผู้ทุศีล และการให้นั้นก็เนื่องด้วยความกรุณา มิใช่เนื่องด้วยการบำเพ็ญวัตร

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า สพฺเพสํ ทาตพฺพเมว (พึงให้แก่ภิกษุผู้มีศีลและผู้ทุศีลทั้งหมด) เพราะภิกษุผู้บำเพ็ญสารณียธรรมเป็นผู้บริโภคไม่แบ่งแยก ส่วนการให้เจาะจงแก่ภิกษุไข้เป็นต้นอยู่ในฝ่ายการไม่แบ่งแยก เพราะมิได้ปฏิเสธว่าเราจักไม่ให้บุคคลโน้น เนื่องจากการแบ่งแยกมีความตรงกันข้ามเป็นหลักสำคัญ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คิลานคิลานุปฏฺฐาก ฯเปฯ วิเจยฺย ทาตุมฺปิ วฏฺฏติ (แม้เลือกให้แก่ภิกษุผู้อาพาธ ผู้พยาบาลไข้ ผู้จรมา ผู้เตรียมจะไป และผู้ขวนขวายในการเย็บจีวรเป็นต้น ก็ควร)

คำว่า สาธารณโภคี (ผู้บริโภคทั่วไป) นี้ มีลักษณะของผู้บริโภคทั่วไป ดังนี้

ภิกษุนั้นได้รับสิ่งที่ประณีตใดๆ รักษาอาชีวปาริสุทธิของตนอยู่ ไม่ให้สิ่งนั้นๆ แก่คฤหัสถ์ด้วยการมุ่งลาภแลกเปลี่ยนลาภ และไม่บริโภคด้วยตนเองเท่านั้นโดยดำริว่า ความเป็นผู้บริโภคโดยเฉพาะจงอย่ามีแก่เรา

อนึ่ง เธอรับสิ่งนั้นอยู่ก็รับโดยคิดว่า ของนั้นจงเป็นของทั่วไปด้วยสงฆ์ ครั้นรับแล้วได้เคาะระฆังเห็นสิ่งที่จะพึงบริโภคเหมือนเป็นของสงฆ์ และด้วยลักษณะนี้จึงแสดงการตั้งลาภนั้นโดยทั่วไปในกาลทั้ง ๓ คือ แสดงกาลได้รับลาภด้วยคำ[ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้]ว่า ตํ ปฏิคฺคณฺหนฺโต จ สงฺเฆน สาธารณํ โหตุ (เธอรับสิ่งนั้นอยู่ก็รับโดยคิดว่า ของนั้นจงเป็นของทั่วไปด้วยสงฆ์) แสดงกาลได้รับแล้วด้วยคำว่า คเหตฺวา ฯเปฯ ปสฺสติ (ครั้นรับแล้วได้เคาะระฆัง เห็นสิ่งที่จะพึงบริโภคเหมือนเป็นของสงฆ์) และกาลก่อน[ได้รับลาภ] ก็สำเร็จโดยเนื้อความ[คือโดยอ้อม] เพราะทั้งสองอย่างนั้นย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากส่วนเบื้องต้นเช่นนั้น

ความดำรินั้นย่อมมีแก่ภิกษุนั้นก่อนจะรับว่า เราจักรับไว้โดยคิดว่าของนั้นจงเป็นของทั่วไปด้วยสงฆ์ เมื่อกำลังรับก็คิดว่าเรารับไว้โดยคิดว่าจงเป็นของทั่วไปด้วยสงฆ์ เมื่อรับแล้วก็คิดว่าเรารับแล้วโดยคิดว่าจงเป็นของทั่วไปด้วยสงฆ์ ภิกษุบริโภคลาภที่ได้รับทำให้ลักษณะทั้ง ๓ สมบูรณ์อย่างนี้ มิให้ลักษณะสุดท้ายเสียหาย ชื่อว่าเป็นผู้บริโภคทั่วไป (สาธารณโภคี) และผู้บริโภคโดยไม่แบ่งแยก (อัปปฏิวิภัตตโภคี)

ถามว่า : ใครบำเพ็ญสารณียธรรมนี้ ใครไม่บำเพ็ญ

ตอบว่า : ภิกษุผู้ทุศีลไม่บำเพ็ญ เพราะภิกษุผู้มีศีลจะไม่ยอมรับอามิสของภิกษุนั้น ภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ ไม่ยังวัตรให้บกพร่อง บำเพ็ญสารณียธรรมนี้

ข้าพเจ้าจะแสดงวัตรในการบำเพ็ญสารณียธรรมนั้นดังนี้

ภิกษุใดเจาะจงให้แก่บิดา มารดา อาจารย์ หรืออุปัชฌาย์เป็นต้น ภิกษุนั้นได้ชื่อว่าให้สิ่งที่ควรให้ แต่ไม่นับว่าบำเพ็ญสารณียธรรม ชื่อว่ารักษาดูแลด้วยความกังวล เนื่องด้วยผู้ปราศจากความกังวลเท่านั้นจึงจะบำเพ็ญสารณียธรรมได้ ภิกษุผู้บำเพ็ญสารณียธรรมนั้นพึงเจาะจงให้แก่ภิกษุไข้ ภิกษุพยาบาลภิกษุไข้ ภิกษุผู้จรมา ภิกษุผู้เตรียมจะไป และภิกษุบวชใหม่ซึ่งยังไม่รู้วิธีห่มจีวรและถือบาตร เมื่อให้แก่บุคคลเหล่านั้นแล้ว พึงให้อามิสที่เหลือเท่าที่ภิกษุทั้งหมดต้องการจะรับเอา โดยไม่ให้เพียงเล็กน้อย จำเดิมแต่อาสนะของพระเถระ ถ้าไม่มีเหลืออยู่ ก็ต้องออกบิณฑบาตอีก แล้วให้สิ่งที่ประณีตนั้นๆ จำเดิมแต่อาสนะของพระเถระ แล้วจึงบริโภคอามิสที่เหลือ

อนึ่ง สารณียธรรมนี้จะบำเพ็ญให้บริบูรณ์ได้ในบริษัทที่เข้าใจวิธีบำเพ็ญสารณียธรรม โดยแท้จริงแล้ว ในบริษัทที่เข้าใจดี ภิกษุผู้ได้รับบิณฑบาตแล้วจากที่อื่น จะไม่รับเอา แม้จะไม่ได้รับจากที่อื่น ก็จะรับพอประมาณเท่านั้น ไม่รับเกินประมาณ อนึ่ง แม้ภิกษุผู้ออกบิณฑบาตเสมอๆ อย่างนี้ แล้วถวายอามิสที่ได้รับทั้งหมด จะบำเพ็ญสารณียธรรมนี้ให้ครบโดยใช้เวลา ๑๒ ปี

ถ้าแม้ในปีที่ ๑๒ ภิกษุผู้บำเพ็ญสารณียธรรมวางบาตรที่เต็มด้วยบิณฑบาตในโรงฉันแล้ว เดินไปสรงน้ำ พระสังฆเถระถามว่า นั่นบาตรของใครหรือ เมื่อภิกษุอื่นตอบว่าบาตรนี้ของภิกษุผู้บำเพ็ญสารณียธรรม จึงกล่าวว่าจงนำบาตรนั้นมา แล้วแจกจ่ายฉันบิณฑบาตทั้งหมด วางแต่บาตรเปล่าไว้ ในลำดับนั้นภิกษุนั้นเห็นบาตรเปล่า เกิดความเสียใจว่าภิกษุอื่นฉันไม่เหลือไว้ให้เราเลย สารณียธรรมของภิกษุนั้นย่อมขาดไป ต้องบำเพ็ญใหม่อีก ๑๒ ปี เพราะสารณียธรรมนี้เหมือนการเข้าปริวาสของเดียรถีย์ เมื่อขาดวัตรครั้งหนึ่งก็ต้องบำเพ็ญใหม่

ภิกษุใดเกิดความดีใจว่าเป็นลาภของเราหนอ เราได้รับสิ่งที่ดีแล้วหนอ เพื่อนพรหมจรรย์ฉันภัตที่อยู่ในบาตรโดยไม่บอกกล่าว สารณียธรรมของภิกษุนั้นเป็นอันชื่อว่าบริบูรณ์

ภิกษุผู้บำเพ็ญสารณียธรรมอย่างนี้แล้ว ย่อมไม่มีความริษยา ไม่มีความตระหนี่ เป็นที่เคารพรักของมหาชน ได้รับปัจจัย ๔ โดยง่าย แม้ของถวายที่อยู่ในบาตรของภิกษุนั้น ย่อมไม่หมดไป เธอย่อมได้รับแต่ของที่เลิศในที่แจกจ่าย เมื่อถึงคราวมีภัยหรือข้าวยากหมากแพง เหล่าเทวดาย่อมจะช่วยขวนขวาย[ถวายบิณฑบาต]

ในเรื่องสารณียธรรมนั้นมีเรื่องเล่าว่า ดังได้สดับมาว่า พระติสสเถระผู้อยู่ ณ ภูเขาเลณคิรี พำนักอยู่ใกล้หมู่บ้านมหาขีระ พระเถระจำนวน ๕๐ รูปไปยังนาคทวีป เพื่อไหว้พระเจดีย์ เที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้านขีระ ไม่ได้รับอะไรๆ เลย จึงพากันออกไป เมื่อพระติสสเถระเข้าไปพบพระเถระเหล่านั้น ถามว่า พวกท่านได้อาหารแล้วหรือ พระเถระเหล่านั้นตอบว่า พวกเราเที่ยวบิณฑบาตแล้ว พระเถระรู้ว่าพวกท่านไม่ได้อาหารจึงกล่าวว่า ท่านขอรับ โปรดรออยู่ที่นี่แหละ จนกว่าผมจะมา พระเถระเหล่านั้นกล่าวว่า พวกเรามีถึง ๕๐ รูป ไม่ได้แม้เพียงน้ำชื้นบาตร พระเถระกล่าวว่า ท่านขอรับ ภิกษุผู้อยู่ประจำ ย่อมเป็นผู้สามารถ แม้จะหาไม่ได้ก็รู้จักภิกษุผู้เป็นเพื่อนทางภิกษาจาร

เมื่อพระเถระทั้งหลายมากันแล้ว พระเถระก็เข้าไปสู่หมู่บ้าน มหาอุบาสิกาในบ้านใกล้ๆ ได้จัดน้ำนมและอาหารยืนคอยพระเถระอยู่ พอท่านมาถึงประตูบ้านก็ถวายบิณฑบาต ท่านนำบิณฑบาตไปยังสำนักของพระเถระทั้งหลาย กล่าวกับพระสังฆเถระว่า โปรดรับเถิด พระเถระมองดูหน้าพระเถระอื่นโดยคิดว่าพวกเราเพียงเท่านี้ยังไม่ได้รับอะไรเลย แต่ภิกษุนี้ไปเดี๋ยวเดียวก็กลับมา อะไรกันหนอ พระติสสเถระรู้อาการที่มองดูเท่านั้น กล่าวว่าท่านอย่ารังเกียจเลย โปรดรับบิณฑบาตที่ได้มาโดยชอบธรรมเถิด แล้วถวายอาหารจนพอแก่ความต้องการแก่พระเถระทุกรูปจำเดิมแต่รูปแรก และฉันเองพอต้องการ

เมื่อฉันเสร็จ พระเถระทั้งหลายถามพระติสสเถระนั้นว่า ผู้มีอายุ ท่านบรรลุโลกุตตรธรรมเมื่อไร พระติสสเถระตอบว่า ผมยังไม่บรรลุโลกุตตรธรรมขอรับ พระเถระทั้งหลายถามอีกว่า ผู้มีอายุ ท่านได้ฌานหรือ พระติสสเถระตอบว่า ผมยังไม่บรรลุแม้เพียงกระทั่งฌานขอรับ พระเถระทั้งหลายถามว่า ผู้มีอายุ น่าอัศจรรย์จริงหนอ พระติสส-

เถระตอบว่า ผมบำเพ็ญสารณียธรรมขอรับ จำเดิมแต่กาลที่สารณียธรรมของผมเต็มเปี่ยม แม้จะมีภิกษุแสนรูป ของที่อยู่ในบาตรก็ไม่หมดไป พระเถระเหล่านั้นฟังแล้ว พากันกล่าวว่า สาธุ สาธุ ท่านสัตบุรุษ ข้อประพฤตินี้ของท่านสมควรโดยแท้ เรื่องนี้เป็นเรื่องสาธกในอานิสงส์ว่า ของที่อยู่ในบาตรจะไม่หมดไป

พระติสสเถระนี้ไปยังสถานที่ให้ทานในงานบูชาคิริภัณฑ์อันยิ่งใหญ่ ณ เจติยบรรพต ถามว่า อะไรเป็นของเลิศในทานนี้ มหาชนตอบว่า ผ้าสาฎกสองผืนขอรับ พระเถระกล่าวว่า เราจะได้รับผ้าเหล่านั้น เมื่ออำมาตย์ฟังคำนั้นแล้ว กราบทูลพระราชาว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งพูดอย่างนี้ พระราชาตรัสว่า ภิกษุหนุ่มก็คิดอย่างนี้ แต่ผ้าสาฎกเนื้อละเอียดควรแก่พระมหาเถระ แล้วรับสั่งให้ตั้งไว้โดยหมายจะถวายพระมหาเถระ

เมื่อพระราชาจะถวายในขณะที่ภิกษุสงฆ์ยืนเรียงกัน ผ้าสาฎกสองผืนที่วางใกล้ๆ ไม่ขึ้นสู่พระหัตถ์ มีแต่สิ่งอื่นขึ้นสู่พระหัตถ์ แต่ในเวลาถวายภิกษุหนุ่ม ผ้าสาฎกเหล่านั้นขึ้นสู่พระหัตถ์ของพระราชา ท้าวเธอทรงวางไว้ในมือของภิกษุหนุ่มนั้น มองหน้าของอำมาตย์ นิมนต์ให้ภิกษุหนุ่มนั่งแล้วทรงถวายทาน ทรงละจากพระสงฆ์เข้าไปประทับนั่งใกล้ภิกษุหนุ่ม ตรัสว่า ท่านบรรลุธรรมเมื่อไรขอรับ ภิกษุนั้นไม่ทูลคุณที่ไม่มีอยู่แม้โดยปริยาย ทูลว่า ถวายพระพร มหาบพิตร อาตมายังไม่บรรลุโลกุตตรธรรม พระราชาตรัสว่า ท่านเจ้าข้า ท่านพูดไว้ก่อน[ว่าจะได้รับผ้า]มิใช่หรือ ภิกษุนั้นทูลว่า มหาบพิตร อาตมาบำเพ็ญสารณียธรรม จำเดิมแต่กาลที่ธรรมนั้นของอาตมาเต็มเปี่ยม ของที่เลิศจะมาถึงในสถานที่แจกจ่าย พระราชาตรัสว่า สาธุ สาธุ ท่านเจ้าข้า ข้อประพฤตินี้ของท่านสมควรโดยแท้ แล้วเสด็จกลับ เรื่องนี้เป็นเรื่องสาธกในอานิสงส์ว่าย่อมได้รับของที่เลิศในสถานที่แจกจ่าย

[ในสมัยหนึ่ง]ชาวบ้านภาตรคามไม่บอกแจ้งให้พระนาคเถรีทราบ พากันหนีไปเพราะกลัวกบฏจัณฑาลติสสะ ในเวลาใกล้รุ่ง พระเถรีพูดกะเหล่าภิกษุณีสาวว่า หมู่บ้านช่างเงียบเหลือเกิน ช่วยกันตรวจดูก่อน ภิกษุณีสาวเหล่านั้นไปตรวจดูก็รู้ว่า ชาวบ้านทั้งหมดอพยพไปหมดแล้ว จึงมาบอกพระเถรี พระเถรีฟังแล้วกล่าวว่า พวกเธออย่าคิดว่าชาวบ้านเหล่านั้นอพยพไปแล้วเลย จงทำความเพียรในการเล่าเรียนพระบาลี อธิบายความในคัมภีร์อรรถกถา และพิจารณาธรรมของตนเถิด ในเวลาภิกษาจารได้ห่มจีวร มีภิกษุณีทั้งหมด ๑๒ รูปรวมทั้งตนเอง ไปยืนที่โคนต้นไทรใกล้ประตูหมู่บ้าน

รุกขเทวดาถวายบิณฑบาตแก่ภิกษุณี ๑๒ รูป แล้วกล่าวว่า พระแม่เจ้า อย่าไปที่อื่นเลย โปรดอยู่ที่นี้เป็นนิตย์เถิด แต่พระเถรีมีพระน้องชายชื่อพระนาคเถระ พระเถระคิดว่ามีมหันตภัยเกิดขึ้น เราจะยังชีพอยู่ไม่ได้ จะไปฝั่งโน้น มีภิกษุทั้งหมด ๑๒ รูป รวมทั้งตนเอง ออกจากที่อยู่ของตนมายังภาตรคามด้วยหมายใจจะพบพระเถรีแล้วจะไป พระเถรีทราบว่าเหล่าพระเถระมากันจึงไปหาแล้วถามว่า อะไรกันเจ้าข้า พระเถระได้บอกเรื่องนั้น พระเถรีกล่าวว่า วันนี้พวกท่านอยู่ในวัดนี้วันหนึ่งแล้วค่อยไปในวันพรุ่งนี้ พระเถระทั้งหลายก็พากันกลับมาวัด

ในวันรุ่งขึ้น พระเถรีเที่ยวบิณฑบาตที่โคนไม้ แล้วเข้าไปหาพระเถระพูดว่า นิมนต์ฉันบิณฑบาตนี้เถิด พระเถระกล่าวว่า บิณฑบาตนี้ควรหรือ แล้วยืนนิ่ง พระเถรีกล่าวว่า พ่อเอ๋ย บิณฑบาตได้มาโดยชอบธรรม อย่ารังเกียจโปรดฉันเถิด พระเถระพูดว่า บิณฑบาตนี้ควรหรือ พระเถรีจับบาตรโยนไปในอากาศ บาตรดำรงอยู่ในอากาศ พระเถระกล่าวว่า แม้ภัตจะดำรงอยู่ในที่ ๗ ชั่วลำตาล ก็เป็นภัตสำหรับภิกษุณี แล้วกล่าวอีกว่า มหันตภัยย่อมไม่มีเสมอเมื่อภัยสงบ เราผู้กล่าวถึงอริยวงศ์อยู่จะตำหนิตนเองว่า แน่ะท่านผู้ถือปิณฑปาติกธุดงค์ พวกท่านดำรงอัตภาพด้วยการฉันอาหารของภิกษุณี จะทนอับอายไม่ได้ ท่านภิกษุณีทั้งหลาย พวกท่านจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด แล้วออกเดินทาง

แม้รุกขเทวดาก็คิดว่า ถ้าพระเถระฉันบิณฑบาตจากมือพระเถรี เราจะไม่นิมนต์ให้กลับมา แต่ถ้าไม่ฉัน เราจะนิมนต์ให้กลับ ยืนดูการออกเดินทางของพระเถระแล้วลงจากต้นไม้พูดว่า โปรดมอบบาตรเถิดเจ้าข้า แล้วรับบาตรนำพระเถระมาที่โคนไม้นั้น ปูอาสนะถวายบิณฑบาต นิมนต์ให้พระเถระผู้ฉันเสร็จรับรอง[ว่าจะอยู่ในที่นี้] ได้บำรุงภิกษุณี ๑๒ รูป ภิกษุ ๑๒ รูป ตลอด ๗ ปี เรื่องนี้เป็นเรื่องสาธกในอานิสงส์[เมื่อถึงคราวมีภัยหรือข้าวยากหมากแพง] เทวดาจะช่วยขวนขวาย ที่จริงแล้วพระเถรีในเรื่องนั้นเป็นผู้บำเพ็ญสารณียธรรม

สิกขาบทที่ไม่บกพร่อง ชื่อว่า อขัณฑะ

ท่านกล่าวว่า ยสฺส (สิกขาบทของภิกษุใดเสื่อมเสียในเบื้องต้นหรือเบื้องปลายในอาบัติ ๗ กอง ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่า บกพร่อง เปรียบเหมือนผ้าขาดที่ชาย) เป็นต้น เพื่อแสดงความบกพร่องแห่งสิกขาบทเหล่านั้น

ในบรรดาสิกขาบทเหล่านั้น พึงทราบเบื้องต้นและที่สุดแห่งศีลของภิกษุตามลำดับอุเทศ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สตฺตสุ (ในอาบัติ ๗ กอง) เป็นต้น

ส่วนเบื้องต้นและที่สุดแห่งศีลของสามเณรมีตามลำดับการสมาทาน

คำว่า ปริยนฺเต ฉินฺนสาฏโก วิย (เปรียบเหมือนผ้าขาดที่ชาย) หมายความว่า เปรียบเหมือนผ้าขาดในที่สุดแห่งผ้า หรือในที่สุดแห่งชายผ้า

อนึ่ง ตัวอย่างนี้เป็นตัวอย่างที่มีอุปมาต่างกัน เพราะบทว่า อขณฺฑานิ นี้ ตามมา [สู่ประโยคหลังนี้]

แม้ตัวอย่างอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า ขณฺฑำ แปลว่า ศีลที่มีความบกพร่อง หรือศีลที่ถูกย่ำยีแล้ว

[คำว่า ขณฺฑ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ศีลที่มีความบกพร่อง = ขณฺฑานิ ยสฺส สนฺตีติ ขณฺฑำ.
  (ขณฺฑ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- ศีลที่ถูกย่ำยีแล้ว = ขณฺฑียิตฺถาติ ขณฺฑำ.
  (ขฑิ มเถ = ย่ำยี + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

แม้บทว่า ฉิทฺทำ (มีความขาด หรือขาดแล้ว) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ดุจแม่โคโดยมีสีต่างกัน สีผสมกับสีที่ต่างกันกึ่งหนึ่งหรือเศษหนึ่งส่วนสาม ชื่อว่า สพละ (สีด่าง) ส่วนสีที่เจือกับจุดด่างดำที่มีสีต่างกันในระหว่างๆ ชื่อว่า กัมมาสะ (สีพร้อย) นี้คือความแตกต่างระหว่างสีเหล่านี้

คำว่า ภุชิสฺสภาวกรณโต (เพราะทำความเป็นไท) หมายความว่า เพราะเปลื้องจากความเป็นทาสของตัณหา ทำให้เป็นไท การที่ศีลเปลื้องจากความเป็นทาสของตัณหา ก็คือการให้ถึงความเป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพาน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงแสดงว่าศีลเป็นอุปนิสัยของพระนิพพาน [ด้วยพระดำรัสว่า ภุชิสฺสานิ]]

อนึ่ง ท่านแสดงว่า บทนี้แสดงไว้ด้วยการลบบทหลัง [คือบทว่า กรานิ] ในรูป-วิเคราะห์ว่า ธรรมที่ทำความเป็นไท ชื่อว่า ภุชิสสะ ด้วยบทว่า ภุชิสฺสภาวกรณโต นี้

อนึ่ง บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยศีลนั้นชื่อว่าเป็นอิสระ คล้อยตามความปรารถนาของตน เป็นไท จึงเรียกศีลว่าเป็นธรรมที่ทำความเป็นไท

ชื่อว่า วิญญุปสัตถะ (อันวิญญูชนสรรเสริญ) เพราะควรแก่การสรรเสริญเนื่องด้วยเป็นศีลที่บริสุทธิ์ยิ่ง พระผู้มีพระภาคตรัส วิญฺญู ศัพท์ เพราะการสรรเสริญของคนพาลมิใช่ประมาณ

คำว่า ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อปรามฏฺฐตฺตา (เพราะไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิรึงรัด) หมายความว่า เพราะไม่ถูกรึงรัดโดยเครื่องรึงรัดคือตัณหาว่า เราจักเกิดเป็นจอมเทพหรือเทวดาสามัญด้วยศีลนี้ และโดยเครื่องรึงรัดคือทิฏฐิว่า เราจักเกิดเป็นเทวดาที่เที่ยงแท้ แน่นอน ยั่งยืนในเทวโลกนั้นด้วยศีลนี้

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบข้อความในเรื่องนี้อย่างนี้ว่า ชื่อว่า อปรามัฏฐะ (ไม่ถูกใครๆ กล่าวโทษ) เพราะไม่ถูกใครๆ ชี้วิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในวิบัติ ๔ ว่า สิ่งนี้เป็นโทษในศีลของท่าน แล้วจะกล่าวโทษไม่ได้ว่า ท่านเคยต้องอาบัตินี้

ศีลมีประโยชน์แก่การยังสมาธิให้สำเร็จอย่างยิ่ง โดยผลต่อๆ มา มีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สมาธิสำวตฺตนิกานิ (เป็นไปเพื่อสมาธิ)

คำว่า สมาธิสังวัตตนิกะ คือ ศีลอันเป็นประโยชน์ในการยังสมาธิให้เป็นไป

คำว่า สามัญญะ คือ ความเสมอกัน

คำว่า สีลสามัญญะ คือ ความเสมอกันด้วยศีลโดยมีปาริสุทธิศีล ๔ บริบูรณ์ เพราะไม่มีความแตกกัน[แห่งศีล]เหมือนทองคำที่แตกตรงกลาง

สีลสามัญญคตะ คือ ภิกษุผู้เข้าถึงความเป็นผู้เสมอกันโดยศีลนั้น

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สมานภาวูปคตสีโล (มีศีลที่เข้าถึงความเสมอกัน) ความหมายก็คือ ผู้มีศีลที่เข้าถึงความเสมอกันโดยศีลสมบัติ คือ มีความประพฤติเสมอกันโดยแท้จริงแล้ว ศีลของพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น ผู้อยู่ที่[ฝั่ง]มหาสมุทรอื่น หรืออยู่ในเทวโลก ย่อมเสมอกับศีลของพระโสดาบันเป็นต้นเหล่าอื่น ไม่มีความแตกต่างในศีลมรรค

แม้พระปุถุชนจะไม่มีความแตกต่างกันในปาริสุทธิศีล ๔ แต่ศีลของพระปุถุชนนั้นไม่แน่นอน พระผู้มีพระภาคจึงทรงประสงค์เอาศีลชนิดนั้นในเรื่องนี้ ส่วนมรรคศีลเป็นศีลแน่นอนเพราะมีสภาพไม่แปรปรวน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงระบุถึงศีลนั้นตรัสว่า

ยานิ ตานิ สีลานิ (ภิกษุเป็นผู้มีศีลเสมอกับเพื่อนพรหมจรรย์ในศีลทั้งหลาย ที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นไท อันวิญญูชนสรรเสริญ) เป็นต้น

ปาฐะว่า ยายํ คือ สัมมาทิฏฐิใดที่ประจักษ์แก่เราและพวกเธอ

ปาฐะว่า ทิฏฺฐิ คือ สัมมาทิฏฐิที่สัมปยุตต์ด้วยมรรค

ปาฐะว่า นิทฺโทสา (หาโทษมิได้) หมายความว่า ขจัดโทษแล้ว คือขจัดอกุศลธรรมมีราคะเป็นต้นแล้ว

ปาฐะว่า นิยฺยาติ (ย่อมนำออก) หมายความว่า ย่อมนำออกจากทุกข์ในสังสารวัฏ ที่จริงแล้วทิฏฐิที่นำออกจากทุกข์เองย่อมยังบุคคลผู้ประกอบด้วยมรรคนั้นให้ออกจากทุกข์ในสังสารวัฏ

บุคคลใดประพฤติตามอนุสาสนีของพระศาสดา บุคคลนั้นชื่อว่า ตักกระ [ย่อมนำไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ]แก่ผู้ประพฤติตามอนุสาสนีนั้น ความหมายก็คือ แก่บุคคลผู้ประพฤติตามสมควรแก่อนุสาสนี

ปาฐะว่า ทิฏฺฐิสามญฺญคโต (เป็นผู้มีทิฏฐิเสมอกัน) คือ ผู้เข้าถึงความมีทิฏฐิเสมอกันโดยรู้แจ้งอริยสัจ

จบ คำอธิบายกติปุจฉาวาระ

คำอธิบายเรื่องสมุฏฐานวาระแห่งอาบัติ ๖

๒๗๖. พึงทราบปาฐะทั้งหมดว่า ปฐเมน อาปตฺติสมุฏฺฐาเนน (พึงต้องอาบัติปาราชิกด้วยสมุฏฐานแห่งอาบัติอย่างแรก) เป็นต้น โดยคล้อยตามพระบาลีที่เป็นไปโดยประเภทแห่งอุเทศและนิเทศเป็นต้น

ประเภทของอธิกรณสมถะ

คำอธิบายอธิกรณปริยายวาระ

๒๙๓. ในปาฐะว่า โลโภ ปุพฺพงฺคโม (ความโลภเป็นประธาน) เป็นต้น ท่านพระอุบาลีกล่าวว่า ความโลภเป็นประธาน เนื่องด้วยวิวาทกันเพราะความโลภเป็นเหตุ

แม้บทที่เหลือ [บทว่า โทโส ปุพฺพงฺคโม, โมโห ปุพฺพงฺคโม, อโลโภ ปุพฺพงฺคโม, อโทโส ปุพฺพงฺคโม, อโมโห ปุพฺพงฺคโม] ก็มีนัยเดียวกัน

ปาฐะว่า ฐานานิ แปลว่า เหตุทั้งหลาย

เหตุอันเป็นที่ดำรงอยู่แห่งวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น ชื่อว่า ฐาน

ถามว่า : อะไรดำรงอยู่ในเหตุนี้หรือ

ตอบว่า : อธิกรณ์มีวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น

วัตถุ คือ เหตุอันเป็นที่อาศัยของวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น

ภูมิ คือ เหตุอันเป็นที่เกิดแห่งวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น

ท่านพระอุบาลีกล่าวว่า นว เหตุ (เหตุ ๙ อย่าง) เพราะบุคคลผู้มีจิตที่เป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤตวิวาทกัน

ปาฐะว่า ทฺวาทส มูลานิ (มูลเหตุ ๑๒) คือ มูลเหตุ ๑๒ ประเภทอันได้แก่ เป็นผู้มักโกรธ จองเวร เป็นต้น

๒๙๔-๙๕. มูลเหตุ ๑๒ เหล่านี้ ท่านพระอุบาลีกล่าวว่า จุทฺทส มูลานิ (มูลเหตุ ๑๔) โดยรวบรวมกายและวาจา

ในปาฐะว่า สตฺต อาปตฺติกฺขนฺธา ฐานานิ (เหตุคือกองอาบัติ ๗) หมายถึง เหตุคืออาบัติที่เคยต้องมาก่อนของภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วปิดบังไว้

ท่านพระอุบาลีกล่าวถึงเหตุ ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งอกุศลและอัพยากฤตในอาปัตตาธิกรณ์ เพราะท่านกล่าวว่า นตฺถิ อาปตฺตาธิกรณํ กุสลํ ๗ (อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นกุศลไม่มี)

อนึ่ง กุศลจิตเป็นองค์[ของอาบัติ] มิใช่เหตุ[โดยตรง]

๒๙๖. ในปาฐะว่า จตฺตาริ กมฺมานิ ฐานานิ (เหตุคือกรรม ๔) พระบาลีที่แสดงลักษณะที่พึงกระทำอย่างนี้ว่า ภิกษุพึงทำอย่างนี้ ชื่อว่า กรรม

การกระทำของภิกษุผู้ทำโดยเนื่องด้วยพระบาลีตามที่ดำรงอยู่ ชื่อว่า กิจจาธิกรณ์

ท่านพระอุบาลีกล่าวว่า ญตฺติโต วา อปโลกนโต วา (ด้วยญัตติกรรมหรือด้วยอปโลกนกรรม) เพราะญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม และญัตติจตุตถกรรม เกิดจากญัตติ อปโลกนกรรมเกิดจากการบอกกล่าวเท่านั้น

กิจจาธิกรณ์ย่อมสงบ คือย่อมระงับด้วยสมถะอย่างหนึ่ง[คือสัมมุขาวินัย]

ท่านพระอุบาลีกล่าวว่า วิวาทาธิกรณสฺส สาธารณา (ทั่วไปแก่วิวาทาธิกรณ์) เพราะพึงระงับด้วยสมถะเหล่านั้น[คือสัมมุขาวินัย และเยภุยยสิกา]

คำอธิบายเรื่องตัพภาคิยวาระ

๒๙๘. ปาฐะว่า วิวาทาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยา (เป็นไปในส่วนแห่งวิวาทาธิกรณ์) หมายความว่า เป็นไปในฝ่ายนั้นเพราะระงับวิวาทาธิกรณ์ได้

คำอธิบายเรื่องวาระสมถะทั่วไปแก่สมถะ

๒๙๙. เมื่อท่านพระอุบาลีจะถามว่า สมถะทั้งหมดสามารถจะระงับอธิกรณ์อย่างหนึ่งพร้อมกันได้หรือไม่ จึงกล่าวว่า สมถา สมถสฺส สาธารณา, สมถา สมถสฺส อสาธารณา (สมถะทั่วไปแก่สมถะ สมถะไม่ทั่วไปแก่สมถะ) เป็นต้น

ท่านพระอุบาลีกล่าวว่า เยภุยฺยสิกา สมฺมุขาวินยสฺส สาธารณา (เยภุยยสิกาทั่วไปแก่สัมมุขาวินัย) เพราะการระงับอธิกรณ์ด้วยเยภุยยสิกาจะไม่มีโดยเว้นสัมมุขาวินัย

ท่านพระอุบาลีกล่าวว่า สติวินยสฺส ฯเปฯ อสาธารณา (สติวินัยไม่ทั่วไปแก่สติ-วินัย อมูฬหวินัย ปฏิญญาตกรณะ ตัสสปาปิยสิกา ติณวัตถารกะ) เพราะไม่มีหน้าที่ของเยภุยยสิกาในการระงับด้วยสติวินัยเป็นต้น

แม้ตัพภาคิยวาระก็มีนัยเดียวกัน

คำอธิบายเรื่องวินยวาระ

๓๐๒. สมถะทั้งหมดประกอบด้วยวินัยเทศนา ท่านพระอุบาลีจึงแสดงวินยวาระด้วยปาฐะว่า วินโย สมฺมุขาวินโย (วินัยคือสัมมุขาวินัย)

ปาฐะว่า สิยา น สมฺมุขาวินโย (วินัยบางอย่างไม่เป็นสัมมุขาวินัย) เป็นต้น หมายถึง สมถะอื่นมีสติวินัยเป็นต้น ยกเว้นสัมมุขาวินัย

แม้วาระที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

คำอธิบายเรื่องกุสลวาระ

๓๐๓. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “เมื่อภิกษุปฏิญาณในที่เฉพาะหน้าต่อสงฆ์ การปฏิญาณนั้นชื่อว่าความเป็นเฉพาะหน้าต่อสงฆ์ ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า สมฺมุขาวินโย กุสโล (สัมมุขาวินัยเป็นกุศล) เป็นต้น โดยประสงค์เอาจิตที่เป็นเหตุปฏิญาณของภิกษุนั้น”

ปาฐะว่า นตฺถิ สมฺมุขาวินโย อกุสโล (สัมมุขาวินัยที่เป็นอกุศลไม่มี) หมายความว่า สัมมุขาวินัยที่มีองค์ ๓ คือ ธรรมสัมมุขตา วินยสัมมุขตา และปุคคลสัมมุขตา ย่อมไม่มีโดยเว้นกุศลเป็นต้นเหล่านี้

ในเรื่องนั้น สัมมุขาวินัยเป็นกุศลในกาลที่ทำด้วยกุศลจิต เป็นอัพยากฤตในกาลที่

พระอรหันต์ทำ [แต่]ไม่เป็นอกุศล เพราะสังฆสัมมุขตาเป็นต้นเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศล ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า นตฺถิ สมฺมุขาวินโย อกุสโล

ในคัมภีร์คัณฐิบทแสดงข้อความนี้ทั้งหมดว่า “เยภุยยสิกาเป็นอกุศลได้ในกาลที่พวกอธรรมวาทีระงับอธิกรณ์ หรือในกาลที่พวกอธรรมวาทียังพวกธรรมวาทีให้รับเอาสลากสติวินัยเป็นอกุศลในกาลตั้งใจให้สติวินัยแก่ผู้มิใช่พระอรหันต์ อมูฬหวินัยเป็นอกุศลในกาลให้แก่ภิกษุผู้ไม่ใช่อุมมัตตกะ ปฏิญญาตกรณะเป็นอกุศลในกาลที่ภิกษุผู้หลง ไม่รู้ตัวให้ปฏิญญา ตัสสปาปิยสิกาเป็นอกุศลในกาลทำกรรมแก่ผู้บริสุทธิ์ ติณวัตถารกะเป็นอกุศลในกาลวิวาทอันใหญ่หลวง และในกาลตั้งใจทำ สมถะทั้งหมดเป็นอัพยากฤตโดยประเภทแห่งพระอรหันต์เท่านั้นในฐานะทั้งหมด”

คำอธิบายเรื่องสมถวาระและวิสัชชนาวาระ

๓๐๔-๕. ปาฐะว่า ยตฺถ เยภุยฺยสิกา ลพฺภติ, ตตฺถ สมฺมุขาวินโย ลพฺภติ (เยภุยยสิกาใช้ได้ ณ ที่ใด สัมมุขาวินัยใช้ได้ ณ ที่นั้นหรือ) เป็นต้น เป็นปุจฉา

ปาฐะว่า ยสฺมึ สมเย สมฺมุขาวินเยน จ (ในสมัยใด อธิกรณ์ระงับด้วยสัมมุขาวินัยกับเยภุยยสิกา) เป็นต้น เป็นวิสัชนาของปุจฉานั้น

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ในประโยคทั้งหมดอย่างนี้ว่า ในสมัยใด อธิกรณ์ระงับด้วยสัมมุขาวินัยกับเยภุยยสิกา ในสมัยนั้นเยภุยยสิกาใช้ได้ ณ ที่ใด สัมมุขาวินัยใช้ได้ ณ ที่นั้น

ปาฐะว่า ยตฺถ ปฏิญฺญาตกรณํ ลพฺภติ, ตตฺถ สมฺมุขาวินโย ลพฺภติ (ปฏิญญาตกรณะใช้ได้ ณ ที่ใด สัมมุขาวินัยใช้ได้ ณ ที่นั้น) หมายความว่า เมื่อถามภิกษุรูปเดียวสองรูป หรือภิกษุหลายรูปว่า ท่านต้องอาบัตินี้หรือ เมื่อภิกษุยอมรับว่าผมต้องอาบัตินี้ขอรับ จัดว่าใช้ปฏิญญาตกรณะและสัมมุขาวินัยทั้งสองอย่าง ในการใช้สมถะทั้งสองอย่างเหล่านั้น ถ้าปฏิญาณอาบัติต่อหน้าสงฆ์ในสัมมุขาวินัยที่พระพุทธองค์ตรัสอย่างนี้ว่า “สังฆสัมมุขตา ธรรมสัมมุขตา วินยสัมมุขตา และปุคคลสัมมุขตา” จัดว่าเป็นสังฆสัมมุขตา ถ้าแสดงอาบัติ

ในที่ต่อหน้าสงฆ์นั้น จัดว่าเป็นธรรมสัมมุขตาและวินยสัมมุขตา ถ้าภิกษุผู้วิวาทกันปฏิญาณซึ่งกันและกัน จัดว่าเป็นปุคคลสัมมุขตา ถ้าแสดงอาบัติในสำนักของภิกษุนั้น จัดว่าเป็นธรรมสัมมุขตาและวินยสัมมุขตา หรือในกาลที่ภิกษุรูปหนึ่งแสดงอาบัติในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อภิกษุรูปหนึ่งถามว่า ท่านเห็นอาบัติหรือ ภิกษุรูปหนึ่งตอบว่า ผมเห็นอาบัติขอรับ จัดว่าเป็นสัมมุขาวินัย คือ ธรรมสัมมุขตา วินยสัมมุขตา และปุคคลสัมมุขตา รวมทั้งเป็นปฏิญญาตกรณะ

คำอธิบายเรื่องสังสัฏฐวาระ

๓๐๖. การระงับอธิกรณ์นั่นแหละ ชื่อว่า สมถะ จึงไม่มีสมถะที่เว้นอธิกรณ์ ฉะนั้น ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า มา เหวนฺติสฺส วจนีโย ฯเปฯ วินิพฺภุชิตฺวา นานากรณํ ปญฺญาเปตุ (ภิกษุไม่พึงกล่าวเช่นนั้น ธรรมเหล่านี้คืออธิกรณ์และสมถะ เป็นของรวมกัน ไม่แยกกัน และภิกษุจะบัญญัติการกระทำธรรมเหล่านี้แยกกันไม่ได้)

คำอธิบายเรื่องสมถาธิกรณวาระ

๓๐๙-๑๐. ปาฐะว่า สมถา สมเถหิ สมฺมนฺติ (สมถะย่อมระงับด้วยสมถะหรือ) เป็นต้น เป็นปุจฉา

ปาฐะว่า สิยา สมถา สมเถหิ สมฺมนฺติ (สมถะบางอย่างย่อมระงับด้วยสมถะ) เป็นต้น เป็นวิสัชนา

ในพระบาลีนั้น ในปาฐะว่า สมถา สมเถหิ สมฺมนฺติ ปาฐะว่า สมฺมนฺติ แปลว่า ย่อมเกิด หรือย่อมเข้าถึงการระงับเพราะอธิกรณ์ ดังนั้น ปาฐะว่า เยภุยฺยสิกา สมฺมุขา-วินเยน สมฺมติ (เยภุยยสิกาย่อมเกิดพร้อมกับสัมมุขาวินัย) นี้จึงหมายความว่า เยภุยยสิกาย่อมเกิดพร้อมกับสัมมุขาวินัย ไม่เกิดพร้อมกับสติวินัยเป็นต้น เพราะสติวินัยเป็นต้นเหล่านั้นไม่เป็นอุปการะต่อเยภุยยสิกา

๓๑๑. มีคำบาลี[ในบางแห่ง]ว่า สมฺมุขาวินโย วิวาทาธิกรเณน สมฺมติ (สัมมุขา-วินัยย่อมระงับด้วยวิวาทาธิกรณ์)

อนึ่ง สัมมุขาวินัยไม่ใช่สิ่งที่พึงระงับด้วยสมถะเองหรือด้วยอธิกรณ์ ดังพระพุทธ-ดำรัสว่า สมฺมุขาวินโย น เกนจิ สมฺมติ (สัมมุขาวินัยไม่ระงับด้วยสมถะหรืออธิกรณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง) ในที่สุดแห่งสมถาธิกรณวาระนี้ [ดังนั้น คำบาลีนั้นจึงผิดพลาดจากการคัดลอกต่อๆ มา]

๓๑๓. ปาฐะว่า วิวาทาธิกรณำ ฯเปฯ กิจฺจาธิกรเณน สมฺมติ (วิวาทาธิกรณ์ไม่ระงับด้วยวิวาทาธิกรณ์ อนุวาทาธิกรณ์ และอาปัตตาธิกรณ์ แต่ระงับด้วยกิจจาธิกรณ์) นี้หมายความว่า วิวาทาธิกรณ์ย่อมระงับด้วยกิจจาธิกรณ์อย่างนี้ว่า สุณาตุ เม ภนฺเต ฯเปฯ ปฐมำ สลากำ นิกฺขิปามิ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ สงฆ์โปรดฟังคำของข้าพเจ้า...ข้าพเจ้าจะวางสลากแรก)

คำอธิบายเรื่องสมุฏฐาปนวาระ

๓๑๔. ปาฐะว่า วิวาทาธิกรณำ น กตมำ อธิกรณำ สมุฏฺฐาเปติ (วิวาทาธิกรณ์ไม่ยังอธิกรณ์ ๔ ข้อไหนให้เกิด) หมายความว่า วิวาทาธิกรณ์ไม่ยังอธิกรณ์อย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดโดยเพียงกล่าวว่าธรรมนี้มิใช่ธรรม

คำอธิบายเรื่องภชติวาระ

๓๑๘-๑๙. ปาฐะว่า กตมำ อธิกรณำ ปริยาปนฺนำ แปลว่า นับเนื่องในอธิกรณ์ทั้งหมดหรือเป็นคำบาลีนี้เอง[ว่า กตมาธิกรณปริยาปนฺนำ]

ปาฐะว่า วิวาทาธิกรณำ วิวาทาธิกรณำ ภชติ (วิวาทาธิกรณ์ย่อมเข้าถึงวิวาทาธิกรณ์) หมายความว่า การวิวาทที่เกิดภายหลังย่อมเข้าถึงการวิวาทที่เกิดก่อน

ปาฐะว่า วิวาทาธิกรณำ เทฺว สมเถ ภชติ (วิวาทาธิกรณ์ย่อมเข้าถึงสมถะ ๒)

หมายความว่า วิวาทาธิกรณ์ย่อมเข้าถึงสมถะทั้งสอง เหมือนพูดว่าพวกท่านจะระงับเราได้

ปาฐะว่า ทฺวีหิ สมเถหิ สงฺคหิตํ (นับเข้าด้วยสมถะสอง) หมายความว่า นับเข้าด้วยสมถะทั้ง ๒ เหมือนพูดอยู่ว่าพวกเราจักระงับท่าน

เรื่องขันธกปุจฉา

คำอธิบายเรื่องคำปุจฉาวิสัชชนา

๓๒๐. ในคำว่า นิทาเนน จ นิทฺเทเสน จ สทฺธึ (พร้อมกับนิทานและนิเทศ) นี้ พึงทราบว่า :-

คำว่า นิทาเนน หมายถึง นิทานคือสถานที่บัญญัติสิกขาบท

คำว่า นิทฺเทเสน (นิเทศ) คือ สิ่งที่ระบุถึงมีบุคคลเป็นต้น

บททั้งสองแสดงเหตุเกิดของสิกขาบทนั้นๆ จึงมีข้อความนี้ในที่นี้ว่า ข้าพเจ้าจักถามขันธกะพร้อมกับต้นเหตุ

คำว่า ตตฺถ คือ ในอุโปสถขันธกะนั้น

คำว่า อุตฺตมานิ ปทานิ วุตฺตานิ (ตรัสบทอันประเสริฐไว้) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสบทอันประเสริฐตามนัยเป็นต้นว่า

น ภิกฺขเว อูนวีสติวสฺโส ปุคฺคโล อุปสมฺปาเทตพฺโพ.[๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงให้อุปสมบทผู้ที่มีอายุไม่ครบ ๒๐”

ปาฐะว่า จมฺมสํยุตฺเต (ในขันธกะที่ประกอบด้วยหนัง) คือ ในจัมมขันธกะ

เอกุตตริกนัย

คำอธิบายหมวด ๑

๓๒๑. คำว่า มูลวิสุทฺธิยา อนฺตราปตฺติ (อันตราบัติแห่งวิธีชำระอาบัติที่สงฆ์ให้ในอาบัติเดิม) คือ อาบัติที่ต้องโดยภิกษุผู้ต้องอันตราบัติแล้วชักเข้าหาอาบัติเดิม

[เอกุตตริกนัย คือ นัยที่มีการเพิ่มขึ้นทีละองค์ๆ จากองค์หนึ่งไปองค์สอง เป็นต้น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอเกน อุตฺตโร เอกุตฺตโร (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- เอกุตฺตโร อสฺส อตฺถีติ เอกุตฺตริโก (เอกุตฺตร ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)]

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า อคฺฆวิสุทฺธิยา อนฺตราปตฺติ (อันตราบัติแห่งวิธีชำระอาบัติคืออัคฆสโมธาน) คือ อาบัติที่ต้องโดยภิกษุผู้ประพฤติอัคฆสโมธานปริวาสโดยเนื่องด้วยอาบัติที่ต้องนานที่สุดกว่าอาบัติทั้งหมดหลังจากที่ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเป็นอันมาก”

คำว่า สอุสฺสาเหเนว จิตฺเตน (ด้วยจิตที่ยังมีอุตสาหะทีเดียว) คือ จิตที่ยังมีอุตสาหะว่าเราจักต้องอาบัติอีก

อนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า เทสิตา อคณนูปิกา (อาบัติที่แสดงแล้วไม่ถึงการนับว่าแสดงแล้ว) นี้โดยประเภทแห่งอาบัติปาราชิกที่มีวัตถุ ๘ ของภิกษุณี ฉะนั้น จึงกล่าว[ต่อไป]ว่า อฏฺฐเม วตฺถุสฺมึ ภิกฺขุนิยา ปาราชิกเมว โหติ (ในวัตถุที่ ๘ ย่อมเป็นปาราชิกแก่ภิกษุณี)

[คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๓๖๗) กล่าวแย้งว่าความเห็นของคัมภีร์สารัตถทีปนีเป็นเกจิวาทะ คือ ความเห็นของบางคน ท่านอธิบายว่าคำว่า เทสิตา อคณนูปิกา (อาบัติที่แสดงแล้วไม่ถึงการนับว่าแสดงแล้ว) ยังหมายถึงภิกษุอีกด้วย ถ้าภิกษุมิได้ทอดธุระตัดสินใจว่าจะไม่ขโมยอีกแล้วขโมยเนยใสเป็นต้นทีละน้อย เมื่อครบ ๑ ปาทะก็ต้องอาบัติปาราชิกเหมือนกัน เพราะอาบัติที่ปลงด้วยจิตที่ยังต้องการจะทำอีกไม่นับว่าเป็นอันปลง]

ภิกษุไม่ต้องอาบัติทุกกฏเพราะผิดสัญญาที่ไม่ชอบธรรม เพราะกล่าวว่า ธมฺมิกสฺส ปฏิสฺสวสฺส อสจฺจาปเน (เพราะแกล้งทำสัญญาที่เป็นธรรมให้คลาดเคลื่อน) อันที่จริงเมื่อผู้อื่นถามว่า ท่านจะสึกหรือไม่ ถ้าตอบโดยมีจิตบริสุทธิ์ว่า จะสึกขอรับ แม้จะไม่สึก ก็ไม่ต้องอาบัติ

แม้ฐานะทั้งหมดก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า ปญฺจทสสุ ธมฺเมสุ (ในธรรม ๑๕ อย่าง) คือ ธรรม ๑๕ อย่างที่ท่านพระอุบาลีกล่าวถึงด้วยคำว่า กาเลน วกฺขามิ, โน อกาเลน (เราจะกล่าวในกาลอันควร ไม่กล่าวในกาลอันไม่ควร) เป็นต้น

สาวกทั้งหลาย ชื่อว่า ภัพพาปัตติกะ (ผู้ต้องอาบัติได้) เพราะต้องอาบัติ[บางอย่าง]ได้

จบ คำอธิบายหมวด ๑

คำอธิบายหมวด ๒

๓๒๒. ในหมวดสอง คำว่า นิทหเน (เพราะตากไว้) หมายความว่า เพราะตาก[บาตรและจีวร]ไว้กลางแดดนานเกินควร

ภิกษุผู้แสดงอาบัติที่เหมือนกันโดยวัตถุ ย่อมกล่าวได้ว่า เทเสนฺโต อาปชฺชติ (ต้องอาบัติเพราะแสดง)

ภิกษุผู้ทอดธุระอยู่ว่า เราจักไม่แสดงอาบัติที่ต้องแล้ว เรียกว่า น เทเสนฺโต อาปชฺชติ (ต้องอาบัติเพราะไม่แสดง)

เกลือที่เกิดในแคว้นโรมะ ชื่อว่า โรมกะ

คำว่า ปกฺกาลกํ คือ ดินเค็มในที่ปลูกข้าวบาร์เลย์

ท่านพระอุบาลีกล่าวถึงเกลือไว้ในหมวด ๒ เพราะเป็นเกลือที่ได้รับอนุญาต

จบ คำอธิบายหมวด ๒

คำอธิบายหมวด ๓

๓๒๓. ในหมวด ๓ คำว่า วจีสมฺปยุตฺตํ กายกิริยํ กตฺวา (ทำกิริยาทางกายประกอบกับวาจา) คือ ทำความเคารพทางกาย

คำว่า มุขาลมฺพรกรณาทิเภโท แปลว่า มีประเภทต่างๆ มีการเล่นขยับริมฝีปากเป็นต้น

สิกขาบทใดมีอาบัติที่มีกายเป็นสมุฏฐานในการล่วงละเมิด สิกขาบทนั้น ชื่อว่าสิกขาที่บัญญัติในกายทวาร

คำว่า อุปฆาเตติ แปลว่า ย่อมทำลาย

คำว่า น อาทาตพฺพํ (ไม่ควรเชื่อคำให้การ) หมายความว่า ไม่ควรเชื่อคำให้การของภิกษุนั้น เมื่อกล่าวว่าเธออย่าออกจากวัดนี้ไปวัดอื่น หรือมาหาพระวินัยธรเพื่อให้การวินิจฉัย

คำว่า อกุสลานิ เจว มูลานิ จ (อกุศลและมูลเหตุ) หมายความว่า ชื่อว่า อกุศลเพราะเป็นอกุศลโดยแท้ เนื่องด้วยเกิดจากความไม่รู้ และชื่อว่า มูลเหตุ เพราะให้สำเร็จความตั้งมั่นของธรรมที่ประกอบกับตน มิใช่ชื่อว่ามูลเหตุเพราะให้สำเร็จความเป็นอกุศลโดยแท้จริงแล้ว อกุศลธรรมทั้งหลายมิใช่เป็นอกุศลเพราะเป็นมูลเหตุ หรือกุศลธรรมเป็นต้นก็มิใช่เป็นกุศลธรรมเป็นต้นเพราะเป็นมูลเหตุ ถ้าเป็นอย่างนั้นโมหะในโมหมูลจิต ๒ ดวงก็ไม่จัดเป็นอกุศล

[ถ้าอกุศลเป็นอกุศลเพราะเป็นมูลเหตุ โมหะในโมหมูลจิต ๒ ดวงก็ไม่จัดเป็นอกุศล เพราะไม่มีเหตุอื่นเกิดร่วม แม้อเหตุกจิต รูป นิพพาน ก็ไม่ควรเป็นอัพยากฤต เพราะไม่มีเหตุอื่นเกิดร่วมเหมือนกัน]

คำว่า ทุฏฺฐุ จริตานิ (ความประพฤติชั่ว) คือ ความประพฤติที่เป็นไปไม่ดีงาม คือไม่ชอบธรรม โดยเหตุ สัมปยุตตธรรม และลักษณะเป็นไป

คำว่า วิรูปานิ (ผิดรูป) หมายความว่า น่ารังเกียจ เพราะมีสภาพที่ไม่น่าปรารถนาทั้งในปัจจุบันและในอนาคต

พึงทราบข้อความในคำว่า สุฏฺจุ จริตานิ เป็นต้น โดยตรงกันข้ามกับนัยที่กล่าวแล้ว

อนึ่ง พึงกล่าวติกะทั้ง ๒ หมวดเหล่านี้โดยบัญญัติหรือกรรมบถ

การล่วงละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติในกายทวาร ชื่อว่า กายทุจริต การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่า กายสุจริต

การล่วงละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติในวจีทวาร ชื่อว่า วจีทุจริต การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่า วจีสุจริต

การล่วงละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติในทวารทั้ง ๒ ชื่อว่า มโนทุจริต เพราะไม่มีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ในมโนทวาร มโนทุจริตนั้นเกิดเพราะอาบัติที่มีเหตุคือการไม่ทำ[กิริยาที่ควรทำ]ในทวารทั้ง ๒ การไม่ล่วงละเมิดอาบัติตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า มโนสุจริต

เรื่องที่กล่าวมานี้เป็นเรื่องบัญญัติ

เจตนา ๓ มีปาณาติบาตเป็นต้นที่เกิดในกายทวารและวจีทวาร ชื่อว่า กายทุจริต เพราะแม้จะเกิดในทวารอื่น[คือวจีทวาร]ก็ไม่เปลี่ยนจากชื่อเดิม และเพราะมักเกิดในกายทวารนั้น ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

ทฺวาเร จรนฺติ กมฺมานิ น ทฺวารา ทฺวารจาริโน
ตสฺมา ทฺวาเรหิ กมฺมานิ อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตา.[๙]

"กรรมทั้งหลายย่อมเที่ยวไปในทวาร ทวารทั้งหลายไม่เที่ยวไปในทวาร[อื่น] ดังนั้น จึงตั้งชื่อกรรมโดยทวารไว้ด้วยกัน"

ในทำนองเดียวกัน เจตนา ๔ มีมุสาวาทเป็นต้นที่เกิดในกายทวารและวจีทวาร ก็ชื่อว่า วจีทุจริต สภาวธรรม ๓ คือ อภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ ซึ่งประกอบกับเจตนาที่เป็นมโนกรรม ชื่อว่า มโนทุจริต

อภิชฌาเป็นต้นซึ่งประกอบกับเจตนาที่เกิดในกายกรรมและวจีกรรม นับเนื่องในกายทุจริตและวจีทุจริตนั้นๆ หรือเป็นอัพโพหาริก [คือ ไม่จัดเป็นกายทุจริตหรือวจีทุจริต]

[คำว่า อพฺโพหาริก แปลตามศัพท์ว่า "ไม่ถึงชื่อที่บุคคลเรียกขาน" คือ ไม่พอที่จะเรียกด้วย

ชื่อนั้นๆ ได้ เพราะมีเพียงเล็กน้อย เหมือนดินที่มีธาตุดินมากจึงได้ชื่อว่าปฐวีธาตุ ส่วนธาตุน้ำเป็นต้นมีน้อย จึงไม่พอที่จะทำให้เรียกว่าปฐวีธาตุ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โวหรียเตติ โวหาโร.

(วิ บทหน้า + อว บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- โวหารำ คจฺฉนฺตีติ โวหาริกา (โวหาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน คจฺฉนฺติ ตัทธิต)

- น โวหาริกา อพฺโพหาริกา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

แม้เจตนาและ[สัมมากัมมันต]วิรตี ๓ ที่เกิดแก่ผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ก็ชื่อว่า กายสุจริต เพราะไม่ทำการล่วงละเมิดทางกาย ศีลในการสมาทานสิกขาบททางกาย ชื่อว่า กายสุจริตโดยแท้

เจตนาและ[สัมมาวาจา]วิรตี ๔ ที่เกิดแก่ผู้งดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้น ชื่อว่า วจี-สุจริต เพราะไม่ทำการล่วงละเมิดทางวาจา

สภาวธรรมที่ประกอบกับเจตนา ๓ คือ ความไม่ละโมบ ความไม่พยาบาท และสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่า มโนสุจริต เรื่องที่กล่าวมานี้เป็นเรื่องกรรมบถ

จบ คำอธิบายหมวด ๓

คำอธิบายหมวด ๔

๓๒๔. ในหมวด ๔ ปาฐะว่า อนริยโวหารา (ถ้อยคำของผู้ไม่ประเสริฐ) หมายถึง ถ้อยคำของผู้ไม่ประเสริฐ คือผู้ต่ำช้า

ปาฐะว่า อริยโวหารา (ถ้อยคำของผู้ประเสริฐ) หมายถึง ถ้อยคำของผู้ประเสริฐ คือสัตบุรุษ

ปาฐะว่า ทิฏฺวาทิตา (การกล่าวว่าเห็น) หมายความว่า การกล่าวอย่างนี้ว่า กระผมเห็นแล้ว

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบข้อความโดยประเภทแห่งเจตนาที่ก่อให้เกิดคำนั้นๆ

เพศบุรุษเท่านั้นเกิดก่อนในคนต้นกัป ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปฐมๆ อุปฺปนฺนวเสน (โดยความเป็นเพศที่เกิดก่อน)

[ตามข้อความในทีฆนิกาย อัคคัญญสูตร[๑๐] และอรรถกถา[๑๑] คนต้นกัปคือพรหมที่ลงมากินง้วนดินที่หอมหวานปานน้ำผึ้ง และพรหมก็มีแต่เพศบุรุษเท่านั้น ไม่มีเพศสตรี ในที่นี้จึงกล่าวว่าเพศบุรุษเกิดก่อนเพศสตรี อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาของคัมภีร์ชาดก (มหาหังสชาดก) กล่าวว่าเพศสตรีเกิดก่อนเพศบุรุษ ดังข้อความว่า

อุทปชฺชิสุนฺติ ปฐมกปฺปิกกาเล อิตฺถิลิงฺคสฺเสว ปฐมๆ ปาตุภูตตฺตา ปฐมๆ นิพฺพตฺตาติ อตฺโถ.[๑๒]

“พระดำรัสว่า อุทปชฺชิสุๆ (เกิดขึ้นแล้ว) หมายความว่า เกิดขึ้นก่อนแล้ว เพราะเพศสตรีปรากฏก่อนในเวลาของคนต้นกัป”

ข้อความข้างต้นไม่ขัดแย้งกัน โดยเพศบุรุษที่มาจากพรหมมีเพียงรูปร่างสัณฐานของบุรุษยังไม่มีลักษณะของบุรุษอันมีหนวดเคราและอวัยวะเพศเป็นต้น ต่อเมื่อกาลเวลาผ่านไปช้านาน เพศสตรีคือลักษณะทุกอย่างของสตรีได้เกิดขึ้นก่อน จึงมีเพศบุรุษต่อมา จะเห็นได้ว่าในอัคคัญญสูตรนั้นพระพุทธองค์ตรัสว่า น อิตฺถิปุมา ปญฺญายนฺติ (ไม่ปรากฏสตรีและบุรุษ) แล้วตรัสถึงการปรากฏของเพศสตรีก่อนว่า อิตฺถิยา จ อิตฺถิลิงฺคๆ ปาตุรโหสิ ปุริสสฺส จ ปุริสลิงฺคๆ (เพศสตรีได้ปรากฏแล้วแก่สตรี เพศบุรุษได้ปรากฏแล้วแก่บุรุษ) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า ปุริมๆ ปุริสลิงฺคๆ ปชหติ (ย่อมละเพศบุรุษเดิม) หมายความว่า ย่อมละเพศบุรุษคือเพศที่เกิดก่อน เพราะเป็นสิ่งที่ได้รับก่อนตามข้อความที่กล่าวมาแล้ว

ปาฐะว่า สตๆ ตึสญฺจ สิกฺขาปทานิ แปลว่า สิกขาบท ๑๓๐

คำว่า ภิกฺขุสฺส ภิกฺขุนิยา จ จตูสุ ปาราชิเกสุ (ในปาราชิก ๔ ของภิกษุและภิกษุณี) คือ ปาราชิก ๔ ที่เหมือนกัน[ของภิกษุและภิกษุณี]

คำว่า ปฐโม ปโญฺห (ปัญหาแรก) คือ ปัญหานี้ว่า การที่สิกขาบทมีวัตถุต่างกันมีอยู่ การที่สิกขาบทมีอาบัติต่างกัน หามีไม่

ปัญหาว่า “การที่สิกขาบทมีอาบัติเป็นสภาคกัน มีอยู่ การที่สิกขาบทมีวัตถุเป็นสภาคกัน ไม่มี” นี้ เป็นปัญหาที่ ๒ ในวัตถุสภาคาทิจตุกกวาระนี้

ปาฐะว่า อนาปตฺติวสฺสจฺเฉทสฺส (การขาดพรรษาที่ไม่ต้องอาบัติ) มีรูปวิเคราะห์ว่า อาบัติย่อมไม่มีในการขาดพรรษานี้ ดังนั้น การขาดพรรษานี้จึงชื่อว่าไม่ต้องอาบัติ หมายถึง การขาดพรรษา, [ปัจจัย ๔] ของการขาดพรรษาที่ไม่ต้องอาบัตินั้น ความหมายก็คือ ของการขาดพรรษาที่ไม่มีอาบัติ

ปาฐะว่า มนฺตาภาสา (คำพูดใคร่ครวญ) หมายความว่า คำที่ไม่พูดเพ้อเจ้อเรียกว่า มันตาภาสา ในที่นี้ เพราะพูดใคร่ครวญด้วยปัญญา

ประโยคว่า นวมภิกฺขุนิโต ปฏฺจาย อุปชฺฌายาปิ อภิวาทนารหา โน ปจฺจุฏฺฐานารหา (แม้อุปัชฌาย์ที่มาหลังจากภิกษุณีรูปที่ ๙ ก็เป็นผู้ควรอภิวาท แต่ไม่ควรลุกรับ) มีข้อวินิจฉัยว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว ภตฺตคฺเค อฏฺฐนฺนํ ภิกฺขุนีนํ ยถาวุฑฺฒํ อวเสสานํ ยถาคติกํ [๓] “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตลำดับพรรษาแก่ภิกษุณี ๘ รูปในโรงฉัน และอนุญาตลำดับการมา” ชื่อว่าทรงอนุญาตตามลำดับพรรษาแก่ภิกษุณี ๘ รูปเท่านั้นตั้งแต่รูปแรก และทรงอนุญาตตามลำดับการมาของภิกษุณีอื่น ดังนั้น ถ้าภิกษุณีที่เป็นอุปัชฌาย์มาหลังจากภิกษุณีรูปที่ ๙ ก็ไม่ควรลุกรับ แต่ควรทำอภิวาท เพราะเป็นผู้ที่ภิกษุณีทุกรูปที่นั่งอยู่แล้วควรเงยศีรษะขึ้นอภิวาท

ภิกษุณีใดมีพรรษาแก่กว่าภิกษุณีอื่นที่นับเนื่องในภิกษุณี ๘ องค์ผู้นั่งอยู่แล้วจำเดิมแต่เบื้องต้นมาอยู่ภิกษุณีนั้นจะยังภิกษุณีที่อ่อนกว่าตนให้ลุกขึ้นแล้วนั่งลงได้ด้วยเหตุนั้น ภิกษุณีนั้นจึงเป็นผู้ควรลุกรับโดยภิกษุณี ๘ องค์เหล่านั้น ส่วนภิกษุณีที่อ่อนกว่าภิกษุณีทั้ง ๘ องค์ แม้จะมีพรรษา ๖๐ ก็จะต้องนั่งตามลำดับที่มา

คำว่า อิธ น กปฺปนฺตีติ วทนฺโต (ภิกษุผู้กล่าวอยู่ว่าไม่ควรในปัจจันติมชนบทนี้) หมายความว่า ภิกษุผู้อยู่ในปัจจันติมชนบท กล่าวอยู่ว่าไม่ควรในปัจจันติมชนบทนี้ ย่อมต้องอาบัติวินยาติสารทุกกฏ ความจริงแล้วภิกษุผู้กล่าวสิ่งที่ควรว่าไม่ควร ชื่อว่า ทำลายพระบัญญัติ

แม้คำว่า อิธ กปฺปนฺติ (ควรในมัชฌิมชนบทนี้) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

จบ คำอธิบายหมวด ๔

คำอธิบายหมวด ๕

๓๒๕. ในหมวด ๕ การเที่ยวไปโดยไม่บอกลาย่อมไม่ควรแก่ภิกษุผู้ยินดีภัตที่นิมนต์โดยไม่เหมาะสม ดังพระพุทธดำรัสว่า นิมนฺติโต สภตฺโต สมาโน สนฺตํ ภิกฺขุ อนาปุจฺฉา[๑๔] (ภิกษุใดได้รับนิมนต์ มีภัตแล้ว ไม่บอกภิกษุที่มีอยู่) ฉะนั้น ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า ปิณฺฑปาติกสฺส กปฺปนฺติ (ควรแก่ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร)

แม้การฉันเป็นหมู่เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า อธิฏฺหิตฺวา โภชนํ (การฉันโดยคำนึงถึงสมัย) คือ การฉันโดยทำความตั้งใจด้วยนัยว่า คิลานสมโย (สมัยที่อาพาธ) เป็นต้น

การไม่ทำ[การโอนภัตแก่ผู้อื่น]อย่างนี้ว่ากระผมให้ความปรารถนาในภัตของกระผมแก่ภิกษุชื่อนี้ ชื่อว่า อวิกัปปนา

คำว่า อยสโต วา ครหโต วา (จากการนินทาหรือจากการติเตียน) นี้ หมายความว่า การนินทาลับหลัง ชื่อว่า อยสะ การติเตียนต่อหน้า ชื่อว่า ครหา

พยสนะ คือ สิ่งที่ทำลาย หมายความว่า ทำลายประโยชน์สุข

ญาติพยสนะ คือ ความพินาศแห่งหมู่ญาติ ความหมายก็คือ ความพินาศแห่งหมู่ญาติด้วยภัยคือโจรและโรคเป็นต้น

โภคพยสนะ คือ ความพินาศแห่งโภคทรัพย์ ความหมายก็คือ ความพินาศแห่งโภคทรัพย์เพราะราชภัยและโจรภัยเป็นต้น

โรคพยสนะ คือ โรคที่ทำลายสุขภาพ ที่จริงแล้วโรคย่อมทำลายสุขภาพ จึงได้ชื่อว่า พยสนะ

สีลพยสนะ คือ ความพินาศแห่งศีล คำนี้เป็นชื่อของความเป็นผู้ทุศีล

ทิฏฐิพยสนะ คือ ความเห็นผิดที่เกิดขึ้นทำลายสัมมาทิฏฐินั่นเทียวซึ่งเป็นสิ่งทำลาย

ญาติสัมปทา คือ ความถึงพร้อมแห่งญาติ กล่าวคือ ความมีมากแห่งหมู่ญาติ

แม้โภคสัมปทาก็มีนัยเดียวกัน

อาโรคยสัมปทา คือ ความถึงพร้อมแห่งสุขภาพ หมายถึง ความบริบูรณ์แห่งสุขภาพ คือความไม่มีโรคตลอดราตรีอันยาวนาน

แม้สีลสัมปทาและทิฏฐิสัมปทาก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า วตฺตํ ปริจฺฉินฺทิ (ทำวัตรเสร็จแล้ว) หมายความว่า ยังวัตรที่พึงทำในวันนั้นให้เสร็จแล้ว

ท่านแสดงว่าพระเถระยังฌานให้เกิดในขณะนั้นแล้ว ก่อให้เกิดญาณที่ระลึกชาติได้ในกาลก่อน ด้วยคำว่า อฏฺฐ กปฺเป อนุสฺสริ (ระลึกได้ ๘ กัป) เป็นต้น

คำว่า ฌตฺติยา กมฺมปฺปตฺโต หุตฺวา แปลว่า เป็นผู้ควรแก่อนุสาวนากรรมเมื่อตั้งญัตติแล้ว

ปาฐะว่า มนฺทตฺตา โมมูหตฺตา (เพราะตนเป็นคนโง่เขลา งมงาย) หมายความว่า ย่อมไม่รู้จักการสมาทานและอานิสงส์ เป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรโดยความไม่รู้ทีเดียว เพราะตนเป็นคนโง่เขลา งมงาย

ปาฐะว่า ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต (มีความปรารถนาอันต่ำช้า มักมาก) หมายความว่า ภิกษุนั้นดำรงอยู่ในความปรารถนาอันต่ำช้าอย่างนี้ว่า เมื่อเราอยู่ในป่า มหาชนจะทำสักการะด้วยปัจจัย ๔ โดยคิดว่าภิกษุนี้อยู่ป่าเป็นวัตร จะยกย่องด้วยคุณธรรมว่า ภิกษุนี้มีความละอาย สงัดจากหมู่คณะ เธอถูกความปรารถนานั้นครอบงำแล้ว เป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อรญฺญวาเสน ปจฺจยลาภํ ปตฺถยมาโน (ปรารถนาการได้รับปัจจัยด้วยการอยู่ป่านั้น)

ภิกษุผู้เข้าไปสู่ป่าอยู่โดยความวิกลจริต ชื่อว่า ผู้อยู่ป่าเป็นวัตรโดยวิกลจริต

ปาฐะนี้ว่า วณฺณิตํ (สรรเสริญ) หมายความว่า เป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรโดยเข้าใจว่าองค์ของภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตรนี้ได้รับสรรเสริญโดยพระพุทธเจ้าและพระสาวกของพระพุทธเจ้า

จบ คำอธิบายหมวด ๕

คำอธิบายหมวด ๖

๓๒๖. ในหมวด ๖ ท่านแสดงการจำแนกบทว่า ฉพฺพสฺสปรมตา ธาเรตพฺพํ (ภิกษุให้ทำสันถัดใหม่แล้ว พึงทรงไว้ให้ได้ ๖ ปีเป็นอย่างยิ่ง)

บทที่เหลือมีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายหมวด ๖

คำอธิบายหมวด ๗

๓๒๗. ในหมวด ๗ คำว่า ฉกฺเก วุตฺตานิเยว สตฺตกวเสน โยเชตพฺพานิ (พึงจัดสิกขาบทว่าด้วยอย่างยิ่งที่กล่าวแล้วในหมวด ๖ โดยประเภทแห่งหมวด ๗) หมายความว่า พึงแบ่งสิกขาบทว่าด้วยอย่างยิ่ง ๑๔ ข้อที่ตรัสในหมวด ๖ เป็นสองส่วน แล้วจัดไว้โดยประเภทแห่งหมวด ๗ สองหมวด

[สิกขาบทว่าด้วยอย่างยิ่ง (ฉ ปรมานิ) ๑๔ ข้อที่ตรัสไว้ในหมวด ๖ พบในอรรถกถาพระวินัย[๑๕] คือ

๑. ทสาหปรมํ อติเรกจีวรํ ธาเรตพฺพํ (พึงทรงอติเรกจีวรไว้ ๑๐ วันเป็นอย่างยิ่ง)

๒. มาสปรมํ เตน ภิกฺขุนา ตํ จีวรํ นิกฺขิปิตพฺพํ (ภิกษุนั้นพึงเก็บจีวรไว้ ๑ เดือนเป็นอย่างยิ่ง)

๓. สนฺตรุตฺตรปรมํ เตน ภิกฺขุนา ตโต จีวรํ สาหิตพฺพํ (ภิกษุนั้นพึงยินดีจีวรมีอุตตราสงค์กับอันตรวาสกเป็นอย่างยิ่งจากจีวรเหล่านั้น)

๔. ฉกฺขตฺตุปรมํ ตุณฺหีภูเตน อุทฺทิสฺส ฐาตพฺพํ (พึงเข้าไปยืนนิ่งต่อหน้า ๖ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง)

๕. นวํ ปน ภิกฺขุนา สนฺถตํ การาเปตฺวา ฉพฺพสฺสานิ ธาเรตพฺพํ, ฉพฺพสฺสปรมตา ธาเรตพฺพํ (ภิกษุให้ทำสันถัดใหม่แล้ว พึงทรงไว้ให้ได้ ๖ ปี จึงควรทรงไว้ให้ได้ ๖ ปีเป็นอย่างยิ่ง)

๖. ติโยชนปรมํ สหตฺถา ธาเรตพฺพานิ (พึงถือเอาสันถัดด้วยมือตนเองตลอดระยะทาง ๓ โยชน์เป็นอย่างยิ่ง)

๗. ทสาหปรมํ อติเรกปตฺโต ธาเรตพฺโพ (พึงทรงอติเรกบาตรไว้ได้ ๑๐ วันเป็นอย่างยิ่ง)

๘. สตฺตาหปรมํ สนฺนิธิการกํ ปริภุญฺชิตพฺพานิ (พึงเก็บเภสัชเหล่านั้นไว้ฉันได้ ๗ วัน เป็นอย่างยิ่ง)

๙. ฉารตฺตปรมํ เตน ภิกฺขุนา เตน จีวเรน วิปฺปวสิตพฺพํ (ภิกษุนั้นพึงอยู่ปราศจากจีวรได้ ๖ คืนเป็นอย่างยิ่ง)

๑๐. จตุกฺกํสปรมํ อาทาตพฺพํ (ภิกษุณีพึงจ่ายผ้าห่มฤดูหนาวมีราคา ๑๖ กหาปณะเป็นอย่างยิ่ง)

๑๑. อฑฺฒเตยฺยกํสปรมํ อาทาตพฺพํ (ภิกษุณีพึงจ่ายผ้าห่มฤดูร้อนมีราคา ๑๐ กหาปณะเป็นอย่างยิ่ง)

๑๒. ทฺวงฺคุลปพฺพปรมํ อาทาตพฺพํ (ภิกษุณี[ที่ทำความสะอาดด้วยน้ำ] พึงล้วงได้ ๒ องคุลีเป็นอย่างยิ่ง)

๑๓. อฏฺฐงฺคุลปรมํ มญฺจปฏิปาทกํ (เขียงเท้าเตียงให้มี ๘ นิ้วเป็นอย่างยิ่ง)

๑๔. อฏฺฐงฺคุลปรมํ ทนฺตกฏฺฐํ (ไม้ชำระฟันให้มี ๘ นิ้วเป็นอย่างยิ่ง)]

ปาฐะว่า อาปตฺตึ ชานาติ (รู้อาบัติ) หมายความว่า [พระวินัยธร]รู้อาบัติว่าเป็นอาบัติโดยแท้

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ในพระดำรัสว่า อาภิเจตสิกานำ (อันเกิดแล้วในจิตที่บริสุทธิ์) นี้ จิตที่บริสุทธิ์งดงามชื่อว่า อภิเจตะ เพราะเลิศกว่ากามาวจรจิตปกติและบริสุทธิ์จากปฏิปักษ์ธรรม คำนี้เป็นชื่อของจิตที่ประกอบด้วยอุปจารสมาธิและฌานสมาธิ

คำว่า อาภิเจตสิกะ คือ ฌาน ๔ อันเกิดแล้วในจิตที่บริสุทธิ์

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อาภิเจตสิกะ คือ ฌาน ๔ อันอาศัยจิตที่บริสุทธิ์แล้ว

[คำว่า อาภิเจตสิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ฌานอันเกิดแล้วในจิตที่บริสุทธิ์ = อภิเจตสิ ชาตานิ อาภิเจตสิกานิ. (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- ฌานอันอาศัยจิตที่บริสุทธิ์แล้ว = อภิเจโต สนฺนิสฺสิตานีติ อาภิเจตสิกานิ. (ทุติยาตัปปุริสสมาส)]

คำว่า ทิฏฺจธมฺมสุขวิหารานำ แปลว่า เป็นเครื่องอยู่สบายในปัจจุบันภพ

อัตภาพที่ประจักษ์ ชื่อว่า ทิฏฐธรรม ความหมายก็คือ เป็นเครื่องอยู่สบายในอัตภาพที่ประจักษ์นั้น

คำนี้เป็นชื่อของรูปาวจรฌาน เพราะผู้บรรลุฌานที่นั่งเข้าฌานเหล่านั้นย่อมจะได้รับฌานสุขที่ไม่เศร้าหมองในอัตภาพนี้โดยแท้ ดังนั้น รูปาวจรฌานเหล่านั้นจึงชื่อว่าเป็นเครื่องอยู่สบายในปัจจุบันภพ

พระดำรัสว่า นิกามลาภี แปลว่า เป็นผู้ได้ตามปรารถนา ความหมายก็คือ เป็นผู้ได้ตามอำนาจแห่งความปรารถนาของตน คือสามารถเข้าฌานได้ในทุกๆ ขณะที่ปรารถนา

พระดำรัสว่า อกิจฺฉลาภี (ได้โดยไม่ลำบาก) หมายความว่า สามารถข่มปฏิปักษ์ธรรม แล้วเข้าฌานได้โดยสะดวก

พระดำรัสว่า อกสิรลาภี แปลว่า บรรลุฌานที่ไม่ลำบาก คือ บรรลุฌานที่ยิ่งใหญ่ ความหมายก็คือ สามารถออกจากฌานตามเวลาที่กำหนดได้ ที่จริงแล้วภิกษุบางรูปสักแต่บรรลุฌาน แต่เข้าฌานในทุกๆ ขณะที่ปรารถนาไม่ได้ บางรูปเข้าฌานในทุกๆ ขณะได้ แต่ข่มปฏิปักษ์ธรรมอย่างลำบาก บางรูปเข้าฌานได้เหมือนอย่างนั้น และข่มปฏิปักษ์ธรรมได้โดยสะดวก แต่ไม่อาจออกจากฌานตามเวลาที่กำหนดได้ เหมือนนาฬิกาที่กำหนดเวลา

พระดำรัสว่า อาสวานำ ขยา (เพราะขจัดอาสวะ) หมายความว่า เพราะขจัดกิเลสธรรมทั้งหมดด้วยอรหัตตมรรค

พระดำรัสว่า อนาสวำ (ไม่มีอาสวะ) หมายความว่า ปราศจากอาสวะแล้ว

ในพระดำรัสว่า เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ศัพท์ว่า เจโต คือ สมาธิที่ประกอบด้วยอรหัตตผล

ศัพท์ว่า ปญฺญา คือ ปัญญาที่ประกอบด้วยอรหัตตผลนั้น

สมาธิชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากราคะ

ปัญญาชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากอวิชชา

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

โย หิสฺส ภิกฺขเว สมาธิ, ตทสฺส สมาธินฺทฺริยํ. ยา หิสฺส ภิกฺขเว ปญฺญา, ตทสฺส ปญฺญินฺทฺริยํ.[๑๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมาธิของภิกษุนั้นเป็นสมาธินทรีย์ ส่วนปัญญาของภิกษุนั้นเป็นปัญญินทรีย์”

อิติ โข ภิกฺขเว ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ.[๑๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดังนั้นจึงชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะขจัดราคะ ชื่อว่า ปัญญา-วิมุตติ เพราะขจัดอวิชชา”

อีกนัยหนึ่ง ผลของสมถะ ชื่อว่า เจโตวิมุตติ ส่วนผลของวิปัสสนา ชื่อว่า ปัญญา-วิมุตติ ในเรื่องนี้

พระดำรัสว่า ทิฏฺเจว ธมฺเม (ในปัจจุบัน) คือ ในอัตภาพนี้

พระดำรัสว่า สยं อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา แปลว่า ทำให้ประจักษ์ด้วยปัญญาเอง ความหมายก็คือ รู้เห็นโดยไม่เชื่อคนอื่น หมายความว่า พ้นจากการเชื่อคนอื่นและได้รับคำแนะนำด้วยสุตมยญาณเป็นต้น ทำให้ประจักษ์ด้วยปัญญาของตนโดยแท้ ซึ่งเป็นปัญญาที่บรรลุโดยอบรมจิตคล้อยตามคำแนะนำของผู้อื่น[ในวิธีปฏิบัติ] มิใช่ทำให้แจ้งด้วยปัญญาที่เกิดเอง[เหมือนพระพุทธเจ้า]

พระดำรัสว่า อุปสมฺปชฺช วิหรติ (เข้าถึงอยู่) หมายความว่า เข้าถึงแล้ว คือ ให้ถึงพร้อมอยู่แล้ว

จบ คำอธิบายหมวด ๗

คำอธิบายหมวด ๘

๓๒๘. ในหมวด ๘ ปาฐะว่า อฏฺฐานิสํเส สมฺปสฺสมาเนน (ภิกษุผู้รู้เห็นอานิสงส์ ๘) หมายความว่า ภิกษุผู้รู้เห็นอานิสงส์ ๘ ที่พระพุทธองค์ตรัสด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ อาปตฺตึ อาปนฺโน โหติ, โส ตสฺสา อาปตฺติยา อนาปตฺติทิฏฺฐิ โหติ, อญฺเญ ภิกฺขู ตสฺสา อาปตฺติยา อาปตฺติทิฏฺฐิโน โหนฺติ, เต เจ ภิกฺขเว ภิกฺขู ตํ ภิกฺขุ เอวํ ชานนฺติ “อยํ โข อายสฺมา พหุสฺสุโต อาคตาคโม ธมฺมธโร วินยธโร มาติกาธโร ปณฺฑิโต พฺยตฺโต เมธาวี ลชฺชี กุกฺกุจฺจโก สิกฺขากาโม, สเจ มยํ อิมํ ภิกฺขุ อาปตฺติยา อทสฺสเน อุกฺขิปิสฺสาม, น มยํ อิมินา ภิกฺขุนา สทฺธึ อุโปสถํ กริสฺสาม, วินา อิมินา ภิกฺขุนา อุโปสถํ กริสฺสาม. ภวิสฺสติ สงฺฆสฺส ตโตนิทานํ ภณฺฑนํ กลโห วิคฺคโห วิวาโท สงฺฆเภโท สงฺฆราชิ สงฺฆววตฺถานํ สงฺฆนานากรณนฺ”ติ, เภทครุเกหิ ภิกฺขเว ภิกฺขูหิ น โส ภิกฺขุ อาปตฺติยา อทสฺสเน อุกฺขิปิตพฺโพ.[๑๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ต้องอาบัติแล้ว มีความเห็นว่าไม่ต้องอาบัติในอาบัตินั้น แต่ภิกษุเหล่าอื่นมีความเห็นว่าต้องอาบัติในอาบัตินั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเหล่านั้นรู้ภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า ‘ภิกษุนี้เป็นพหูสูต แตกฉานปริยัติธรรม ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา เป็นบัณฑิต ฉลาด มีปัญญา มีความละอาย เป็นผู้รังเกียจ[ต่ออาบัติ] ใคร่สิกขา ถ้าพวกเราจักยกภิกษุนั้นเพราะการไม่รู้เห็นอาบัติ จักไม่ทำอุโบสถกับภิกษุนี้ จักทำอุโบสถเว้นภิกษุนี้ สงฆ์ก็จะเกิดการทะเลาะ ความบาดหมาง การโต้เถียง การวิวาท สังฆเภท รอยร้าวในสงฆ์ การแบ่งแยกสงฆ์ ความไม่สามัคคีในสงฆ์’ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ[อื่น]ทั้งหลายที่กลัวสงฆ์จะแตกแยกกันไม่พึงยกภิกษุนั้น เพราะไม่เห็นอาบัติ”

โดยแท้จริงแล้ว การไม่ทำอุโบสถเป็นต้นพร้อมกับภิกษุนั้นชื่อว่า มีโทษ เพราะเป็นไปเพื่อความแตกแยก การทำอุโบสถเป็นต้นชื่อว่า มีประโยชน์ เพราะเป็นไปเพื่อความสามัคคี ดังนั้น ภิกษุผู้รู้เห็นอานิสงส์ ๘ อย่างเหล่านี้ จึงไม่พึงยกภิกษุนั้น[เพราะไม่เห็นอาบัติ]

แม้ในหมวด ๘ ที่สอง ปาฐะว่า อฏฺฐานิสํเส สมฺปสฺสมาเนน (ภิกษุผู้รู้เห็นอานิสงส์ ๘) มีอธิบายว่า ภิกษุผู้รู้เห็นอานิสงส์ ๘ ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ อาปตฺตึ อาปนฺโน โหติ, โส ตสฺสา อาปตฺติยา อนาปตฺติทิฏฺฐิ โหติ, อญฺเญ ภิกฺขู ตสฺสา อาปตฺติยา อาปตฺติทิฏฺฐิโน โหนฺติ, โส เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เต ภิกฺขู เอวํ ชานาติ “อิเม โข อายสฺมนฺโต พหุสฺสุตา อาคตาคมา ธมฺมธรา วินยธรา มาติกาธรา

ปณฺฑิตา พฺยตฺตา เมธาวิโน ลชฺชิโน กุกฺกุจฺจกา สิกฺขากามา, นาลํ มมํ วา การณา อญฺเญสํ วา การณา ฉนฺทา โทสา โมหา ภยา อคตึ คนฺตุ. สเจ มํ อิเม ภิกฺขู อาปตฺติยา อทสฺสเน อุกฺขิปิสฺสนฺติ, น มยา สทฺธึ อุโปสถํ กริสฺสนฺติ, วินา มยา อุโปสถํ กริสฺสนฺติ, ภวิสฺสติ สงฺฆสฺส ตโตนิทานํ ภณฺฑนํ กลโห วิคฺคโห วิวาโท สงฺฆเภโท สงฺฆราชิ สงฺฆววตฺถานํ สงฺฆ-นานากรณนฺ"ติ. เภทครุเกน ภิกฺขเว ภิกฺขุนา ปเรสมฺปิ สทฺธาย สา อาปตฺติ เทเสตพฺพา.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ต้องอาบัติแล้ว มีความเห็นว่าไม่ต้องอาบัติในอาบัตินั้น แต่ภิกษุเหล่าอื่นมีความเห็นว่าต้องอาบัติในอาบัตินั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุนั้นรู้ภิกษุเหล่านั้นอย่างนี้ว่า 'ภิกษุเหล่านี้เป็นพหูสูต แตกฉานปริยัติธรรม ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา เป็นบัณฑิต ฉลาด มีปัญญา มีความละอาย เป็นผู้กังวล[ต่ออาบัติ] ใคร่สิกขา ไม่ควรจะถึงฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ หรือภยาคติ เพราะเราหรือภิกษุเหล่าอื่น ถ้าภิกษุเหล่านี้จะยกเราเพราะการไม่รู้เห็นอาบัติ จะไม่ทำอุโบสถกับเรา จะทำอุโบสถเว้นเรา สงฆ์ก็จะเกิดการทะเลาะ ความบาดหมาง การโต้เถียง การวิวาท สังฆเภท รอยร้าวในสงฆ์ การแบ่งแยกสงฆ์ ความไม่สามัคคีในสงฆ์' ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นที่กลัวสงฆ์จะแตกแยกกันพึงแสดงอาบัติโดยเชื่อภิกษุเหล่าอื่น"

คำว่า ปาฬิยํ อาคเตหิ สตฺตหิ (องค์ ๗ ที่ปรากฏในพระบาลี) คือ องค์ ๗ ที่ปรากฏอย่างนี้ว่า

ปุพฺเพวสฺส โหติ "มุสา ภณิสฺสนฺ"ติ, ภณนฺตสฺส โหติ "มุสา ภณามี"ติ, ภณิตสฺส โหติ "มุสา มยา ภณิตนฺ"ติ วินิธาย ทิฏฺฐึ, วินิธาย ขนฺตึ, วินิธาย รุจึ, วินิธาย ภาวํ.[๑๙]

"๑. เธอรู้อยู่ก่อนว่า เราจักกล่าวเท็จ
๒. กำลังกล่าวก็รู้ว่า กล่าวเท็จ
๓. เมื่อกล่าวเท็จแล้วรู้ว่า กล่าวเท็จแล้ว
๔. ตั้งความเห็น
๕. ตั้งความถูกใจ
๖. ตั้งความชอบใจ
๗. ตั้งความปรารถนา"

ปาฐะว่า อพฺรหฺมจริยา แปลว่า อันเป็นข้อประพฤติที่ไม่ประเสริฐ

บาทคาถาว่า รตฺตึ น ภุญฺเชยฺย วิกาลโภชนำ (ไม่พึงบริโภคอาหารในยามราตรีและในยามวิกาล) หมายความว่า ผู้ถือศีลอุโบสถไม่พึงบริโภคอาหารในยามราตรี และในกาลที่ล่วงเวลากลางวัน

บาทคาถาว่า มญฺเจ ฉมายำ สเยถ สนฺถเต (พึงนอนบนเตียง บนพื้น หรือบนเครื่องลาด) หมายความว่า พึงนอนบนเตียงที่เหมาะสม บนพื้นที่ฉาบทาด้วยปูนขาวเป็นต้น หรือบนเครื่องลาดที่ปูลาดหญ้า ใบไม้ และฟางเป็นต้น

บาทคาถาว่า เอตญฺหิ อฏฺฐงฺคิกมาหุโปสถำ (บัณฑิตทั้งหลายกล่าวอุโบสถมีองค์ ๘ นี้แล) หมายความว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวอุโบสถที่อยู่จำโดยไม่ประพฤติปาณาติบาตว่ามีองค์ ๘ เพราะประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นต้น

ของเคี้ยวของฉันมีของที่ยังมิได้ทำให้เป็นกัปปิยะ และของที่ภิกษุมิได้รับประเคนเป็นต้น ชื่อว่า ของเคี้ยวของฉันไม่เป็นเดน ๘ อย่าง

เนยใสเป็นต้นเป็นนิสสัคคิยวัตถุเมื่ออรุณที่ ๘ ขึ้นแล้ว

คำว่า อฏฺฐกวเสน โยเชตฺวา เวทิตพฺพานิ (พึงทราบโดยจัดด้วยอำนาจหมวด ๘) หมายความว่า พึงทำแม้หมวดแปดอื่นตามนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า สิกขาบทที่ว่าด้วยอย่างยิ่ง ข้างต้น ๘ อย่างเป็นหมวด ๘ หมวดหนึ่ง ต่อจากนั้นให้ชักออกข้อหนึ่งไปเพิ่มทีละข้อในหมวด ๘ แม้ที่เหลือ

จบ คำอธิบายหมวด ๘

คำอธิบายหมวด ๙

๓๒๙. ในหมวด ๙ ปาฐะว่า อาฆาตวตฺถุ แปลว่า เหตุแห่งความอาฆาต

ปาฐะว่า อาฆาตปฏิวินยานิ แปลว่า เหตุแห่งการกำจัดความอาฆาต

ประโยคว่า ตं กุเตตฺถ ลพฺภา (เหตุใดเราจึงอาจได้รับความประพฤติมิชอบนั้นในบุคคลนี้[ว่าจงอย่ามี]) หมายความว่า เหตุใดเราจึงอาจได้รับความประพฤติสิ่งที่มิใช่ประโยชน์นั้นในบุคคลนี้ว่าจงอย่ามี คือ เธอดำริอย่างนี้ว่าคนอื่นย่อมจะก่อโทษตามความปรารถนาแห่งจิตของตน จะบรรเทาความอาฆาตได้

อีกนัยหนึ่ง ประโยคนี้หมายความว่า ถ้าเราโกรธตอบ การกระทำความโกรธนั้นจะพึงได้รับในบุคคลนี้ทำไมกัน เพราะหาประโยชน์มิได้ ความจริงแล้ว สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นสมบัติของตน พวกเขาจะได้รับทุกข์สุขตามความปรารถนาของใครได้ จึงมีเพียงความโกรธของเราในบุคคลนี้เท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง [ประโยคนี้]หมายความว่า การกระทำความโกรธนั้นในบุคคลนี้จะมีได้แต่ที่ไหน เพราะไม่มีคนโกรธและคนถูกโกรธโดยปรมัตถ์ ขันธ์ ๕ ที่เรียกว่าเหล่าสัตว์นี้เป็นเพียงสังขารธรรม[ที่มีปัจจัยปรุงแต่ง]

[ประโยคว่า ตं กุเตตฺถ (กุโต + เอตฺถ) ลพฺภา มีความหมายตามศัพท์ ๓ ประการ คือ
- ความประพฤติสิ่งที่มิใช่ประโยชน์นั้นในบุคคลนี้ อันเราอาจได้รับเพราะอะไร
(ตं = อนตฺถจรณํ, กุโต = เกน การเณน, เอตฺถ = ปุคฺคเล, ลพฺภา = สกฺกา ลทฺธุ)
- การกระทำความโกรธนั้น อันเราพึงได้รับในบุคคลนี้เพราะอะไร
(ตं = โกปกรณํ, เอตฺถ = ปุคฺคเล, กุโต = เกน การเณน, ลพฺภา = ลทฺธพฺพํ)
- การกระทำความโกรธนั้นในบุคคลนี้ อันเราได้แล้วแต่ที่ไหน
(ตं = โกปกรณํ, เอตฺถ = ปุคฺคเล, กุโต = กสฺมา, ลพฺภา = ลทฺธํ)

คำว่า ตं เป็นวิเสสนะของ อนตฺถจรณํ (ความประพฤติสิ่งที่มิใช่ประโยชน์) ตามนัยแรก และตามนัยที่ ๒ และที่ ๓ เป็นวิเสสนะของ โกปกรณํ (การกระทำความโกรธ) ส่วนคำว่า กุโต มีความหมายว่า เกน การเณน (เพราะอะไร) ตามสองนัยแรก และมีความหมายตามปกติว่า กสฺมา (แต่ที่ไหน) ตามนัยที่ ๓ นอกจากนั้น คำว่า ลพฺภา เป็นบทนิบาตในบาลีที่มีความหมาย ๓ นัยว่า สกฺกา ลทฺธุ (อาจได้รับ) ลทฺธพฺพํ (พึงได้รับ) และ ลทฺธํ (ได้แล้ว)]

อนึ่ง สังขารธรรมเหล่านั้นมีกาลเวลาเพียงน้อยนิด ดำรงอยู่เพียงชั่วขณะ ใครจะโกรธใครได้

[บางแห่ง]มีคำบาลีว่า กุโต ลาภา ความหมายก็คือ ถ้าเราจะโกรธบุคคลนี้ ก็จะเป็นลาภอะไร คือ อะไรจะเป็นลาภที่ได้รับในความโกรธนั้นของเรา นอกจากการอุบัติขึ้นแห่งความพินาศ อนึ่ง ในความหมาย[ที่ ๓] นี้ ศัพท์ว่า ตำ เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น [ไม่มีอรรถพิเศษ]

[ประโยคว่า ตำ กุเตตฺถ ลาภา แปลว่า ลาภทั้งหลาย[ของเรา]พึงมีในการกระทำความโกรธนี้แต่ที่ไหน ตามนัยนี้คำว่า ตำ เป็นปทปูรณนิบาต คือ นิบาตทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ นิยมใช้เพื่อให้คำสละสลวยเท่านั้น]

คำว่า ตณฺหำ ปฏิจฺจ (อาศัยตัณหา) หมายความว่า ตัณหามี ๒ อย่าง คือ เอสน-ตัณหา (ตัณหาเป็นเครื่องแสวงหา) และเอสิตตัณหา (ตัณหาในสิ่งที่แสวงหาแล้ว)

เอสนตัณหา คือ ตัณหาซึ่งเป็นเครื่องแสวงหาโภคทรัพย์โดยดำเนินไปสู่ทางแคบซึ่งแพะเดินไป หรือทางที่มีขวากหนามเป็นต้น

เอสิตตัณหา คือ ตัณหาในสิ่งที่แสวงหาแล้วเหล่านั้น กล่าวคือ ในสิ่งที่ได้รับแล้ว ในที่นี้หมายเอาเอสิตตัณหา

คำว่า ปริเยสนา (การแสวงหา) คือ การแสวงหาอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้นที่จริงแล้ว การแสวงหานั้นเกิดขึ้นเพราะมีเอสนตัณหา

คำว่า ลาโภ (การได้รับอารมณ์) คือ การได้รับอารมณ์อันมีรูปารมณ์เป็นต้นที่จริงแล้ว การได้รับนั้นเกิดขึ้นเพราะมีการแสวงหา

เครื่องตัดสินมี ๔ อย่างโดยประเภทแห่งญาณ ตัณหา ทิฏฐิ และวิตก

ญาณเป็นเครื่องตัดสิน คือ เครื่องตัดสินนี้ที่ปรากฏว่า

สุขวินิจฺฉยำ ชญฺญา, สุขวินิจฺฉยำ ญตฺวา อชฺฌตฺตำ สุขมนุยุญฺเชยฺย.[๒๐]

“พึงรู้ญาณเครื่องตัดสินที่เป็นสุข เมื่อรู้ญาณเครื่องตัดสินที่เป็นสุขแล้ว พึงประกอบสุขในภายใน”

ตัณหาเป็นเครื่องตัดสิน คือ ตัณหา ๑๐๘

ทิฏฐิเป็นเครื่องตัดสิน คือ ทิฏฐิ ๖๒ ที่ปรากฏอย่างนี้ว่า

“วินิจฺฉโยติ เทฺว วินิจฺฉยา ตณฺหาวินิจฺฉโย จ ทิฏฺฐิวินิจฺฉโย จ.[๒๑]

“ปาฐะว่า วินิจฺฉโย (เครื่องตัดสิน) หมายถึง เครื่องตัดสิน ๒ อย่าง คือ ตัณหาเป็นเครื่องตัดสินและทิฏฐิเป็นเครื่องตัดสิน”

วิตกเป็นเครื่องตัดสิน คือ วิตกนั่นแหละ ซึ่งปรากฏในพระสูตรนี้ว่า

ฉนฺโท โข เทวานมินฺท วิตกฺกนิทาโน.[๒๒]

“ดูกรจอมเทพ ความพอใจมีวิตกเป็นเหตุ”

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อได้รับลาภแล้วจะตัดสินอิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ดีและอารมณ์ที่ไม่ดีด้วยวิตกว่า เราจะใช้ทรัพย์เพียงนี้เพื่อรูปารมณ์ เราจะใช้ทรัพย์เพียงนี้เพื่อสัททารมณ์ เราจะใช้ทรัพย์เพียงนี้เพื่อตัวเอง เราจะใช้ทรัพย์เพียงนี้เพื่อผู้อื่นเราจะใช้สอยทรัพย์เพียงนี้ เราจะเก็บทรัพย์เพียงนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ลาภ ปฏิจฺจ วินิจฺฉโย (วิตกเป็นเครื่องตัดสินอาศัยการได้รับ)

ปาฐะว่า ฉนฺทราโค (ความพอใจและความกำหนัด) หมายความว่า เมื่อบุคคลดำริวัตถุสิ่งของด้วยอกุศลวิตกอย่างนี้ ความพอใจที่เป็นราคะอันเบาบาง และความกำหนัดที่เป็นราคะอันรุนแรงย่อมเกิดขึ้น

ปาฐะว่า อชฺโฌสานำ (ความตกลงใจ) คือ ความตกลงใจที่มีกำลังยิ่งว่า เป็นเราเป็นสมบัติของเรา

ปาฐะว่า ปริคฺคโห (ความหวงแหน) คือ ความหวงแหนด้วยตัณหาและทิฏฐิ

ปาฐะว่า มจฺฉริยำ (ความตระหนี่) คือ ความตระหนี่ที่ไม่ยอมให้เกี่ยวเนื่องกับผู้อื่น ดังนั้น โบราณาจารย์จึงแสดงรูปวิเคราะห์ของ มจฺฉริย ศัพท์นั้นว่า “ท่านเรียกว่า มัจฉริยะ เพราะดำเนินไปในลักษณะว่า สิ่งที่น่าอัศจรรย์นี้จงมีแก่เราคนเดียว อย่ามีแก่บุคคลอื่น”

[คำว่า มจฺฉริย สำเร็จรูปมาจาก มา ศัพท์ + อจฺฉริย ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า มา อจฺฉริยนฺติ ปวตฺตํ มจฺฉริยํ (สภาวะที่ดำเนินไปว่าสิ่งที่น่าอัศจรรย์นี้อย่ามี[แก่บุคคลอื่น])]

ปาฐะว่า อารกฺโข (การรักษา) คือ การรักษาด้วยดีโดยปิดประตูและเก็บรักษาในหีบเป็นต้น

คำว่า อธิกรณ์ คือ เหตุที่ทำให้ยิ่ง คำนี้เป็นชื่อของเหตุ

ปาฐะว่า อารกฺขาธิกรณนฺ เป็นบทกริยาวิเศษณ์ แปลว่า มีการรักษาเป็นเหตุ

คำว่า ทัณฑาทานะ คือ การฉวยไม้พลองเพื่อห้ามผู้อื่นในเวลาฉวยไม้พลองเป็นต้น

คำว่า สัตถาทานะ คือ การฉวยศาสตราที่มีคมด้านเดียวเป็นต้น

คำว่า กลหะ คือ การทะเลาะทางกายและทางวาจา

คำว่า วิคคหะ คือ การโต้เถียงที่เกิดก่อน

คำว่า วิวาท คือ การโต้เถียงที่เกิดภายหลัง

ปาฐะว่า ตุวํ ตุวํ (แกๆ) คือ การเรียก[คนอื่น]ว่า แกๆ โดยไม่เคารพ

[ในร้อยแก้วคำว่า ตุวํ ประกอบใช้ในกรณีดูหมิ่นเท่านั้น เช่น กฏฺจสฺส ตุวํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญแกว่าเป็นไม้) กลิงฺครสฺส ตุวํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญแกว่าเป็นท่อนไม้) ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตุวํ ตุวนฺติ อคารววจนนฺ. ตฺวํ ตฺวนฺติ อตฺโถ.[๒๓]

"คำว่า ตุวํ ตุวํ เป็นคำแสดงความไม่เคารพ มีความหมายว่า แกๆ"

อย่างไรก็ตาม คำนี้ประกอบใช้ในร้อยกรองเพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา โดยมีความหมายเหมือน ตฺวํ (ท่าน) ที่เป็นคำกลางๆ มิได้มุ่งแสดงความไม่เคารพ เช่น

ตุวํ พุทฺโธ ตุวํ สตฺถา ตุวํ โลกาภิภู มุนิ
ตุวํ อนุสเย เฉตฺวา ติณฺโณ ตาเรสิมํ ปชนฺ.[๒๔]

"พระองค์เป็นผู้รู้ เป็นพระศาสดา เป็นพระมุนีผู้เป็นใหญ่ในโลก ทรงกำจัดอนุสัยได้ ทรงข้ามพ้นแล้วช่วยชาวโลกเหล่านี้ให้ข้ามพ้น"]

ประโยคว่า อธิฏฺจิตกาลโต ปฏฺจาย น วิกปฺเปตพฺพานิ (ไม่ควรวิกัปป์จำเดิมแต่กาลที่ภิกษุอธิษฐานแล้ว) หมายความว่า ภิกษุผู้ประสงค์จะวิกัปป์พึงวิกัปป์ก่อนจะอธิษฐาน หรือพึงวิกัปป์จีวรที่ละอธิษฐานแล้วในภายหลัง แต่ไม่พึงวิกัปป์จีวรที่ยังไม่ละอธิษฐาน

คำว่า ทุกฺกฏวเสน วุตฺตานิ (กล่าวโดยประเภทแห่งทุกกฏ) หมายความว่า ท่านพระอุบาลีกล่าวหมวดเก้า ๒ หมวดในกรรมที่ไม่เป็นธรรมตามนัยเป็นต้นว่า

วคฺคํ ภิกฺขุนิสงฺฆํ วคฺคสญฺญี โอวทติ.[๒๕]

“ภิกษุสำคัญภิกษุณีสงฆ์ที่เป็นวรรคว่าเป็นวรรค สั่งสอนอยู่”

จบ คำอธิบายหมวด ๙

คำอธิบายหมวด ๑๐

๓๓๐. ในหมวด ๑๐ ประโยคว่า นตฺถิ ทินฺนนฺติอาทิวเสน เวทิตพฺพา (พึงทราบโดยประเภทแห่งทิฏฐิว่า ผลแห่งทานที่ให้แล้วไม่มี เป็นต้น) กล่าวไว้โดยระบุถึงข้อความที่ปรากฏอย่างนี้ว่า

นตฺถิ ทินฺนํ, นตฺถิ ยิฏฺจํ, นตฺถิ หุตํ, นตฺถิ สุกตทุกฺกฏานํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก, นตฺถิ อยํ โลโก, นตฺถิ ปโร โลโก, นตฺถิ มาตา, นตฺถิ ปิตา, นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา, นตฺถิ โลเก สมณพฺราหฺมณา สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา, เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยं อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺติ.[๒๖]

“ผลแห่งทานที่ให้แล้วไม่มี ผลแห่งการบวงสรวงไม่มี ผลแห่งการบูชาไม่มี ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี เหล่าสัตว์เกิดเติบโตขึ้นทีเดียวไม่มี สมณพราหมณ์ที่รู้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าเองด้วยปัญญาอันยิ่ง ดำเนินไปโดยชอบ ปฏิบัติชอบ ไม่มีในโลก”

คำว่า สสฺสโต โลโกติอาทิวเสน (โดยประเภทแห่งทิฏฐิว่าโลกเที่ยง เป็นต้น) รวบรวมข้อความที่ปรากฏอย่างนี้ว่า

สสฺสโต โลโกติ วา, อสสฺสโต โลโกติ วา, อนฺตวา โลโกติ วา, อนนฺตวา โลโกติ วา, ตํ ชีวํ ตํ สรีรนฺติ วา, อญฺญํ ชีวํ อญฺญํ สรีรนฺติ วา โหติ ตถาคโต ปรํ มรณาติ วา, น โหติ ตถาคโต ปรํ มรณาติ วา, โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรํ มรณาติ วา, เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรํ มรณาติ วา.[๒๗]

“โลกเที่ยงบ้าง โลกไม่เที่ยงบ้าง โลกมีที่สุดบ้าง โลกไม่มีที่สุดบ้าง ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้นบ้าง ชีวะอย่างหนึ่ง สรีระอย่างหนึ่งบ้าง สัตว์ตายแล้วเกิดบ้าง สัตว์ตายแล้วไม่เกิดบ้าง สัตว์ตายแล้วเกิดก็มี ไม่เกิดก็มีบ้าง สัตว์ตายแล้วเกิดก็มิใช่ ไม่เกิดก็มิใช่บ้าง”

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิอาทโย มิจฺฉาวิมุตฺติปริโยสานา (มีมิจฉาทิฏฐิเป็นต้น มีมิจฉาวิมุตติเป็นที่สุด) กล่าวไว้โดยระบุถึงข้อความที่ปรากฏอย่างนี้ว่า

มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโว มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธิ มิจฺฉาญาณ์ มิจฺฉาวิมุตฺติ.[๒๘]

“ความเห็นผิด ความดำริผิด การกล่าวผิด การกระทำผิด การเลี้ยงชีพผิด ความพยายามผิด การระลึกผิด ความตั้งมั่นผิด ความรู้ผิด ความหลุดพ้นผิด”

ในพระบาลีนั้น ปาฐะว่า มิจฺฉาญาณ์ (ความรู้ผิด) คือ โมหะที่เกิดโดยดำริอุบายในการทำชั่ว และโดยการพิจารณาว่าเราทำดีแล้ว หลังจากทำชั่วเสร็จแล้ว

ปาฐะว่า มิจฺฉาวิมุตฺติ (ความหลุดพ้นผิด) คือ ความสำคัญว่าหลุดพ้นแล้วเมื่อยังไม่หลุดพ้น

คำว่า สมถกฺขนฺธเก นิทฺทิฏฺฐา (แสดงไว้ในสมถขันธกะ) หมายความว่า แสดงไว้ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

โอรมตฺตกํ อธิกรณ์ โหติ, น จ คติคตํ, น จ สริตสาริตํ.[๒๙]

“อธิกรณ์เป็นเรื่องเล็กน้อย ไม่ลุกลามไปไกล ภิกษุพวกนั้นระลึกไม่ได้เอง และพวกอื่นก็เตือนให้ระลึกไม่ได้”

พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า เป็นผู้ประกอบด้วยองค์ที่ตรัสไว้ในสมถขันธกะ

สตรี ๑๐ พวก คือ สตรีมีมารดาปกครอง เป็นต้น

ภรรยา ๑๐ พวก คือ ภรรยาสินไถ่ เป็นต้น

[สตรี ๑๐ พวก คือ สตรีมีมารดาปกครอง สตรีมีบิดาปกครอง สตรีมีมารดาบิดาปกครอง สตรีมีพี่น้องชายปกครอง สตรีมีพี่น้องหญิงปกครอง สตรีมีญาติปกครอง สตรีมีโคตรปกครอง สตรีมีธรรมคุ้มครอง สตรีมีคู่หมั้น และสตรีมีกฎหมายคุ้มครอง[๓๐]

ภรรยา ๑๐ จำพวก คือ ภรรยาสินไถ่ ภรรยาที่อยู่ด้วยความเต็มใจ ภรรยาที่อยู่เพราะสมบัติ ภรรยาที่อยู่เพราะผ้า ภรรยาที่สมรส ภรรยาที่ถูกปลงเทริด ภรรยาที่เป็นทั้งคนใช้เป็นทั้งภรรยา ภรรยาที่เป็นทั้งลูกจ้างเป็นทั้งภรรยา ภรรยาเชลย และภรรยาชั่วคราว[๓๑]]

จบ คำอธิบายหมวด ๑๐

คำอธิบายหมวด ๑๑

๓๓๑. ในหมวด ๑๑ ปาฐะว่า น โวทายนฺติ (ย่อมไม่ผ่องใส) หมายความว่า ย่อมไม่แจ่มชัด

คำว่า สุยุตฺตยานสทิสาย กตาย (ทำให้เป็นดุจยานที่เทียมดีแล้ว) หมายความว่า [เมื่อเมตตาเจโตวิมุตติ]ทำให้เป็นดุจยานที่เทียมดีแล้ว เพราะใช้สอยโดยสะดวกในทุกขณะที่ปรารถนา

[ข้อความว่า ทำให้เป็นดุจยานที่เทียมดีแล้ว (ยุตฺตยานํ วิย กตาย) แสดงรูปวิเคราะห์อุปมาบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า ยานํ วิย กตา ยานีกตา (ทำให้เป็นดุจยาน) ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ-ฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๓๐) กล่าวว่า ลง อี ปัจจัยในที่ประกอบด้วย กร และ ภู ธาตุในอรรถอภูต-ตัพภาวะ คือ ความมีอยู่ด้วยระยะที่ไม่เคยมีนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺจา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ดังคำว่า อพฺยยีภาว (สมาสที่เป็นอัพยยะ) ส่วนคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่าลง อี ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อมลินำ มลินำ กโรตีตฺยาทฺยตฺเถ อภูตตพฺภาเว คมฺยมาเน กรภูโยเค สติ นามโต ยทาทินา อีปจฺจโย. มลินี กโรติ เสตำ, อภสฺมโน ภสฺมโน กรณนฺติ ภสฺมีกรณำ กฏฺจสฺส, อมลิโน มลิโน ภวตีติ มลินีภวติ เสโต.[๓๒]

“ในความหมายว่า อมลินำ มลินำ กโรติ (ย่อมทำผ้าที่ไม่สกปรกให้สกปรก) เป็นต้น เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะที่ไม่เคยมีนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมีการประกอบด้วย กร และ ภู ธาตุ ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา เป็นต้น เช่น

- มลินีกโรติ เสตำ (ย่อมทำผ้าขาวให้สกปรก)
- อภสฺมโน ภสฺมโน กรณนฺติ ภสฺมีกรณำ กฏฺจสฺส.

(การทำฟืนที่ไม่ใช่ขี้เถ้าให้เป็นขี้เถ้า มีรูปว่า ภสฺมีกรณำ กฏฺจสฺส = การทำฟืนให้เป็นขี้เถ้า)

- อมลิโน มลิโน ภวตีติ มลินีภวติ เสโต.

(ผ้าที่ไม่สกปรกเป็นผ้าสกปรก มีรูปว่า มลินีภวติ เสโต = ผ้าขาวย่อมเป็นผ้าสกปรก)”

อภูตภาโว’วตฺถายา- ภูตสฺสญฺญาย วตฺถุโน
ตายาวตฺถาย ภวนำ อภูตตพฺภาวำ วิทุ.[๓๓]

“ผู้มีปัญญารู้ว่า ความมีอยู่ด้วยระยะกาลนั้นของสิ่งอันมีระยะกาลที่ไม่เคยมีมาก่อนนั้นด้วยระยะกาลอื่น ชื่อว่า อภูตตัพภาวะ”

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) กล่าวว่าให้ลง จี ปัจจัย (อี ปัจจัยที่มี จฺ เป็นอนุพันธ์) ในที่ประกอบด้วย กร, อส และ ภู ธาตุในอรรถอภูตตัพภาวะด้วยสูตรว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะที่ไม่เคยมีนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง) ตัวอย่างของอภูตตัพภาวะนั้นเป็นได้ทั้งอาขยาตและกิตก์ เช่น

- ธวลีกโรติ (ย่อมทำให้เป็นสีขาว)
- ธวลีสิยา (พึงเป็นสีขาว)
- ธวลีภวติ (ย่อมเป็นสีขาว)
- ธวลีกาโร (การกระทำให้เป็นสีขาว)
- ธวลีภูโต (เป็นสีขาวแล้ว)
- ธวลีภูโต (เป็นของมากแล้ว)
- พหุลีกโรติ (ย่อมทำให้มาก)
- พหุลีกตำ (อันเขาทำให้มากแล้ว)
- พหุลีสิยา (พึงเป็นของมาก)
- พหุลีภวติ (ย่อมเป็นของมาก)

คำว่า อภูตตพฺภาว แปลว่า “ความมีอยู่ด้วยระยะที่ไม่เคยมีนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน”

มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๗) ว่า

- ภวนำ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- เตน อวตฺถนฺตเรน ภาโว ตพฺภาโว (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- อภูตสฺส ตพฺภาโว อภูตตพฺภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า อภูตตพฺภาว แปลว่า “ความมีอยู่ด้วยสภาพนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน” มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์มุคธโพธฎีกาเก่า (คำอธิบายสูตร ๔๙๕) ว่า

- ภวนำ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- เตน รูเปน ภาโว ตพฺภาโว (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- อภูตสฺส ตพฺภาโว อภูตตพฺภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ข้อความในต้นฉบับสันสกฤต คือ อภูตสฺย อชาตสฺย ตทฺรูเปน ภาว อุตฺปตฺติมภูตตทฺภาวะ. (ความมี คือ การเกิดขึ้น ด้วยสภาพนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน คือ ของสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้น ชื่อว่า อภูตตัทภาวะ]

คำว่า ยถา ปติฏฺจา โหติ (เป็นที่ตั้งโดยประการใด) หมายความว่า เป็นที่ตั้งแห่งสมบัติทั้งหลายโดยประการใด

คำว่า อนุ อนุ ปวตฺติตาย (ประพฤติเนืองๆ) หมายความว่า ประพฤติเนืองๆ โดยเจริญให้เพิ่มพูนมากขึ้น

ในพระดำรัสว่า สุขำ สุปติ (หลับเป็นสุข) เป็นต้น หมายความว่า ชนเหล่าอื่น [ที่ไม่ได้เมตตาเจโตวิมุตติ]ย่อมหลับพลิกกายไปมานอนกรนอยู่ ดูเป็นทุกข์อย่างใด ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตติหาหลับอย่างนั้นไม่ ย่อมหลับสบาย แม้หลับสนิทแล้วก็เป็นดุจเข้าสมาบัติ

พระดำรัสว่า สุขำ ปฏิพุชฺฌติ (ตื่นเป็นสุข) หมายความว่า ชนเหล่าอื่นตื่นขึ้นทำเสียงคราง บิดกายพลิกไปมาอยู่ ดูเป็นทุกข์อย่างใด ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตติหาตื่นอย่างนั้นไม่ ย่อมตื่นสบาย คือ ไม่มีอาการผิดแปลก ดุจดอกปทุมแย้มอยู่

ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตตินั้นย่อมจะฝันดีโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่เคยเสวยมาก่อน หรือด้วยอำนาจที่เทวดาสำแดง ไม่ฝันร้าย ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปาปกเมว น ปสฺสติ (ไม่ฝันร้าย)

อนึ่ง แม้ความฝันที่มีเหตุคือธาตุของเขากำเริบก็มักเป็นฝันดีโดยมาก เพราะอุตุช-รูปและอาหารชรูปมักคล้อยตามจิตตชรูป

ในเรื่องนั้น ประโยคว่า ปาปกเมว น ปสฺสติ (ไม่ฝันร้าย) หมายความว่า ชนเหล่าอื่นฝันเห็นตนเหมือนถูกพวกโจรล้อม เหมือนถูกฝูงสัตว์ร้ายทำอันตรายเอา และเหมือนกำลังตกเหว อย่างใด ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตติหาฝันร้ายอย่างนั้นไม่

ประโยคว่า ภทฺรกํ ปน วุฑฺฒิการณภูตํ ปสฺสติ (แต่ฝันเห็นสิ่งที่ดี คือ สิ่งที่เป็นเหตุแห่งความเจริญ) หมายความว่า เป็นเหมือนกำลังไหว้พระเจดีย์ เหมือนกำลังทำการบูชา และเหมือนกำลังฟังธรรม

พระดำรัสว่า มนุสฺสานํ ปิโย โหติ (เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย) หมายความว่า เป็นที่รักที่พอใจของมนุษย์ทั้งหลาย ราวกะสร้อยไข่มุกที่สวมไว้แนบอก และราวกะพวงดอกไม้อันประดับไว้ที่ศีรษะฉะนั้น

พระดำรัสว่า อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ (เป็นที่รักของอมนุษย์) หมายความว่า ผู้เจริญเมตตาเจโตวิมุตตินั้น เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ฉันใด ก็ย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายฉันนั้น เหมือนพระวิสาขเถระ

พระดำรัสว่า นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ (ไฟก็ดี พิษก็ดี ศัสตราก็ดี ไม่แผ้วพานเขา) หมายความว่า ไฟเล่าก็ไม่แผ้วพาน คือไม่เข้าในร่างกายของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมดุจไฟไม่เข้าในร่างกายของอุตตราอุบาสิกา ฉะนั้น พิษเล่าก็ไม่แผ้วพานคือไม่เข้าในร่างกายของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ดุจพิษไม่เข้าในร่างกายของพระจูฬสิวเถระผู้สาธยายสังยุตตนิกาย ศัสตราเล่าก็ไม่แผ้วพานคือไม่เข้าในร่างกายของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ดุจศัสตราไม่เข้าในร่างกายของสังกิจจสามเณรฉะนั้น ความหมายคือ ไฟก็ดี พิษก็ดี ศัสตราก็ดีย่อมไม่ทำร่างกายของท่านผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้นให้กำเริบได้

อนึ่ง บัณฑิตทั้งหลายกล่าวเรื่องแม่โคนม[เป็นตัวอย่าง]ในข้อนี้ มีเรื่องเล่าว่า แม่โคนมตัวหนึ่ง ยืนปล่อยสายน้ำนมให้แก่ลูกโคอยู่ พรานผู้หนึ่งคิดจะแทงมัน จึงควงหอกด้ามยาวพุ่งไปหอกนั้นไปถึงร่างมันเข้าก็ปลิวไปดังใบตาลด้วยกำลังแห่งอุปจารสมาธิก็หามิได้

ด้วยกำลังแห่งอัปปนาสมาธิก็หามิได้เลย แต่ด้วยความมีจิตรักใคร่เป็นกำลังในลูกโคเท่านั้น เมตตามีอานุภาพมากอย่างนี้

พระดำรัสว่า ขิปฺปำ สมาธิยติ (จิตตั้งมั่นเร็ว) หมายความว่า จิตของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมย่อมเป็นสมาธิได้เร็วทีเดียว เพราะระลึกรู้ว่าพยาบาทของผู้ที่เสื่อมจากฌานด้วยอุปสรรคอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นธรรมไกล[จากเมตตา]

พระดำรัสว่า มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ (ใบหน้าผ่องใส) หมายความว่า ใบหน้าของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้น ย่อมมีสีหน้าผ่องใส ดังผลตาลสุกที่หลุดจากขั้ว

พระดำรัสว่า อสมฺมูโฬฺห กาลำ กโรติ (จะไม่เสียชีวิตโดยขาดสติ) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่า สัมโมหมรณะ (ความหลงตาย) ย่อมไม่มีแก่ผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ท่านเป็นผู้ไม่หลงเลยทำกาลกิริยาเหมือนหลับอยู่

จบ คำอธิบายหมวด ๑๑

จบ คำอธิบายเอกุตตริกนัย

คำอธิบายปุจฉาวิสัชชนาของอุโบสถกรรมเป็นต้น

๓๓๒. ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า สงฺฆำ ภนฺเต ปวาเรมิ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมขอปวารณาสงฆ์) เป็นต้น ชื่อว่า คำปวารณา”

คำอธิบายอัตถวสปกรณ์

๓๓๔. คำว่า ปฐมปาราชิกวณฺณนายเมว วุตฺตำ (กล่าวในคำอธิบายปฐมปาราชิกแล้ว) คือ การอธิบายความพระดำรัสว่า สำสุฏฺฐุตาย (เพื่อการที่สงฆ์รับว่าดี) เป็นต้น

ประโยคว่า ทสกฺขตฺตุำ โยชนาย ปทสตำ วุตฺตำ (ท่านพระอุบาลีกล่าวบทร้อยบทโดย

ประกอบ ๑๐ ครั้ง) หมายความว่า พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เมื่อประกอบบท ๑๐ ครั้ง ในเอกมูลกนัย ท่านพระอุบาลีกล่าวบท ๑๐๐ บท พร้อมกับบทที่ตรัสในสังขลิกนัย (วิธีเหมือนลูกโซ่) ถ้าไม่ประกอบบทเช่นนั้น ก็จะไม่มีบทร้อยบทในเอกมูลกนัยเพียงนัยเดียว โดยแท้จริงแล้ว ท่านกล่าวบท ๙ บทไว้ในแต่ละวาระ เมื่อรวมบทหน้าและบทหลังในเอก-มูลกนัยแล้วจึงมีบท ๙๐ บท โดยประกอบบท ๑๐ ครั้ง ดังนั้น เมื่อประกอบบท ๙๐ บท โดยเนื่องด้วยการประกอบให้เนื่องกันในสังขลิกนัย ก็จะได้รับอีก ๑๐ บท ฉะนั้น ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า ปทสตๆ (บท ๑๐๐ บท) พร้อมกับบท ๑๐ บทเหล่านั้น ข้าพเจ้าแสดงวิธีได้รับอรรถ ๑๐๐ และธรรม ๑๐๐ โดยเฉพาะ แม้ในนัยทั้ง ๒ โดยประการอื่นจากนี้ไว้ในคำอธิบายปฐมปาราชิก[๓๔] แล้ว บัณฑิตพึงถือเอาวิธีนั้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในคำอธิบายข้างต้นนั้น

ท่านกล่าวว่า ตตฺถ ปจฺฉิมสฺส ปจฺฉิมสฺส ปทสฺส วเสน อตฺถสตๆ ปุริมสฺส ปุริมสฺส วเสน ธมฺมสตๆ (ในบรรดาร้อยบทนั้น พึงทราบอรรถร้อยหนึ่งโดยประเภทแห่งบทหลังๆ พึงทราบธรรมร้อยหนึ่งโดยประเภทแห่งบทต้นๆ) เพราะท่านพระอุบาลีกล่าวว่า ปทสตๆ (บทร้อยหนึ่ง) โดยรวบรวมบทต้นและบทหลัง

ความหมายก็คือ ในบรรดาร้อยบทนั้น พึงทราบธรรมร้อยหนึ่งโดยประเภทแห่งบทต้นที่ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า สงฺฆสุฏฺฐุ (การที่สงฆ์รับว่าดี) เป็นต้น และอรรถร้อยหนึ่งโดยประเภทแห่งบทหลังที่ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า สงฺฆผาสุ (ความสำราญแห่งสงฆ์)

จบ คำอธิบายมหาวรรค

ปฐมคาถาสังคณิกะ

คำอธิบายสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ ณ พระนคร ๗ แห่ง

๓๓๕. ปาฐะว่า อฑฺฒุฑฺฒสตานิ แปลว่า สิกขาบท ๓๕๐ สิกขาบท

ปาฐะว่า วิคฺคหํ คือ สิกขาบทว่าด้วยการฆ่ามนุษย์

ปาฐะว่า อติเรกํ คือ สิกขาบทว่าด้วยการทรงอติเรกจีวรเกิน ๑๐ วัน

ปาฐะว่า กาฬกํ คือ สิกขาบทว่าด้วยการหล่อสันถัตดำที่พระพุทธองค์ตรัสว่า สุทฺธกาฬกานํ (ขนเจียมดำล้วน)

ปาฐะว่า ภูตํ คือ สิกขาบทว่าด้วยอุตริมนุสธรรมที่มีจริง

ปาฐะว่า ปรมฺปรภตฺตํ คือ สิกขาบทว่าด้วยภัตภายหลัง

บาทคาถาว่า ภิกฺขุนีสุ จ อกฺโกโส (การด่าของภิกษุณี) คือ สิกขาบทที่พระพุทธองค์ตรัสด้วยพระดำรัสว่า ยา ปน ภิกฺขุนี ภิกฺขุ์ อกฺโกเสยฺย วา ปริภาเสยฺย วา[๓๕] (ภิกษุณีใดพึงด่าว่าบริภาษภิกษุ) เป็นต้น

ปาฐะว่า อนฺตรวาสกํ คือ สิกขาบทว่าด้วยการรับจีวรจากภิกษุณีผู้มิใช่ญาติ

ปาฐะว่า รูปิยํ คือ สิกขาบทว่าด้วยการแลกเปลี่ยนรูปิยะ

ปาฐะว่า สุตฺตํ คือ สิกขาบทที่พระพุทธองค์ตรัสด้วยพระดำรัสว่า สามํ สุตฺตํ วิญฺญาเปตฺวา ตนฺตวาเยหิ [๓๖] (ขอด้ายเองแล้วใช้ให้ช่างหูกเย็บจีวร) เป็นต้น

ปาฐะว่า อุชฺฌาปนเก คือ ปาจิตตีย์สิกขาบทเพราะการบ่นว่า

ปาฐะว่า ปาจิตปิณฺฑํ คือ สิกขาบทว่าด้วยการฉันโภชนะที่ภิกษุณีแนะนำให้เขาถวาย

ปาฐะว่า จีวรํ ทตฺวา คือ สิกขาบทที่พระพุทธองค์ตรัสด้วยพระดำรัสว่า โย ปน ภิกฺขุ สมคฺเคน สงฺเฆน จีวรํ ทตฺวา[๓๗] (ภิกษุใดกับพระสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันให้จีวร [แก่ภิกษุ]แล้ว) เป็นต้น

ปาฐะว่า โวสาสนฺติ คือ ปาฏิเทสนียสิกขาบทที่พระพุทธองค์ตรัสด้วยพระดำรัสว่า ภิกฺขู ปเนว กุเลสุ นิมนฺติตา ภุญฺชนฺติ, ตตฺร เจสา ภิกฺขุนี [๓๘] (ภิกษุได้รับนิมนต์ฉันในสกุล ภิกษุณีนี้ยืนจัดแจงในสกุลนั้น) เป็นต้น

ปาฐะว่า คิรคฺคํ คือ สิกขาบทที่พระพุทธองค์ตรัสด้วยพระดำรัสว่า ยา ปน ภิกฺขุนี นจฺจํ วา คีตํ วา[๓๙] (ภิกษุณีใดไปดูการฟ้อนรำหรือการขับร้อง) เป็นต้น

ปาฐะว่า จริยา คือ สิกขาบทสองบทที่พระพุทธองค์ตรัสด้วยพระดำรัสว่า อนฺโต วสฺสํ จาริกํ จเรยฺย[๔๐] (พึงเที่ยวจาริกภายในพรรษา), วสฺสํวุตฺถา จาริกํ น ปกฺกเมยฺย[๔๑] (เธออยู่จำพรรษาตลอดฤดูฝนแล้วไม่พึงหลีกจาริกไป) เป็นต้น

ปาฐะว่า ฉนฺททาเนน คือ การให้ฉันทะของภิกษุผู้เข้าปริวาส

บาทคาถาว่า ปาราชิกานิ จตฺตาริ คือ ปาราชิก ๔ ของภิกษุณีทั้งหลาย

ปาฐะว่า กุฏิ คือ สิกขาบทว่าด้วยการให้สร้างกุฏี

ปาฐะว่า โกสิยํ คือ สิกขาบทว่าด้วยการทำสันถัตเจือไหม

ปาฐะว่า เสยฺยา คือ สิกขาบทว่าด้วยการนอนร่วมกับอนุปสัมบัน (สามเณรและคฤหัสถ์ชาย)

ปาฐะว่า ขณเน คือ สิกขาบทว่าด้วยการขุดดิน

ปาฐะว่า คจฺฉ เทวเต คือ สิกขาบทว่าด้วยการพรากภูตคาม

ปาฐะว่า สิญฺจ คือ สิกขาบทว่าด้วยการใช้น้ำมีตัวสัตว์รดหญ้าหรือดิน

ปาฐะว่า มหาวิหาโร คือ สิกขาบทว่าด้วยการให้สร้างวิหารใหญ่

ปาฐะว่า อญฺญ คือ สิกขาบทว่าด้วยการแกล้งพูดคำอื่นกลบเกลื่อน

ปาฐะว่า ทฺวารํ คือ สิกขาบทว่าด้วยกรอบประตู

ปาฐะว่า สหธมฺโม คือ สิกขาบทว่าด้วยการว่ากล่าวโดยชอบธรรม

ปาฐะว่า ปโยปานํ คือ สิกขาบทว่าด้วยการดื่มดังซู้ดๆ

ปาฐะว่า เอฬกโลมานิ คือ สิกขาบทว่าด้วยการให้ซักขนเจียม

ปาฐะว่า ปตฺโต คือ สิกขาบทว่าด้วยบาตรมีรอยร้าวน้อยกว่า ๕ แห่ง

ปาฐะว่า โอวาโท คือ สิกขาบทว่าด้วยการสั่งสอนภิกษุณีถึงที่อยู่

ปาฐะว่า เภสชฺชํ คือ สิกขาบทว่าด้วยการขอเภสัชเกินกว่ากาลที่ปวารณานั้น

ปาฐะว่า สูจิ คือ สิกขาบทว่าด้วยกล่องเข็ม มีกล่องเข็มที่ทำด้วยกระดูก เป็นต้น

ปาฐะว่า อารญฺญิโก คือ ปาฏิเทสนียสิกขาบทที่พระพุทธองค์ตรัสด้วยพระดำรัสว่า ยานิ โข ปน ตานิ อารญฺญกานิ เสนาสนานิ สาสงฺกสมฺมตานิ สปฺปฏิภยานิ (ภิกษุใดอยู่ในเสนาสนะป่าที่รู้กันว่าเป็นที่รังเกียจมีภัยเฉพาะหน้า)[๔๒] เป็นต้น

ปาฐะว่า โอวาโท คือ สิกขาบทที่พระพุทธองค์ตรัสด้วยพระดำรัสว่า ยา ปน ภิกฺขุนี โอวาทาย วา สำวาสาย วา น คจฺเฉยฺย[๔๓] (ภิกษุณีใดไม่พึงไปฟังโอวาทหรือเข้าร่วมสังวาส) เป็นต้น

พระสังคีติกาจารย์รวบรวมสิกขาบททั้งหมดเป็น ๒ หมวด คือรวบรวมสิกขาบทที่บัญญัติในนคร ๖ แห่งเป็นหมวดเดียว และรวบรวมสิกขาบทที่บัญญัติในนครสาวัตถีเป็นอีกหมวดหนึ่ง ด้วยคาถาหลายบทว่า ปาราชิกานิ จตฺตาริ (ปาราชิก ๔) เป็นต้น

จบ คำอธิบายสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ ณ พระนคร ๗ แห่ง

คำอธิบายวิบัติ ๔

๓๓๖. อาบัติปาราชิก ๘ ของภิกษุและภิกษุณีทั้งสองฝ่าย อาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ ของภิกษุ และอาบัติสังฆาทิเสส ๑๐ ของภิกษุณี ชื่อว่า ครุกาบัติ ๓๑

บาทคาถาว่า อฏฺเจตฺถ อนวเสสา (อาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือ ๘) หมายความว่า อาบัติปาราชิก ๘ โดยประเภทแห่งอาบัติที่เกี่ยวเนื่องและไม่เกี่ยวเนื่องกันระหว่างภิกษุและภิกษุณี ในครุกาบัติเหล่านั้นดังที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า อาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือ

คำอธิบายสิกขาบทที่ไม่ทั่วไปเป็นต้น

๓๓๘. หมู่คาถาว่า โธวนญฺจ ปฏิคฺคโห เป็นต้น เป็นคาถาของพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย

ในคาถาเหล่านั้น บาทคาถาว่า โธวนญฺจ ปฏิคฺคโห คือ สิกขาบทที่ว่าด้วยภิกษุยังภิกษุณีผู้มิใช่ญาติให้ซักจีวร และสิกขาบทที่ว่าด้วยภิกษุยังภิกษุณีนั้นให้รับจีวร

พระสังคีติกาจารย์กล่าวสิกขาบท ๗ จำเดิมแต่สิกขาบทแรกในเอฬกโลมวรรค ด้วยบาทคาถาทั้งหลายว่า โกเสยฺย ฯเปฯ เทฺว โลมา

คำว่า วสฺสิกา คือ สิกขาบทที่ว่าด้วยผ้าอาบน้ำฝน

พระสังคีติกาจารย์กล่าวสิกขาบทที่ว่าด้วยความสงสัย ด้วยคำว่า อารญฺญเกน จ

คำว่า ปณีตํ คือ สิกขาบทที่ว่าด้วยการขอโภชนะอันประณีต

คำว่า อูนํ คือ สิกขาบทที่ว่าด้วยการยังผู้มีอายุไม่ครบ ๒๐ ปีให้บวช

กึ่งคาถาว่า นิสีทเน จ ยา สิกฺขา, วสฺสิกา ยา จ สาฏิกา คือ สิกขาบทที่ว่าด้วยการทำผ้านิสีทนะและผ้าอาบน้ำฝนเกินประมาณ

หมู่อาบัติและอุโบสถเป็นต้น ชื่อว่า สิกขาบทที่จำแนกไว้ เพราะท่านพระอุบาลีจำแนกไว้ด้วยคำว่า ปาราชิกสงฺฆาทิเสสา (ปาราชิกและสังฆาทิเสส) เป็นต้น

บาทคาถาว่า เตวีสติ สงฺฆาทิเสสา (สังฆาทิเสส ๒๓) คือ สังฆาทิเสส ๒๓ อัน ได้แก่ สังฆาทิเสส ๑๐ ที่ปรากฏแก่ภิกษุณี และสังฆาทิเสส ๑๓ ที่ปรากฏแก่ภิกษุ

แม้บาทคาถาว่า เทฺวจตฺตาลีส นิสฺสคฺคิยา (นิสสัคคีย์ ๔๒) ก็มีนัยเดียวกัน

กึ่งคาถาว่า ทฺวีหิ ฯเปฯ กิจฺจํ เอเกน สมฺมติ (อธิกรณ์ ๔ ย่อมระงับด้วยสมถะ ๗ คือ ระงับด้วยสมถะ ๒ ด้วยสมถะ ๔ ด้วยสมถะ ๓ แต่กิจจาธิกรณ์ระงับด้วยสมถะเดียว) หมายความว่า วิวาทาธิกรณ์ย่อมระงับด้วยอธิกรณ์ ๒ อนุวาทาธิกรณ์ย่อมระงับด้วยอธิกรณ์ ๔ อาปัตตาธิกรณ์ย่อมระงับด้วยอธิกรณ์ ๓ กิจจาธิกรณ์ย่อมระงับด้วยอธิกรณ์หนึ่ง

๓๓๙. ปาฐะว่า นิรงฺกโต (ถูกไล่ออก) หมายความว่า ถูกไล่ออกไปจากหมู่

คำอธิบายการรื้อฟื้นอธิกรณ์

๓๔๐. ภิกษุผู้ประสงค์จะรื้อฟื้นอธิกรณ์ ชื่อว่า รื้อฟื้นอธิกรณ์ที่ระงับแล้วเทียวฉะนั้น ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า วิวาทาธิกรณ์ อุกฺโกเฏนฺโต กติ สมเถ อุกฺโกเฏติ (ภิกษุผู้ประสงค์จะรื้อฟื้นอธิกรณ์ จัดว่ารื้อฟื้นสมถะเท่าไร) เป็นต้น

๓๔๑. คำว่า ปาฬิมุตฺตกวินิจฺฉเยเนว (ด้วยข้อวินิจฉัยที่นอกเหนือจากพระบาลีโดยแท้) หมายความว่า [ย่อมระงับ]โดยเพียงแสดงพระธรรมเทศนาเท่านั้น ไม่มีลักษณะของพระวินัย

คำว่า เยนาปิ วินิจฺฉเยน (แม้ด้วยข้อวินิจฉัยใด) คือ ข้อวินิจฉัยที่นอกเหนือจากพระบาลี

คำว่า ขนฺธกโต จ ปริวารโต จ สุตฺเตน (ด้วยสูตรในคัมภีร์ขันธกะและคัมภีร์บริวาร) คือ สูตรที่นำมาจากคัมภีร์ขันธกะและคัมภีร์บริวาร

คำว่า นิชฺฌาเปนฺติ แปลว่า ยังภิกษุเหล่านั้นให้ตกลงกันได้

๓๔๒. คำว่า กิจฺจํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกิจฺจานิ (กิจทั้งหลายที่เกิดโดยอาศัยกิจ) คือ กิจทั้งหลายที่เกิดโดยอาศัยกิจมีอุกเขปนียกรรมที่เคยทำไว้ เป็นต้น

ถามว่า : กิจทั้งหลายเหล่านั้น คืออะไร

ตอบว่า : กิจทั้งหลายเหล่านั้น คือ กรรมวาจาที่สวดถึง ๓ ครั้งเป็นต้น

๓๔๓. คำว่า ตํ หิ แปลว่า วิวาทาธิกรณ์นั้น

๓๔๔. ความหมายคือ ประโยคว่า อธิกรเณสุ เยน อธิกรเณน สมฺมนฺติ, ตํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ (กล่าวไว้เพื่อแสดงอธิกรณ์ที่เป็นเหตุระงับในอธิกรณ์ทั้งหลาย) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่าเมื่อใดอาบัติทั้งหลายย่อมระงับด้วยอธิกรณ์ เมื่อนั้นได้ระงับด้วยกิจจาธิกรณ์เท่านั้น ไม่ระงับด้วยอธิกรณ์อื่น

๓๕๓. ท่านกล่าวว่า กิญฺจาปิ สตฺตนฺนํ สมถานํ เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า แม้ท่านพระอุบาลีจะถามว่า สตฺตนฺนํ สมถานํ กตเม ฉตฺตึส สมุฏฺฐานา (สมถะ ๗ มีสมุฏฐาน ๓๖ อะไรบ้าง) แต่ไม่จำแนกสมุฏฐานของสัมมุขาวินัยด้วยคำว่า กมฺมสฺส กิริยา กรณํ (การ

ทำกรรม สั่งสมกรรม) เป็นต้น เพียงจำแนกสมุฏฐาน ๖ ของอธิกรณสมถะ ๖ มีสติวินัย เป็นต้น ท่านพระอุบาลีไม่จำแนกเช่นนั้นเพราะเหตุอะไร

ท่านกล่าวว่า กมฺมสงฺคหาภาเวน (เพราะไม่มีการนับเข้าในกรรม) เป็นต้น เพราะความพร้อมหน้าแห่งสงฆ์เป็นต้นมิใช่เป็นเรื่องที่จำต้องทำเหมือนสติวินัยเป็นต้น

[คำว่า กิจฺจย ใน สงฺฆสมฺมุขตาทีนำ กิจฺจยตา นาม นตฺถิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก กิจฺจ ศัพท์ + ย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต ลง ย ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๓) ว่า ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง) คำดังกล่าวมีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๒๙๖) ว่า กิจฺจเมว กิจฺจยำ (กิจจยะ คือ เรื่องที่จำต้องทำนั้นแหละ)]

คำอธิบายทุติยคาถาสังคณิกะ

๓๕๙. คำว่า มนฺตคฺคหณำ แปลว่า การเทียบเคียงซึ่งกันและกัน

ท่านกล่าวว่า อนุสนฺธิตนฺติ กถานุสนฺธิ (ความสืบเนื่องแห่งคำให้การ ชื่อว่า อนุสันธิตะ) เพราะ อนุสนฺธิต ศัพท์เป็นภาวสาธนะโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ความสืบเนื่องเสมอๆ ชื่อว่า อนุสันธิตะ

คำอธิบายสงครามทั้ง ๒

๓๖๕. คำว่า ฐานนิสชฺชวตฺตาทินิสฺสิตา (เนื่องด้วยวัตรในการยืนและนั่งเป็นต้น) คือ คำว่า พึงยืนอย่างนี้ พึงนั่งอย่างนี้ เป็นต้น

คำว่า สญฺญาชนนตฺถำ (เพื่อให้รู้) หมายความว่า เพื่อยังโจทก์และจำเลยให้รู้

คำว่า อนุโยควตฺตำ กถาเปตฺวา (ชี้แจงธรรมเนียมในการซักถาม) หมายความว่า ภิกษุถามว่า เธอรู้ธรรมเนียมในการซักถามหรือ แล้วให้โจทก์หรือจำเลยผู้โง่เขลานั้นกล่าว

[ธรรมเนียมในการซักถาม คือ ธรรมเนียมที่ถามตามกาลอันควรดังคำว่า กาเลน วกฺขามิ (เราจะพูดตามกาล) เป็นต้น]

๓๗๕. คำว่า นีลาทิวณฺณาวณฺณวเสน (โดยประเภทแห่งสีมีสีเขียวเป็นต้นและสิ่งที่มิใช่สี) คือ โดยประเภทแห่งสีมีสีเขียวเป็นต้น และสิ่งที่มิใช่สีคือประโยชน์มีความเป็นผู้ไม่มีโรคเป็นต้น

[คัมภีร์นี้เห็นว่า คำว่า วณฺณาวณฺณ ตัดบทเป็น วณฺณ + อวณฺณ โดยคำว่า วณฺณ แปลว่า สี ส่วน อวณฺณ แปลว่า สิ่งที่มิใช่สี หมายถึง ประโยชน์ คือ ความเป็นผู้ไม่มีโรคเป็นต้น ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนีเห็นว่า วณฺณ แปลว่า สีอ่อน ส่วน อวณฺณ แปลว่า สีเข้ม โดย อ ศัพท์ที่แปลงมาจาก น นิบาตใช้ในความหมายว่า เจริญที่สุดแล้ว (วุทฺธิ) ความจริงแล้ว วณฺณ ศัพท์แรกแปลตามศัพท์ว่า สี แต่ในที่นี้หมายถึงสีอ่อน โดยปาริเสสนัย คือ นัยที่หมายเอาสิ่งที่เหลือจากสิ่งที่กล่าวไว้ร่วมกัน ดังคำว่า โคพลิพทฺท (วัวและวัวมีกำลัง) คำว่า โค ในที่นี้หมายถึงลูกวัว (วจฺฉ), วัวรุ่น (ทมฺม) และวัวแก่ (ชรคฺคว) เพราะกล่าวไว้ร่วมกับวัวมีกำลัง ดังข้อความในคัมภีร์วิมติวิโนทนีว่า

วิสฺสฏฺฐจิสิกฺขาปทนฺติ นีลาทิทสนฺนำ สุกฺกานำ โมจนวเสน วุตฺตำ สุกฺกวิสฺสฏฺฐจิสิกฺขาปทำ. ตญฺหิ เตลาทิมนฺทวณฺณานำ นีลาทิปจุรวณฺณานำ วเสน “วณฺณาวณฺณา”ติ วุตฺตำ. ปจุรตฺเถ หิ อิธ อวณฺโณติ อกาโร.[๔๔]

“คำว่า วิสฺสฏฺฐจิสิกฺขาปทำ (วิสสัฏฐจิสิกขาบท) คือ สุกกวิสสัฏฐจิสิกขาบทที่ตรัสไว้ด้วยการหลั่งน้ำอสุจิ ๑๐ อย่างมีสีเขียวเป็นต้น กล่าวคือ น้ำอสุจินั้นกล่าวว่า วณฺณาวณฺณา (สีอ่อนและสีเข้ม) โดยเนื่องด้วยสีอ่อนมีสีเหมือนน้ำมันงาเป็นต้นและสีเข้มมีสีเขียวเป็นต้น ที่จริงแล้ว อ อักษรในคำว่า อวณฺโณ (สีเข้ม) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มาก”]

คำอธิบายการเดาะของกฐิน

๔๐๔. คำว่า ปุเรชาตปจฺจเย ปเนส อุทฺทิฏฺฐธมฺเมสุ เอกธมฺมมฺปิ น ลภติ (แต่ความเพียรนั้นย่อมไม่เป็นอย่างหนึ่งในสภาพที่แสดงไว้ในความเป็นปุเรชาตปัจจัย) หมายความ

ว่า ความเพียรมีการตักน้ำเป็นต้นย่อมไม่เป็นสภาพหนึ่งในการซักจีวรเป็นต้นที่แสดงไว้โดยความเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำก่อนในความเป็นปุเรชาตปัจจัยของตน เพราะไม่มีสภาพที่นับเข้าในการกระทำก่อนซึ่งเป็นปุเรชาตปัจจัยของตน

[ข้อความว่า “ความเพียรนั้นย่อมไม่เป็นอย่างหนึ่งในสภาพที่แสดงไว้ในความเป็นปุเรชาต-ปัจจัย” คือ ความเพียรมีการตักน้ำเป็นต้นไม่ใช่ปัจจยุปบันของปุเรชาตปัจจัย แต่เป็นปุเรชาตปัจจัยของการกระทำ ๗ อย่างมีการซักจีวรเป็นต้น]

๔๑๒. คำว่า รูปาทีสุ ธมฺเมสุ (สภาวธรรมมีรูปเป็นต้น) คือ สภาวธรรมอันได้แก่ สุทธัฏฐกกลาป มีสี และกลิ่น เป็นต้น

[คัมภีร์นี้เห็นว่า คำว่า รูป ใน รูปาทีสุ คือ สีที่เรียกว่า วัณณะ และ อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายเอาสุทธัฏฐกกลาปมีกลิ่นเป็นต้น แต่คัมภีร์วิมติวิโนทนีเห็นว่า รูป ศัพท์หมายถึงรูปธรรม ส่น อาทิ ศัพท์หมายเอานามธรรม ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เยสุ รูปาทิธมฺเมสูติ “ปุริมวสฺสำวุตฺถา ภิกฺขู, ปญฺจหิ อนูโน สงฺโฆ, จีวรมาโส, ธมฺเมน สเมน สมุปฺปนฺนำ จีวรนฺ”ติเอวมาทีสุ เยสุ รูปารูปธมฺเมสุ.[๔๕]

“คำว่า เยสุ รูปาทิธมฺเมสุ (สภาวธรรมมีรูปเป็นต้นเหล่าใด) หมายความว่า สภาวธรรมมีรูปเป็นต้นเหล่าใดมีอาทิอย่างนี้ว่า ภิกษุเป็นผู้จำพรรษาแรก สงฆ์ไม่พร่องกว่าภิกษุ ๕ รูป เดือนเก็บจีวร (เดือนที่เก็บจีวรได้โดยไม่ต้องอธิษฐานหรือทำวิกัปปนา) และจีวรที่เกิดขึ้นตามธรรมโดยสม่ำเสมอ”]

๔๑๖. คำว่า ปุริมา เทฺว (กฐินุทธาระ ๒ อย่างแรก) คือ อันตรุพภาระ (การเดาะในระหว่าง) และสหุพภาระ (การเดาะพร้อมกัน) ที่ท่านพระอุบาลีกล่าวไว้ก่อนในที่นี้ มิใช่กฐินุทธาระ ๒ อย่างมีปักกมนันติกาเป็นต้น

คำอธิบายอุปาลิปัญจกะ

๔๒๐-๒๑. ปาฐะว่า โอมทฺทการโก แปลว่า เป็นผู้ข่มเหง

ปาฐะว่า อุปตฺถมฺโภ น ทาตพฺโพ (ไม่พึงสนับสนุน) หมายความว่า ไม่พึงสนับสนุนเพื่อทำลายสามัคคี

ปาฐะว่า ทิฏฺฐาวิกมฺมมฺปิ กตฺวา (แม้เปิดเผยความเห็นแล้ว) หมายความว่า แม้เปิดเผยความเห็นแล้วว่า ฉันไม่ชอบความนี้

คำอธิบายโวหารวรรค

๔๒๔. กายปโยคะ คือ อาบัติที่พึงต้องด้วยความพยายามทางกายกรรม

วจีปโยคะ คือ อาบัติที่พึงต้องด้วยความพยายามทางวจีกรรม

คำว่า นวสุ ฐาเนสุ (ในฐานะ ๙) คือ ฐานะ ๙ อย่างมีโอสารณกรรม (กรรมคือการเรียกเข้าหมู่สงฆ์) เป็นต้น

คำว่า ทฺวีสุ ฐาเนสุ (ในฐานะ ๒) คือ ญัตติทุติยกรรมและญัตติจตุตถกรรม

คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) หมายความว่า เพราะเหตุที่อุภโตวิภังค์มิได้รวมไว้ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถา

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พึงเชื่อคำที่กล่าวไว้ในอรรถกถากุรุนที

คำอธิบายทิฏฐาวิกัมมวรรค

๔๒๕. ภิกษุสองหรือสามรูปแสดงอาบัติพร้อมกันได้ ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า จตูหิ ปญฺจหิ (ภิกษุสี่ห้ารูป)[๔๖] ภิกษุจำนวนมากกว่านั้นจะแสดงอาบัติพร้อมกันไม่ได้

คำว่า มาฬกสีมาย (โรงสีมา) คือ ขัณฑสีมา

คำว่า อวิปฺปวาสสีมาย (อวิปปวาสสีมา) คือ มหาสีมา

คำอธิบายมุสาวาทวรรค

๔๔๔. คำว่า ปริยาเยน ชานนฺตสฺส วุตฺตมุสาวาโท (มุสาวาทที่ภิกษุกล่าวโดยปริยายแก่ผู้เข้าใจความ) หมายความว่า มุสาวาทที่ภิกษุกล่าวโดยปริยายแก่บุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้เข้าใจความ

๔๔๖. ปาฐะว่า อนุโยโค น ทาตพฺโพ (ไม่พึงให้การซักถาม) หมายความว่า พึงเป็นผู้นิ่งเฉยโดยไม่ใส่ใจคำที่ภิกษุนั้นกล่าว

คำอธิบายภิกขุโนวาทวรรค

๔๕๔. คำว่า เอกูนวีสติเภทาย (อันมี ๑๙ ประเภท) คือ ปัจจเวกขณญาณ ๑๙ ประเภท มีปัจจเวกขณญาณที่พิจารณามรรค เป็นต้น

[ปัจจเวกขณญาณ ๑๙ ประเภท คือ ปัจจเวกขณญาณ ๕ ของพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ที่พิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่เหลืออยู่ พร้อมทั้งปัจจเวกขณญาณ ๔ ของพระอรหันต์ที่พิจารณามรรค ผล นิพพาน และกิเลสที่ละได้แล้ว ดังคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า

มคฺคํ ผลญฺจ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติ ปณฺฑิโต
หีเน กิเลเส เสเส จ ปจฺจเวกฺขติ วา น วา.[๔๗]

"บัณฑิตย่อมพิจารณามรรค ผล และนิพพาน และบางคนก็พิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ [คือที่ยังละไม่ได้] ก็มีบ้าง"]

คำอธิบายอธิกรณวูปสมวรรค

๔๕๘. ปาฐะว่า ปญฺจหิ การเณหิ (ด้วยเหตุ ๕) นี้ ตรัสไว้ร่วมกัน เพราะยังผลให้

สำเร็จและเหตุที่เกิดก่อนก็เป็นเหตุเหมือนกัน มิใช่ตรัสไว้เพราะเหตุทั้ง ๕ เหล่านั้นประกอบร่วมกัน

ปาฐะว่า อนุสฺสาวเนน (การชี้แจง) คือ การชี้แจงตามสมควรแก่การแตกแยก ความหมายก็คือ การชี้แจงคือให้เข้าใจคำของตนแก่ภิกษุที่จะพึงแตกแยกกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า นนุ ตุมฺเห (พวกท่านทราบว่าเราออกบวชจากตระกูลสูงและเป็นพหูสูตมิใช่หรือ) เป็นต้น

[คัมภีร์นี้เห็นว่า คำว่า อนุสฺสาวน แปลว่า การชี้แจงตามสมควร โดย อนุ ศัพท์ควรมีความหมายว่า อนุรูป (สมควร) แต่คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๓๙๖) เห็นว่า อนุ ศัพท์นี้มีความหมายว่า ปุนปฺปุนำ (บ่อยๆ) คำว่า อนุสฺสาวน จึงแปลว่า การชี้แจงบ่อยๆ]

คำว่า กณฺณมูเล วจีเภทำ กตฺวา (กระซิบใกล้หู) แสดงว่า การแสดงเหตุที่ทำให้สงฆ์แตกแยกให้ปรากฏ ชื่อว่า การกล่าว การชี้แจงให้รู้เรื่องที่ตนตัดสินแล้วเป็นความลับในการทำสังฆเภทนั้น ชื่อว่า การชี้แจง

ประโยคว่า กมฺมเมว อุทฺเทโส วา ปมาณำ (กรรมเท่านั้นหรืออุเทศเป็นหลัก) หมายความว่า กรรมหรืออุเทศเป็นหลัก เพราะสำเร็จสังฆเภทด้วยกรรมและอุเทศเหล่านั้น ส่วนลักษณะอื่น [คือ การกล่าว การชี้แจง การให้จับสลาก] เป็นเพียงองค์ประกอบของลักษณะเหล่านั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า โวหารา (ส่วนการกล่าว การชี้แจง และการให้จับสลากเป็นส่วนเบื้องต้น) เป็นต้น

คำว่า ตตฺถ แปลว่า ในการกล่าว[นั้น]

คำอธิบายกฐินัตถารวรรค

๔๖๗. คำว่า อนฺตรา วุตฺตการเณน (เพราะเหตุที่กล่าวแล้วในระหว่าง) คือ เหตุที่กล่าวแล้วด้วยคำว่า หน้าผากของผู้ไหว้ภิกษุนั้นพึงกระทบแม้ที่ขาเตียงเป็นต้น เป็นต้น

คำอธิบายสมุฏฐาน

๔๗๐. คำว่า ปุพฺเพ วุตฺตเมว (อาบัติที่กล่าวแล้วในหนหลัง) คือ อาบัติที่เป็นปัณณัตติวัชชะ มีสหเสยยาบัติเป็นต้น

คำว่า อิตรํ (อาบัติอื่น) คือ อาบัติที่เป็นสจิตตกะ

คำว่า ภึสาปนาทีนิ กตฺวา (ทำการละเมิดมีการหลอนให้กลัวเป็นต้น) หมายความว่า ต้องอาบัติเพราะการหลอนให้กลัวเป็นต้น

ทุติยคาถาสังคณิกะ อีกข้อ ๑

คำอธิบายอาบัติทางกายเป็นต้น

๔๗๔. อาบัติในพระวินัย ชื่อว่า วินยครุกะ พึงทราบคำบาลีนี้แม้พบในคาถาทั้ง ๒ ก็แตกต่างกัน เพราะกล่าวระคนกับเรื่องอื่น

คำอธิบายอาบัติที่เป็นเทศนาคามินีเป็นต้น

๔๗๕. ในบาทคาถาว่า เทฺว สำวาสกภูมิโย (ระยะกาลของภิกษุผู้มีสังวาส ๒) นี้ ระยะกาล ชื่อว่า ภูมิ

ท่านกล่าวว่า อปิ เจตฺถ (อีกนัยหนึ่ง ในเรื่องนี้) เป็นต้น เพราะการมีอวัยวะบกพร่องอาจจะเป็นการบกพร่องแห่งเหตุบ้าง

คำว่า เอส นโย (นัยนี้) คือ นัยที่กล่าวไว้แล้วด้วยคำว่า อปิ เจตฺถ เป็นต้น

คำว่า วนปฺปตึ ฉินฺทนฺตสฺส ปาราชิกำ (ภิกษุผู้ตัดไม้เจ้าป่าต้องอาบัติปาราชิก) หมายถึง สมบัติของผู้อื่นที่ปรากฏในเรื่องไม้เจ้าป่าในอทินนาทาน[๔๘]

คำว่า วิสฺสฏฺฐิฉฑฺฑเน แปลว่า เพราะการหลั่งอสุจิ

ปาฐะว่า ทุกฺกฏา กตา (ปรับอาบัติทุกกฏ) หมายความว่า ตรัสว่าเป็นอาบัติทุกกฏ

คำว่า ปฐมสิกฺขาปทมฺหิเยว (ในสิกขาบทที่หนึ่งนั่นแหละ) คือ ในสิกขาบทที่ ๑ ของภิกขุโนวาทกวรรค

ภิกษุณีผู้ขอข้าวเปลือกฉันต้องอาบัติทุกกฏ เพราะความพยายามที่เกิดก่อน ต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะกลืนลงไป

คำอธิบายปาจิตตีย์

๔๗๖. คำว่า อพฺภุณฺหสีโล แปลว่า ผู้มีศีลใหม่ [คือ ผู้มีศีลบริสุทธิ์]

[คำว่า อพฺภุณฺห ตัดบทเป็น อภิ + อุณฺห คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ร้อนยิ่ง คือ เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ๆ หมายถึง สิ่งที่บริสุทธิ์นั่นเอง ดังคัมภีร์วิมติวิโนทนีอธิบายว่า

อพฺภุณฺหสีโลติ ปริสุทฺธภาวูปคมเนน อภินวุปฺปนฺนสีโล. อภินวุปฺปนฺนญฺหิ อพฺภุณฺหนฺติ วุจฺจติ, ปริสุทฺธสีโลติ อตฺโถ.[๔๙]

"คำว่า อพฺภุณฺหสีโล (ผู้มีศีลใหม่) หมายความว่า ผู้มีศีลเกิดขึ้นใหม่โดยถึงภาวะที่บริสุทธิ์ ดังจะเห็นได้ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่เรียกว่า อพฺภุณฺหำ (สิ่งที่ร้อนยิ่ง) ความหมายก็คือ ผู้มีศีลบริสุทธิ์"]

๔๗๘. ปาฐะว่า อสุตฺตกำ (ไม่มีสูตร) หมายความว่า ปราศจากสูตร ความหมายก็คือ ไม่มีคำถามและคำตอบที่นำออกจากสูตร

เสทโมจนคาถา

คำอธิบายปัญหาเรื่องการไม่อยู่ปราศเป็นต้น

๔๗๙. ในเสทโมจนคาถา ปาฐะว่า ตหึ แปลว่า ในบุคคลนั้น

[เสทโมจนคาถา คือ คาถาที่ทำให้เหงื่อไหล ซึ่งจัดเป็นคำถามที่ทำให้คนตอบต้องคิดจนเหงื่อไหล มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เสทำ โมเจนฺตีติ เสทโมจนา (เสท บทหน้า + มุจ โมเจ = ปล่อย + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- เสทโมจนา จ ตา คาถา จาติ เสทโมจนคาถา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า "การเสพเมถุนเป็นต้น ชื่อว่า การอยู่ร่วมที่ไม่เหมาะสม"

[คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๓ หน้า ๔๐๑) กล่าวว่า การอยู่ร่วมที่ไม่เหมาะสม คือ สังวาสมีอุโบสถเป็นต้นที่พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธไว้เพื่อทำร่วมกับอนุปสัมบัน]

บาทคาถานี้ว่า เอสา ปญฺหา กุสเลหิ จินฺติตา กล่าวไว้โดยลิงควิปัลลาสนัย ความหมายก็คือ บัณฑิตพึงคิดปัญหาข้อนี้

[คัมภีร์นี้เห็นว่า ปญฺห ศัพท์เป็นปุงลิงค์ แต่ในที่นี้ประกอบใช้เป็นอิตถีลิงค์ว่า เอสา ปญฺหา ไม่ใช่เป็น เอโส ปญฺโห เพราะเป็นลิงควิปัลลาสนัย คือ นัยที่แสดงการเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรจะกล่าวเป็นลิงค์ตามปกติ ก็เปลี่ยนไปกล่าวเป็นลิงค์อื่น นอกจากนั้น คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๑) ยังแสดงอีกนัยหนึ่งว่า ปญฺห ศัพท์เป็นไปสองลิงค์ คือ ปุงลิงค์ และอิตถีลิงค์ ตามนัยนี้ถือว่าเป็นศัพท์ปกติ แม้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๕) ก็กล่าวว่า ปญฺห ศัพท์นี้เป็นได้ทั้งสามลิงค์

อนึ่ง วิปัลลาสนัย คือ นัยที่เปลี่ยนจากรูปเดิมตามกฎทั่วไป มี ๖ ประเภทกล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๗๒) ว่า ลิงฺควิภตฺติวจนกาลปุริสกฺขรานํ วิปลฺลาโส (การเปลี่ยนลิงค์ วิภัตติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษรย่อมมีได้) กล่าวคือ

๑. ลิงควิปัลลาส	เปลี่ยนลิงค์
๒. วิภัตติวิปัลลาส	เปลี่ยนวิภัตติ
๓. วจนวิปัลลาส	เปลี่ยนพจน์
๔. กาลวิปัลลาส	เปลี่ยนกาล
๕. ปุริสวิปัลลาส	เปลี่ยนบุรุษ
๖. อักขรวิปัลลาส	เปลี่ยนอักษร]

ปาฐะว่า ทส (บุคคล ๑๐ จำพวก) คือ บุคคล ๑๐ จำพวกที่ไม่ควรไหว้

[บุคคลที่ไม่ควรไหว้ ๑๐ (อวันทิยบุคคล) คือ

๑. ภิกษุผู้อุปสมบทก่อนไม่ควรไหว้ภิกษุผู้อุปสมบทภายหลัง
๒. ไม่ควรไหว้อนุปสัมบัน
๓. ไม่ควรไหว้ภิกษุนานาสังวาสผู้แก่กว่า แต่ไม่ใช่ธรรมวาที
๔. ไม่ควรไหว้มาตุคาม
๕. ไม่ควรไหว้บัณเฑาะก์
๖. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้อยู่ปริวาส
๗. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรชักเข้าหาอาบัติเดิม

๘. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรมานัต

๙. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ประพฤติมานัต

๑๐. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรอัพภาน]

ปาฐะว่า เอกาทส (บุคคล ๑๑ จำพวก) คือ บุคคล ๑๑ จำพวกมีบัณเฑาะก์เป็นต้น

[บัณเฑาะก์เป็นต้น ๑๑ ชื่อว่า อภัพพบุคคล คือ ผู้ไม่ควรบรรลุมรรคผลในชาตินี้ ได้แก่

๑. บัณเฑาะก์
๒. ผู้ขโมยสังวาส
๓. ภิกษุผู้เข้ารีตเดียรถีย์
๔. สัตว์ดิรัจฉาน
๕. ผู้ฆ่ามารดา
๖. ผู้ฆ่าบิดา
๗. ผู้ฆ่าพระอรหันต์
๘. ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี
๙. ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์
๑๐. ผู้ทำโลหิตุปบาท
๑๑. ผู้มีสองเพศ]

ด้วยบาทคาถาว่า อุพฺภกฺขเก น วทามิ (ไม่พูดถึงอวัยวะเหนือรากขวัญขึ้นไป) นี้ ท่านพระอุบาลีแสดงความไม่มีเมถุนธรรมที่ปาก

บาทคาถาว่า อโธนาภึ วิวชฺชิย (เว้นอวัยวะใต้สะดือลงมา) ท่านแสดงความไม่มีเมถุนธรรมในวัจมรรคและปัสสาวมรรค

คำว่า คามนฺตรปริยาปนฺนํ นทีปารํ โอกฺกนฺตภิกฺขุนึ สนฺธาย (หมายถึงภิกษุณีผู้ก้าวลงสู่ฝั่งแม่น้ำที่นับเนื่องในหมู่บ้านอื่น) นี้ หมายความว่า แม่น้ำนับเนื่องในหมู่บ้านของภิกษุณี ส่วนฝั่งน้ำด้านโน้นนับเนื่องในหมู่บ้านอื่น คามูปจารซึ่งมีหนึ่งเลฑฑุบาตเป็นประมาณในฝั่งน้ำด้านโน้น ได้กำหนดไว้โดยที่สุดแห่งแม่น้ำ จึงไม่มีป่าแม้เพียงศอกหนึ่งในฝั่งโน้น และฝั่งโน้นก็จัดว่าทำให้เว้นจากทัสสนูปจาร เพราะหญ้าเป็นต้นปิดบังไว้ ในข้อนั้นภิกษุณีไม่ต้องอาบัติในหมู่บ้านของตน แต่เมื่อย่างเท้าลงในคามูปจารคือเลฑฑุบาตแรกที่ฝั่งโน้น ชื่อว่า ล่วงหมู่บ้านของตนซึ่งเป็นป่า ตามนัยที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระอภิธรรม[๕๐] ในระหว่าง[หมู่บ้าน] ดังนั้นจึงเป็นภิกษุณีผู้ล้าหลังพวกไปคนเดียว

ภิกษุณีทั้งหลายซึ่งเป็นเจ้าศากยะ ๕๐๐ องค์อันมีพระนางมหาปชาบดีโคตมีเป็นประมุข ชื่อว่า ภิกษุณีผู้บวชฝ่ายเดียวในสำนักของภิกษุ โดยแท้จริงแล้ว แม้พระนางมหาปชาบดีโคตมี ก็ชื่อว่า อุปสมบทในสำนักของภิกษุ เพราะรับโอวาท[คือครุธรรม]ที่พระอานนท์บอกให้ทรงทราบ

[คำว่า คามนฺตร ฉบับไทยนิยมแปลว่า ละแวกบ้าน คือ เขตบริเวณหมู่บ้าน แต่คำนี้ควรแปลว่า หมู่บ้านอื่น ตามคำอธิบายในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

คามนฺตเร คามนฺตเร"ติ เอตฺถ อญฺโญ คาโม คามนฺตรนฺติ อาห นิกฺขมเน อนาปตฺติ ฯเปฯ ภิกฺขุโน ปาจิตฺติยนฺติ.[๕๑]

"ในคำว่า คามนฺตเร คามนฺตเร (ในหมู่บ้านอื่นๆ) นี้ หมู่บ้านอื่นชื่อว่า คามันตระ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิกฺขมเน อนาปตฺติ ฯเปฯ ภิกฺขุโน ปาจิตฺติยํ (ภิกษุไม่ต้องอาบัติเพราะการออกจากหมู่บ้านแต่ต้องอาบัติปาจิตตีย์ในเพราะการก้าวสู่อุปจารของหมู่บ้านถัดไป")]

คำอธิบายปัญหามีปาราชิกเป็นต้น

๔๘๐. ท่านกล่าวว่า ทุสฺสกุฏิอาทีนิ สนฺธาย (หมายถึงกุฏิที่บังด้วยผ้าเป็นต้น) เพราะล่วงเมถุนได้พร้อมด้วยผ้า

ประโยคว่า ลิงฺคปริวตฺตํ สนฺธาย วุตฺตา (ตรัสหมายถึงการเปลี่ยนเพศ) หมายความว่า ตรัสไว้โดยหมายถึงการเปลี่ยนเพศ เพราะเมื่อภิกษุเปลี่ยนเพศแล้วย่อมจะเสียประเคน จึงไม่ควรหยิบฉันเอง

๔๘๑. คำว่า สุปฺปติฏฺฐิตนิโครฺธสทิสํ (เหมือนต้นไทรที่ดำรงอยู่ด้วยดี) คือ ต้นไทรใหญ่ที่กว้างถึงหนึ่งโยชน์หรือสองโยชน์เป็นต้น

จบ คำอธิบายเสทโมจนคาถา

ปัญจวรรค

คำอธิบายกัมมวรรค

๔๘๓. ในกัมมวรรค เมื่อภิกษุบ้าอ้อนวอนแล้วไป สงฆ์จะให้อุมมัตตกสมมุติแก่ภิกษุบ้าแม้ในที่ลับหลัง ควรอยู่ แม้เธอจะนั่งอยู่[ในท่ามกลางสงฆ์] ก็ไม่ทำให้กรรมเสีย เพราะไม่กำหนด[ว่าเป็นกรรมที่พึงทำลับหลัง] จึงกล่าวว่า อสมฺมุขากตํ สุกตํ โหติ (กรรมที่สงฆ์ทำในที่ลับหลัง ชื่อว่าทำด้วยดี) เพื่อแสดงความไม่มีโทษเพราะทำในที่ลับหลัง

อนึ่ง การอุปสมบทด้วยทูตจะทำเฉพาะหน้าไม่ได้ เพราะเป็นกรรมพิเศษที่แตกต่างจากกรรมวาจาทั่วไป

สงฆ์จะทำปัตตนิกุชชนกรรม (การคว่ำบาตร) เป็นต้น แม้ในกาลเพียง[ผู้ถูกทำกรรม]หลีกออกจากหัตถบาส ควรอยู่

ในคำว่า สมฺมสมฺมุขตา (ความพร้อมหน้าแห่งสงฆ์) เป็นต้น ภิกษุผู้ควรแก่กรรมทั้งหมดมาถึง นำฉันทะของภิกษุผู้ควรแก่ฉันทะมา และไม่คัดค้านเฉพาะหน้า ลักษณะนี้ชื่อว่า สังฆสัมมุขตา (ความพร้อมหน้าแห่งสงฆ์)

สงฆ์ทำกรรมด้วยธรรม วินัย และสัตถุศาสน์ใด ลักษณะนี้ชื่อว่า ธัมมสัมมุขตา (ความพร้อมหน้าแห่งธรรม)

ในเรื่องนั้น คำว่า ธรรม คือ เรื่องที่เป็นจริง

คำว่า วินัย คือ การโจทก์และการให้ระลึก

ความบริบูรณ์แห่งญัตติและอนุสาวนา ชื่อว่า สัตถุสาสน์

สงฆ์ทำกรรมแก่ภิกษุใด ความเป็นเฉพาะแห่งภิกษุนั้น ชื่อว่า ปุคคลสัมมุขตา (ความพร้อมหน้าแห่งบุคคล)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ฐเปตฺวา กตฺติกมาสํ (เว้นเดือนกัตติกา) เพราะเดือนกัตติกาเป็นเดือนปวารณา

คำว่า ปจฺจุกฺกฑฺฒิตฺวา จปิตทิวโส จ (และวันที่สงฆ์เลื่อนไปไว้) คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ หรือวันแรม ๑๕ ค่ำ

คำว่า เทฺว จ ปุณฺณมาสิโย (และวันเพ็ญกลางเดือน ๒ ครั้ง) กล่าวไว้โดยประเภทแห่งภิกษุผู้เข้าพรรษาแรกและภิกษุผู้เข้าพรรษาหลัง

๔๘๕. อักษรที่พึงออกเสียงโดยทำให้ฐานกรณ์มีเสียงหย่อน ชื่อว่า สิถิล (เสียงหย่อน มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฏ ต ป, ค ช ท ฑ พ)

อักษรที่พึงออกเสียงโดยทำให้ฐานกรณ์เหล่านั้นมีเสียงแข็ง คือมีเสียงไม่หย่อน ชื่อว่า ธนิต (เสียงแข็ง มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ ฐ ถ ผ, ฆ ฌ ฒ ธ ภ)

[คัมภีร์การิกาอธิบายความหมายของสิถิลและธนิตว่า

ปญฺจวคฺเคสุ ยํ วุตฺตํ ปฐมํ ตติยํ ตถา
ทสธา พฺยญฺชนํ เอตํ สิถิลนฺติ ปกาสิตํ.
สิถิเลน อคาฬฺหเน อถทฺเธเนว สพฺพทา
วจีปโยคมุทฺทนา วตฺตพฺพกฺขรภาวโต.
ปญฺจวคฺเคสุ ทุติยํ จตุตฺถํ ธนิตวฺหยํ
คาฬฺหวจีปโยเคน วตฺตพฺพกฺขรภาวโต.[๕๒]

"พยัญชนะที่ ๑ และที่ ๓ รวม ๑๐ เสียงที่กล่าวไว้ในวรรคทั้ง ๕ นี้ แสดงว่าเป็นสิถิล เพราะเป็นอักษรที่พึงเปล่งออกด้วยความเพียรทางวาจาที่อ่อนโยน อันเป็นเสียงหย่อนไม่หนักไม่กระด้างเสมอ

พยัญชนะที่ ๒ และที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ ชื่อว่า ธนิต เพราะเป็นอักษรที่พึงเปล่งออกด้วยความเพียรทางวาจาที่หนักแน่น"]

อักษรที่มีกาล ๒ มาตรา ชื่อว่า ทีฆะ (สระเสียงยาว ๕ เสียง คือ อา อี อู เอ โอ)

อักษรที่มีกาล ๑ มาตรา ชื่อว่า รัสสะ (สระเสียงสั้น ๓ เสียง คือ อ อิ อุ)

[คำว่า มาตรา คือ ระยะเวลาในการออกเสียง อักษรที่มีกาล ๑ มาตรา เทียบเท่ากับการ

เปิดตา การปิดตา การแลบของสายฟ้า หรือการดีดนิ้ว ๑ ครั้ง ไวยากรณ์สันสฤตบางคัมภีร์กล่าวว่ามีระยะเท่ากับมือที่วางไว้บนเข่าซึ่งพลิกให้หงายหรือคว่ำ

นอกจากนั้น ทีฆะที่มี ๒ มาตรานับเป็นระยะเวลา ๒ เท่าของรัสสะ ส่วนพยัญชนะมีครึ่งมาตรา เทียบได้กับเสียงของพังพอน]

บาทคาถาว่า ทสธา พฺยญฺชนพุทฺธิยา ปเภโท (เป็นประเภท ๑๐ อย่างตามปัญญาที่ยังพยัญชนะให้เกิดขึ้น) หมายความว่า จำแนกเป็น ๑๐ อย่างตามปัญญาที่ยังพยัญชนะให้เกิดขึ้น คือ ตามจิตที่ยังอักขระให้เกิดขึ้น[คือจิตที่เป็นเหตุออกเสียงอักขระ]โดยจำแนกเป็นสิถิลเป็นต้นอย่างนี้ แท้จริงแล้วอักขระทั้งหมดมีจิตเป็นสมุฏฐาน และเป็นพยัญชนะ (แสดงให้รู้เนื้อความ) เพราะแสดงให้รู้เนื้อความตามที่ต้องการให้แจ่มแจ้ง

[คำว่า พยัญชนพุทธิ แปลตามศัพท์ว่า ปัญญาที่ยังพยัญชนะให้เกิดขึ้น คือ จิตที่ยังอักขระให้เกิดขึ้นนั่นเอง โดยทั่วไปพยัญชนะในภาษาบาลีหมายถึงพยัญชนะ ๓๓ เสียง จำแนกเป็นวรรค ๒๕ เสียงมี ก เป็นต้นและอวรรคมี ย เป็นต้น แต่ในที่นี้หมายรวมทั้งสระ, พยัญชนะที่มีสระ และบทกล่าวคือ

๑. สิถิล	มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฏ ต ป, ค ช ท ฑ พ
๒. ธนิต	มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ ฯ ถ ผ, ฆ ฌ ฒ ธ ภ
๓. ทีฆะ	สระเสียงยาว ๕ เสียง คือ อา อี อู เอ โอ
๔. รัสสะ	สระเสียงสั้น ๓ เสียง คือ อ อิ อุ
๕. ครุ	เสียงหนัก เช่น ยสฺส นกฺขมติ
๖. ลหุ	เสียงเบา เช่น ยสฺส น ขมติ
๗. สัมพันธะ	บทติดกัน เช่น ตุณฺหิสฺส
๘. ววัตถิตะ	บทแยกกัน เช่น ตุณฺหี อสฺส
๙. นิคคหิต	พยัญชนะที่เปล่งเสียงออกทางจมูก ประกอบกับรัสสสระ ๓ เสียง เช่น กำ กึ กุ๋
๑๐. วิมุตตะ	เสียงทั่วไปที่ไม่เปล่งออกทางจมูกเหมือนนิคคหิต

คำว่า พฺยญฺชนพุทฺธิ มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๔) ว่า

- วทฺเธตีติ พุทฺธิ (วทฺธ วทฺธเน = เจริญ + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อตฺถํ พฺยญฺชยนฺตีติ พฺยญฺชนานิ.
  (วิ บทหน้า + อญฺช พฺยตฺติยํ = ปรากฏ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย)
- พฺยญฺชนานํ ชนิกา พุทฺธิ พฺยญฺชนพุทฺธิ (มัชเฌโลปีฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

คำว่า สังโยคประ คือ อักษรที่มีสังโยคอยู่หลัง

คำว่า อสังโยคประ คือ อักษรที่ไม่มีสังโยคอยู่หลัง

ในประโยคว่า อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตเถรสฺส, ยสฺส น ขมติ นี้ อ อักษรที่ประกอบกับ ต อักษร[ใน รกฺขิต] และ น อักษร [ใน น ขมติ] ชื่อว่า ไม่มีสังโยคอยู่หลัง

คำว่า กรณานิ คือ อวัยวะมีคอเป็นต้น

[ในที่นี้พระฎีกาจารย์กล่าวถึงฐานว่าเป็นกรณ์ เพราะเป็นคำที่ใช้คู่กับกรณ์ เหมือนกับการกล่าวถึงปยตนะว่าเป็นกรณ์ไว้ในข้อ ๓๔]

๔๘๘. ท่านกล่าวว่า ปกตตฺตา อนุกฺขิตฺตา (ผู้มีตนเป็นปกติ คือผู้มิได้ถูกสงฆ์ยกวัตร) เป็นต้น เพราะภิกษุที่ไม่ถูกสงฆ์ยกวัตรและภิกษุที่ไม่ต้องอาบัติปาราชิก จัดเป็นภิกษุปกตัตต์

ในพากย์นั้น คำว่า อนิสฺสาริตา (ผู้อันสงฆ์มิได้ขับไล่) เป็นคำไวพจน์ของบทแรก [คือ บทว่า อนุกฺขิตฺตา]

คำว่า ปริสุทฺธสีลา (ผู้มีศีลบริสุทธิ์) คือ ผู้ยังไม่ต้องอาบัติปาราชิก

ประโยคว่า น เตสํ ฉนฺโท วา ปาริสุทฺธิ วา เอติ (ฉันทะหรือปาริสุทธิของพวกเธอยังไม่มา) หมายความว่า เมื่อภิกษุสองหรือสามรูปนั่งอยู่ แม้ฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุรูปหนึ่งหรือภิกษุสองรูปจะถูกนำมาแล้ว ก็ไม่นับว่าถูกนำมาบอก

[ตามปกติฉันทะและปาริสุทธิย่อมมาในสงฆ์ที่มีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ถ้าภิกษุนำสิ่งเหล่านั้นของภิกษุรูปหนึ่งในสงฆ์ที่มีภิกษุ ๔ รูปมาบอกแล้วทำกรรม ถือว่ากรรมไม่สำเร็จ ไม่นับว่านำมาบอก]

คำอธิบายเรื่องอปโลกนกรรม

๔๙๕-๙๖. การรับให้นอนร่วมกับภิกษุได้ ชื่อว่า กายสัมโภคสามัคคี (การให้ความพร้อมเพรียงด้วยกายสัมโภค)

คำว่า โสรโต แปลว่า ผู้รื่นรมย์ในกรรมอันงาม

อีกนัยหนึ่ง ผู้งดเว้น[จากบาป]ด้วยดี ชื่อว่า โสรตะ

[คำว่า โสรต มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- ผู้รื่นรมย์ในกรรมอันงาม = สุเภ รโต โสรโต.
  (สุ ศัพท์ + รต ศัพท์ แปลงสระ อุ ใน สุ เป็น โอ)
- ผู้งดเว้น[จากบาป]ด้วยดี = สุฏฺฐุ โอรโต โสรโต (สุ ศัพท์ + โอรต ศัพท์)]

คำว่า นิวาตวุตฺติ คือ ผู้มีประพฤติถ่อมตน

คำว่า ปฏิสงฺขา (พิจารณาแล้ว) หมายความว่า สอดส่องแล้วด้วยปัญญา

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตอวันทิยกรรม (กรรมที่ไม่ควรไหว้) ใด

[ในประโยคข้างต้นว่า ยํ ตํ อวนฺทิยกมฺมํ อนุญฺญาตนฺติ สมฺพนฺโธ คำว่า ยํ ตํ เป็นสรรพนาม ๒ ศัพท์ที่ใช้คู่กัน ฉบับไทยนิยมแปลว่า “นั้นใด” แต่ควรแปลเพียง ย ศัพท์ว่า “ใด” เพราะสรรพนามหลังประกอบใช้เพื่อความสละสลวยตามหลักภาษาเท่านั้น ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ (เรียกว่า ปทา-ลังการ, ปทโสภณ หรือ ปทปาริผุลละ) ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์และคัมภีร์ฎีกาว่า

ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานํ.[๕๓]

“สรรพนามข้างหน้าเป็นประธานในสรรพนามทั้งสองศัพท์”

ตตฺถ ตเมนนฺติ ตํ อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ. เอตสทฺโท หิ ปทาลงฺการมตฺตํ. อยญฺหิ สทฺทปกติ, ยทิทํ ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพปทสฺเสว อตฺถปทตา.[๕๔]

“ในพากย์นั้น คำว่า ตเมนํ แปลว่า ท่านพระอานนท์นั้น เพราะ เอต ศัพท์เป็นเพียงคำประดับบท โดยแท้จริงแล้ว การที่บทหน้าในสรรพนามสองศัพท์เป็นบทแสดงเนื้อความนี้ เป็นธรรมเนียมของศัพท์”

คำว่า อยं โส ที่ฉบับไทยมักแปลว่า “นี้นั้น” แม้จะไม่สอดคล้องกับคำอธิบายข้างต้น แต่ก็ได้รับอนุญาตไว้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

อยं โส สารถิ เอตีติ เอตฺถ ปน เทฺวปิ วิสุ๎ วิสุ๎ อตฺถปทานิ เอวาติ.[๕๕]

“ส่วนในอุทาหรณ์ว่า อยं โส สารถิ เอติ (สารถีนี้นั้นย่อมมา) แม้สรรพนามทั้งสองศัพท์ก็เป็นบทแสดงเนื้อความทีละบทได้โดยแท้”

ข้อความว่า “สารถีนี้” แสดงว่าสารถีอยู่ใกล้กับพระโพธิสัตว์ เพราะ อิม ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ ส่วนข้อความว่า “นั้น” แสดงว่าเป็นสารถีที่ได้กล่าวถึงในประโยคก่อนนั่นเอง

อนึ่ง วิธีใช้สรรพนามซ้ำกันพบในฐานะ ๔ อย่าง คือ

๑. ปทาลังการ คำประดับบท เช่น โย โส, ยา สา, ยं ตं, ยฺวายं, โยยं, ยายं, ยทิทं, โย เอส, ยา เอสา, ยเมตं, สฺวายं, โสยं, สายं, ตยิทं เป็นต้น

๒. วิจฉา คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น โย โย (ใดๆ), โส โส (นั้นๆ), ยं ยं (ใดๆ), ตं ตं (นั้นๆ)

๓. พยติหาระ การกระทำกิริยาชนิดเดียวกันต่อกันและกัน เช่น อญฺญมญฺญं (ซึ่งกันและกัน), อิตรีตรํ, อิตเรตรं (ซึ่งกันและกัน), อิโต จิโต (จากที่นี้และที่นี้), อสุโก จ อสุโก จ (คนโน้นและคนโน้น) เป็นต้น

๔. อัตถวิเสสะ ความหมายพิเศษไปกว่าเดิม เช่น โย โกจิ (บุรุษคนใดคนหนึ่ง), ยา กาจิ (หญิงคนใดคนหนึ่ง), ยं กิญฺจิ (สกุลแห่งใดแห่งหนึ่ง)]

คำว่า อิมสฺส อปโลกนกมฺมสฺส ฐานํ โหติ ([อวันทิยกรรมนั้น]เป็นฐานะของอปโลกนกรรมนี้) หมายความว่า อปโลกนกรรมย่อมเป็นไปแม้อย่างนี้

คำว่า กัมมลักษณะ หมายถึง เครื่องกำหนดคือกรรม

[กรรมลักษณะนี้]แม้จะเป็นกรรมเหมือนโอสารณกรรม (กรรมคือการเรียกเข้าหมู่สงฆ์) นิสสารณกรรม (กรรมคือการขับออก) และภัณฑุกรรม (การปลงผม) เป็นต้น ก็ไม่ได้ชื่ออื่น แต่เรียกว่าเป็นกรรมลักษณะ เพราะเป็นกรรมที่บุคคลกำหนดไว้

[คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ กมฺมลกฺขณ เป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า กมฺม-เมว ลกฺขณํ กมฺมลกฺขณํ (เครื่องกำหนดคือกรรม) ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๗) แสดงรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า กมฺมญฺเญว ลกฺขณมสฺสาติ กมฺมลกฺขณํ (มีกรรมเป็นเครื่องกำหนด)

โอสารณกรรมเป็นต้นไม่เพียงชื่อว่ากรรม ยังได้ชื่อว่าโอสารณะเป็นต้นอีก แต่กรรมที่ได้ชื่อว่ากรรมลักษณะนั้นไม่ได้ชื่ออื่นจากนี้ ตัวอย่างเช่น ภิกษุฉัพพัคคีย์ทำกิริยาที่ไม่เหมาะสมกับภิกษุณีมีการหยอกล้อ เป็นต้น พระพุทธองค์จึงทรงอนุญาตให้ภิกษุณีไม่ต้องไหว้ภิกษุผู้ประพฤติเช่นนั้น ดังนั้น ภิกษุณีสงฆ์จึงประชุมกันในวัดแล้วทำกรรมที่อนุญาตให้ไม่ต้องไหว้ กรรมเช่นนี้ไม่ใช่โอสารณกรรมเป็นต้น เพียงได้ชื่อว่ากรรมเท่านั้น จึงเรียกว่า กรรมลักษณะ

อนึ่ง แม้พระพุทธองค์จะทรงบัญญัติกรรมลักษณะโดยปรารภภิกษุณี แต่กรรมลักษณะนี้ก็ยังเนื่องด้วยภิกษุอีกด้วย เช่น การให้จีวรของสงฆ์แก่ภิกษุผู้มีจีวรถูกโจรชิง ผู้มีจีวรเก่า และผู้มีจีวรหาย การให้ผลไม้เป็นต้นของสงฆ์ การตัดต้นไม้เป็นต้นของสงฆ์เพื่อสร้างกุฏิ ต้องแจ้งให้สงฆ์ทราบแล้วจึงมอบจีวรให้ ให้ผลไม้ หรือให้ตัดต้นไม้ กรรมดังกล่าวยังได้ชื่อว่ากรรมลักษณะอีกด้วย]

ท่านกล่าวว่า อจฺฉินฺนจีวรชิณฺณจีวรนฏฺจีวรานำ (เหล่าภิกษุผู้มีจีวรถูกโจรชิง ผู้มีจีวรเก่า และผู้มีจีวรหาย) เป็นต้น เพื่อแสดงกรรมลักษณะที่กล่าวไว้แล้วด้วยคำว่า เอตมฺปิ กมฺมลกฺขณเมว (แม้อปโลกนกรรมนั้นก็เป็นกรรมลักษณะโดยแท้)

ในคำว่า อิณปลิโพธมฺปิ (แม้กังวลคือหนี้) ความกังวลคือหนี้นั้นแหละ ชื่อว่า อิณปลิโพธ

สงฆ์พึงปลดกังวลคือหนี้นั้น ความหมายก็คือ ถ้าเจ้าหนี้รบกวนภิกษุเช่นนั้น สงฆ์ควรจะชำระหนี้ของภิกษุนั้นแม้จากกัลปนาสงฆ์ซึ่งเกิดในที่นั้น

ในคำว่า ฉตฺตำ วา เวทิกำ วา (ฉัตรหรือไพที) นี้ ไพที คือ ฐานสี่เหลี่ยมบนพระเจดีย์

ฉัตร คือ สถานที่บนสุดที่สร้างขึ้นโดยทำเป็นวงบนไพทีนั้น

คำว่า เจติยสฺส อุปนิกฺเขปโต (จากรายได้ที่ฝากไว้เพื่อเจดีย์) คือ รายได้ที่เก็บไว้เพื่อนวกรรมที่เจดีย์ ความหมายก็คือ จากสมบัติของเจดีย์

ท่านกล่าวว่า อญฺญา กติกา กาตพฺพา (พึงทำกติกาอย่างอื่น) เพราะไม่นับเข้าด้วยกติกาแรก

คำว่า เตหิ (ภิกษุผู้เป็นเจ้าของต้นไม้เหล่านั้น) คือ ภิกษุผู้มีต้นไม้ตั้งอยู่ในที่เป็นของบุคคลเหล่านั้น

คำว่า ทสภาคำ คือ ส่วนที่สิบ

[โดยทั่วไปคำว่า ทส เป็นสังขยาปกติที่แปลว่า สิบ แต่คัมภีร์นี้อธิบายให้เป็นปูรณสังขยา คือ สังขยาทำให้เต็มจำนวน แปลว่า ที่สิบ การอธิบายในลักษณะนี้คือการลบ ม ปัจจัยที่ลงในปูรณ-สังขยาด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตปัจจัย) ดังตัวอย่างที่ลบ ตฺต ปัจจัยว่า

- รตนำ (ความเป็นรัตนะ) = รตนตฺตำ
- อตฺตา (ความเป็นตน) = อตฺตตฺตำ
- อตฺตนิโย (ความเป็นของตน) = อตฺตนิยตฺตำ]

คำว่า ตตฺถ แปลว่า ในวัดนั้น

คำว่า มูเล แปลว่า ในกาลก่อน

ท่านกล่าวว่า ปุริมกติกา ปฏิปฺปสฺสมฺภติ (กติกาเดิมย่อมระงับไป) เพราะห้ามการบริโภคตามสบายด้วยประโยคว่า อิโต ปฏฺฐาย ภาเชตฺวา ขาทนฺตุ (ตั้งแต่วันนี้ไป ภิกษุทั้งหลายพึงแบ่งกันฉัน)

คำว่า อนุวิจิตฺวา แปลว่า ไม่พึงเที่ยวประกาศไป

คำว่า อปจฺจาสีสนฺเตน (ไม่หวังสิ่งตอบแทน) หมายความว่า ไม่หวังสิ่งตอบแทนจากสำนักของบุคคลเหล่านั้น

ท่านอธิบายข้อความที่กล่าวไว้ว่า มูลภาคำ (เป็นส่วนมูลค่า) ด้วยคำว่า ทสภาค-มตฺตำ (เพียงส่วนที่ ๑๐)

คำว่า อกตาวาสำ วา กตฺวา (สร้างเสนาสนะที่ยังไม่ได้สร้างบ้าง) คือ สร้างเสนาสนะด้วยกำไรที่เกิดจากผลไม้นั้น

ประโยคว่า ชคฺคิตกาเล จ น วาเรตพฺพา (ไม่พึงห้ามในกาลที่พวกเธอบำรุงผลไม้แล้ว) หมายความว่า ไม่พึงห้ามในกาลที่ผลไม้ซึ่งพวกเธอบำรุงแล้วผลิดอกออกผล

คำว่า ชคฺคนกาเล (ในกาลบำรุง) หมายความว่า ในกาลที่เริ่มจะบำรุง

“บทกริยาวิเศษณ์ได้ชื่อว่า ธาตุวิเสสนะ (บทขยายธาตุ) ในคัมภีร์ไวยากรณ์ [สันสกฤต] ในพระศาสนาเรียกว่า ภาวนปุงสกะ”]

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่ายตามพระบาลีและอรรถกถา

จบ คำอธิบายสมุจจยขันธกะ

---

๔. สมถขันธกะ

คำอธิบายเรื่องสัมมุขาวินัย

๑๘๗. ในสมถขันธกะ ท่านกล่าวว่า ปริโตเสตฺวา ชานาเปติ (ปลอบให้ยินยอม) เพราะ ญา ธาตุที่มี สำ ศัพท์เป็นบทหน้า ในพระดำรัสว่า สญฺญาเปติ (ปลอบให้ยินยอม) มีความหมายว่ารู้ที่มีอรรถพิเศษคือการปลอบ

[คำว่า สมฺมุขาวินย แปลว่า สมถะเครื่องระงับอธิกรณ์ในเบื้องหน้าสงฆ์ ธรรม วินัย หรือบุคคล มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์จูฬวรรคภาสาฏีกา (หน้า ๙๒) ว่า

- วิเนติ เอเตนาติ วินโย.
  (วิ บทหน้า + นี ธาตุ นเย = นำไป + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สมฺมุขา วินโย สมฺมุขาวินโย (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

ตามมติของคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๔๓๘) คำนี้แปลว่า สมถะที่ระงับ หรือสมถะอันเป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ลับหลังที่พึงให้ในเบื้องหน้าสงฆ์ ธรรม วินัย หรือบุคคล มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรมฺมุขํ วิเนติ วินาเสตีติ วินโย หรือ ปรมฺมุขํ วิเนติ วินาเสติ อเนนาติ วินโย.
  (วิ บทหน้า + นี ธาตุ นเย = นำไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะหรือกรณสาธนะ)
- สงฺฆมฺมวินยปุคฺคลานำ สมฺมุขา ทาตพฺโพ วินโย สมฺมุขาวินโย.
  (มัชเฌโลปีสัตตมีตัปปุริสสมาส)]

คำอธิบายเรื่องสติวินัยเป็นต้น

๑๙๕-๒๐๐. ประโยคว่า เทสนามตฺตเมวตำ (คำนั้นจึงเป็นเพียงเทศนาเท่านั้น) หมายความว่า คำว่า ปญฺจิมานิ เป็นต้นนั้นจึงเป็นเพียงเทศนาเท่านั้น

สติวินัย คือ วินัยที่ควรให้แก่พระขีณาสพผู้ถึงความไพบูลย์แห่งสติ

[คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ สติวินย ว่า สติยา เวปุลฺลปฺปตฺตสฺส ทาตพฺโพ วินโย สติ-วินโย (มัชเฌโลปีจตุตถีตัปปุริสสมาส ลบ เวปุลฺลปฺปตฺต และ ทาตพฺพ) ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนีแสดงรูปวิเคราะห์ว่า สตึ นิสฺสาย ทาตพฺโพ วินโย สติวินโย (วินัยที่ควรให้อาศัยสติ) โดยลบ นิสฺสาย ศัพท์กลางสมาส ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ขีณาสวสฺส วิปุลสตึ นิสฺสาย ทาตพฺโพ วินโย โจทนาทิอสารุปฺปานำ วินยนุปาโย สติวินโย.[๑๗]

"วินัย คือ วิธีระงับความไม่เหมาะสมมีการท้วงติงเป็นต้น ที่ควรให้อาศัยสติอันไพบูลย์ของพระขีณาสพ ชื่อว่า สติวินัย"]

อมูฬหวินัย คือ วินัยที่พึงให้แก่ผู้ไม่หลง

ปฏิญญาตกรณะ คือ การกระทำโดยปฏิญาณ

๒๑๒. คำว่า ติณวตฺถารกสทิสตฺตา (เพราะเหมือนกลบไว้ด้วยหญ้า) แสดงข้อความว่า พระพุทธองค์ตรัสเรียกอย่างนั้น เพราะเป็นกรรมคล้ายการกลบไว้ด้วยหญ้านั้น ดังตัวอย่างว่า เอส พฺรหฺมทตฺโต (บุคคลนี้เป็นนายพรหมทัต)

[ติณวัตถารกกรรม คือ กรรมเหมือนหญ้าที่ใช้กลบคูถ ตามหลักภาษาเรียกว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ดังตัวอย่างว่า เอส พฺรหฺมทตฺโต (บุคคลนี้เป็นนายพรหมทัต) ความจริงแล้วบุคคลดังกล่าวมีรูปร่างหน้าตาคล้ายกับนายพรหมทัต ทำให้บุคคลอื่นสำคัญว่าเขาเป็นนายพรหมทัต เหมือนอุทาหรณ์ว่า สีโห คายติ (นายสีหะขับร้องอยู่) ชื่อว่าสีหะเกิดจากคุณลักษณะคือความกล้าหาญที่คล้ายกับราชสีห์ของเขา จึงทำให้ได้รับชื่อดังกล่าว

ในสมัยพุทธกาล ชื่อว่าพรหมทัต (นายพรหมประทาน) และชื่อว่าเทวทัต (นายเทพประทาน) เป็นชื่อที่นิยมใช้มากกว่าชื่ออื่น เพราะชาวอินเดียมักไปอธิษฐานขอลูกกับพระพรหมหรือเทวดา เมื่อได้ลูกสมใจก็เข้าใจว่าพระพรหมหรือเทวดาประทานมาให้ตามที่ขอพรไว้ ข้อนี้คล้ายกับชื่อไทยว่า สมชาย ชื่อพม่าว่า ม่องม่อง และชื่ออังกฤษว่า John หรือ James ที่นิยมใช้โดยทั่วไป

คำว่า ติณวตฺถารก แปลตามศัพท์ว่า หญ้าเครื่องปกปิด คำนี้หมายถึงหญ้าโดยตรง และหมายถึงกรรมโดยสทิสูปจาระ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อวตฺถรียติ เอเตนาติ อวตฺถาโร.

(อว บทหน้า + ถร ธาตุ อจฺฉาทเน = ปกปิด + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- ติณญฺจ ตำ อวตฺถาโร จาติ ติณวตฺถาโร (วิเสสนุตตรปทกรรมธารยสมาส)
- ติณวตฺถาโรเยว ติณวตฺถารโก (ติณวตฺถาร ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)]

คำอธิบายเรื่องอธิกรณ์

๒๑๖. ในประโยคว่า วิวาทาธิกรณสฺส กึ มูลำ (อะไรเป็นเหตุแห่งวิวาทาธิกรณ์) เป็นต้น พระดำรัสว่า วิวาทมูลานิ แปลว่า เหตุแห่งการวิวาท

พระดำรัสว่า โกธโน (คนมักโกรธ) คือ ผู้ประกอบด้วยความโกรธอันมีลักษณะโกรธเคือง

พระดำรัสว่า อุปนาหี (จองเวร) คือ ผู้ประกอบด้วยการจองเวรอันมีลักษณะไม่สละเวร

พระดำรัสว่า อคารโว (ผู้ไม่เคารพ) คือ ผู้ปราศจากความเคารพ

พระดำรัสว่า อปฺปติสฺโส (ผู้ไม่ยำเกรง) คือ ผู้ปราศจากความยำเกรง คือผู้ไม่ประพฤติถ่อมตน

อนึ่ง ในเรื่องนี้พึงทราบความดังนี้ เมื่อพระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ ภิกษุใดไม่ไปเข้าเฝ้าในกาลทั้งสาม เมื่อพระศาสดาไม่ทรงฉลองพระบาทเสด็จจงกรมอยู่ สวมรองเท้าเดินจงกรม เมื่อพระศาสดาเสด็จจงกรมอยู่ในที่จงกรมต่ำ เดินจงกรมในที่สูง เมื่อพระศาสดาประทับอยู่บนอาสนะต่ำ นั่งบนอาสนะสูงกว่า ในที่แลเห็นพระศาสดา คลุมไหล่ทั้งสองข้างกั้นร่ม สวมรองเท้า สรงน้ำ หรือถ่ายอุจจาระปัสสาวะ หรือเมื่อพระศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ไม่ไปไหว้พระเจดีย์ กระทำกิจทั้งหมดดังกล่าว ในที่แลเห็นพระพุทธรูปหรือที่มีพระเจดีย์ และเมื่อภิกษุอื่นตักเตือนว่า เหตุใดท่านจึงทำอย่างนี้ การกระทำนี้ไม่เหมาะสม ท่านควรจะละอายพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กลับพูดโต้แย้งว่า ท่านจงนิ่งเสียเถิด ท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าๆ ใครคือพระพุทธเจ้า ภิกษุนี้ชื่อว่า ผู้ไม่เคารพพระศาสดา

เมื่อเขาป่าวร้องการฟังธรรม ภิกษุใดไม่ไปโดยเคารพ ไม่ฟังธรรมโดยเคารพ

นั่งหลับหรือสนทนาอยู่ ไม่เรียนหรือสอนธรรมโดยเคารพ เมื่อภิกษุอื่นตักเตือนว่า เหตุใดท่านจึงไม่เคารพพระธรรม กลับพูดโต้แย้งว่า ท่านจงนิ่งเสียเถิด ท่านกล่าวว่าพระธรรมๆ อะไรคือพระธรรม ภิกษุนี้ชื่อว่า ผู้ไม่เคารพพระธรรม

ภิกษุใดแสดงธรรม กล่าวธรรม หรือถามปัญหา โดยไม่ได้รับนิมนต์จากพระเถระเดิน ยืน หรือนั่ง โดยเบียดเสียดภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าตน นั่งเอาผ้าหรือมือรัดเข่า คลุมไหล่ทั้งสองข้างท่ามกลางสงฆ์ กั้นร่ม สวมรองเท้า แม้จะถูกตักเตือนว่าควรจะละอายภิกษุสงฆ์ กลับพูดโต้แย้งว่า ท่านจงนิ่งเสียเถิด ท่านกล่าวสงฆ์ๆ ใครคือสงฆ์ หมู่เนื้อหรือหมู่แพะคือพระสงฆ์หรือ ภิกษุนี้ชื่อว่า ผู้ไม่เคารพพระสงฆ์ เพราะเมื่อไม่เคารพแม้ภิกษุรูปหนึ่งก็ย่อมไม่เคารพสงฆ์โดยแท้

ภิกษุผู้ไม่ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์ ชื่อว่า ผู้ไม่บำเพ็ญสิกขาให้บริบูรณ์

พระดำรัสว่า อหิตาย ทุกฺขาย เทวมนุสฺสานำ (เพื่อความไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์) พึงทราบคำอธิบายดังนี้

ถามว่า : วิวาทที่เกิดแก่ภิกษุสองรูปในวิหารหนึ่ง จะเป็นไปเพื่อความไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์อย่างไร

ตอบว่า : เมื่อภิกษุสองรูปวิวาทกันเหมือนในโกสัมพกขันธกะ อันเตวาสิกของภิกษุเหล่านั้นในวิหารนั้นก็จะวิวาทกัน ภิกษุณีสงฆ์ผู้รับโอวาทของภิกษุเหล่านั้นจะวิวาทกัน หลังจากนั้นอุปัฏฐากของภิกษุเหล่านั้นจะวิวาทกัน ในกาลนั้นอารักขเทวดาของมนุษย์ทั้งหลายจะแตกแยกเป็น ๒ ฝ่าย ในพวกเทวดาเหล่านั้น อารักขเทวดาของพวกธรรมวาทีจะเป็นธรรมวาที อารักขเทวดาของพวกอธรรมวาที ก็จะเป็นอธรรมวาที หลังจากนั้นภุมเทวดาอันเป็นมิตรของอารักขเทวดาจะแตกแยกกัน เทวดาและมนุษย์ทั้งหมดเว้นพระอริยสาวกจะแยกเป็น ๒ ฝ่ายต่อๆ มาอย่างนี้ จนถึงพรหมโลก แต่พวกอธรรมวาทีจะมีมากกว่าพวกธรรมวาที ในกาลนั้นจะมีชนเป็นอันมากสำคัญว่าสิ่งที่คนส่วนมากเชื่อนั้นถูกต้อง แล้วจะสละธรรมเชื่ออธรรม พวกเขายกย่องอธรรมอยู่ จะบังเกิดในอบายภูมิ วิวาทอันเกิดแก่ภิกษุสองรูปในวิหารหนึ่ง ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์เป็นอันมากอย่างนี้

คำว่า ญตฺติกมฺมฏฺฐานเภเท แปลว่า ในประเภทแห่งฐานของญัตติกรรม

จบ คำอธิบายเรื่องอปโลกนกรรม

คำอธิบายกองอาบัติในอาบัติที่ไม่มีใครบัญญัติไว้

๕๐๐. พึงทราบสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่ากองอาบัติทั้ง ๗ ชื่อว่า บัญญัติ

พระกกุสันธะ พระโกณาคมน์ และพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงบัญญัติกองอาบัติทั้ง ๗ ส่วนพระวิปัสสีเป็นต้นทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ มิได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า กกุสนฺธญฺจ ฯเปฯ อนฺตรา เกนจิ อปญฺญตฺเต สิกฺขาปเท (เมื่อสิกขาบทไม่มีใครบัญญัติในระหว่าง เว้นแต่พระกกุสันธะ พระโกณาคมน์ และพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า)

[ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า อนฺตรา เกนจิ อปญฺญตฺเต สิกฺขาปเท (เมื่อสิกขาบทไม่มีใครบัญญัติในระหว่าง) ตามคัมภีร์นี้เห็นว่าเป็นระหว่างพระวิปัสสีเป็นต้นกับพระกกุสันธะเป็นต้น ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนีกล่าวว่าเป็นระหว่างพระกกุสันธะเป็นต้น ๓ พระองค์กับพระโคตมะพระองค์นี้ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อนฺตรา เกนจิ อปญฺญตฺเตติ อิมสฺมึ กปฺเป อาทิโต ปฏฺฐาย ยาว อมฺหากํ ภควโต อภิสมฺโพธิ, ตาว อนฺตรากาเล กกุสนฺธาทึ ฐเปตฺวา เกนจิ อปญฺญตฺเต สิกฺขาปเทติ อตฺโถ.[๕๖]

“คำว่า อนฺตรา เกนจิ อปญฺญตฺเต สิกฺขาปเท (เมื่อสิกขาบทไม่มีใครบัญญัติในระหว่าง) หมายความว่า เมื่อสิกขาบทไม่มีใครบัญญัติ เว้นแต่พระกกุสันธะเป็นต้นในกาลระหว่างจนถึงการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลายตั้งแต่ต้นกัปนี้”]

บทที่เหลือในที่นี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายอรรถกถาบริวาร
ในสารัตถทีปนีที่แสดงอรรถอันเป็นแก่นสาร
ของคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา

คำอธิบายนิคมคาถา

ต่อไปนี้เป็นข้อความในคาถาสุดท้าย

คำว่า วิภตฺตเทสนำ (ซึ่งแสดงจำแนก) พึงประกอบบท[โดยเชื่อมสมาส]ว่า วินัย-ปิฎกซึ่งแสดงจำแนกโดยอุภโตวิภังค์ ขันธกะ และบริวาร

คำว่า ตสฺส คือ วินัยปิฎกนั้น

คำว่า ตตฺริทำ เป็นต้น มีนัยที่กล่าวไว้แล้วในคัมภีร์อรรถกถา ที่อธิบายปฐม-ปาราชิก[๕๗]

คำว่า สตฺถุมหาโพธิวิภูสิโต (อันประดับด้วยต้นมหาโพธิ์แห่งพระศาสดา) หมายความว่า อันประดับด้วยต้นมหาโพธิ์ที่พระศาสดาเคยประทับอยู่

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ปธานฆระ (เรือนกรรมฐาน) ใดอันประเสริฐตั้งอยู่ทางด้านใต้ของมหาวิหารนั้น

ในคาถานั้น คำว่า ปธานฆรำ คือ บริเวณอันมีชื่ออย่างนั้น[ว่าปธานฆระ]

แม้กึ่งคาถาว่า สุจิจาริตฺตสีเลน, ภิกฺขุสงฺเฆน เสวิตำ (ซึ่งภิกษุสงฆ์ผู้มีจาริตศีลอันสะอาดอาศัยอยู่) นี้ ก็เป็นคำขยายของบริเวณชื่อปธานฆระ

คำว่า ตตฺถ แปลว่า ในเรือนกรรมฐานนั้น

บาทคาถาว่า จารุปาการสญฺจิตำ แปลว่า อันห้อมล้อมด้วยกำแพงที่งดงาม

บาทคาถาว่า สีตจฺฉายตรูเปตำ (สะพรั่งด้วยต้นไม้มีร่มเงาเย็นสบาย) หมายความว่า สะพรั่งด้วยต้นไม้มีร่มเงาเย็นสบาย เพราะมีกิ่งน้อยกิ่งใหญ่ที่ปกคลุมด้วยใบอันหนาทึบ

ปราสาทที่มีสระน้ำพร้อมมูล ชื่อว่า สัมปันนสลิลาสยะ (มีสระน้ำพร้อมมูล) เพราะเต็มเปี่ยมด้วยน้ำเย็นอร่อย ปกคลุมด้วยดอกไม้มีดอกบัวเผื่อน บัวผัน บุณฑริก และจงกลนี เป็นต้น

คำว่า อุทฺทิสิตฺวา (อาศัย) หมายความว่า อาศัยพระเถระชื่อพุทธสิริ ความหมายก็คือ อาศัยคำอาราธนาของพระเถระนั้น

คำว่า อิทฺธา (อันบริบูรณ์) หมายความว่า [คัมภีร์อรรถกถาวินัยใด]อันบริบูรณ์ คือ แผ่ไป กล่าวคือ พรั่งพร้อมด้วยเนื้อความและข้อวินิจฉัยเป็นต้น

คำว่า สิรินิวาสสฺส แปลว่า ผู้เป็นที่อาศัยอยู่แห่งสิริ

คำว่า ชยสวจฺฉเร แปลว่า ในปีที่ทรงประสบชัยชนะ

คำว่า อยํ คือ คัมภีร์อรรถกถาวินัยนี้ที่รจนาเพราะคำอาราธนาของพระพุทธ-สิริเถระ

คำว่า ธมฺมูปสหิตา แปลว่า [ความเพียรทั้งปวง]ที่อิงอาศัยกุศล

บัดนี้ พระอรรถกถาจารย์จะอุทิศส่วนบุญของตนเพื่อให้มนุษยโลกและเทวโลกประสบความสุขยิ่ง จึงกล่าวคาถาว่า จิรฏฺฐิตตฺถํ ธมฺมสฺส (เพื่อความดำรงอยู่ตลอดกาลนานแห่งธรรม) เป็นต้น

ในคาถานั้น คำว่า สมาจิตํ แปลว่า สั่งสมแล้ว

บาทคาถาว่า สพฺพสฺส อานุภาเวน แปลว่า ด้วยเดชานุภาพแห่งบุญทั้งมวลนั้น

คำว่า สพฺเพปิ ปาณิโน คือ สรรพสัตว์ชั้นกามาวจรเป็นต้น

บาทคาถาว่า สทฺธมฺมรสเสวิโน (จงเป็นผู้เสวยรสแห่งพระสัทธรรม) หมายความว่า จงเป็นผู้เสวยรสแห่งพระสัทธรรมด้วยการบรรลุโพธิญาณ ๓ ตามสมควร

[โพธิญาณ ๓ พบในอรรถกถาของเถรคาถา[๕๘] คือ

๑. สัมมาสัมโพธิญาณ	ญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
๒. ปัจเจกโพธิญาณ	ญาณของพระปัจเจกพุทธเจ้า
๓. สาวกโพธิญาณ	ญาณของพระสาวก]

บทที่เหลือในที่นี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายนิคมคาถา

นิคมคาถา

อนึ่ง ด้วยคำเพียงนี้ :-

วินเย ปาฏวตฺถาย สาสนสฺส จ วุฑฺฒิยา
วณฺณนา ยา สมารทฺธา วินยฏฺฐกถาย สา.
สารตฺถทีปนี นาม สพฺพโส ปรินิฏฺฐิตา
ตึสสหสฺสมตฺเตหิ คนฺเถหิ ปริมาณโต.

"คัมภีร์อธิบายอรรถกถาพระวินัยนามว่า สารัตถทีปนี ที่ข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความเป็นผู้ชำนาญในพระวินัย และเพื่อความเจริญแห่งพระศาสนา ได้บรรลุผลสำเร็จโดยประการทั้งปวง โดยคันถะประมาณ ๓๐,๐๐๐ ถ้วน"

[ข้อความว่า "คันถะประมาณ ๓๐,๐๐๐ ถ้วน" หมายความว่า คันถะหนึ่งเทียบได้กับคาถา ๑ บทที่มี ๓๒ พยางค์ ดังนั้น คันถะ ๓๐,๐๐๐ ถ้วนจึงนับจำนวนพยางค์ได้ ๙๖๐,๐๐๐ พยางค์ ดังสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) กล่าวว่า

อฏฺฐกฺขรา เอกปทำ เอกา คาถา จตุปฺปทำ
คาถา เจกา มโต คนฺโถ คนฺโถ พาตฺตึสตกฺขโร.
พาตฺตึสตกฺขรคนฺถานำ ปญฺญาสำ ทฺวิสตำ ปน
ภาณวาโร มโต เอโก สฺวฏฺฐกฺขรสหสฺสโก.[๕๙]

"๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา และคาถาหนึ่งพึงทราบว่าเป็นคันถะ คันถะหนึ่งมี ๓๒ พยางค์

พึงทราบ ๒๕๐ คันถะที่มีคาถา ๓๒ พยางค์ว่าเป็นหนึ่งภาณวาร ภาณวารนั้นมี ๘,๐๐๐ พยางค์"

คัมภีร์ธาตวัตถสังคหนิสสัยได้ประพันธ์คาถาว่า

อฏฺฐกฺขรา เอกำ ปทำ เอกา คาถา จตุปฺปทำ
คาถา ทฺวิสตปญฺญาสำ ภาณวาโรติ วุจฺจติ.[๖๐]

“๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา, คาถา ๒๕๐ บทได้ชื่อว่า ภาณวาร”

คนสมัยก่อนมีความจำเป็นเลิศ เมื่อแต่งคัมภีร์แล้วมักจะท่องจำคัมภีร์ที่ตนเองแต่งได้ ท่านผู้แต่งนิยมนับจำนวนพยางค์ของคัมภีร์โดยละเอียดเป็นคันถะตามที่กล่าวมาแล้ว หรือเป็นภาณวาร คือ วาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบกับคาถาได้ ๒๕๐ บท การนับคัมภีร์ที่แต่งเป็นคันถะหรือภาณวารนี้เป็นประเพณีอย่างหนึ่งของท่านผู้รจนาคัมภีร์ในสมัยก่อน]

อชฺเฌสิโต นรินฺเทน โสหํ ปรกฺกมพาหุนา
สทฺธมฺมฏฺฐิติกาเมน สาสนุชฺโชตการินา.
เตเนว การิเต รมฺเม ปาสาทสตมณฺฑิเต
นานาทุมคณากิณฺเณ ภาวนาภิรตาลเย.
สีตลูทกสมฺปนฺเน วสํ เชตวเน อิมํ
อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนํ อกาสึ สุวินิจฺฉยํ.

“ข้าพเจ้าได้รับอาราธนาโดยพระเจ้าปรากรมพาหุ ผู้ทรงปรารถนาความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม ผู้ทรงกระทำความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา ได้พำนักอยู่ ณ วัดเชตวันวิหารที่พระธรรมราชาพระองค์นั้นให้สร้างถวาย อันน่ารื่นรมย์ประดับด้วยปราสาทนับร้อย สะพรั่งด้วยหมู่พฤกษชาตินานาพันธุ์ อันเป็นที่พำนักของผู้รื่นรมย์ในภาวนา อันบริบูรณ์ด้วยน้ำเย็นสนิท ได้รจนาคัมภีร์สารัตถทีปนีที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะมีข้อวินิจฉัยอันดีนี้”

ยํ สิทฺธํ อิมินา ปุญฺญํ ยํ จญฺญํ ปสุตํ มยา
เอเตน ปุญฺญกมฺเมน ทุติเย อตฺตสมฺภเว.
ตาวตึเส ปโมเทนฺโต สีลาจารคุเณ รโต
อลคฺโค ปญฺจกาเมสุ ปตฺวาน ปรมํ ผลํ.

อนฺติเม อตฺตภาวมฺหิ เมตฺเตยฺยํ มุนิปุงฺควํ
โลกคฺคปุคฺคลํ นาถํ สพฺพสตฺตหิเต รตํ.
ทิสฺวาน ตสฺส ธีรสฺส สุตฺวา สทฺธมฺมเทสนํ
อธิคนฺตฺวา ผลํ อคฺคํ โสเภยฺยํ ชินสาสนนฺ.

"บุญที่สำเร็จด้วยการรจนาคัมภีร์นี้ และบุญอื่นที่ได้สั่งสมไว้ ขอข้าพเจ้าจงบันเทิงในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในอัตภาพถัดจากนี้ไป เป็นผู้รื่นรมย์ในคุณคือศีลและจรรยา ไม่ผูกพันในกามคุณ เมื่อบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว ในอัตภาพสุดท้ายขอจงได้เข้าเฝ้าพระจอมมุนีพระนามว่าเมตไตรยผู้เลิศในโลก ผู้เป็นที่พึ่งของชาวโลก ผู้รื่นรมย์ในประโยชน์ของสรรพสัตว์ ขอให้ได้สดับธรรมเทศนาของพระธีรเจ้าพระองค์นั้นแล้วบรรลุถึงอรหัตตผล ยังศาสนาของพระชินเจ้าให้งดงาม"

[ในคำลงท้ายของคัมภีร์สารัตถทีปนีและวินยสังคหะท่านผู้แต่งคือพระสารีบุตรเถระปรารถนาไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แล้วปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็นพระโสดาบัน หลังจากนั้นปรารถนาให้ได้ฟังธรรมในสำนักของพระศรีอารย์แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ ข้อความนี้ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์ฎีกาของวินยสังคหะชื่อว่า วินยาลังการ (เล่ม ๒ หน้า ๓๗๖-๗๗) มีเหตุผล ๔ ข้อ ดังนี้

๑. พระโสดาบันจะเกิดเพียง ๗ ชาติเท่านั้น และแม้ท่านจะเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ถึงแสนชาติก็มีชีวิตยืนนานจนถึงสมัยของพระศรีอารย์ไม่ได้

๒. การไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้วไปเกิดเป็นพรหมที่มีอายุยืนนาน แล้วจึงมาเกิดเป็นมนุษย์อีกก็ไม่สมควร เพราะพรหมผู้เป็นพระอริยบุคคลไม่ลงมาเกิดในกามภูมิอีก ดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์ยมกว่า รูปธาตุยา จุตสฺส กามธาตุ์ อุปปชฺชนฺตสฺส สตฺเตว อนุสยา อนุเสนฺติ [๖๑] (อนุสัย ๗ ย่อมนอนเนื่องแก่ผู้จุติจากรูปธาตุแล้วไปเกิดในกามธาตุ)

๓. การบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในพรหมโลกของท่านก็ไม่สมควร เพราะท่านกล่าวว่าต้องการจะเผยแพร่พระศาสนาให้รุ่งเรือง จึงต้องมาเกิดเป็นมนุษย์อย่างเดียว เพราะพรหมไม่อาจเผยแพร่ศาสนาได้ แม้ศิษย์ของท่านคือพระสุมังคลสามิ ก็อธิษฐานให้พบกับครูของตนในภพสุดท้าย โดยกล่าวไว้ในคำลงท้ายของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีว่า

โชตยนฺตํ ตทา ตสฺส สาสนํ สุทฺธมานสํ
ปสฺเสยฺยํ สกฺกเรยฺยญฺจ ครุ๋ เม สาริสมฺภวํ.[๖๒]

"ข้าพเจ้าพึงพบเห็นและสักการะพระสารีบุตรผู้เป็นครูของข้าพเจ้า ซึ่งมีจิตหมดจดแล้วเผยแพร่พระศาสนาของพระศรีอารย์นั้นในกาลนั้น"

๔. การไปเกิดเป็นภุมเทวดาที่มีอายุยืนจนถึงสมัยของพระศรีอารย์ ก็ไม่สมควร เพราะพระสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งจะเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งไม่ได้ ในทีฆนิกาย มหาปทานสูตร มีเรื่องที่พระพุทธเจ้าของเราเสด็จไปพรหมโลกชั้นสุทธาวาส หมู่พรหมจำนวนมากได้มาเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ข้าพระองค์เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าวิปัสสี ... โดยไม่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโคตมะ]

สทา รกฺขนฺตุ ราชาโน ธมฺเมเนว อิมํ ปชํ
นิรตา ปุญฺญกมฺเมสุ โชเตนฺตุ ชินสาสนํ.

"ขอพระราชาทั้งหลายจงทรงคุ้มครองเหล่าพสกนิกรนี้โดยธรรมเสมอ ทรงเป็นผู้รื่นรมย์ในกุศลกรรม จงยังศาสนาของพระชินเจ้าให้รุ่งโรจน์"

อิเม จ ปาณิโน สพฺเพ สพฺพทา นิรุปทฺทวา
นิจฺจํ กลฺยาณสงฺกปฺปา ปปฺโปนฺตุ อมตํ ปทํ.

"ขอสรรพสัตว์เหล่านี้จงปราศจากอุปสรรคทุกเมื่อ มีความดำริอันดีงามเสมอ จงบรรลุทางอมตะเถิด"

จบ ฎีกาพระวินัยนามว่าสารัตถทีปนี

เชิงอรรถ

จูฬวรรควรรณนา

๑ วิ. อ. ๓.๒๕๑

๒ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๔๑๑

๓ ขุ. ธ. ๒๕.๗๓.๒๙

๔ ขุ. ธ. ๒๕.๗๔.๓๐

๕ วิ. จูฬ. ๗.๒๖๙.๓๔

๖ วิมติ. ๒.๒๘๒

๗ วิ. จูฬ. ๖.๗๗.๑๐๒

๘ วิมติ. ๒.๒๘๗

๙ วิมติ. ๒.๒๘๓

๑๐ ธาตฺวตฺถสงฺคห. คาถา ๓๖๗

๑๑ วิ. อ. ๑.๓๒๓

๑๒ อภิธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๓๓๒

๑๓ วิ. จูฬ. ๖.๑๓๔.๑๖๔

๑๔ วิ. จูฬ. ๖.๑๓๖.๑๖๕

๑๕ สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๓๐๖

๑๖ สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๓๑๒

๑๗ วิมติ. ๒.๒๘๘

๑๘ วิ. ป. ๘.๓๒๓.๒๖๔

๑๙ วิ. ป. ๘.๓๒๑.๒๕๗

๒๐ วิ. อ. ๒.๙๓

๒๑ องฺ. ติก. ๒๐.๑๓๘.๒๗๙

๒๒ ม. มู. ๑๒.๔๘๕.๔๓๔

๒๓ สี. นวฏี. ๒.๙

๒๔ สี. นวฏี. ๒.๑๔๑

๒๕ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๓.๔๒๒

๒๖ ขุ. ปฏิ. ๒๑.๑๐.๔๑๙

๒๗ คเวสิตพฺพำ

๒๘ ธาตุมญฺชูสา นิคมคาถา

๒๙ นีติ. ธาตุ. หน้า ๕๑๗-๑๘

๓๐ วิ. อ. ๑.๒๑๔

๓๑ อภิ. วิ. ๓๕.๕๒๗.๓๐๒

๓๒ เอกกฺขรโกส. คาถา ๒๐

๓๓ อภิ. วิ. ๓๕.๕๒๗.๓๐๒

๓๔ ขุทฺทสิกฺขา. คาถา ๔๕๖

๓๕ วิ. มหา. ๕.๓๗๕.๑๗๓

๓๖ วิมติ. ๒.๓๑๘

๓๗ อภิธาน. คาถา ๒๐๘

๓๘ อภิธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๒๐๘

๓๙ ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๕๑๐

๔๐ วิมติ. ๒.๓๒๐

๔๑ อภิธาน. คาถา ๘๐๔

๔๒ วิสุทฺธิ. ๑.๗๗

๔๓ วิ. มหา. ๔.๑๒๘.๑๓๙

๔๔ วิ. จูฬ. ๗.๓๒๖.๑๐๔

๔๕ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๕๑๒

๔๖ รูปสิทฺธิ. สูตร ๓๓๖

๔๗ ที. สี. ๙.๑๙๑.๖๓

๔๘ วิ. มหาวิ. ๑.๗.๑๒

๔๙ วิ. มหาวิ. ๑.๖๒๑.๔๒๓

๕๐ วิ. มหาวิ. ๒.๒๗๙.๒๔

๕๑ วิ. มหาวิ. ๑.๙๒.๖๑

๕๒ วิ. มหาวิ. ๑.๑๖,๑๙๔.๘,๑๒๔

๕๓ ขุ. สุ. ๒๕.๓๙.๓๔๒, ขุ. อป. ๓๒.๙๕.๑๒

๕๔ สำ. ส. ๑๕.๒๒๘.๒๔๒

๕๕ วิ. มหา. ๕.๓๔๖.๑๔๙

๕๖ ขุ. อุ. ๒๕.๑๓,๔๔.๑๐๗,๑๖๓

๕๗ ขุ. อิติ. ๒๕.๘๘.๓๐๕, ขุ. มหา. ๒๙.๕.๑๒

๕๘ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๕๑๗

๕๙ วิมติ. ๒.๓๓๐

๖๐ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๕๑๙

๖๑ ม. อุ. ๑๔.๒๕๐,๒๖๗.๒๑๗-๑๘,๒๓๖, องฺ. ติก. ๒๐.๓๖.๑๓๖

๖๒ อิติวุตฺ. อ. หน้า ๓๑๖

๖๓ วิมติ. ๒.๓๓๑

๖๔ การิกา. คาถา ๕๕

๖๕ กาศิกา. ๓.๓.๑๓๒

๖๖ วิ. อ. ๓.๒๔๓

๖๗ กาตนฺตฺร. สูตร ๔๘๓

๖๘ กาตนฺตฺรวฤตฺติปญฺชิกา. สูตร ๔๘๓

๖๙ ขุ. ธ. ๒๕.๑๙๔.๕๑

๗๐ วิ. ป. ๘.๔๕๘.๔๐๙

๗๑ องฺ. ติก. ๒๐.๗๑.๒๐๗, องฺ. ทสก. ๒๔.๔๖.๖๖

๗๒ วิ. มหา. ๔.๑๕๕.๑๖๓-๖๔

๗๓ องฺ. ติก. ๒๐.๗๑.๒๐๐

๗๔ ที. มหา. ๑๐.๒๔๖.๑๕๑, ม. อุ. ๑๔.๒๕๘.๒๒๕

๗๕ วิ. มหา. ๔.๑๖๘.๑๗๕

๗๖ วิมติ. ๒.๒๕๙

๗๗ วิมติ. ๒.๓๓๘

๗๘ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๕๓๐

๗๙ วิ. มหา. ๔.๑๘๓.๒๐๑

๘๐ อภิธาน. คาถา ๖๗๓

๘๑ วิสุทฺธิ. ๑.๑๑๙

๘๒ ม. ม. ๑๓.๒๕๐.๒๒๖

๘๓ อภิ. สำ. ๓๔.๒๐๓.๖๓

๘๔ ขุ. ธ. ๒๕.๓๗๔.๘๒

๘๕ ที. อ. ๒.๓๘

๘๖ สำ. อ. ๓.๒๐๔, อภิ. อ. ๒.๓๓๒, ปฏิสำ. อ. ๑.๑๓๘

๘๗ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๗.๓๒๗

๘๘ ที. มหา. ๑๐.๘๐.๔๓, ขุ. ธ. ๒๕.๑๘๓-๘๕.๔๙,๕๑

๘๙ อภิธาน. คาถา ๘๐๒

๙๐ ขุ. สุ. ๒๕.๙๒๔.๕๑๘

๙๑ ขุ. ชา. ๒๘.๒๙๐.๘๙

๙๒ วิ. อ. ๒.๓๒๑

๙๓ ที. อ. ๓.๘๘

๙๔ องฺ. อ. ๑.๗๘

๙๕ สำ. อ. ๒.๒๒๔

๙๖ ม. อุ. ๑๔.๓๘๐.๓๒๕

๙๗ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๓๕๐

๙๘ กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๑๘๒

๙๙ วิ. จูฬ. ๗.๔๐๓.๒๓๖

๑๐๐ อภิ. อ. ๑.๔๐๔

๑๐๑ ที. มหา. ๑๐.๑๖๗.๙๒

๑๐๒ อภิธาน. คาถา ๒๒๗-๒๙

เชิงอรรถ

ปริวารวรรณนา

๑ มหาวิสุทธารามิกมหาเถรุปปัตติทีปนีนิสสัย. หน้า ๒๒

๒ วิ. ป. ๘.๑๘๗.๑๐๕

๓ วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๑๑๑๒.๑๘๔

๔ วิสุทฺธิ. ๑.๓๔๙

๕ ม. มู. ๑๒.๓๒๖.๒๙๓

๖ ม. มู. ๑๒.๓๒๖.๒๙๐

๗ วิ. ป. ๘.๒๓๕.๓๐๓

๘ วิ. มหา. ๔.๙๙,๑๒๔.๑๑๓,๑๓๕

๙ อภิ. อ. ๑.๑๓๑

๑๐ ที. ปา. ๑๑.๑๑๑.๖๘

๑๑ ที. อ. ๓.๔๔

๑๒ ชา. อ. ๘.๒๔๖

๑๓ วิ. จูฬ. ๗.๔๒๖.๒๖๐

๑๔ วิ. มหาวิ. ๒.๒๙๔-๙๙.๒๕๕-๕๗

๑๕ วิ. อ. ๓.๔๖๗-๖๘

๑๖ สํ. มหา. ๑๙.๕๒๐.๑๙๘

๑๗ องฺ. ทุก. ๒๐.๓๒.๖๐

๑๘ วิ. มหา. ๕.๔๕๓.๒๓๓

๑๙ วิ. มหาวิ. ๑.๒๒๐.๑๕๐

๒๐ ม. อุ. ๑๔.๓๒๓.๒๙๖

๒๑ ขุ. มหา. ๒๙.๑๐๒.๒๑๙

๒๒ ที. มหา. ๑๐.๓๕๘.๒๓๗

๒๓ อภิ. อ. ๒.๕๕๗

๒๔ ม. ม. ๑๓.๔๐๐.๓๘๗

๒๕ วิ. มหาวิ. ๒.๑๕๐.๑๘๘

๒๖ ม. ม. ๑๓.๙๔,๒๒๕.๗๑,๑๙๙, ม. อุ. ๑๔.๙๑,๑๑๖.๗๓,๑๐๒, สํ. ข. ๑๗.๒๑๐.๑๖๙

๒๗ ม. มู. ๑๒.๒๖๙.๒๓๐

๒๘ อภิ. วิ. ๓๕.๙๗๐.๔๗๗

๒๙ วิ. จูฬ. ๖.๒๐๔.๒๓๗

๓๐ วิ. มหาวิ. ๑.๓๐๓.๒๓๕

๓๑ วิ. มหาวิ. ๑.๓๐๓.๒๓๕

๓๒ พาลาวตาร. หน้า ๖๖

๓๓ พาลาวตาร. หน้า ๖๖

๓๔ สารตฺถ. ๒.๔๖

๓๕ วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๑๐๒๙.๑๕๕

๓๖ วิ. มหาวิ. ๒.๖๓๗.๘๘

๓๗ วิ. มหาวิ. ๒.๕๕๘.๓๖๙

๓๘ วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๘๓๔.๙๐

๓๙ วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๙๗๐.๑๓๗

๔๐ วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๙๗๐.๑๓๗

๔๑ วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๙๗๔.๑๓๘

๔๒ วิ. มหาวิ. ๒.๕๗๐.๓๗๕

๔๓ วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๑๐๕๕.๑๖๔

๔๔ วิมติ. ๒.๓๘๙

๔๕ วิมติ. ๒.๓๙๒

๔๖ วิ. ป. ๘.๔๒๕.๓๘๔

๔๗ สงฺคห. หน้า ๖๒

๔๘ วิ. มหาวิ. ๑.๑๑๐.๖๘

๔๙ วิมติ. ๒.๓๙๙

๕๐ อภิ. วิ. ๓๕.๕๒๙.๓๐๒

๕๑ สารตฺถ. ๓.๖๒

๕๒ การิกา. คาถา ๑๑๐-๑๒

๕๓ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. หน้า ๑๘๕

๕๔ สี. นวฏี. ๑.๘๓

๕๕ นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๒๒๕

๕๖ วิมติ. ๒.๔๑๑

๕๗ วิ. อ. ๑.๑๙๔

๕๘ เถร. อ. ๑.๑๐

๕๙ นีติ. ธาตุ. หน้า ๘๒

๖๐ ธาตวัตถสังคหนิสสัย. คำอธิบายคาถา ๒๖๕

๖๑ อภิ. ย. ๓๙.๓๔๒.๒๘๑

๖๒ อภิธมฺมตฺถวิภาวินี. หน้า ๓๔๓

ดัชนีค้นคำ

จูฬวรรควรรณนา ปริวารวรรณนา

ก-ฆ

กถาวัตถุ ๑๐ ๗๓
กรรมลักษณะ ๒๖๗
กัลปนา ๗๑
การแบ่งบุคคล ๒๐๐
การแบ่งอามิส ๒๐๐
กิริยาปรามาส ๑๕๒
เครื่องตัดสิน ๔ อย่าง ๒๓๔
ฆราวาส ๙๕

จ-ฐ

จตุมธุระ ๔๒
จริต ๑๙๐
จักษุ ๕ ๗๘
เจโตวิมุตติ ๒๒๘
เจ้าลัทธิ ๓๘
ญาติพยสนะ ๒๒๔
ญาติสัมปทา ๒๒๔
ฐานูปจาระ ๒

ต-ท

ตัชชนียกรรม ๓
ตัทธัมมูปจาระ ๑๑๙
ติณวัตถารกกรรม ๒๔
ทิฏฐิพยสนะ ๒๒๔
ธนิตะ ๒๖๓
นิยตอาบัติ ๓๓
นิยสกรรม ๔
นิสสารณกรรม ๒๖๗

บ-ป

บุคคล ๑๐ จำพวกที่ไม่ควรไหว้ ๒๕๙
ปฏิญญาตกรณะ ๒๔
ปทวีติหาระ ๖๕
ปวัตตินี ๑๙๔
ปักขิกภัต ๙๑
ปัญญาวิมุตติ ๒๒๘
ปัตตนิกุชชนกรรม ๒๖๒
ปัพพาชนียกรรม ๕
ปาริวาสิกภิกษุ ๘

ผ-ภ

ผลูปจาระ ๑๒๑
พยสนะ ๒๒๔
พยัญชนพุทธิ ๒๖๔
พละ ๑๔๖
โพชฌงค์ ๑๔๗
โพธิ ๑๔๗
โพธิญาณ ๓ ๒๗๒
โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ๑๔๒
ภัณฑุกรรม ๒๖๗
ภิกษุปกตัตต์ ๘
โภคพยสนะ ๒๒๔

ม

มรรค ๑๔๘
มหาวัตร ๑๔ ๑๓๐
มหาวิปัสสนา ๑๘ ๑๔๑
เมตตา ๑๙๕
เมตตากายกรรม ๑๙๘
เมตตามโนกรรม ๑๙๘
เมตตาวจีกรรม ๑๙๘

ร-ว

เรื่องขุททกวัตถุ ๓๕
เรื่องพระปิณโฑลภารทวาชะ ๓๙
โรคพยสนะ ๒๒๓
วิกุพพนิทธิ ๔๔
วิปัลลาสนัย ๒๕๙

ส

สติปัฏฐาน ๔ ๑๔๔
สมุจจยขันธกะ ๑๓
สหจรณนัย ๒
สังฆสัมมุขตา ๒๖๒
สัมมัปปธาน ๑๔๕
สารณียธรรม ๑๙๖
สิถิละ ๒๖๓
สีลพยสนะ ๒๒๔
เสนาสนะ ๔ ๕๔
เสโมจนคาถา ๒๕๘

อ

อธิฏฐานิทธิ ๔๔
อธิมุตติ ๑๙๐
อนิยตอาบัติ ๓๓
อนุสัย ๑๙๐
อนุสาสนีปาฏิหาริย์ ๑๐๙
อภัพพบุคคล ๑๑ ๒๖๐
อเภทูปจาระ ๔๗
อมูฬหวินัย ๒๔
อวิกัปปนา ๒๒๔
อัพโพหาริก ๒๒๐

อา

อาณาปาติโมกข์ ๑๕๑
อาเทสนาปาฏิหาริย์ ๑๐๙
อารมณ์ของสมถภาวนา ๔๐ ๑๔๒

อารักขกรรมฐาน ๗๓
อาโรคยสัมปทา ๒๒๕
อาสยะ ๑๙๐

อิ-โอ

อิทธิบาท ๑๔๖
อิทธิปาฏิหาริย ๑๐๙
อินทรีย์ ๑๔๖
อุโบสถ ๑๓๒
อุโปสถิกภัต ๙๑
อุพพาหิกสมมุติ ๓๓
เอกุตตริกนัย ๒๑๗
เอสนตัณหา ๒๓๔
เอสิตตัณหา ๒๓๔
โอวาทปาติโมกข์ ๑๕๑
โอสารณกรรม ๒๖๗

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

เกลาสะ, พระ. **มหาวิสุตารามนิกายสาสนวงศ์.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๔.

โกสัลลาภิวงศ์, พระ. **มหารูปสิทธินิสสัย [ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี, ๒๕๐๘.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. **ปทรูปสิทธิมัญชรี.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๗.

_____. **วุตโตทยมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

_____. **สุโพธาลังการมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

_____. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๒.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จาสะวา, กษัตริย์. “สัททพินทุ” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **จูฬวรรคภาสาฎีกา.** อมรปูระ: โรงพิมพ์นิวภามา, ๒๕๓๗.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **ปริวารวรรคภาสาฎีกา.** อมรปูระ: โรงพิมพ์นิวภามา, ๒๕๔๓.

ชาคราภิวงศ์, พระ. **ปาจิตยาทิโยชนา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

ญาณินทะ, พระ. **ฉันโทสารัตถมัญชูสา.** ม.ป.ท. ม.ป.ป.

ตาราณาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

_____, **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

_____, **อาศุโพธวยากรณะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิทยาสังสถาน, ๒๕๓๕.

ตริโลจนทาสะ, “กาตันตรวฤตติปัญชิกา” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ตะขินโกต่อไมย. **บทสวดมนต์ของชาวพม่า [โต่เมียร์ม่าร์วุดยุตเสน].** มันดเลย์: โรงพิมพ์จีปวาเยซาอุตไต้, ๒๕๓๓.

ทาฐานาคะ, พระ. **นิรุตติสารมัญชูสา.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ทุรคสิงหะ, “กาตันตรวฤตติ” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

_____, “กาตันตรฎีกา” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน **ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

รัตนปัญญะ, พระ. **วชิรสารัตถสังคหะ.** กรุงเทพฯ: วัดสุทัศน์เทพวราราม, ๒๕๑๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

“วจนัตถโชติกา” ใน **ฉันท์ฎีกา ๓ จองตะแว [คัมภีร์รวมฉันท์ฎีกา ๓ คัมภีร์].** มันดเลย์: โรงพิมพ์ปเทสาปิฎกัต, ๒๕๐๕.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาเสฏฐาภิวงศ์ และอื่นๆ, พระ. **หนังสือประมวลธรรมและพระพุทธคุณ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี. ๒๕๑๐.

วิจิตตสาราภิวงศ์ และอื่นๆ, พระ. **บทสวดมนต์วัดติปิฏกะ.** ย่างกุ้ง: วัดติปิฏกะ. ๒๕๓๔.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ข้อวินิจฉัยพระวินัย [วิสุทธาโยงวินีอะโซงอะผยัด].** มันดเลย์: คณะคุ้มครองวรรณกรรมแห่งนิกายชเวจิน, ๒๕๒๘

_____. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฎกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

_____. **กัจจายนสุตตัตถะ [วิสุทธาโยงกัสสีตุตแนะ].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวตี. ๒๕๐๕.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. **สุตตนิเทศ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฎกัต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมสิริ, พระ. “สัททัตถเภทจินตา” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพอิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

เสนาปติ, พระ. “การิกา” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

อมรสิงหะ และอัคคธัมมะ. **อมรโกษ และอมรารถประกาศิกา ภาษาฎีกา.** ฉบับโรเนียว, ๒๔๘๒.

อัคคธัมมาภิวงศ์, พระ. **อภิธานัปปทีปิกานิสสัย.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์รตนาวาที. ๒๕๑๒.

_____. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อานันทปัณฑิตาภิวงศ์, พระ. **บันทึกนิกายชเวจิน.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๑.